

A könyv a kétnyelvűség vizsgálatáról szól, vagyis két, egymással együtt élő nyelv közösségi használatát térképezi fel, és az ezt működtető szabályokat keresi. Mivel a kétnyelvű közösségek tagjai születésük pillanatától tanulják, hogy milyen szabályok szerint kell az általuk beszélt nyelveket használni, továbbá igazodnak a szabályok idővel történő változásához, a kétnyelvűség közösségi szintű leírása kétnyelvűekkel készült vizsgálatokra épül. A bemutatott vizsgálatokban részt vevő kétnyelvűek – számuk megközelíti az ezer főt – hat magyarországi kétnyelvű (ős)honos közösség tagjai. A könyv alapvető célja általános, feltáró és elméleti ismereteket bemutatni a kétnyelvűségről, miáltal – többek között – kiderül, hogy ez a jelenség természetes és hasznos, és hogy fenntarthatóságához mi minden szükséges.

L'Harmattan

Kétnyelvűség

Borbély Anna

MultilingVia
Könyvek2

Borbély Anna

Kétnyelvűség

L'Harmattan

Borbély Anna

KÉTNYELVŰSÉG

Constructions and Discourses of Multilingualism
in East-Central Europe

2

MTA Nyelvtudományi Intézet Többsnyelvűségi Kutatóközpont

Sorozatszerkesztő
Bartha Csilla

Borbély Anna

KÉTNYELVŰSÉG

Variabilitás és változás
magyarországi közösségekben

L'Harmattan

Budapest, 2014

MTA Nyelvtudományi Intézet Többsnyelvűségi Kutatóközpont

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET

A könyv

a *Variabilitás és változás: a nyelvcseré vizsgálata látszólagos és valóságos időben*
című OTKA K 81574 (2010–2013) pályázat támogatásával készült.

OTKA

Lektorálta
Bartha Csilla
Lanstyák István

Tárgymutató
Varjasi Szabolcs

© Borbély Anna, 2014
© L'Harmattan Kiadó, 2014

ISBN 978-963-236-723-1
ISSN 2064-3764

*Többnyelvű családomnak:
férjemnek, Andrásnak és
gyermekünknek, Flórának és Györgynek*

Tartalomjegyzék

Ábrajegyzék	9
Táblázatjegyzék	14
Előszó	17
Köszönetnyilvánítás	19
1. fejezet: Kétnyelvűség és többnyelvűség	21
1.1. Változások a kétnyelvűség és többnyelvűség kutatásában	21
1.2. Az általános definíciók korlátai és buktatói	23
1.3. Egyéni kétnyelvűség	28
1.4. Közösségi kétnyelvűség	34
1.5. Kétnyelvű beszéd	55
1.6. Kétnyelvűség és magyar nyelv	71
2. fejezet: Kétnyelvűségi modellek hat magyarországi közösségben – módszerek, eredmények és elméleti következtetések	81
2.1. A nyelvválasztás variabilitása hat magyarországi nemzetiségi közösségben	81
2.2. A nyelvtudás variabilitása a román és a szlovák kétnyelvű közösségben	106
2.3. A kétnyelvű közösségek szubjektív vélekedése a nemzetiségi nyelven belüli változatokról	112
3. fejezet: Legyőzi-e a globalizáció a méhkeréki közösségben a román nyelv megőrzését?	123
3.1. Közösségi és társadalmi jellemzők	124
3.2. A méhkeréki román nyelv és társadalom a XX. században	130
3.3. A méhkeréki román–magyar kétnyelvűség a XXI. század elején ...	135
3.3.1. Az adatgyűjtés módszerei, elméleti kérdések	135
3.3.2. Kétnyelvűség a családban, az iskolában és a templomban ...	137

4. fejezet: Variabilitás és változás: a kétegyházi román–magyar nyelvcsere longitudinális kutatása	145
4.1. Elméleti és módszertani problémák	145
4.2. A valóságos idő hatása a nyelvválasztási színtereken használt nyelvek variabilitására	161
4.3. Mi változott a nyelvcsereben tíz év alatt?	192
4.4. Generációs változás-e a nyelvcsere?	197
4.5. Az életkori csoportok nyelvválasztásának stabilitása	213
4.6. A nyelvcsere folyamat-modell mintázata valóságos időben	218
4.7. Kétnyelvű nők és férfiak nyelvi attitűdjei	225
5. fejezet: Összegzés: a fenntartható kétnyelvűség modell – a nyelvi arany metszés	239
6. fejezet: Rezumat: modelul bilingvismului sustinut – „sectio aurea” lingvistică	249
7. fejezet: Summary: modeling sustainable bilingualism – the linguistic golden ratio	259
Bibliográfia	271
Függelék	311
A MaBiLing kérdőív feldolgozott 28 kérdése	311
A LongBiLing kérdőív feldolgozott kérdései	317
Tárgymutató	321

Ábrajegyzék

1.4.1. ábra A nyelvcsere egydimenziós modellje (Hamers–Blanc 1989: 176)	39
1.4.2. ábra Az egyház működési paramétereinek viszonya a nyelv- megőrzéshez, illetőleg a nyelvcserehez (vö. Borbély 2003)	46
1.5.1. ábra A nyelvi mód kontinuum vizuális reprezentációja (lásd Grosjean 2004: 41).	56
1.6.1. ábra A magyar és a többségi nyelv ismeretének szintje (önbecslés alapján) hat régióban (forrás: Göncz 2004)	77
2.1.1. ábra A <i>mindig „nemzetiségi nyelven”</i> válaszkategória 22 nyelvválasztási szituációra vonatkozó százalékos átlaga hat közösségben (N = 421).	94
2.1.2. ábra A <i>mindig „nemzetiségi nyelven”</i> válasz 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva hat közösségben (N = 421)	95
2.1.3. ábra A <i>mindig magyarul</i> válaszkategória 22 nyelvválasztási szituációra vonatkozó százalékos átlaga hat közösségben (N = 421).	98
2.1.4. ábra A <i>mindig magyarul</i> válasz 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva hat közösségben (N = 421)	100
2.1.5. ábra A <i>„nemzetiségi nyelven” és magyarul</i> válaszkategória 22 nyelv- választási szituációra vonatkozó százalékos átlaga hat közösségben (N = 421)	103
2.1.6. ábra A <i>„nemzetiségi nyelven” és magyarul</i> válasz 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva hat közösségben (N = 421)	104
2.1.7. ábra A <i>mindig romani nyelven</i> válasz 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva (N = 70)	105
2.1.8. ábra A <i>mindig magyarul</i> válasz a németeknél 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva (N = 70).	105
2.2.1. ábra Az <i>Érzése szerint milyen szinten beszél Ön a kétegyházi román/tót- komlói szlovák nyelvet?</i> kérdésre kapott 1–5-ig terjedő válaszok százalékos eloszlása a román és a szlovák mintában (N = 141).	108

2.2.2. ábra	Az <i>Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a román/szlovák irodalmi nyelvet?</i> kérdésre kapott válaszok százalékos eloszlása a román és a szlovák mintában (N = 141)	108
2.2.3. ábra	Az <i>Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a román/szlovák irodalmi nyelvet?</i> kérdésre kapott válaszok átlagértékei nemenként a román és a szlovák mintában (N = 141)	109
2.2.4. ábra	Az <i>Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a magyar nyelvet?</i> kérdésre kapott válaszok százalékos eloszlása a román és a szlovák mintában (N = 141)	110
2.2.5. ábra	A román és szlovák területi nyelvváltozat és sztenderd, valamint a magyarnyelvtudás mintaátlag a román és a szlovák mintában (N = 141)	110
2.2.6. ábra	A közösségi nyelv területi nyelvváltozatának és a magyar nyelvnek az ismerete (ötfokozatú skála, önbecslés alapján, mintaátlagok) hat magyarországi (ös)honos nemzetiségi közösségben (N = 421)	111
2.3.1. ábra	A <i>Melyik a szebb nyelvváltozat?</i> kérdésre kapott válaszok értékeinek átlaga négy közösségben	119
2.3.2. ábra	A 3 pozitív nyelvi attitűdmintázat és a nemzetiségi nyelvhasználat százalékos mintaátlagértékeinek összefüggése (lásd Borbély 2010b: 127)	120
3.3.2.1. ábra	Az édesanyjával mindig vagy általában románul beszélők százalékos aránya életkori bontásban (N = 106)	138
3.3.2.2. ábra	A gyermekeivel mindig vagy általában románul beszélők százalékos aránya nemenként és életkori övezetenként (N = 71)	138
3.3.2.3. ábra	A testvérekkel mindig vagy általában románul beszélők százalékos aránya életkori övezetenként (N = 106)	139
3.3.2.4. ábra	A kizárólag románul imádkozók százalékos aránya nemenként és életkori övezetenként (N = 71)	142
4.1.1. ábra	A longitudinális kutatások típusai	151
4.1.2. ábra	„A nyelvcsere egydimenziós modellje (Hamers–Blanc 1989: 176 alapján)” (Borbély 2001a: 35)	154
4.1.3. ábra	A nyelvcsere egydimenziós modellje (Hamers–Blanc 2000/2003: 297)	154
4.2.1. ábra	A román beszédre vonatkozó többségi negatív megjegyzések és utóéletük a román közösségben	165
4.2.2. ábra	Az egyház színtér nyelvhasználatának változása (százalékban): öt szituáció, három válaszkategória és tíz év	173

4.2.3. ábra Az egyház szintér nyelvhasználatának változása (százalékok tíz éves különbségeinek átlaga): öt szituáció, három válaszkategória és tíz év	174
4.2.4. ábra Az otthon–család szintér nyelvhasználatának változása: négy szituáció, három válaszkategória és tíz év	176
4.2.5. ábra Az oktatás szintér nyelvhasználatának változása (százalékok tíz éves különbségeinek átlaga): két szituáció, három válaszkategória, tíz év.	178
4.2.6. ábra A közügyek szintér nyelvhasználatának változása: két szituáció, három válaszkategória és tíz év.	181
4.2.7. ábra A közegészségügyek szintér nyelvhasználatának változása: két szituáció, három válaszkategória és tíz év	183
4.2.8. ábra A közegészségügy szintér nyelvhasználatának változása (százalékok tíz éves különbségeinek átlaga): két szituáció, három válaszkategória, tíz év.	184
4.2.9. ábra A vásárlás szintér nyelvhasználatának változása: négy szituáció, három válaszkategória és tíz év.	185
4.2.10. ábra A vásárlás szintér nyelvhasználatának változása (százalékok tíz éves különbségeinek átlaga): négy szituáció, három válaszkategória, tíz év.	186
4.2.11. ábra Az írás nyelvhasználatának változása: két szituáció, három válaszkategória és tíz év.	188
4.2.12. ábra Az olvasás nyelvhasználatának változása: egy változó, három válaszkategória és tíz év.	188
4.2.13. ábra A káromkodás nyelvhasználatának változása: egy szituáció, három válaszkategória és tíz év.	189
4.2.14. ábra A román nyelvhez kapcsolt szituációk a T1-es és a T2-es adatok százalékos megoszlásai szerint	190
4.2.15. ábra A kétnyelvűséghez: a román és a magyar nyelvhez kapcsolt szituációk a T1-es és a T2-es adatok százalékos megoszlásai szerint. . .	191
4.2.16. ábra A magyar nyelvhez kapcsolt szituációk a T1-es és a T2-es adatok százalékos megoszlásai szerint	192
4.3.1. ábra A tízéves változás mértéke 25 szituációban a <i>románul</i> válasz- kategóriában	194
4.3.2. ábra A tízéves változás mértéke 25 szituációban a <i>románul</i> és <i>magyarul</i> válaszkategóriában	195

4.3.3. ábra A tízéves változás mértéke 25 szituációban a <i>magyarul</i> válaszkategóriában	195
4.3.4. ábra A nyelvválasztás 25 szituációban átlagolva, százalékban, a két adatgyűjtés és a három válaszkategória szerint	197
4.4.1. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven imádkozik?</i> ..	200
4.4.2. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél hívőtársaival az egyházi szertartás előtt vagy után?</i>	200
4.4.3. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél a pap, ha prédikál?</i>	201
4.4.4. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél a pap az esküvőn?</i>	201
4.4.5. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél a pap a temetésen?</i>	202
4.4.6. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Házastársával milyen nyelven beszél?</i>	202
4.4.7. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Gyermekeivel milyen nyelven beszél?</i>	203
4.4.8. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Testvéreivel milyen nyelven beszél?</i>	203
4.4.9. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél az idősekkel?</i>	204
4.4.10. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven tanult az iskolában?</i>	205
4.4.11. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Amikor iskolába járt, iskolatársaival milyen nyelven beszélt az óráközi szünetekben?</i>	205
4.4.12. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél román kollégáival a munkahelyén?</i>	206
4.4.13. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél beteg-társaival az orvosi váróteremben?</i>	207
4.4.14. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél az orvosokkal, ha a (gyulai) kórházba kerül?</i>	207
4.4.15. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven intézi adóügyeit a tanácsházán/polgármesteri hivatalban?</i>	208
4.4.16. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven vásárol az ABC-ben, ha román az eladó?</i>	208
4.4.17. ábra Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven vásárol a piacon, ha román a kereskedő?</i>	209

4.4.18. ábra	Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven számolja meg a pénzt?</i>	209
4.4.19. ábra	Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven beszél a román postással?</i>	209
4.4.20. ábra	Három életkori csoport és tíz év: <i>Szokott-e románul olvasni?</i> ..	210
4.4.21. ábra	Három életkori csoport és tíz év: <i>Milyen nyelven káromkodik?</i>	211
4.4.22. ábra	Összefüggések a társadalmi és a közösségi változások valamint a nyelvi változások fejlődésének típusai között	212
4.4.23. ábra	A nyelvcsere folyamata – nyelvi, társadalmi és közösségi változások összefüggései	213
4.5.1. ábra	A nyelvválasztás tíz éves stabilitása a szituációk (N = 21) és az életkori csoportok szerint	216
4.5.2. ábra	A román és a magyar nyelv választásának mintázata: 21 szituációban, három életkori csoportban, két adatgyűjtés szerint ...	217
4.6.1. ábra	Mindhárom válaszkategória szerint érvényesül a nyelvcsere- folyamat mintázata : <i>Milyen nyelven imádkozik?</i>	221
4.6.2. ábra	Mindhárom válaszkategória szerint érvényesül a nyelvcsere- folyamat mintázata: <i>Unokáival milyen nyelven beszél?</i>	222
4.6.3. ábra	Két válaszkategória szerint érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata: <i>Milyen nyelven beszél hívőtársaival az egyházi szertartás előtt vagy után?</i>	222
4.6.4. ábra	Két válaszkategória szerinti érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata: <i>Milyen nyelven beszél román kollégáival a munkahelyén?</i> ...	223
4.6.5. ábra	Egy válaszkategória szerinti érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata: <i>Testvéreivel milyen nyelven beszél?</i>	223
4.6.6. ábra	Egy válaszkategória szerinti érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata: <i>Gyermekeivel milyen nyelven beszél?</i>	224
4.6.7. ábra	Egy válaszkategória szerint sem érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata: <i>Milyen nyelven beszél az idősekkel?</i>	224
4.6.8. ábra	Egy válaszkategória szerint sem érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata: <i>Milyen nyelven vásárol az ABC-ben, ha román az eladó?</i> ...	225
4.7.1. ábra	Három életkori csoport, két nemi csoport, T1, N = 60, otthon: adatközlő–házastárs román nyelvválasztása százalékban	230
4.7.2. ábra	Három életkori csoport, két nemi csoport, T1, N = 60, <i>A kettő közül melyik a szebb nyelv: a román vagy a magyar?</i>	231

4.7.3. ábra	Három életkori csoport, két nemi csoport, T2, N = 60, <i>A kettő közül melyik a szebb nyelv: a román vagy a magyar?</i>	232
4.7.4. ábra	Három életkori csoport, két nemi csoport, T1, N = 60, <i>A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni: románul vagy magyarul?</i>	233
4.7.5. ábra	Három életkori csoport, két nemi csoport, T2, N = 60, <i>A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni: románul vagy magyarul?</i> ...	233
4.7.6. ábra	Három életkori csoport, két nemi csoport, T1, N = 60, <i>A kettő közül melyik nyelven könnyebb önnek beszélnie: románul vagy magyarul?</i>	234
4.7.7. ábra	Három életkori csoport, két nemi csoport, T2, N = 60, <i>A kettő közül melyik nyelven könnyebb önnek beszélnie: románul vagy magyarul?</i>	235
5.1. ábra	Fenntartható kétnyelvűség modell.....	246
Figura 6.1.	Modelul bilingvismului susținut.....	257
Figure 7.1.	The Sustainable Bilingualism Model (SBM) – based on longitudinal and comparative analyses carried out in Hungary's six national minorities	267

Táblázatjegyzék

1.2.1. táblázat	A kétnyelvűség definíciói (lásd Sku[n]tnabb-Kangas 1997: 17).....	25
1.5.1. táblázat	A nyelvhasználati szinterek összetevői (vö. Borbély 2003) ..	59
2.1.1. táblázat	Ahol a saját nyelvet a leggyakrabban használják hat magyarországi kétnyelvű közösségben (N = 421)	97
2.1.2. táblázat	Ahol a magyar nyelvet a leggyakrabban használják hat magyarországi kétnyelvű közösségben (N = 421)	102
2.3.1. táblázat	Négy nyelvi attitűdváltozóra (k65–68) vonatkozó legmagasabb százaléértékek a nemzetiségi nyelven belüli változatokról, négy közösségben (N = 281)	117
2.3.2. táblázat	Nyelvi attitűdök és a nyelvcseré folyamatának fázisai négy magyarországi nemzetiségi közösségben (lásd Borbély 2010b: 127).....	121

3.1.1. táblázat A román nemzetiségre és a román anyanyelvre vonatkozó népszámlálási adatok Méhkeréken 1960 és 2001 között.	125
3.3.2.1. táblázat <i>Milyen nyelven beszél (beszélt) otthon édesanyjával?</i> (N = 106)	137
3.3.2.2. táblázat <i>Milyen nyelven beszél (beszélt) otthon testvérével?</i> (N = 106)	139
3.3.2.3. táblázat <i>Milyen nyelven beszélsz az iskolai órákon egész nap az iskolában?</i> (N = 35)	140
3.3.2.4. táblázat <i>Milyen nyelven beszélsz az iskolai órákon kívül a gyermekekkel az iskolában?</i> (N = 35)	140
3.3.2.5. táblázat <i>Milyen nyelven imádkozik (imádkozol)?</i> (N = 106)	141
4.1.1. táblázat Populáció: a román anyanyelvű és nemzetiségű lakosság Kétegyházán az 1990. és a 2001. évi népszámlálási adatok szerint	158
4.1.2. táblázat Minta: <i>Melyik nyelven tanult meg beszélni?/Ön román?</i> kérdésekre kapott válaszok 1990-ben és 2000/2001-ben	159
4.1.3. táblázat A kétegyházi adatközlők megoszlása és száma a terepmunka éve szerint (N = 361)	160
4.2.1. táblázat A kétegyházi román adatközlők eloszlása az életkor, a nem és az iskolázottság szerint (T1 = 1990: N = 60; T2 = 2000: N = 60)	168
4.2.2. táblázat <i>Milyen nyelven imádkozik?</i>	170
4.2.3. táblázat <i>Milyen nyelven beszél hívőtársaival az egyházi szertartás előtt vagy után?</i>	172
4.2.4. táblázat <i>Milyen nyelven beszél a pap, ha prédikál?</i>	172
4.2.5. táblázat <i>Milyen nyelven beszél a pap az esküvőn?</i>	173
4.2.6. táblázat <i>Milyen nyelven beszél a pap a temetésen?</i>	173
4.2.7. táblázat <i>Testvéreivel milyen nyelven beszél?</i>	175
4.2.8. táblázat <i>Házastársával milyen nyelven beszél?</i>	175
4.2.9. táblázat <i>Gyermekeivel milyen nyelven beszél?</i>	175
4.2.10. táblázat <i>Unokáival milyen nyelven beszél?</i>	176
4.2.11. táblázat <i>Milyen nyelven beszél az idősekkel?</i>	177
4.2.12. táblázat <i>Amikor iskolába járt, iskolatársaival milyen nyelven beszélt az óráközi szünetekben?</i>	178
4.2.13. táblázat <i>Milyen nyelven tanult az iskolában?</i>	178
4.2.14. táblázat <i>Milyen nyelven beszél román kollégáival a munkahelyén?</i> ...	179
4.2.15. táblázat <i>Milyen nyelven beszél, ha szomszédjának, rokonának segít a kukoricabetakarításakor?</i>	179

4.2.16. táblázat	<i>Milyen nyelven intézi adóügyeit a tanácsházán/polgármesteri hivatalban?</i>	180
4.2.17. táblázat	<i>Milyen nyelven kötik a házasságot a tanácsházán/polgármesteri hivatalban?</i>	180
4.2.18. táblázat	<i>Milyen nyelven beszél betegtérsaival az orvosi váróteremben?</i>	183
4.2.19. táblázat	<i>Milyen nyelven beszél az orvosokkal, ha a (gyulai) kórházba kerül?</i>	183
4.2.20. táblázat	<i>Milyen nyelven vásárol az ABC-ben, ha román az eladó? . . .</i>	184
4.2.21. táblázat	<i>Milyen nyelven vásárol a piacon, ha román a kereskedő? . . .</i>	185
4.2.22. táblázat	<i>Milyen nyelven beszél a román postással?</i>	185
4.2.23. táblázat	<i>Milyen nyelven számolja meg a pénzt?</i>	185
4.2.24. táblázat	<i>Amennyiben hivatalos levelet ír (pl. a tanácsshoz/a polgármesteri hivatalhoz), milyen nyelven írja?</i>	187
4.2.25. táblázat	<i>Kinek szokott románul levelet írni?</i>	187
4.2.26. táblázat	<i>Szüleinek temetői sírkövén milyen nyelvű a felirat?</i>	187
4.2.27. táblázat	<i>Szokott-e románul olvasni?</i>	187
4.2.28. táblázat	<i>Milyen nyelven káromkodik?</i>	189
4.4.1. táblázat	<i>Az egyéni belüli és a közösségi belüli változás mintázata (Labov 1994: 83)</i>	198
4.5.1. táblázat	<i>Egyéni nyelv választási stratégiák nyelvcsere helyzetben az adatközlők leírása szerint</i>	215
4.6.1. táblázat	<i>A nyelvcsere folyamatának mintázata</i>	219
4.6.2. táblázat	<i>A román–magyar nyelvcsere folyamatának mintázata . . .</i>	219
4.6.3. táblázat	<i>A román–magyar nyelvcsere folyamatának mintázata: tízéves változás, 25 nyelv választási szituációban</i>	220
4.7.1. táblázat	<i>Nyelvi attitűdök és a nyelvcsere folyamatának fázisai négy magyarországi nemzetiségi közösségben (N = 281).</i>	227
4.7.2. táblázat	<i>A tízéves változás iránya és nagysága (T1, N = 60; T2, N = 60), százalékos különbségek</i>	236
4.7.3. táblázat	<i>A valóságos időben történő beszélői nyelvi attitűdök változása versus a nyelvcsere folyamatának mintázata</i>	236
4.7.4. táblázat	<i>Tíz év hatása a szituációk nyelv választására és a beszélői nyelvi attitűdökre versus a nyelvcsere folyamatának mintázata</i>	237

Előszó

„...speaking two or more languages is not a sign of intelligence, evasiveness, cultural alienation, or political disloyalty. For millions of people, it's simply a way of navigating the complexities of life.”
(François Grosjean)

Évekkel ezelőtt egy fővárosi könyvesboltban gyermekkori barátommal futottam össze. Beszélgetésünkben két nyelvet és ezek területi és sztenderd változatait használtuk. Mondhatni, a textúra fonálát két nyelv adta és a textúrán a hímzéseket a területi változatok. A beszélgetés örömteli hevében nem vettük észre, hogy egy úriember felfigyelt beszédünkre. Kicsit szokatlan módon, beszélgetésünk közepébe vágva érdeklődéssel megkérdezte: milyen nyelv ez, milyen nyelven beszélnek? Feléje fordultam, és kurtán válaszoltam: az anyanyelvünkön.

A kétnyelvűek igencsak csodabogárnak számítanak azok szemében, akik egymással beszélgetve nem használnak felváltva, illetve keverve két nyelvet, nem kétnyelvűként nőnek fel, hanem csupán az iskolában ismerkednek meg egy második, harmadik nyelvvel.

A kétnyelvű beszélők kompetenciáját két nézőpont szemszögéből szokás kezelni: a nyelvi szeparáció¹ és a nyelvi integráció szerint. A nyelvi szeparáció az egynyelvűeknek, illetve azon kétnyelvűeknek a nyelvi szemlélete, akik egynyelvű identitásúak. A nyelvi integráció a kétnyelvűek nyelvi viselkedését egységesen és nem két egynyelvű beszélő együtteseként értelmezi. A könyv ez utóbbi szemléletet képviseli, és arra a tételre épül, hogy a kétnyelvűségnek nem az egynyelvűség a zsinormértéke.

A variacionista szociolingvisztikai tanulmányok az utóbbi négy évtizedben azt bizonyították, hogy az egymás mellett használt nyelvi formák (esetünkben nyelvek, B. A.) ingadozása nem véletlenszerű, hanem strukturált, szabályozott, és az ezt meghatározó nyelvi és nyelven kívüli tényezők hierarchikus sorrendbe rendezhetők aszerint, hogy a nyelvi variabilitást, változatosságot miként befolyásolják (Labov 1969; Cedergren–Sankoff 1974; Guy 1993; lásd Wolfram 2004: 97).

¹ Ezt szokták kettős egynyelvűségi, frakcionális vagy konténer szemléletnek is nevezni.

Ez a könyv elsősorban a kétnyelvűséggel hivatásszerűen foglalkozó kutatóknak készült, de azoknak is szól, akiknek ismeretlen és szokatlan nyelvi jelenség a kétnyelvűek beszélgetése és azoknak is, akiknek ez a természetes. Azzal a céllal íródott, hogy minél szélesebb körben ismert legyen, hogy két nyelv integrált, illetve váltogatva történő használata szabályszerű és akár fenntartható beszédmódnak is tekintendő.

Budapest, 2013. július 12.

A szerző

Köszönetnyilvánítás

A kétnyelvűség közösségi szintű kutatásában sokan voltak segítségemre. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak, akik ebben különösen támogattak, irányítottak, inspiráltak.

Elsőként Herman Józsefnek, az MTA Nyelvtudományi Intézete egykori igazgatójának mondok köszönetet, aki 1989-ben támogatta, hogy az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága ösztöndíjasaként a Nyelvtudományi Intézet szakmai irányításával és eszközeinek felhasználásával Kétegyházán 1990-ben az első szociolingvisztikai adatgyűjtést megvalósítsam. Az adatgyűjtés megtervezésében nyújtott szakmai segítségéért hálás köszönetemet fejezem ki témavezetőmnek, Bakos Ferencnek, valamint Réger Zitának és Kontra Miklósnak, akikkel a kétnyelvűségi kutatásokról rendszeresen konzultálhattam. Gál Zsuzsának köszönöm, hogy a terepmunka után a tapasztalatokról és a további kutatási tervekről eszmecsere-t folytathattam. A nyelvi adatok statisztikai feldolgozásában férjem, Vargha András volt nélkülözhetetlen segítségemre. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós támogatását megköszönöm, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében folytathattam longitudinális kétnyelvűségi kutatásaimat. Bartha Csillának köszönöm, hogy több közösségre vonatkozó összehasonlító kétnyelvűségi kutatásokat végeztünk, a vele való együttműködés munkámra rendkívül ösztönzőleg hatott. Köszönetemet fejezem ki az MTA Nyelvtudományi Intézete jelenlegi vezetésének, köztük személy szerint is Kenesei István igazgatónak, amiért az intézeti két- és többnyelvűségi kutatásokat támogatják, melynek köszönhetően az intézetben Többnyelvűségi Kutatóközpont működik.

Köszönetemet fejezem ki a Magyarországi Románok Kutatóintézetével együttműködő összes magyarországi román kutatónak, akiknek azon igyekezete, hogy saját közösségünkről román nyelven végezzünk kutatásokat és publikáljunk, kutatásaimra pozitív hatást gyakorolt.

Megköszönöm az Országos Tudományos Kutatási Alap T 030305, M 45689 és K 81574 számon nyilvántartott, a Research Support Scheme (OSI/HESP, Grant No.: 392/1997) és a „Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért” Közalapítvány (1992–2001) egyéni támogatását, valamint az MTA TMB és Bolyai János Kutatói Ösztöndíját (BO/00332/2), illetve a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program (5/126/2001) csoportos kutatási támogatását.

Bartha Csillának és Lanstyák Istvánnak, a könyv lektorainak hálás köszönetemet fejezem ki a könyv kéziratának egészéhez fűzött számtalan szakmai megjegyzéséért és tanácsáért.

A kézirat egészéhez vagy az egyes részekhez fűzött javaslatokért a következő kollégáknak mondok köszönetet: Vargha András, Kontra Miklós, Berényi Mária, Martyin Emília, Hergyán Tibor, Ileana Câmpean, Viorica Goicu, Maria Marin, Iulia Mărgărit, Florentina Zgraon, Daniela Răuțu, Varjasi Szabolcs és Nagy Noémi.

Végül, de nem utolsó sorban szeretném megköszönni az adatközlőknek, hogy életükből több órát áldoztak arra, hogy e könyv megvalósuljon.

1. FEJEZET

Kétnyelvűség és többnyelvűség

„Bilingualism is a benefit for all”.

(Joshua A. Fishman)

„The future belongs to multilinguals.

*They are an important part of the linguistic diversity
which is necessary if the planet is to have a future.”*

(Tove Skutnabb-Kangas)

1.1. Változások a kétnyelvűség és többnyelvűség kutatásában

Az utóbbi évtizedekben – a globalizáció jelenségének kialakulásával és terjedésével – a kétnyelvűségről vagy a többnyelvűségről szóló elméleti és gyakorlati irányultságú kutatások intenzívebbé váltak. A Blackwell *Handbooks in Linguistics* sorozatban 2004-ben megjelent a *The Handbook of Bilingualism* közel ezer oldalas kézikönyv és 2008-ban módszertani könyv jelent meg a jelenséget vizsgáló kutatásokhoz (*The Blackwell Guide to Research Methods on Bilingualism and Multilingualism*). Ebben az időszakban számos nemzetközi szakfolyóiratot is elindítottak, például a *The International Journal of Bilingualism* 1997-től, a *Bilingualism: Language and Cognition* 1998-tól, illetve az *International Multilingual Research Journal* 2007-től. Itt említhető meg, hogy egyre nagyobb két- és többnyelvűségi kutatógárdát vonz az 1997-ben elindított és két évente megrendezett *International Symposium on Bilingualism* nemzetközi konferencia. Hazánk is igazodott a jelenség sokszínű kihívásaihoz. Az *Élőnyelvi Konferenciák* 1988-tól kezdve olyan szociolingvisztikai kutatási eredmények bemutatására nyújtanak lehetőséget, amelyek nem csak egynyelvű, hanem kétnyelvű közösségekre is vonatkoznak. Az 1990-es évek végén megjelent az első magyar nyelvű összefoglaló könyv *A kétnyelvűség alapkérdései* címmel (Bartha 1999a), és az Akadémiai Kézikönyvek sorozatban megjelent *Magyar nyelv* (Kiefer főszerk. 2006) kötetnek

egyik fejezete a *Kétnyelvűség és többnyelvűség* címet viseli. 2008-ban az MTA NYTI egyik osztályán belül (melynek jelenlegi elnevezése Pszicho- Neuro- és Szociolingvisztikai Osztály) megalakult a *Többnyelvűségi Kutatóközpont* (MTA NYTI TKK). Irányításával – többek között – elkészült egy európai uniós pályázat (EU FP6 – DILING) és megrendezésre került Budapesten 2011-ben a *Többnyelvűség Európában: távlatok és gyakorlatok Kelet-Közép-Európában* című nemzetközi konferencia, valamint 2013-ban az első magyarországi *nyelvi tájkép* konferencia, melyek előadásai a többnyelvűségről szólnak. Magyarországi és szlovákiai támogatással jelenik meg 2002-től magyarul a Gramma Nyelvi Iroda sorozata a *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. 2011-ben a *Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat* fennállásának 10 éves évfordulóját ünnepelte. Mindezek a nemzetközi és hazai kutatói erőfeszítések a beszélőket, közösségeket és társadalmakat azzal segítik, hogy a kétnyelvűségről és a többnyelvűségről meglévő ismereteket bővítik. Ezzel gátolva a kialakult tévhitek terjedését annak érdekében, hogy a kétnyelvűségekre és többnyelvűségekre mint olyan lehetőségekre tekintsenek, amelyek a beszélők érvényesülését és a közösségek és társadalmak jobb működését segítik elő. Elsődleges céljuk megőrizni a közösségek saját nyelvének széleskörű használatát és magas fokú ismeretét.

Mivel a két- és többnyelvűség egyszerre kontaktusnyelvészeti/kontaktológiai², szocio-, pszicho- vagy neurolingvisztikai, szociológiai, szociálpszichológiai, oktatási, politikai, nyelvi jogi stb. kérdés, nem elérhető cél, hogy ezek az aspektusok egyetlen könyvben vagy egyetlen bevezető tanulmányban egyenlő súllyal jelenjenek meg. Ez a bevezető fejezet éppen ezért a kétnyelvűségnek csupán három fontos aspektusát mutatja be: az egyéni kétnyelvűséget, a közösségi és a társadalmi kétnyelvűséget, valamint a kétnyelvű beszédet. A könyv további fejezeteiben a kétnyelvű közösségekre jellemző jelenségek empirikus oldalára derül majd fény. A bevezető fejezet első alfejezete a jelenség definícióit járja körül, a záró alfejezete pedig a magyar nyelvről és a kétnyelvűségről ad rövid áttekintést.

A két- és többnyelvűségről szóló bevezető fejezet John V. Edwards megállapítását meghatározó kiindulópontként tartja szem előtt. Eszerint, kétnyelvűnek lenni lényegében és mindenek felett: inkább társadalmi és pszichológiai mintsem nyelvészeti jelenséget jelent (Edwards 2004: 30).

² A nyelvészeti kontaktológiáról magyarul Benő Attila (2008) írt bevezető könyvet, amely a nyelvi kapcsolatok alapfogalmait és az ezeket példázó nyelvi adatokat gyűjti egybe.

1.2. Az általános definíciók korlátai és buktatói

A kétnyelvűség és a többnyelvűség egyénekre, közösségekre és társadalmakra vonatkoztatható fogalmak. Arra a jelenségre utalnak, amikor az egyének vagy csoportok mindennapi életükben két vagy több nyelvet használnak. Két- vagy többnyelvűség esetén a személyek által ismert nyelvek egymáshoz viszonyítva *mérhetők* a tekintetben, hogy milyen szinten ismerik a nyelveket és milyen mértékben oszlik meg használatuk. Ami két nyelv ismeretére és használatára érvényes, az ugyanúgy érvényes lehet három, négy vagy több nyelv ismeretére és funkcionális megoszlására is. Ennélfogva sokan a kétnyelvűség fogalmát a többnyelvűségre is kiterjesztették (vö. pl. Kovács 2001: 18). Így a kétnyelvűséget alkalmazzák kettőnél több nyelv használatára, vagyis három, négy vagy több nyelvet beszélő személyekre. A többnyelvűség szót a szakirodalomban megtartják az országok és nagyobb közösségek jelölésére még akkor is, ha ezekben csak két nyelvet használnak. Amikor a személyek vagy a közösségek által ismert és használt nyelvek száma pontosan meghatározható, akkor ennek megfelelően alkalmazhatók a háromnyelvűség, négynyelvűség stb. megjelölések. Nem lehet kétséges, hogy a három- vagy többnyelvűség kutatása módszertani eltéréseket mutat a kétnyelvűség kutatásához képest is, így például az *International Journal of Multilingualism* folyóirat a többnyelvűség kutatásáról szóló tanulmányok közlésére szakosodott. Az utóbbi időben megfigyelhető a többnyelvűség terminus használatának nagyobb térnyerése.

Fontos megjegyezni, hogy vannak kétdialektusú személyek is. Esetükben egy nyelven belül két változat (általában egy nyelvjárás és a sztenderd) ismerete és használata érvényesül. Hasonlóan léteznek a fenti jelenségek kombinációjaként kétdialektusú kétnyelvű (többnyelvű) személyek is (lásd Előszó).

A kétnyelvűségnek léteznek szűk és tág értelmezései. A szűk értelmezések hosszú időn keresztül meghatározták a kétnyelvűségről való tudományos gondolkodást és számos tévhit kialakulásában játszottak szerepet. Ennek megfelelően mind a mai napig meghatározzák a (kétnyelvű) beszélők kétnyelvűségről kialakult véleményét is. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a kétnyelvű a „két nyelvet egyformán jól használó” személy a Magyar értelmező kéziszótárban³ (Juhász et. al. 1972: 685) olvasható. Egy másik megfogalmazásban a

³ Az ÉKsz. 2., átdolgozott kiadásában a kétnyelvűség definíciója: „[k]ét nyelv (egyformán) jó használatának képessége, gyakorlata” (Pusztai főszerk. 2003: 659). Grosjean

kétnyelvűség „két nyelv anyanyelvi szintű kontrollját” (ang.⁴ *native-like control of two languages*) jelenti (Bloomfield 1933: 56), illetve „kétnyelvűek, akik egy idegen nyelvet ugyanolyan jól beszélnek akár az anyanyelvet” (rom. *care vorbesc o limbă străină tot așa de bine ca limba maternă, sunt bilingvi*; Capidan 1943: 54). Egy további megfogalmazás szerint kétnyelvű az, aki „kiváló kontrollal bír több mint egy nyelvet” (Francis 1958: 590). E nézet alapján nem lehet kétnyelvűnek nevezni azt a személyt, aki az egyik nyelvet jobban ismeri, mint a másikat, harmadikat stb. A kétnyelvűségi kutatások ezzel szemben azt bizonyították, hogy igen csekély azoknak a beszélőknek a száma, akik mindkét nyelvet azonos szinten ismerik. Baetens Beardsmore nem csak ritkán előforduló jelenségnek tekinti, de annak a lehetőségét is felveti, hogy ilyen típusú kétnyelvű nem is létezik (1986: 7, idézi Edwards 2004: 9). Halliday ezeket a személyeket, a kétnyelvűség egy típusaként, *ambilingvális* kétnyelvűeknek (ang. *ambilinguals*) nevezi (1968: 141). Ennek szinonimáiként említi a szakirodalom például a *kiegyensúlyozott* (ang. *balanced bilinguals*⁵) és – ritkábban – az *ekvilingvális* kétnyelvűeket (ang. *equilinguals*) (Edwards 2004: 9). Ugyancsak nehéz elfogadni a kétnyelvűség olyan tág értelmezését is, mely szerint kétnyelvű az, aki anyanyelvén kívül egy másik nyelven minimális kompetenciával rendelkezik a nyelvtudás négy szintjének (megértés, beszélés, olvasás, írás) egyikén (Macnamara 1967). Uriel Weinreich a *Languages in Contact* című könyvében, amely kétségtelenül a kétnyelvűségi szakirodalom egyik első és legfontosabb alapművének tekinthető, a következő definíciót fogalmazza meg. „A kétnyelvűség két nyelv váltakozó használatát takarja, és az ebben részt vevő személyt pedig kétnyelvűnek nevezzük” (Weinreich 1953: 1). Hasonlóképpen fogalmaz Mackey is: „két vagy több nyelv ismerete és használata” kétnyelvűségnek tekinthető (1987: 699). Skutnabb-Kangas (lásd 1.2.1. táblázat) négy kritérium alapján a kétnyelvűség négy definícióját fogalmazza meg úgy, hogy azok az (ös)honos és a bevándorló gyermekek helyzetének is megfeleljenek. A táblázat rendkívül jól szemlélteti a kétnyelvűség különböző, Skutnabb-Kangas által összegyűjtött definícióit, melyből egyben az is kitűnik, hogy a kétnyelvűség nagyon szerteágazó és bonyolult jelenség, éppen ezért meghatározása is igen problematikus. A táblázatban felsorolt szempontok alapján másként alakul a kétnyelvűség

(2010: 20) több évtizedes kétnyelvűségi kutatásai alapján legújabb könyvében is megfogalmazza, tévhit az, hogy *a kétnyelvűek a két nyelvet egyformán és kiválóan ismerik*.

⁴ A továbbiakban használt – nyelvekre utaló – rövidítések feloldása: ang. (angol/angolul), horv. (horvát/horvátul), magy. (magyar/magyarul), rom. (román/románul).

⁵ Lásd az 1.5. alfejezetet is.

meghatározása még ugyanazon személy esetében is. Például az a kétnyelvű személy, aki gyermekkorban a családban két nyelvi inputnak volt párhuzamosan „kitéve” (vö. *származás* kritérium), felnőtt korban lehet, hogy már „nem felel meg” ezen ismérvnek (vö. *funkció* kritérium).

1.2.1. táblázat

A kétnyelvűség definíciói (lásd Sku[n]tnabb-Kangas 1997: 17)

Kritérium	Definíció
	Az a beszélő kétnyelvű,
1. származás	a. aki kezdettől fogva anyanyelvi beszélőktől két nyelvet tanult a családjában b. aki kommunikációs céllal kezdettől fogva párhuzamosan két nyelvet használt
2. azonosulás	
belső	a. aki kétnyelvűként azonosítja magát, illetőleg két nyelvvel és/vagy két kultúrával (vagy annak részeivel) azonosul
külső	b. akit mások kétnyelvűként/két nyelv anyanyelvi beszélőjeként azonosítanak
3. a nyelvtudás foka	a. aki két nyelvet ismer tökéletesen b. aki két nyelvet használ anyanyelvi beszélőként c. aki két nyelvet egyformán jól ismer d. aki a másik nyelven is teljes és értelmes megnyilatkozásokat képes tenni e. aki a másik nyelv nyelvtani szerkezeteit legalább részben ismeri és használja f. aki a másik nyelvvel is kapcsolatba került
4. funkció	aki két nyelvet használ (vagy képes használni a legtöbb beszédhelyzetben, saját és közössége igényei szerint)

Közismert becslést adatnak számít, hogy a világ lakosságának fele kétnyelvű – írja François Grosjean a kétnyelvűségről szóló *Life with Two Language* című – a kétnyelvűség jelenségét átfogóan leíró alapvető – könyvében (1982: i). Crystal 2000-ben 5000–7000⁶ közötti értékre becsülte a Föld nyelveinek számát

⁶ Az Ethnologue a Földön jelenleg 7105 élő nyelvet határoz meg (www.ethnologue.com [Az internetes hivatkozások letöltésének dátuma a bibliográfiában olvasható.]). Az adat pontosságát illetően hozzá kell tenni azt, hogy nem lehet minden esetben a nyelvek és nyelvváltozatok (dialektusok) közötti határt élesen meghúzni, így más számítások egyéb eredményt is hozhatnak. Két példával szemléltetem ezt. Az Ethnologue listában a beás (elnevezése szerint: *Bayash*) a román nyelvnek egy nyelvjá-

(2000: 11), de csak kétszáz körülire tehető a világ országainak száma (az ENSZ honlapjáról elérhető link⁷ 249 országnevet sorol fel). A nyelvekre és országokra vonatkozó adatokból az következik, hogy számos ország jellemezhető többnyelvűséggel. Évszázadok alatt a politikai, gazdasági és kulturális egymásra hatások következtében például Európában szinte minden ország többnyelvűvé vált, annak ellenére, hogy politikailag a legtöbb ország egynyelvűnek deklarálja magát. Hoffman egyes munkákra utalva leírja, hogy az az eszménykép, miszerint az a normális, ha egy országnak egy nyelve van, abból a mindent átható politikai szemléletből fakad, mely szerint „egy nemzet egyenlő egy nyelvvel” (1991: 2)⁸. Thomason megállapítása szerint, nyilvánvalóan egyetlen nemzet sem egynyelvű, abban az értelemben, hogy minden polgára egyetlen egy nyelvet beszél, és valószínűleg egy nemzet sem egynyelvű abban a legtriviálisabb értelemben, hogy mindenki, aki egyazon helyen él születésétől kezdve ugyanazt a nyelvet beszéli (2001a: 36). Sok országban, számos közösségben élnek kétnyelvűek, akik egyaránt beszélnek csoportjuk és az ország nyelvét, miközben az ország lakosságának többsége egynyelvű, tehát a mindennapi kommunikáció során egy nyelvet használ. Jól illusztrálható ez azzal, ha Magyarországot vizsgáljuk meg a benne élő magyar és nem magyar nemzetiségűek és anyanyelvűek szempontjából. Az 1850-51. évi osztrák népszámlálás szerint a magyar korona országai területén a polgári népesség alig több mint harmada (36,5%) volt magyar nemzetiségű (vö. pl. Mészáros 1994: 191)⁹. 1900-ben az ország 51,5%-a volt magyar, 16,7% román (oláh), 11,9%-a német, 11,9%-a szlovák (tót), 2,6% szerb, 2,5% rutén, 1,1% horvát és 1,8% egyéb anyanyelvű (Mészáros 1994: 210). 1920-ban – a területileg jelentősen megváltozott országban – az anyanyelvi megoszlás a következő volt: 89,6% magyar, 6,9% német, 1,8 szlovák (tót), 0,5% horvát, 0,3% román (oláh), 0,2 szerb, 0,8 egyéb anyanyelvű (lásd Mészáros 1994: 216).

rása, ezzel szemben Magyarországon a beás – a státusztervezésnek (vö. kisebbségi törvény) és nyelvtervezésnek (vö. szótárak, nyelvkönyvek) köszönhetően nyelv – a nemzetiségi nyelvek egyike. A másik példa ennek fordítottja, míg az aromán, isztro-román és meglenoromán a román nyelvészeti szakirodalomban dialektusok, addig az Ethnologue listában immár nyelvek.

⁷ [http://unterm.un.org/dgaacs/unterm.nsf/vNTEntries/\\$First](http://unterm.un.org/dgaacs/unterm.nsf/vNTEntries/$First)

⁸ „A nyelvi alapon szerveződő nemzet ideája a 19. század folyamán uralkodóvá vált a legtöbb európai országban” (Nádor 2011: 36). Ezek az ideák ideológiai meghatározottságúak.

⁹ Ekkor a népszámlálási adatgyűjtés során az anyanyelvre nem kérdeztek rá.

2001-ben a magyarországi lakosság 1,57%-a, vagyis 152 072 személy nem volt magyar anyanyelvű (Népszámlálás 2001 [2002]: 24). A valamikori soknemzetiségű és sok nyelven beszélő Magyarország a történelmi, politikai, ideológiai, társadalmi változások eredményeképpen a XXI. század elején más képet mutat az idegen és/vagy környezeti nyelvek tudása tekintetében. „A 2005. évi mikrocenzus adatai szerint a 15 éves és idősebb népességnek csupán az egynegyede beszélt a magyaron kívül valamilyen más nyelvet. Az Eurostat 2007. évi önbesoroláson alapuló felmérése is hasonló eredményre jutott a 25–64 éves népesség körében (ang. *Adult Education Survey* [AES]). Eszerint Magyarország az idegen¹⁰ nyelvet nem beszélők 74,8%-os arányával magasan vezet az unió országai között.” (KSH 2010: 62). A magyarországi adatok, feltételezésem szerint, arra is engednek következtetni, hogy a lakosság többsége egynyelvűnek tekinti magát, miközben nem is az. A kétnyelvűség nem kizárólag a két nyelvet anyanyelvi szinten ismerő személyekre vonatkozik, hanem mindazon nemzetiségi, bevándorolt, siket és nagyothalló közösségek tagjaira, valamint mindazon környezeti nyelvet, idegen nyelvet használó személyekre, akik napi tevékenységeikhez (pl. szóban, jelelve, írásban) két nyelvet használnak (pl. otthon, iskolában, munkahelyen). A kétnyelvűséget érintő hazai (és más országra vonatkozó), ideológiáktól sem mentes adatokat ezért óvatosan kell kezelni. Így tehát a fenti, nyelvekre és beszélőikre vonatkozó statisztikai adatok kizárólag abból a célból lettek felvillantva, hogy kiderüljön: hazánkban a kétnyelvűség és a többnyelvűség nem volt és ma sem ismeretlen és elhanyagolható jelenség. Sokszempontú kutatását ezirányú összetettsége is indokolja.

A kétnyelvűség és a többnyelvűség definícióiról szóló alfejezet végén ismertetem azt a definíciót, amely az összes megközelítés szerint általánosan tükrözi a jelenséget. A kétnyelvűség az egyének és csoportok pszichológiai és társadalmi állapotával összefüggésben úgy definiálható az interakciók nyelvi összefüggéséből fakadóan, hogy a kétnyelvűek a kommunikációban két vagy több nyelvi kódot használnak (beleértve a nyelvjárásokat is) (Butler–Hakuta 2004: 115).

¹⁰ Feltételezésem szerint az idegen nyelv kifejezés ernyője alatt találhatók a magyarországi nemzetiségi, azaz a környezeti nyelvek is.

1.3. Egyéni kétnyelvűség

A legáltalánosabb definíció szerint azt a személyt, aki két vagy több nyelvet tud és mindennapjai során használ két- vagy többnyelvűnek nevezzük. A kétnyelvű személyek nagyon sok tekintetben különböznek egymástól. Grosjean példái szerint kétnyelvűnek tekinthető az a vendégmunkás, aki nem beszéli jól annak az országnak a nyelvét, ahol dolgozik, annak ellenére, hogy mindennap használja (sőt, talán írni és olvasni sem tud ezen a nyelven). De kétnyelvű az a személy is, aki tolmácsként vagy fordítóként kiválóan ismer és használ két vagy több nyelvet. E két szélsőséges kétnyelvű típus között helyezhető el az az idegen ajkú feleség, aki barátaival saját nyelvét használja vagy az a kutató, aki idegen nyelven olvas szakirodalmat és ír tanulmányt (bár lehet, hogy az idegen nyelvet csak ritkán beszéli). Kétnyelvű a kisebbségi közösség azon tagja is, aki otthon saját nyelvét használja, a többi nyelvhasználati színtéren (például vallás, oktatás, munka) viszont a többségi nyelvet beszéli, és ugyancsak kétnyelvű az a siket személy, aki siket barátaival jelnyelvet használ és halló partnereivel, akik a jelnyelvet nem ismerik, a beszélt nyelv egy jelelt változatát alkalmazza (Grosjean 1994: 1656). Ezért a kutatók a két nyelv tudásának (megértés, beszélés, olvasás és írás) szintjeire mint kontinuumra gondolnak, és a kétnyelvű beszélők ennek a kontinuumnak a különböző pontjain helyezhetők el (lásd pl. Edwards 2004: 8–9).

A kétnyelvűvé válásnak számtalan oka lehetséges. Az egyik az, ha az egyén szülei más-más anyanyelvűek. Egy másik, ha a személy olyan közösségben él, amelyben a mindennapi kommunikáció normájához két nyelv használata kapcsolódik. Egy további ok például az lehet, ha az egyén elvándorol az egyik nyelvi területről egy másikra stb.

Az egyéni kétnyelvűségnek több típusa ismert a nyelvek ismeretének, elsajátításának módja és ideje szempontjából. A két nyelv egymáshoz viszonyított ismeretét tekintve lehet valaki *kiegyenlített* (*balansz*) kétnyelvű vagy *egyenlőtlen* (*domináns*) kétnyelvű (Lambert 1955). A kiegyenlített kétnyelvű nyelvi kompetenciája a két nyelven megközelítőleg egyenlő (lásd fentebb a jelenség definícióival). Ezzel szemben a domináns kétnyelvű az egyik nyelvet jobban ismeri, mint a másikat. Kisebbségi helyzetben a saját nyelv megőrzése szempontjából fontos, hogy az egyén a kisebbségi nyelven, és ne a többségi nyelven legyen domináns kétnyelvű. (Erről a további fejezetekben lesz részletesen szó.)

A nyelvek szemantikai reprezentációja kétnyelvűségben egy másik lehetőség az egyéni kétnyelvűség tipizálására. Ennek megfelelően Weinreich (1953: 9–11)

nyomán¹¹ Ervin–Osgood (1954) elkülöníti az *összetett* (ang. *compound*) és a *mellérendelt/koordinált* (ang. *coordinate*) kétnyelvűséget. Az összetett típusban a kétnyelvű ugyanazon fogalmi egységhez (jelentéshez) mindkét nyelv szavait együttesen kapcsolja össze. A mellérendelt típusba tartozó kétnyelvű a két nyelv szerint elkülönülő két szóhoz két jelentést kapcsol. „Hiba lenne azonban a jelenséget egy olyan sematikus »két nyelv – egy gondolkodás versus két nyelv – két gondolkodás« ellentétpár formájában elképzelni, mint amit a kompetenciák eltérő mértéke, az elsajátítás ideje és közege direkt módon idéz elő” (Bartha 1999a: 187).

A nyelvek elsajátításának egymáshoz való időbeli viszonyítása szempontjából elkülöníthető a *gyermekkori* (*korai*), a *fiatalkori* és a *felnőttkori* (*kései*) kétnyelvűség. A gyermekkori kétnyelvűség esetén a két nyelv elsajátítása a gyermek 10–11. életéve körül befejeződik. A fiatalkori kétnyelvűségnél a második nyelv elsajátítása a 11. és a 17. életév közötti időszakban zajlik le. A felnőttkori kétnyelvűségben a második nyelv elsajátítása a 17. életév után történik. Megjegyzendő, hogy ezek az időszakok csak hozzávetőlegesek, a kutatók minderről eltérő véleményen vannak.

A gyermekkori kétnyelvűségben belül elkülöníthető egyrészt az *egyidejű* (*szimultán*) kétnyelvűség, másrészt az *egymást követő* (*szukcesszív*) kétnyelvűség (Hamers–Blanc 1989: 10). Egyidejű gyermekkori kétnyelvűség alakulhat ki például annál a gyermeknél, akinek szülei eltérő anyanyelvűek, illetőleg kétnyelvűek. Az „egy szülő egy nyelv” nyelvelsajátítási módszer szerint két nyelvet úgy sajátít el a gyermek, hogy az egyik szülőtől az egyik, a másiktól a másik nyelvet tanulja meg. Számos esettanulmány írja le ezt a nyelvelsajátítási módszert. A legkorábbi, széles körben ismert esettanulmányok Ronjat és Leopold leírásai. Ronjat (1913) fia francia és német kétnyelvűvé válását írta le, Leopold (1939–49) német és angol kétnyelvű lányai nyelvelsajátítását figyelte meg. Hasonló megfigyelések és vizsgálatok magyar–szerbhorvát (Mikeš 1967) és magyar–oroszl kétnyelvű gyermekekről is készültek (Jarovinszkij–Fabricius 1978, Jarovinszkij 1991, 1995). A kétnyelvű gyermekekről magyarul Navracsics Judit írt monográfiát (1999).

Bartha Csilla 1994-ben öt hónapos terepmunkát végzett a New Jersey államban található New Brunswickban a résztvevő megfigyelés és a hálózati elemzés

¹¹ Weinreich a nyelvi jel és a szemantikai tartalom szerint a kétnyelvűek három típusát határozta meg: koordinált (ang. *coordinative*), összetett (ang. *compound*) és alárendelt (ang. *subordinative*).

módszereit a szociolingvisztikai interjú technikájával ötvözve (2002: 122). A nyelvhasználati színterek elemzésekor három alapvető szülői modellt vázolt fel a nyelvválasztást illetően: interakció-központú, integratív és autoritatív stratégia. Az *interakció-központú* stratégia esetén a szülők a gyermekkel magyarul és angolul egyaránt beszélnek, gyakran alkalmazkodva a gyermek által választott nyelvhez. Ez a modell olyan – főként ötvenhatos – családokra jellemző, ahol a jobbára egyetemet végzett szülők nem csupán kiegyenlített (balansz) kétnyelvűeknek tekinthetők, de második nyelvüket majdnem akcentus nélkül beszélik. Az *integratív* stratégia esetén az otthoni nyelvhasználat nyelve kizárólag az angol. Ezt a stratégiát olyan – 1956-ban vagy később bevándorolt – szülők alkalmazzák, akik többsége nagyon jól, de mások számára is jól érzékelhető akcentussal beszélnek angolul. Az *autoritatív* stratégia olyan körülményekre utal, amikor a szülők következetesen megőrzik családi nyelvként a magyart. Ezekben az erősen hierarchizált – jobbára dípi¹² – családokban a szülők megfogalmazzák és különböző eszközökkel ki is kényszerítik a magyar nyelv használatát; állandóan minősítik és javítják saját és mások gyermekeinek hibáit. A szerző a szülők nyelvválasztási stratégiáit a nyelvvesztéssel összefüggésben is elemzi (vö. Bartha 2002: 125–132).

Egyes megfigyelések szerint a kétnyelvű gyermekeknél bizonyos késés tapasztalható a beszédbeli (szókincs) fejlődésben, de ez csak időleges jelenség. A hosszabb időn át tartó megfigyelések és vizsgálatok eredményei szerint a kétnyelvűség semmiféle káros hatással nem jár, és valószínűbb a jelenség jótékony hatása a gyermekre nézve a nyelvi és megismerési folyamatok egészét tekintve. Göncz Lajos egy 2002-ben elhangzott előadása szerint az Újvidéki Egyetem Pszichológia Tanszékén másfél évtizede folynak irányításával metanyelvi vizsgálatok (Göncz 2004). Ezen kutatások sorában található az a vizsgálat, amelyikben azt elemezték, „hogya a korai *kétnyelvűség* különféle típusai befolyásolják-e a szótagtudat, a fonemikus tagolási képesség és a szótudat alakulását, és mindez milyen kapcsolatban van az *olvasási készség* kialakulásával” (2004: 77–78). Az újvidéki kutatók, többek között, arra a kérdésre keresték a választ, hogy „különböznek-e az óvodáskorú kétnyelvű tapasztalattal rendelkező gyerekek az olvasástanulásban az ilyen tapasztalattal nem rendelkező gyerekektől”. A vizsgálatban 80 gyerek szerepelt, akiket három vizsgálati csoportba rendeztek. Az első csoportban szereplő gyerekeknek a második nyelvvel a legnagyobb tapasztalatuk volt (francia óvodába jártak, vagy magas fokú magyar–szerb

¹² A „dípi”-k elnevezés a D. P. rövidítésből fakad, feloldása *displaced persons* (magyarul: *menekült*) (ennek magyar vonatkozásairól lásd Bartha 1993).

kétnyelvűek voltak), a második csoportbeliek az óvodában hagyományos módon angolt tanultak és a harmadik csoportban az egynyelvűek voltak (vö. Göncz 2004: 79). Az eredményekből kiderült, hogy a vizsgálatban felhasznált összes mutató (pl. a készség kialakulásának üteme, figyelemösszpontosítás az olvasási szövegre) szerint a gyerekek tanítói „a legmagasabbra a legnagyobb óvodáskori kétnyelvű tapasztalattal rendelkező gyerekeket értékelték, őket az idegen nyelvet tanulók csoportja követte, ezeket pedig az egynyelvűek. A különbségek négy esetben statisztikailag is jelentősek: a kétnyelvűek jobban összpontosítanak az olvasási feladatra, könnyebben szintetizálnak, könnyebben tudatosodik bennük, hogy a grafémáknak és hangoknak szimbólum jellegük van, és sikeresebben hangolják össze az olvasási készség kiépítéséhez szükséges lelki funkciók használatát” (Göncz 2004: 80).

Az egymást követő gyermekkori kétnyelvűség azt jelenti, hogy a második nyelvet is gyermekkorban, de mindenképpen az első nyelv rendszerének megszilárdulása után tanulja meg a beszélő. McLaughlin (1984) szerint egyidejű nyelvelsajátítást jelent, ha a második nyelvnek való „kitettség” a gyermek harmadik életévének végéig elkezdődik, a harmadik életév után pedig már egymást követő nyelvelsajátításról beszélünk (vö. Bartha 1999a: 189; Navracsics 1999: 24). A szimultán kétnyelvűségről szóló kutatásokban a két nyelvnek a másikra gyakorolt hatását vizsgálják. Az egymást követő kétnyelvű nyelvelsajátítás kapcsán a kutatások főként arra terjednek ki, hogy az első nyelv milyen változásokat idézhet elő a második nyelv fonológiai, morfológiai és szintaktikai szintjén. A kétnyelvűek beszédét vizsgálva a kutatások megállapítják, hogy 15–16 éves kortól már szinte lehetetlen leküzdeni az első nyelv második nyelvre gyakorolt igen szembetűnő hatását, köznapi kifejezéssel az idegen akcentust. „Előfordul, hogy a *korai* és a *kései* kétnyelvűség szakkifejezések a nyelvelsajátítás *természetes* vagy *elsődleges*, illetőleg *mesterséges*, *másodlagos* jellegét jelölik” (Bartha 1999a: 188). Skutnabb-Kangas különbséget tesz a *természetes* kétnyelvűség és az *iskolai* kétnyelvűség/*kulturális* kétnyelvűség között (1984: 95). Adler a *szerzett* és a *tanult* kétnyelvűségi kategóriapárt határozza meg. Az elsőt általában a gyermekkori kétnyelvű nyelvelsajátítással, a másodikat pedig a gyermekkor utáni kétnyelvű nyelvelsajátítással kapcsolatban használja (Adler 1977: 113–120; lásd Bartha 1999a: 188–189). Lambert a két nyelv elsajátításának társadalmi környezete szempontjából elkülöníti a *hozzáadó* (*additív*) és a *felcserélő* (*szubtraktív*) kétnyelvűséget. A hozzáadó kétnyelvűség esetében az egyén egy támogató társadalmi közegben még egy nyelvvel gazdagíthatja nyelvi repertoárját anélkül, hogy anyanyelve ennek kárát látná. Az újonnan elsajátított nyelvi

ismeretek tehát kiegészítik a régieket. Az ennél sokkal gyakoribb, felcserélő kétnyelvűség esetén viszont a kisebbségben élők társadalmi nyomásra kényszerítve vannak arra, hogy egyre kevesebbet használják anyanyelvüket, vagyis az egyik nyelv megismerése a másik nyelv fokozatos lecseréléséhez vezet (Lambert 1974). Göncz Lajos leírja, hogy ebben a helyzetben „a két nyelvet és kultúrát különbözően értékeli” (1999: 25), a kisebbségi nyelvet és kultúrát – a többségi nyelvvel és kultúrával szemben – lenézik. Ezzel szemben az additív kétnyelvűség olyan helyzetekre utal, amelyekben mindkét nyelvet támogatják és párhuzamosan fejlődnek, mivel a szélesebb közösség a két nyelvet és kultúrát egyformán értékeli, és ezáltal kívánatos céllá teszi, elsajátításukra motivál (Göncz 1999: 25). Az *endogám* és *exogám* kétnyelvűség arra utal, hogy a gyermek környezetében megtalálható-e vagy sem a két nyelvnek két különböző beszélőközössége (Hamers–Blanc 1989: 10–11). Az endogám nyelv a közösség által beszélt anyanyelv, amelynek használata kiterjedhet más társadalmi intézményekre is. Az exogám nyelvet viszont csak hivatalos, intézményes keretek között használják, de ezen túlmenően nem él ilyen nyelvközösség az endogám nyelvet beszélők közelében. A csoporthoz való tartozás és a kulturális identitástudat szerint Berry elkülöníti a *kétkultúrájú*, *egykultúrájú*, illetve az *új kultúrát szerzett* és a *kultúrájukat veszített* kétnyelvűeket. A kétkultúrájú kétnyelvű esetében pozitív azonoságtudat érvényesül azoknak a közösségnek az irányába, amelyeknek a nyelveit beszéli, ezt a kétnyelvű egyént mindkét csoport egyaránt tagjának fogadja el. Az egykultúrájú kétnyelvű magas kétnyelvűségi kompetenciája ellenére csak saját nyelvének kultúrájával azonosul, és a kultúra szempontjából ezáltal csak egy közösség tagjának minősül. Az új kultúrát szerzett kétnyelvű saját anyanyelvének kulturális azonosulását feladva a másik nyelvhez kapcsolódó kultúrát fogadja el saját kultúrájának. A kultúráját veszített kétnyelvű feladja saját kultúráját, ugyanakkor nem azonosul a második nyelvhez kötődő kultúrával (vö. Berry 1980).

A kétnyelvűségnek a *kognitív folyamatokra* gyakorolt hatását az utóbbi idő-kig elsősorban a gyermekek populációjában kutatták. Ezek a kutatások, több kérdésben, a kétnyelvűség előnyét vagy hátrányát közvetlenül vizsgálták. Az eredmények közül a kétnyelvűségnek a gyermekek kognitív fejlődésére gyakorolt pozitív hatásáról számos témában születtek eredmények. A vizsgálatok alátámasztják, hogy a kétnyelvűség pozitívan hat például a gyermekek problémamegoldására (Bain 1975; Kessler–Quinn 1980) vagy kreativitására (Quinn–Kessler 1987). A kétnyelvűség pozitív hatását a gyermek kognitív fejlődésére nem minden vizsgálat mutatta ki (Macnamara 1966). S olyan kuta-

tások is akadnak, amelyek a kétnyelvűségnek sem pozitív, sem negatív hatását nem igazolták (Rosenblum–Pinker 1983). A felnőttek populációjára irányuló kutatásokban hangsúlyosabban a nyelvhasználat pszicholingvisztikai oldalát vizsgálják, a legtöbbjük vizsgálati témája ezek közül a kétnyelvűség kialakulásának a folyamatára összpontosul. Bialystok és munkatársai a Simon-próbát¹³ tartják alkalmasnak arra, hogy a gyermekek és a felnőttek közötti kognitív különbségeket áthidalva eredményesen vizsgálják a kétnyelvűség hatását az egyének egész életére, öregedésére (lásd Bialystok et al. 2004). Vizsgálataikban egynyelvű gyermekek, felnőttek és kiegyenlített (balansz) kétnyelvű gyermekek és felnőttek vettek részt. A tesztben a négy szín használati szabályainak elsjátítása a kétnyelvűeknél (függetlenül attól, hogy fiatalok vagy öregek voltak) kevésbé okozott nehézséget, mint az egynyelvűeknél. A vizsgálat a kétnyelvűség és az öregedés összefüggéséről azt állapította meg, hogy a kétnyelvűek 70 éves korukig megőrizték a *munkamemóriájuk* teljesítményét, és csak 70 év fölött kezd nőni a reakcióidejük (vagyis csökken a munkamemóriájuk teljesítménye). Ezzel szemben az egynyelvűeknél már a 60 éveseknél elkezdt csökkenni a munkamemória teljesítménye, és ez fokozatosan romlik a 70 éveseknél (Bialystok et al. 2004: 294–299). Fontos eredmény továbbá, hogy a kétnyelvűek

¹³ A Simon-próba egy számítógépes kísérlet, ahol a kísérleti személyeknek a jobb vagy a bal billentyűt kell megnyomniuk aszerint, hogy a képernyőn megjelenő kocka kék vagy piros színű. A mérések arra irányulnak, hogy a vizsgálati alany mennyi időt használ fel attól kezdve, hogy a színes négyzet megjelenik a képernyőn addig, amíg lenyomja a megfelelő billentyűt, vagyis mennyi a reakcióidő. Vizsgálják továbbá az ún. Simon-hatást, vagyis azt, hogy milyen reakcióidőt eredményez, ha a bal billentyűhöz rendelt kék négyzet a képernyő bal oldalán jelenik meg, s melyet, ha a képernyő jobb oldalán. Az első esetben mind a billentyű, mind a képernyőn megjelenő négyzet a bal oldalhoz van kapcsolva, tehát a kapcsolat kongruens, összeillő. A második esetben a billentyű bal oldali használata szükséges, viszont a stimulus a képernyő jobb oldalán jelenik meg, vagyis a kapcsolat inkongruens, eltérő. A Simon-hatás mérése a jobb billentyűhöz rendelt piros négyzettel is megtörténik, sőt a Simon-próba egy másik feladatsorában már négy szín szerepel. A gyermekek és felnőttek eredményei szerint a kétnyelvűek egyrészt gyorsabban válaszolnak, másrészt a Simon-hatás is kevésbé zavaró a számukra, mint az egynyelvűeknél. Az idős vizsgálati alanyok mintájában az egynyelvűekre jellemző magas hibák száma a kétnyelvűekre nem volt jellemző. Mind az életkor, mind a nyelv szerint kialakított csoportok az inkongruens (bal–jobb, jobb–bal) feladatoknál több időt vettek igénybe, mint a kongruens (bal–bal, jobb–jobb) feladatoknál, viszont érzékelhetően kevesebb időt vettek igénybe a vizsgálati csoportok közül a fiatal felnőttek és a kétnyelvűek mindegyik csoportja (Bialystok et al. 2004: 292–294).

életkorának növekedésével nem nőtt olyan mértékben a reakcióidő, mint az egynyelvűeknél. Ebből az következik, hogy a kétnyelvűség hatása a kétnyelvűek munkamemóriájának teljesítményére egész életükben pozitív hatással van (Bialystok et al. 2004: 299–301).

A kétnyelvűekre vonatkozó neurolingvisztikai és pszicholingvisztikai kutatásokban arra is keresik a választ, hogy milyen a nyelvek mentális reprezentációja az egynyelvűekéhez képest a „kétnyelvű elmében”. Az eddigi vizsgálati eredmények azt sejtetik, hogy a kétnyelvűek nyelvi fejlődéséért is a bal féltéke a felelős, de lényeges megemlíteni, hogy az ezirányú kutatások még nem hoztak egyértelmű eredményt (Grosjean 1994: 1659; Petitto–Dunbar 2004). A pszichológiai és neurolingvisztika régóta vizsgálja a nyelvvesztésnek azokat a formáit is, amelyeket agykárosodás okoz (afázia), amelyek neurológiai és környezeti tényezők együttes következményei (autizmus), amelyek genetikai rendellenességből erednek (Down-szindróma), illetőleg amelyek a hosszú távú memóriát nagymértékben érintő öregedéssel mutatnak szorosabb összefüggést (Alzheimer-kór) (lásd Scovel 1998: 70–89; Bartha 1999a: 126). E formák, természetesen két- vagy töbBNyelvűeknél is megjelenhetnek (lásd például a poliglott afázia fogalmát). Újabb kísérletek azt mutatják (vö. Petitto–Dunbar 2004), hogy az 5. életévük után kétnyelvűvé vált személyek a kommunikációban nem csak agyuk bal féltékéjét, hanem agyuk más területét is működésbe hozzák. Ezzel szemben azoknál, akik 5 éves koruk előtt váltak kétnyelvűekké, ugyanúgy mint az egynyelvűeknél, agyuk bal féltékéje az átfedő (ang. *overlapping*) nyelvi terület (Petitto–Dunbar 2004: 7).

1.4. Közösségi kétnyelvűség

Az egyénen kívül a kétnyelvűség vonatkozhat egy országra vagy egy országon belül egy kisebb beszélőközösségre, amely területileg elkülönülhet a többségtől (*területi kétnyelvűség*). A kétnyelvű közösség kialakulhat egy-, illetőleg töbBNyelvű közösségből. A „kétnyelvű helyzet egynyelvűvé, háromnyelvűvé vagy stabil kétnyelvűséggé fejlődhet” (Tabouret-Keller 1968: 108). *Társadalmi kétnyelvűség*hez számos történelmi, politikai és gazdasági esemény vezethetett: népcsoportok új területen történő megjelenése (honfoglalás), területek erőszakos módon (katonai erővel) történő annektálása, politikai (királyok közti) házasságok megkötése, gyarmatosítások, országok egyesítése, népcsoportok migrációja és emigrációja.

Siguan (1996) a *hivatalos nyelvek és a többi nyelv* összefüggésében a nyugat-európai országokban érvényesülő *nyelvpolitika* mentén készített tipológiát (idézi Tabouret-Keller 2004: 664). Eszerint *egynyelvűséggel* jellemezhetők azok az országok, amelyeknek alkotmánya egy hivatalos nyelvet határoz meg, ilyen pl. Franciaország és Portugália. Megtörténhet ez akkor is, ha az országot a gyakorlatban – lényegében – valóban egynyelvűség jellemezi (Portugália), és akkor is, ha az országban számos regionális és kisebbségi nyelvet beszélnek (Franciaország). A második kategóriába tartoznak azok az országok, amelyek *támogatják és toleránsak a kisebbségi nyelvekkel és beszélőikkel*, ilyen jogokat biztosítanak például a walesieknek Nagy-Britanniában és a frízeknek Hollandiában. *Nyelvi autonómia* jellemzi az országok harmadik csoportját, ahol az országok hivatalos nyelve mellett támogatják a nyelvi kisebbségek politikai és jogi autonómiáját abból a célból, hogy maguk a kisebbségek határozhassák meg a saját nyelvükre vonatkozó politikát, ilyen például Spanyolország (Katalónia, Valencia, Baszkföld stb.) és Olaszország (Val d'Aosta, Alto Adige stb.). *Nyelvi föderalizmus* érvényesül Belgiumban vagy Svájcban. Ez utóbbi ország egészét a kantonok összessége teszi ki, ezek mindegyike külön-külön önálló nyelvpolitikával rendelkezik. *Intézményes pluralizmussal* jellemezhetők azok az országok, ahol két vagy több hivatalos nyelvet ismernek el, és megteremtik a lehetőségét annak, hogy ezeket a nyelveket az országok egész területén lehasználni. Luxemburg példája illusztrálja ezt a kategóriát, valamint részben Írország és Finnország. Tabouret-Keller a fenti (1) *de jure* egynyelvű; (2) kisebbségi nyelvet toleráló, (3) nyelvi autonómiát biztosító; (4) nyelvi föderalizmussal jellemezhető; (5) intézményes pluralizmussal rendelkező országok ismertetését fontosnak tartotta a következő gondolattal zárni: „[a] kétnyelvűség szükségessége és lehetősége egész Európában jelen van” (2004: 664). Itt fontos megjegyezni, hogy a fenti kategóriák nem fedik le pontosan a gyakorlatban létező összes helyzetet.

2007. január 1-jétől az Európai Uniónak¹⁴ 23 hivatalos és munkanyelve van. Ezek a következők: angol, bolgár, cseh, dán, észt, finn, francia, görög, holland,

¹⁴ „A Lisszaboni Szerződéssel, majd az EU 2020 stratégiájával összhangban egyre hangsúlyosabbá válik a nyelvtudás, a többnyelvűség gazdaságban és kultúrában betöltött szerepe, az európai polgárokkal való kommunikáció javítása, a fordítások-tolmácsolások minősége. A többnyelvűség támogatásának kifejezett célja, hogy hozzájáruljon Európa átláthatóbbá és hatékonyabbá tételéhez, globális versenyképességének növeléséhez, valamint az alapjogi charta értelmében a jogok, értékek, a szabadság, a szolidaritás és biztonság Európájának megteremtéséhez” (Bartha–Péntek 2011: 7).

ír, lengyel, lett, litván, magyar, máltai, német, olasz, portugál, román, spanyol, svéd, szlovák és szlovén. A „hivatalos és munkanyelv” két dolgot jelent: „az uniós intézményeknek e nyelvek bármelyikén lehet írni, és az intézmények ugyanezen a nyelven fognak válaszolni; az európai uniós rendeletek és más jogalkotási dokumentumok valamennyi hivatalos és munkanyelven megjelenni a Hivatalos Lapban”¹⁵. A nyelvi sokféleség nem lehet gátja az országok között kialakított gazdasági, kulturális kapcsolatoknak és harmonizációs törekvéseknek. Mindemellett a tagállamok nyelvének fenntartása EU-s szinten, főképpen a fordítások és tolmácsolások által, nagy kihívást jelent. Egy további kihívás az EU-s országok hivatalos nyelvén kívül a regionális és kisebbségi nyelvek fenntartásának kérdése (lásd az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját) (vö. Murvai 2008). Az EU kisebbségpolitikáját – többek között – Kontra Miklós bírálja (lásd pl. 2011: 51–53). A témával kapcsolatban Szabómihály Gizella – a nyelv szimbolikus funkcióját a szlovák államnyelvtörvény szemszögéből elemezve – a következő konklúziót fogalmazza meg. „Tudjuk azonban, hogy az uniónak nincs egységes nyelvpolitikája sem az autochton, sem pedig a bevándorolt kisebbségek nyelvével kapcsolatban, az egyes tagállamok gyakorlata egészen eltérő lehet. Fontos volna hát, ha kialakulna egy olyan egységes európai uniós kisebbségi nyelvpolitika, amely nem a nemzetállamok céljait, hanem a többségi és a kisebbségi nyelvet (nyelveket) beszélők egyeztetett kommunikációs igényeit tartaná szem előtt” (Szabómihály 2009: 1334).¹⁶

Egy csoport, amelynek tagjait a történelem egy közösséggé formált, akkor tekinthető kétnyelvűnek, ha tagjai két vagy több nyelvet mindennapi életük során használnak. A kétnyelvű társadalmak nem egyszerűen kétnyelvű személyek tömegét jelentik. Előfordulhat, hogy a kétnyelvű közösségben egyesek csak az egyik vagy csak a másik nyelvet beszélik, és igen kevesen vannak azok, akik egyformán jól ismerik a közösség két vagy több nyelvét. Ez utóbbiak sok esetben a kétnyelvű közösség elitjét alkotják. Más közösségek esetén viszont az egész közösséget jellemezheti a kétnyelvűség, tehát ezeknek a közösségeknek minden vagy majdnem minden tagja egyénileg is kétnyelvű. Az országok nagy részében leginkább a kisebbségi közösségek válnak kétnyelvűvé.

¹⁵ Vö. http://ec.europa.eu/languages/languages-of-europe/eu-languages_hu.htm

¹⁶ Tanulságos ebből a szempontból az Európai Közösségek Bizottsága Brüsszelben (2007. 11. 15. keltezéssel) kiadott munkadokumentumát is elolvasni, melyben a nyelvtanulásra és a nyelvi sokféleség ösztönzésére kidolgozott cselekvési terv található. (vö. http://www.ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc/lang/com554_hu.pdf)

Az országok és nyelvek összefüggését takarja a *nyelvi sokféleség* vagy *nyelvi diversitás* (ang. *linguistic diversity*) jelensége, melynek – Skutnabb-Kangas (2002) írása alapján – legalább két definíciója ismert. Az első szerint, a nyelvi sokféleséget a nyelvek nagy száma mutatja. A másik definíció szerint, melyet Robinsontól (1993: 54) idéz: a nyelvi sokféleséget nem az országokhoz köthető nyelvek abszolút számértéke határozza meg, hanem a lakosság százalékban mért azon része, akik akármelyik egy nyelvet beszélnek. Bármelyik definíciót is vesszük alapul, Skutnabb-Kangas a nyelvi sokféleséget elemezve az országokat két csoportra bontja. Az első csoportba azokat az országokat sorolja, amelyekben egy meghatározott nyelvi többség elkülöníthető egy vagy több nyelvi kisebbségtől; a másik csoportba pedig azokat az országokat sorolja, amelyekben „többség” nincs, csupán „kisebbségek”. Az első típus Európára általánosan jellemző, míg a második típus a világ másik részére, még akkor is, ha számos kivétel is létezik (vö. Skutnabb-Kangas 2002: 8–9). Összességében, a nyelvi sokféleséget tekintve, a szerző megállapítja, hogy „Európa nyelvészeti szempontból a legszegényebb földrész” (2002: 7).¹⁷

A két- vagy többnyelvű közösségek életében a legfontosabb annak tisztázása, hogy a kétnyelvűség *stabil* vagy pedig *instabil* (*átmeneti*) jelenségnek tekinthető-e (Fishman 1968; Gal 1979: 2). A stabil kétnyelvű közösségek megőrzik az általuk használt nyelveket, ami annak tudható be, hogy a nyelvek funkcionálisan jól elkülönülnek. A kétnyelvűségnek nagyon ritka esete ez. Svájc, Kanada és Haiti például olyan többnyelvű társadalmak, amelyek esetében megemlíthető a stabil kétnyelvűség jelensége. Fontos megemlíteni, hogy ezekben az országokban is csak nagy megszorításokkal, bizonyos nyelvi párokra és földrajzi területekre érvényes, valamint, hogy a három országot ebből a szempontból összehasonlítva, egymástól jelentősen eltérő módon érvényesül (kiváltképpen Haiti tér el a másik

¹⁷ A kulturális és nyelvi sokféleséget Harmon (1995) összefüggésbe hozta a *biológiai sokféleséggel* vagy *biodiverzitással* (ang. *biodiversity*). Eszerint, azokra az országokra, amelyekre a nyelvi sokféleség jellemző egyben a biológiai diverzitás is vonatkozik. Harmon ezt azzal magyarázza, hogy ez a területhez kapcsolt sajátosság olyan földrajzi és környezeti tényezőkkel kapcsolatos, amelyek izolációt hoznak létre, és ennek eredményeként jelentkeznek nem csupán a biológiai fajok (pl. gerincesek, madarak, növények) sokfélesége, hanem a nyelvi sokféleség is. Skutnabb-Kangas számításai (vö. 2002: 13) szerint a nyelvi sokféleség a biológiai sokféleségnél relatíve gyorsabban fog megszűnni.

két országtól). Fishman ezeket a nyelvi helyzeteket *diglossziaként*¹⁸ jellemezte (Fishman 1971: 75). Schiffman a diglossziát és a triglossziát több közösségben elemezve arra a következtetésre jutott, hogy kevés igazán fenntartható eset van. Sikeres és stabil triglosszia Luxemburgban valósult meg, amit a következő öt szempontból világít meg. A triglosszia törvényileg támogatott; a nyelvek funkcionálisan elkülönülnek; a nyelvpolitika a triglosszia földrajzi elterjedését segíti; társadalmilag teljesen elterjedt, hiszen *minden* állampolgár beszéli a nyelveket és változataikat; és a beszélőközösség és nyelvi kultúrája¹⁹ homogén (1993: 136–138).²⁰ A korábban stabilnak hitt diglosszikus közösségekre – Schiffman szerint – tehát inkább az instabilitás a jellemző (1993: 115).²¹ Elterjedtebb az instabil kétnyelvű közösség típus, ahol a nyelvek használata nem különül el szigorúan egymástól, hanem átfedi egymást, aminek következtében a közösségek saját nyelvük használatáról áttérnek egy másik (általában a többségi) nyelv használatára. Ez utóbbi közösségek a *nyelvcseré* folyamatát élik át. Weinreich megfogalmazása szerint nyelvcseré akkor következik be, ha a közösség „egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára” (1953: 68). Ennek legfőbb oka abban áll, hogy a nyelvek „ereje nem egyenlő” (Schiffman 1993: 115).

Hamers és Blanc (1989: 176) egydimenziós ábra segítségével könnyíti meg a nyelvcseré folyamatának megértését (1.4.1. ábra). Az ábra jobb és bal szélén

¹⁸ Ferguson (1959) *klasszikus* vagy *szűk* diglosszia fogalma egy nyelv két változatának funkcionális elkülönülését jelöli. Fishman (1970) ezt a kétnyelvű helyzetre és két nyelv funkcionális elkülönülésére terjesztette ki, amit ezáltal *kiterjesztett* vagy *széleskörű* diglossziaként is említene. Hamers és Blanc könyvében a „stabil diglosszia” kifejezést is használja (pl. 2000/2003: 296).

¹⁹ Schiffman a nyelvi kultúra fogalmába egyesíti a nyelvekhez kapcsolódó viselkedésmódokat, hiedelmeket és attitűdöket, valamint a nyelvek történelmi körülményeit. Egy beszélőközösség saját nyelvi hiedelmei (mítoszai) részét képezik a közösség azon társadalmi feltételeinek, amelyek a közösség nyelvének megőrzését és generációk közötti átadását befolyásolják (1993: 120).

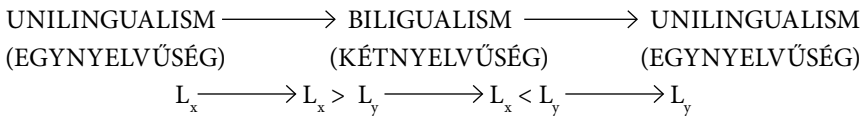
²⁰ Lanstyák István lektori véleményében ezzel kapcsolatban fontos megjegyzést tesz: „fontos hangsúlyozni, hogy a luxemburgiak mindhárom nyelvükkel, de főleg a luxemburgiaval és a franciával azonosulnak, mind a kettő nagyon szilárdan bele van ágyazva az identitásukba. Emiatt aztán egyik nyelv se »kisebbségi«”.

²¹ Pintér Tibor a cigány közösségek kétnyelvűségének leírásához felhasznált fishmani kétnyelvűség diglossziával modell alkalmazásáról hoz fel érveket és ellenérveket, és kijelenti: „[a] romani- és beáspárú kétnyelvűség mai magyarországi és szlovákiai helyzete nem tükrözi az E(melkedett B. A.) és K(özönséges B. A.) kódok hosszú ideje tartó stabil diglossziaszerű elrendezését” (2009: 398).

egy-egy egynyelvűségi szakasz van: az első egynyelvűség a csoport eredeti nyelvére (L_x), a másik pedig a többségi csoport nyelvére (L_y) vonatkozik. A két egynyelvű szakasz között egy kétnyelvű szakasz húzódik, amelyen belül a kétnyelvűség két szintjét jelölik: (1) kétnyelvűség a kisebbségi nyelv dominanciájával ($L_x > L_y$), (2) kétnyelvűség a többségi nyelv dominanciájával ($L_x < L_y$).

1.4.1. ábra

A nyelvcsere egydimenziós modellje (Hamers–Blanc 1989: 176)²²

Ha elfogadjuk azt, hogy a nyelvcsere folyamatnak tekinthető és fejlődési szakaszokra bontható, vagyis hogy létezik egy kezdeti, egy közbülső (előrehaladott) és egy befejező szakasza, akkor bizonyos, hogy minden olyan kétnyelvű közösség, amely a nyelvcsere folyamatát éli át, egy adott időpontban elhelyezhető a nyelvcsere képzeletbeli dimenziója mentén (vö. Borbély 2001a). Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy a Magyarországon élő honos nemzetiségek napjainkban a nyelvcsere folyamatát élik át, akkor a magyarországi nemzetiségek saját nyelvük ismerete, illetőleg használata alapján és a közösségek egymáshoz viszonyítva is elhelyezhetők a magyarországi nemzetiségek nyelvcserejét ábrázoló kontinuum mentén (vö. Borbély 2007c). Ebben az esetben az elrendezést a magyarországi nemzetiségek csoportjai szerint lehet megtenni. Ugyanígy ábrázolni lehet egy-egy magyarországi nemzetiséget is „saját” nyelvcsere-kontinuumán. Az ábrázoláshoz meg kell keresni azt a változót, amelynek segítségével a nemzetiség a nyelvcsere fejlődése szerint kisebb csoportokra bontható. Mivel maga a nemzetiség nem homogén, hiszen különböző generációk és társadalmi kategóriákból tevődik össze, a nyelvcsere elterjedése egy-egy nemzetiség tagjai esetében sem képzelhető el egységesen. Így van ez például a magyarországi románok esetében is, ahol a végbemenő nyelvcsere terjedését a *lakóhely* változó segítségével lehet a legjobban ábrázolni (Borbély 2000a: 47). Egy-egy település nyelvcserejének ábrázolásához azonban már más változót/változókat kell figyelembe venni. Például a kétegyházi román közösség esetében az *életkor* és a *nem* változókkal kialakított csoportok a legalkalmasabbak erre (Borbély 2001a).

²² A nyelvcsere egydimenziós modelljének továbbfejlesztését lásd Borbély 2001 (vö. 4.1.2. ábra) és Hamers és Blanc 2000/2003 (vö. 4.1.3. ábra).

A nyelvcsere folyamatának *időbeli* nagysága közösségenként eltérő lehet. Emigráns közösségekben a nyelvcsere tipikusan három generáció alatt zajlik le. Az első generáció vagy egy nyelvű (a kisebbségi csoport nyelvét ismerve kizárólagosan), vagy pedig anyanyelvén domináns két nyelvű. A második generációra a két nyelvűség a jellemző. Végül a harmadik generációt a második nyelv dominanciája vagy kizárólagos ismerete jellemzi (Hamers és Blanc 1989: 176). Ezt a három generációs modellt látszanak igazolni Kontra Miklós (1990a) South Bend-i, Bartha Csilla (1993) detroiti és Fenyvesi Anna (1995) McKeesport-i vizsgálatai. „E munkák közös jellemzője, hogy elemzésük tárgyául – legalábbis ami a nyelvi rendszerben is tetten érhető szembetűnő változásokat illeti – dominánsan az öregamerikai bevándorló hullám második nemzedékét választották a nyelvcsere folyamat megközelítőleg azonos, végső stádiumában. Ily módon a regisztrált jelenségek is hasonlóak” (Bartha 2002: 121). Esetenként a három generációt követheti egy olyan generáció is, amelynek tagjai újratanulják a közösség első nyelvét.

A nyelvcserevel ellentétes fogalom a *nyelvmegőrzés* (vagy *nyelvmegtartás*, *nyelvfenntartás*). A nyelvmegőrzést segíti elő többek között a *nyelvtervezés*²³ (vö. Haugen 1959, 1983), amely egyrészt irányulhat nyelvi változások előidézésére (*korpusztervezés*), másrészt vonatkozhat egy-egy nyelv funkcióinak és használati jogainak megváltoztatására (*státusztervezés*) (vö. Kloss 1969a).²⁴ A jelenség összetettségét a Moldovai Köztársaságban tapasztalható egyedi esettel mutatom be. Az ország szovjet megszállás alóli függetlenségének hivatalos napjától kezdődően (1991. augusztus 27.) napjainkig²⁵ komoly küzdelem folyik a román nyelv korpuszájának és státuszának tervezéséért. A korpusztervezés a moldovai nyelvészek szerint megfelelő ütemben valósul meg, hiszen a román nyelv (szaknyelvi) regisztereinek fokozatos fejlesztése folyik, és ennek következtében lehetőség nyílik arra, hogy átvegyék az orosz nyelv regisztereinek helyét az állami,

²³ Heltai János Imre a moldvai magyar nyelvi tervezés legitimitásának kérdéseit tanulmányozva így fogalmaz: „a közösségek érdekeit figyelembe véve jogos és a közösségeket szolgáló lépés lehet a beavatkozás” (2011: 124).

²⁴ A téma magyar vonatkozásairól pl. Sándor Klára (2003a) és Tolcsvai Nagy Gábor (szerk. 1998) munkáiban olvashatunk.

²⁵ Ezt Chişinăuban személyesen is megtapasztalhattam, ahol 2011. május 9. és 16. között a Moldovai Tudományos Akadémia Filológiai Intézetében – az MTA és a Moldovai Tudományos Akadémia csereprogramja keretében – szakmai látogatáson és az Eugen Coşeriu emlékére rendezett nemzetközi nyelvészeti konferencián vettem részt.

jogi és közigazgatási intézményekben, a kultúra területén, az oktatásban, a tudományban stb. (vö. Ciobanu 2007: 24). A román nyelv státuszának kérdése viszont ettől eltérő módon halad. A Moldovai Tudományos Akadémia elsődleges küzdelme az ország hivatalos nyelvének tudományos elnevezéséért folyik, mivel az alkotmányban szereplő politikai elnevezéssel (moldovai nyelv²⁶) nem ért egyet. Egy következő probléma, amellyel az akadémia nem azonosul, a kétnyelvűséggel függ össze. Egy 2004-ben kiadott állami politikai koncepció szerint „a Moldovai Köztársaságban egy állami nyelv van, a moldovai nyelv és létezik egy nyelv, amelyik az interetnikus kommunikációt szolgálja, az orosz nyelv. Ezen a területen ugyanis a moldovai–orosz kétnyelvűség történelmileg determinált és további fenntartását támogatni kell” (Ciobanu 2007: 21). A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az oroszokkal egy román anyanyelvűnek oroszul kell beszélnie. Az orosz lakosság²⁷ egynyelvűsége így fenntarthatóvá válik. Ezért ebben az országban a kétnyelvűség konnotációja a román nyelv ellen kinyilvánított harccal egyenlő. A kétnyelvűséggel szemben fennálló ellenérzést fokozza a Transznisztriaiban²⁸ kinyilvánított politikai háromnyelvűség is, eszerint az államnyelv és domináns nyelv az orosz, a második nyelv az ukrán és a harmadik a „moldovai nyelv”. Ez a „harmonikus kollektív trilingvizmus”, ahogyan ezt a helyzetet egy transznisztriai középiskolai tanár ironikusan nevezi, véleménye szerint valójában nem más, mint a nyelvek háborúja és a román nyelv halálos fenyegetettsége. Ennek előmozdítói tudatában vannak a következményekkel, vagyis a román nyelv teljes asszimilációjával és a román népnek a transznisztriai területről történő eltűnésével (vö. Dochin 2007: 37–38).

²⁶ A moldovai alkotmányban (1994. július 19.) a Moldovai Köztársaság állami nyelve a moldovai nyelv, melynek írásrendszere latin betűs. („Articolul 13 (1) Limba de stat a Republicii Moldova este limba moldovenească, funcționînd pe baza grafiei latine.”) (vö. <http://www.e-democracy.md/legislation/constitution/i/>). Miközben a Moldovai Tudományos Akadémia tudományos tanácsának 1994. 02. 28-ki keltezésű határozata szerint „a Moldovai Köztársaság állami (hivatalos) nyelvének elnevezése helyesen: román nyelv” (vö. Irimia–Minuț–Milică szerk. 2007: 10).

²⁷ A 2004-es moldovai népszámlálási adatok szerint az oroszok a lakosság 5,94%-át teszik ki (Ciobanu 2007: 27).

²⁸ Más néven Dnyeszteren Túli Terület, amely a Moldovai Köztársaság területéről orosz segítséggel leszakított földszáv, a Dnyeszter folyótól keletre helyezkedik el, és egy (1992. 07. 21-én aláírt) moldovai–orosz szerződés szerint, a terület politikája a moldovai hatóságoktól függetlenül működik (vö. pl. <http://www.info-prim.md/?a=10&ay=20413&nD=2009/01/05>).

A nyelvcserevel és a nyelvmegőrzéssel kapcsolatos kutatások egyik központi témája azoknak a faktoroknak a számbavétele és tipizálása, amelyek egy-egy közösség esetében ezeket a jelenségeket befolyásolják. Meg kell jegyezni, hogy a nyelvcsere faktorai bizonyos esetekben a nyelvmegőrzés faktorainak is tekinthetők, mivel az a faktor, amely elősegíti a nyelvcserét, meggátolhatja a nyelvmegőrzést és fordítva.

A kétnyelvű közösségben a nyelvcserét és a nyelvmegőrzést többek között a következő faktorok befolyásolhatják:

- az eltérő nyelvet beszélő csoportok közötti érintkezés létrejöttének körülményei;
- a társadalmi, gazdasági, politikai változások;
- a csoport lélekszáma;
- a csoport saját intézményeinek fejlettsége;
- a csoport szétszórtsága vagy koncentráltsága;
- a csoport izoláltsága;
- a településtípusok;
- a társadalmi–gazdasági státusz;
- az endogám, illetőleg az exogám házassági szokások;
- a nyelvi és a közösségi attitűdök;
- a sztenderd, valamint az írott változat ismerete;
- az etnikai öntudat stb. (vö. pl. Fishman 1964; Grosjean 1982).

Tévedés lenne azonban ezeket a faktorokat úgy tekinteni, mint amelyek egységesen és egyenlő mértékben hatnak minden közösség életében. Egyesek gyakran megfigyelhető, lényeges, fő faktorok, mások egyedibb, viszonylagos tényezők, s ezek minőségbeli különbségeire az egyes közösségek vizsgálatakor derül fény. Ahogyan Myers-Scotton fogalmaz „nincs a faktoroknak egy olyan *mágikus készlete*, amelynek hatására egy közösségben megjósolható lenne, hogy mi fog történni” (2006: 69). A faktorok csoportosítását számos kutató fontosnak véli. Myers-Scotton (2006: 89) például Colin Baker (2001) három felállított kategóriáját (politikai, társadalmi és demográfiai faktorok; kulturális faktorok; és nyelvi faktorok) megemlítve saját csoportosítását is ismerteti: társadalmi szinten ható faktorok; csoporton belül ható faktorok; és egyéni nézőpontok és szándékok szerint ható faktorok.²⁹

²⁹ Maitz Péter elkülöníti a magyarországi városi német közösségek nyelvcserefaktoraitól a magyarországi falusi (zárt) német közösségek nyelvmegőrzését elősegítő

A nyelvmegőrzést és a nyelvcsereét befolyásoló faktorok száma pontosan nem meghatározható, de fontos figyelembe venni néhány olyan lényeges sajátosságokat, amelyek nélkül lehetetlen megérteni a különböző típusú faktorok hatásának működését és egymáshoz való viszonyukat (Borbély 2000c, 2002c).

- Egy-egy faktor nem egyedül, hanem több faktor egymással interakcióban fejtheti ki hatását a nyelvmegőrzésre vagy a nyelvcsereére (Fishman 1966; Bartha 1999a).
- A faktorok lehetnek ambivalensek is, ami azt jelenti, hogy pozitív és negatív összefüggést egyaránt mutathatnak mind a nyelvmegőrzéssel, mind pedig a nyelvcsereével (Kloss 1966).
- A faktorok nem egységesen és nem egyenlő mértékben hatnak a különböző közösségek, illetve nyelvek esetében (lásd Clyne 1982).
- A faktorok hatása nem állandó, különböző történelmi periódusokban, egy lappangó időszak után hatásuk ereje megnőhet (Tandefelt 1988).

A nyelvmegőrzést és a nyelvcsereét befolyásoló faktorokra vonatkozó elméleti fejtegetések alátámasztására, a szakirodalom tanulságaiból kiindulva mutatom be, hogy milyen kapcsolat lehet az egyház és a kisebbségi nyelvmegőrzés, illetve a nyelvcsere között (vö. Borbély 2003). Fontos ismérve az egyháznak, hogy jelenléte a közösség tagjainak egész életében megvalósulhat, ellentétben például az iskolával, amely hatását az emberek életének egy igen fontos, de mégiscsak szűkebb szakaszában fejt ki. Ezzel a megállapítással természetesen nem szeretném a kisebbségi oktatás alapvető fontosságát kisebbsíteni, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a felnőtteknél az iskola befejezése után az egyház lehet az az intézmény, amely leginkább folytathatja az iskolában elkezdett folyamatokat: segítheti a kisebbségi nyelv használatát és erősítheti a kisebbségi identitást. Emellett nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az egyház működése a közösségeknek csak azon tagjait befolyásolhatja, akik aktívan részt vállálnak működésében. Itt említem meg továbbá azt is, hogy pozitívan hat a nyelvmeg-

faktorokat (Maitz 2005, 2011: 166). Elemzései is további igazolását adják azoknak a kategóriáknak, amelyek a faktorok hatékonyságának differenciáltságára vonatkoznak (vö. pl. Borbély 2002c; Myers-Scotton 2006: 68). Egy másik idézet a faktorok konstellációjáról szól. A magyarországi bolgárok nyelvmegőrzését két faktor nehezíti: „[a] közösség kis létszáma és az a tény, hogy a bolgárok mintegy kétharmada Budapesten és környékén él, (...) megnehezíti a bolgár nyelv fenntartását, hiszen a közösségi nyelv jóformán csak a bolgár kisebbségi intézményeken belül használható” (Menyhárt 2007: 136).

őrzésre az, ha az egyház a közösség tagjaitól megköveteli, hogy a felekezeten belül házasodjanak. A dunabogdányi németeknél a „felekezeti elkülönülés segítette az endogámia fenntartását, a folytonosságtudat megőrzését, meghatározta a szokásokat, normákat” (Bindorffer 2001: 111). A pilisszántói szlovákok esete példa lehet arra, amikor a plébános gátolja meg a kisebbségi nyelv (formális stílusú, emelkedett funkciójú) sztenderd változatának használatát. Szabó Orsolya (2002) szerint a pilisszántói „polgármester nehezményezi, hogy a plébános nem hajlandó kicsit sem megtanulni szlovákul, legalább a Miatyánkot szlovákul elmondani. A plébános viszont azt mondja, hogy a hívők nem akarnak szlovák misét hallgatni, mert nem értenék meg, ők ugyanis a helyi tájszólást beszélik, a mise pedig irodalmi szlovák nyelven van. Ezzel szemben a polgármester azt mondja: »... ne szabja meg nekem senki, ... az őseim által felépített és az általa fenntartott templomban édesanyám nyelvén ne mondhassam el a miatyánkot...!«” (Fehér 1997: 32; idézi: Szabó 2002: 84).

Az egyház akkor hat pozitívan a nyelvmegőrzésre, ha önkéntes elkülönülést alakít ki a kisebbségi és a többségi közösség között. Ez lehet társadalmi, felekezeti és nyelvi elkülönülés. Társadalmi, földrajzi (területi), felekezeti és nyelvi elkülönüléshez vezetett az Amerikai Egyesült Államokban élő pennsylvaniai németet beszélő ámisok és mennoniták közösségében működő egyház. Ezeknek a közösségeknek a tagjai azon anabaptisták³⁰ leszármazottai, akik vallási üldöztetés elől menekülve mintegy háromszáz évvel ezelőtt kezdtek elvándorolni Európából Észak-Amerikába (Crowley 1978; Hostetler 1993; MacMaster 1985; idézi: Johnson-Weiner 1998: 377). Ezek a tradicionális³¹ közösségek (ang. *Old Order Amish* és *Old Order Mennonites*) elzárt társadalmak az amerikai társadalmon belül, amelyek tehát az egyház hatására alakították ki elkülönülésüket, melynek eredményeképpen a nyelvmegőrzés is megvalósulhatott. Csúpan felekezeti és nyelvi elkülönülés tapasztalható a pittsburgi ortodox vallású görögöknél. Itt az egyház sokat tett annak érdekében, hogy a sztenderd görögöt és írott változatát széles körben megismerjék, és hogy a görög kultúra és hagyományok presztízsét emeljék (Paulston 1994: 57). A vallásgyakorlás a kisebbségben élő Kárpát-medencei magyarok identitását jobban erősíti az ortodox

³⁰ Az anabaptista egyházat Johnson-Weiner a protestáns reformáción belül kialakult radikális szárnyként definiálja (1998: 377).

³¹ A közösség tagjai például nem viselnek modern ruhákat, valamint amennyire csak lehet korlátozzák az elektromos áram, az autó és a telefon használatát (Johnson-Weiner 1998: 377).

vallású többséggel együtt élőknel (lásd Szerbia, Románia³², Ukrajna). Egy interjúban egy fiatal román férfi is hasonló módon mutatja be a falujában élők identitását: „[i]tt Ürmösön ez a törvény: akik ortodoxok, azok románok, akik nem ortodoxok, azok magyarok” (Bakó 2002: 87). A vallás kevésbé támogatja az identitást és a nyelvmegőrzést például a szlovákiai magyaroknál, ahol a magyarok felekezeti struktúrája kevésbé tér el a többségi szlovákokétól (vö. Gereben 1999: 129–131; Lanstyák 2000: 120; Gereben–Tomka 2000: 76; Papp 2002: 176–177). A szlovákiai magyarokhoz hasonlóan, a többségi és a kisebbségi felekezeti különbözőség hiánya a nyelvcserét szolgálja több magyarországi kisebbség esetében is. Egy magyarországi németekről szóló könyvben a XX. század előtti időszakról e tekintetben a következőket olvashatjuk: „[a] magyarországi németek asszimilációját az egyházak is előmozdították. Az evangélikus erdélyi szászok kivételével önálló egyházszervezetük nem volt. A svábság háromnegyed része a római katolikus felekezethez tartozott, amely – mintegy államvallásként – mindig is a magyarosodást patronálta” (Manherz szerk. 1998: 30). A magyarországi horvátok is római katolikus vallásúak. Esetükben a magyarországi németekhez hasonlóan a magyar katolikus egyház magyarosító szándékát tükrözi az az eset, amikor például 1993-ban a katolikus egyház önkényesen áthelyeztette a horvátul beszélő kópházi katolikus papot (vö. Kontra 1997: 1714). Hasonlóképpen nehezíti a kisebbségi nyelv megőrzését az is, ha egy kisebbségi közösségen belül az egyház nem egy, hanem két nyelvet használ. A magyarországi szlovákok helyzete az egyházon belül használt nyelvek szerint különlegesnek mondható. A közösség több mint kétharmada evangélikus, és kevesebb mint egyharmada római katolikus.³³ A két felekezethez tartozó szlovákoknak eltérő volt az egyházi nyelve: az evangélikusoké a cseh nyelv, a katolikusoké pedig a szlovák. Napjainkban kevés szlovák településen használják a liturgiában a szlovák, illetve a cseh nyelvet (vö. Gyivicsán 1997: 29–34). A magyarországi ellenpélda szintén az ortodox egyházhoz kapcsolódik. Egy hosszabb távra tervezett kutatás első eredményei szerint: „[a] szerb nemzetiség és a szerb hagyományú és szerb nyelvű görögkeleti egyház Magyarországon

³² A megállapítás nem vonatkozik a romániai csángók közösségére. A moldvai csángóknál, akik római katolikusok, román az egyház nyelve, így hiába különülnek el felekezetiileg a velük élő románoktól, a vallási elkülönülés nem szolgálhatja egyben a magyar nyelv megtartását is (vö. Sándor K. 1996).

³³ „Rajtuk kívül élnek a nyelvszigeteken szlovák görög katolikusok, néhány evangélikus településen nagyobb számban baptisták, a pilisi katolikusok között pedig adventista közösségek is” (Gyvicsán 1997: 29).

nem szakítható el egymástól” (Barcy, Rudas, Szamos 2000: 62). A vallási felekezetekkel kapcsolatban meg kell említeni azt a paradox jelenséget is, amely az ausztriai magyarokhoz kapcsolódik. Itt nem a nyelvek, hanem a vallási heterogenitás felelős a közösség belső kohéziójának gyengítéséért, hiszen „[a]z eltérő felekezethez való tartozás évtizedekig gátja volt a magyarok közötti házasodásnak” (Szoták 2009: 1326).

A kisebbségi közösségek egyházon alapuló társadalmi, felekezeti és nyelvi elkülönülését a többségtől a nyelvmegőrzés és nyelvcseré viszonylatában így összegezzük. Egy kontinuum mentén, amelynek egyik végén a nyelvmegőrzést, a másik végén a nyelvcserét helyezzük el, elrendezhetők azok a faktorok, amelyek inkább a nyelvmegőrzést, vagy inkább a nyelvcserét segítik elő. Ugyanígy a többségtől történő társadalmi és/vagy felekezeti és/vagy nyelvi elkülönülés alapján az egyházi közösségek is elrendezhetők a tekintetben, hogy inkább a nyelvmegőrzést, vagy inkább a nyelvcserét erősítik (lásd 1.4.2. ábra).

1.4.2. ábra

Az egyház működési paramétereinek viszonya a nyelvmegőrzéshez, illetőleg a nyelvcseréhez (vö. Borbély 2003)

NYELVMEGŐRZÉS ————— NYELVCSERE

A közösség és a többség elkülönülésének típusai

Társadalmi, felekezeti és nyelvi	Felekezeti és nyelvi	Nyelvi
ámisok (anabaptista egyház, USA); mennoniták (anabaptista egyház, USA)	erdélyi, kárpátaljai, vajdasági magyarok (ortodox többség); magyarországi szerbek (ortodox egyház); pittsburgi görögök (ortodox egyház)	szlovákiai magyarok (katolikus egyház); magyarországi németek, horvátok, szlovákok (katolikus egyház)

A szociolingvisztikában a nyelv és a vallás kapcsolatának kutatására kevés figyelem irányult, ennél fogva nem létezik „általánosan elfogadott elméleti paradigma” e terület vizsgálatára” (vö. Spolsky 2003: 90). Ezzel a hagyománnyal próbál szakítani a Sociolinguistica évkönyv tematikus, 25. kötete. A szerkesztői bevezető tanulmányban – többek között – Spolsky (2006) viszonylag új kutatási kerete kerül bemutatásra, melyet a kutató a nyelv és a vallás kapcsolatának szociolingvisztikai vizsgálatához javasol (vö. Darquennes–Vandenbussche 2011: 4).

Ennek a vizsgálati keretnek négy dimenziója van, melyek közül az első: a vallás hatása a nyelvre. Spolsky ez alá a pont alá sorolja a – jelen könyv eredményeihez is kapcsolódó – következő lehetséges kutatási témákat: a vallás hatása a nyelv-választásra, a nyelvmegőrzésre, valamint a (lexikai) kölcsönzésre.

Előállhat az a kétnyelvűségi jelenség is, hogy történelme során egy közösség többszörös nyelvcserén esik át. Napjainkban a magyarországi beások már (legalább) a második – immár a beás–magyar irányú – nyelvcseré folyamatát élik át (lásd Borbély 2001c). Lanstyák István az északi magyar peremnyelvjárásokról szóló tanulmányában feltételezi, hogy „egyes településeken vagy akár egész régiókban többszörös nyelvcseré is történhetett. Abból tehát, hogy egy településen szlovák–magyar irányú nyelvcseré ment végbe, még nem következik automatikusan az, hogy az illető község eredetileg is szlovák nyelvű volt. Előfordulhatott ugyanis, hogy egy eredetileg magyar nyelvű község elszlovákosodott, majd később visszamagyarosodott, különösen, ha az első nyelvcseré után még élt az emberekben a magyar származás tudata, és persze – s ez a döntő – a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb. tényezők az újbóli nyelvcserét támogatták” (Lanstyák 2003: 143).

A nyelvcserén és a nyelvmegőrzésen kívül a kétnyelvű közösségekben előforduló jelenségek lehetnek továbbá: a nyelvvesztés, a nyelvhalál³⁴, a nyelvpusztítás, illetőleg a nyelvélénkítés és a nyelvfelélesztés, valamint a pidzsinizálódás, a kreolizáció, a dekreolizáció. Ellentétben a nyelvcserével, amely egy egész közösségre vonatkozik, a *nyelvvesztés* egyes beszélőre utaló fogalom (Stubbs 1985: 119). A különbségtétel alapja az, hogy miközben a nyelvcseré társadalmi és nyelvhasználati változásokat jelent egyszerre (Gal 1979: 17), addig a nyelvvesztés kontaktushelyzetben azokat a – társadalmilag motivált – változásokat foglalja magában, amelyek e globális folyamat részeként a kétnyelvű egyén nyelvi rendszerében jelennek meg (Bartha 1999a: 125). A funkcionális nyelvvesztés arra utal, hogy radikálisan csökken³⁵ azoknak a helyzeteknek a száma, ahol az első nyelv meg-

³⁴ „A nyelvhalál (ang. *language death*) és a nyelvgyilkosság (ang. *language murder*), mint szakkifejezések ugyanazt jelentik, egyetlen különbséggel: az előbbi nem, de az utóbbi jelzi, hogy a folyamat lejátszódásában ágensek is szerepet játszanak” (Kontra 2010: 30).

³⁵ A kétnyelvű beszélő nyelvi repertoárjára jellemző lehet, hogy az első vagy a második nyelve egyes regiszterei nem egységesen és azonos szinten fejlődnek ki. Az első nyelv regisztereit a második nyelv regiszterei kiegészítik, így alkotva funkcionális egységet. Például egy magyarországi szerb–magyar ortodox vallású kétnyelvű magyar vallási regisztere eltérhet szerb vallási regiszterétől. Ennek egyrészt a vallási

jelenhet. Ennek következtében létrejöhet a strukturális nyelvvesztés, amely az első nyelvi kompetencia gyengülését idézheti elő, illetőleg változásokat okozhat a nyelvi rendszerben (Bartha 1999a: 125). A *nyelvhalál* az a jellemző, hogy a nyelv adott közösségbeli funkcióját elveszítve teljesen eltűnik, többé már egy ember sem beszéli a Földön³⁶. Egy nyelv halálát jelenti, ha már nincs anyanyelvi beszélője, egy közösség sem használja mindennapi beszélgetései során, és nyelvi változások sem jellemzik már (Thomason 1982; idézi Paulston 1994: 93). Nyelvhalál következik be például a mexikói malinchok nyelve, a nahuatl esetében (Hill–Hill 1977). A nyelvhalál a nyelvtörténet egy relatíve új kutatási területe. A nyelvek halálának vizsgálata és a haldokló nyelvek dokumentálása a XX. században már világszerte elterjedt. Bár Swadesh (1948) és Coteanu (1957)³⁷ korábban

különbségekből fakadó okai vannak, másrészt nyelvi eredetű okai, hiszen a szerb ortodox liturgia szerb nyelvű.

³⁶ 1989. szeptember 20-án halt meg a kamassz nyelv utolsó beszélője, Klavgyija Plotnyikova. A kamassz szamojéd nyelv volt, a Szaján-hegységben beszélték. A Helsinkii Egyetem rokon népekkel foglalkozó bizottsága Klavgyija Plotnyikova halálának napját a kihalt uráli nyelvek emléknapjává nyilvánította (Fejes 2012). Dolly Pentreath, aki Cornwall-ban 1777-ben távozott el az élők sorából, úgy tett szert hírnévre, mint aki az utolsó beszélője volt a cornwalli kelta (ang. *Cornish*) nyelvnek. A szakirodalomban több helyen is közölték az asszony sírkövének fényképét (a szimbolumértékét is kihasználva), annak ellenére, hogy később is regisztráltak cornwalli nyelvet beszélőket. Nettle és Romaine (2000: 52) szerint 1875-ben hat hatvanas éveit taposó beszélőre bukkantak, akik még egy bizonyos szinten beszélték a Cornish-t. Sőt a nyelv felélesztése következtében „ma mintegy ezer beszélő számára első nyelv, és további kétezer ember folyékonyan beszéli” (Cseresnyési 2004: 223).

³⁷ A könyv az isztroromán dialektus kihalását vizsgálja. A három román dél-dunai dialektus egyike a közös román nyelvből megközelítőleg 700 éve fejlődött ki (Sárbu 1998: 35). Az isztrorománok, mint ahogy elnevezésük is mutatja, az Istriai-félszigeten (Horvátország) élnek. A nyelvet még beszélik, ezt támasztják alá azok a lejegyzett szövegek, amelyeket Richard Sárbu két településen, Jaiānban (horv. *Žejane*) és Sušnjevićban (horv. *Sušnjevice*) 1982 és 1996 között 23–85 éves adatgyűjtőktől gyűjtött (vö. pl. Sárbu–Frătilă 1998). A vizsgálat szerint az isztroromán továbbra is a „falu nyelve” maradt. Családban beszélt nyelv, de nem csupán a két vizsgált faluban beszélik, hanem azokban a családokban is, amelyek más falvakban, városokban élnek, továbbá, amelyek külföldön telepedtek le. A mai isztrorománok kétnyelvűek és határozott nyelvi identitástudattal rendelkeznek, mivel következetesen elkülönítik saját nyelvüktől a hivatalos nyelvet, illetve a szomszédos falvak nyelvjeit. Az adatgyűjtők beszédében a horvát nyelv hatása az isztroromán minden szintjén megjelenik, de a szókincsben különösen (Sárbu–Frătilă 1998: 8). Az isztrorománok számát nehéz meghatározni, míg a XIX. század közepén becsült létszámuk 3000 és

tárgyalják a nyelvhalál jelenségét, a nyelvészetben belül külön kutatási területnek (szubdiszciplinának) gyakorlatilag csak az 1970-es évektől számítják (Jones–Singh 2005: 78). Trudgill megállapítja, hogy a nyelvek halála nagyon felgyorsítja a világ kulturális homogenizálódását is. Az egykultúrájú világ pedig nem csak hogy nagyon unalmas lenne, hanem valószínűleg egy stagnáló hely is (Trudgill 2000: 192–193).

A nyelvcsere eredménye minden esetben *nyelvváltozathalál* (*dialektushalál*), hiszen a nyelvcsere átélő közösség, minden esetben saját nyelvvaltozattal rendelkezik, amely más közösségben nem „pontosan” ugyanúgy ismert és használt. Így tehát, nem beszélhetünk nyelvhalálról a magyarországi (ős)honos³⁸ nemze-

6000 között mozgott (Frățilă 2011: 294), addig már egyik XX. századra vonatkozó becsült adat sem lépi túl a 3000 főnyi értéket (Sârbu 1998: 36). Gál di (1947: 25) egy francia forrásra, L. Tesnière 1926-os statisztikájára hivatkozva az isztrorománok pontos számát adja meg: 1058 fő. A másik két dél-dunai dialektusról, az arománról és a meglenorománról szóló újabb kutatási eredmények Nicolae Saramandu tanulmányaiban olvashatók (2003, 2005). Manuela Nevaci az aromán közösségről és közösségnek tankönyvet írt (2011). A magyarországi és különösen a budapesti arománok történetét átfogóan Berényi Mária kutatta (vö. pl. 2000, 2011).

³⁸ Az (ős)honos szóban a zárójel azt jelzi, hogy a magyarországi nemzetiségek egy részére az őshonos (autochton), más részére inkább a honos szó érvényes. Erik Allardt úgy fogalmaz, hogy autohton az, aki „egyértelműen az adott területen elsőként volt jelen”. Hozzáteszi, hogy „csak ritka esetben lehetséges megbízható bizonyossággal kijelenteni, hogy egy területen ki volt az első, más szóval, ki a valódi bennszülött” (ang. *aborigines*) (Allardt 1996: 342). A Magyarország történetét összefoglaló legutóbbi könyvből idézek. „A szlovákok egy része a honfoglalás előtt is a Kárpát-medencében élt” (Romsics főszerk. 2007: 257); „a honfoglaló magyarok jelentős szláv lakosságot találtak a Kárpát-medencében” (Romsics főszerk. 2007: 27). Az államalapítás kezdetétől Magyarországon élő őshonos és a legalább száz éve honos nemzetiségek kétnyelvűségi jelenségeitől jelentősen az utóbbi évtizedekben bevándorolt közösségek kétnyelvűségi jelenségei térnek el, akiknek tagjai zömmel nem Magyarországon születtek. A könyvben az (ős)honos szót azért használom, hogy ez utóbbi csoportoktól az általam vizsgált közösségeket határozottan elkülönítsem. Az angol fordítás is okozhat félreértéseket: *autochthonous* vagy *indigenous*? Kontra Miklós e szavakat megkerülve – a könyvben is vizsgált közösségek gyűjtőneveként – a „Hungary’s national minorities”-t használja (vö. pl. 1997: 1708–1723). Egyik kollégám egy nemzetközi konferencián az *indigenous*-t használva lett kijavítva, hogy a magyar és a magyarországi helyzetre inkább az *autochthonous national minorities* használata javasolt, jómagam egy hasonló helyzetben éppen azt a tanácsot kaptam, hogy alkalmasabb az *autochthonous* helyett az *indigenous* használata. Az (ős)honos szó angol fordításának egy lehetséges megoldása: *indigeneous/autochthonous* (lásd Kenesei 2009: 63).

tiségi közösségek nyelvcserejének befejezése után, mivel a bolgár, a cigány (romani, illetve beás), a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelveket más közösségekben még beszélni fogják. Ezzel együtt viszont Magyarországon a XXI. században halál fenyegeti a magyarországi beás, a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén, és az ukrán nyelvváltozatokat. Az észt, a finn és a magyar kivételével nyelvhalál is és nyelvjáráshalál is veszélyezteteti az uráli nyelveket. Az ezekről a nyelvekről szóló tanulmányok középpontjában a veszélyeztetett helyzet társadalmi okainak és nyelvi következményeinek leírása áll, és jelentős számuk dokumentarista igényű (lásd pl. Bakró-Nagy et al. 2010; Janurik 2009; Salánki 2009; Sipos 2008; Sipőcz 2011; Várnai–Wagner-Nagy 2010).

Trudgill a dialektushalálról szólva többek között megemlíti, hogy a világ sok részén a nyelveken belül egyre kisebb a területi változatok, illetve a nyelvjárások előidézte variabilitás. S hozzáteszi, hogy ennek okát abban is keresnünk kell, hogy a nyelvi változatosságot támogató kutatók és aktivisták inkább csak a kihalt nyelvekre figyelnek, azok megmentését szorgalmazzák, a kihalt területi változatokra nem annyira terjed ki a figyelmük. Egyes országokban az értelmi-ség elősegíti a nyelvjárások halálát (Trudgill 2000: 195).

Mivel a nyelvcsere nyelvhalálhoz/dialektushalálhoz vezet, ezért többek között egy újabb kérdést is maga után von, nevezetesen a *nyelvi emberi jogok* kérdését. Hiszen bármely embernek vagy közösségnek emberi joga használni, megőrizni és továbbadni azt a nyelvet vagy nyelvváltozatot, amelynek segítségével megismerte azt a világot, amelyben él. „A nyelvi jogok biztosítása hozzájárulhat az egyes közösségek boldogulásához, megsértésük azonban konfliktusokhoz vezethet. A jogegyenlőség nyelvi téren csak a másság jogának elismerésével valósítható meg (Kontra et al. 1999: 18)” (idézi Kontra 2003a: 557).

Krauss (1992) összevetve a haldokló (ang. *moribund*) nyelveket a veszélyeztetett élőlényekkel, a következő csoportokat állítja fel:

- haldokló nyelvek, amelyeket nemrégiben még anyanyelvként sajátítottak el a gyermekek;
- veszélyeztetett nyelvek, amelyeket bár még anyanyelvként sajátítanak el a gyermekek, de a meglévő körülmények hatásaként ez nincs biztosítva a következő generációkat tekintve;
- biztonságban lévő nyelvek, amelyek hivatalos nyelvi státusszal és nagy beszélőközösséggel rendelkeznek.

Crystal leírja (2000: 20), hogy egyes csoportosítások (pl. Kincade 1991: 160–163) egy lépéssel tovább mennek, és biztonságban lévő, valamint kevésbé biztonságban lévő nyelveket különböztetnek meg, mint például az alábbi ötfokozatú rendszerben:

- életképes nyelvek: elegendően nagy beszélőbázisuk van, és virágoznak, azaz semmi sem fenyegeti hosszú távú fennmaradásukat;
- életképes, de kis nyelvek: legalább 1000 beszélőjük van és olyan közösségekben használják őket, amelyek izoláltak vagy erős belső szerveződésük van, valamint tudatában vannak annak, hogy nyelvük identitásuk egyik jegye;
- veszélyeztetett nyelvek: elegendő beszélőjük van ahhoz, hogy túlélésük lehetővé váljon, de csak a kedvező körülmények és a közösségi támogatás növekedése esetén;
- kihaláshoz közel álló nyelvek: ezekről az a vélemény, hogy nincs lehetőségük a túlélésre, általában azért, mert ezeket a nyelveket csak néhány idős ember beszéli;
- kihalt nyelvek: amelyeknek az utolsó beszélője is meghalt, aki a nyelvet folyékonyan beszélte, és nincs semmilyen jele a nyelvek újraéledésének.

Az alábbi ötfokozatú csoportosításban Wurm (1998: 192) a gyengébb nyelvekre összpontosít és a *haldoklónak* egy másféle hangsúlyt ad (vö. Crystal 2000: 21):

- potenciálisan veszélyeztetett nyelvek: társadalmilag és gazdaságilag hátrányos helyzetűek, egy nagyobb nyelv erős nyomása alatt állnak, és kezdik elveszíteni a gyermekkorú beszélőiket;
- veszélyeztetett nyelvek: ezeket csak kevés vagy egy gyermek sem tanulja meg, és az e nyelveket jól beszélő legfiatalabbak fiatal felnőttek;
- komolyan veszélyeztetett nyelvek: az illető nyelveket jól beszélő legfiatalabbak legalább 50 évesek;
- haldokló nyelvek: csak néhányan beszélik jól e nyelveket, legtöbbjük nagyon idős;
- kihalt nyelvek: nincs beszélőjük.

Dorian (1980) a nyelvhalálnak három szimptómáját állapítja meg: a nyelvnek (1) kevesebb beszélője van, (2) kevesebb nyelvhasználati szintéren használják, (3) a nyelv strukturális egyszerűsödése következik be.

Campbell és Muntzel (1989) a nyelvhalálnak négy fontosabb típusát állítja fel, amelyeknek szerintük nyelvészeti és szociolingvisztikai konzekvenciáik

egyaránt vannak. A *hirtelen nyelvhalál* esetében a nyelv azért hal ki, mert a beszélői meghaltak vagy meggyilkolták őket. Ilyen típusú nyelvhalál martalékvá vált például a tasmán nyelv (Ausztráliában) és a nicoleño (indián nyelv Kaliforniában). A *radikális nyelvhalál* esetében a beszélők ugyan életben maradnak, de az erős politikai nyomás, illetve a genocídium félelme miatt döntenek el egyik napról a másikra, hogy nem beszélnek többet saját nyelvüket. Campbell és Muntzel egyes az 1930-as évekig El Salvadorban élt amerikai indián nyelveket sorolja ebbe a típusba. Az olyan közösségekben élő beszélőknél, akik hosszú kihagyás után újra használták a radikális nyelvhalál áldozatává vált nyelvet, megfigyelték, hogy a kihagyott idő következtében beszédjük fonológiája jónak mondható színvonalon visszatért, viszont sokkal nehezebben tudták reprodukálni lexikonjukat (Bereznak–Campbell 1996). A *fokozatos nyelvhalál* kontaktushelyzetben fordul elő. A kisebbségi közösségekre jellemző, esetükben a saját nyelvet fokozatosan lecseréli a többségi nyelv. Ebben az esetben a beszélők nyelvtudása több generáción keresztül szűnik meg. Ez a típus illik a leginkább a nyelvcsere folyamatára. Az *alulról fölfelé ható nyelvhalál* az, amikor is a nyelvet már nem használják a mindennapi kommunikációban és színtereken, de bizonyos (formális, rituális) szituációkban tovább él.

Wolfram véleménye az, hogy a nyelvhalál ezen taxonómiája inkább irányadó, mint kizárólagos, hiszen egy-egy nyelv sorsa a nyelvhalál folyamatában, a különböző társadalmi, politikai tényezők hatására megváltozhat, és lehetnek olyan nyelvhalál esetek is, amelyekre két nyelvhalál típus közötti átmenetiség a jellemző (2002: 765–767).

Nyelvhalál típusok (Campbell–Muntzel 1989)

1. Hirtelen (ang. *sudden*) nyelvhalál;
2. Radikális (ang. *radical*) nyelvhalál;
3. Fokozatos (ang. *gradual*) nyelvhalál;
4. Alulról fölfelé ható (ang. *bottom-to-top*) nyelvhalál

A szakirodalomban használt fogalom még a *nyelvpusztítás*, melynek definíciója szerint ugyanúgy, mint a nyelvvesztés vagy a nyelvhalál esetében egy nyelv használata szűnik meg. A nyelv ebben az esetben a legerőszakosabb módon szűnik meg (létezni): vagy úgy, hogy a nyelv összes beszélőjét fizikailag megsemmisítik (fajirtás, népirtás), mint például a salvadori indiánok, közöttük a pipil nép, akikből sokat 1932-ben gyilkolt le a katonaság; vagy úgy, hogy bru-

tális módon asszimilálják őket (*nyelvirtás*), ilyen például a – már említett – tasmán nyelv esete Ausztráliában (vö. Kloss 1969b: 177; Dressler–Wodak–Leodolter 1977: 5; Bartha 1999a: 128; és Campbell–Muntzel 1. nyelvhalál típusával).

A *nyelvélénkítés*, *nyelvi revitalizáció*³⁹ esetében különféle intézkedésekkel erősítik a nyelvet, növelik életerejét. *Nyelvfelélesztésnek* nevezzük azt a jelenséget, amikor egy veszélyeztetett nyelvet új életre keltene. Az eddigi talán egyetlen, teljeskörű, sikeres nyelvfelélesztés a héber esetében történt meg.

Meg kell még említeni Crystal nézetét, mely szerint a Földön még nem minden nyelvet fedeztek fel. Kaufmanra (1994: 47) hivatkozva megemlíti, hogy a XIX. században Dél-Amerikában körülbelül 40 nyelvet fedeztek fel (Crystal 2000: 4–5).

Thomason (2001b: 461) a kontaktus következtében keletkezett nyelveket három típusba rendezi: *pidzsin nyelvek*, *kreol nyelvek*⁴⁰ és *kevert nyelvek*. Egyes esetekben a kreol nyelv annak a nyelvnek az irányába fejlődik, amelyből kifejlődött. Ezt a folyamatot *dekreolizációnak* nevezzük, amely legtöbb esetben annak a politikai és gazdasági nyomásnak a következtében alakul ki, amely a sztenderd nyelv használatát kényszeríti ki (Hamers–Blanc 1989: 181). A pidzsin és a kreol nyelvek abban különböznek a kevert nyelvektől, hogy míg az első kettő típusba tartozó nyelvek az etnikai csoportok közötti kommunikációs igények következtében jönnek létre, addig a kevert nyelvek az etnikai csoporton belül használt nyelvek (Thomason 2001b: 463).

A közösségi kétnyelvűség leírásakor fontos szempont a *kétnyelvű oktatás* kérdése, amely a nyelvmegőrzés és a nyelvtervezés egyik legfontosabb színtere. Egyben ez az állam nemzetiségpolitikájának legfontosabb mutatója is. „A nyelvi genocídium egyik kitüntetett színtere az oktatás, különösen az állami közoktatás. Amikor egy A anyanyelvű kisiskolás csak B tannyelvű iskolába járhat, magyarul amikor egy állam bizonyos polgárait megfosztja az anyanyelven történő iskolába járás lehetőségétől, akkor nyelvi genocídium történik” (Kontra 2010: 168). A két ismertebb probléma ezzel kapcsolatban az, hogy a két nyelvet milyen megoszlásban oktassák a tantárgyak szerint az iskolában, és hogy ez miként változzon az alap-, közép- és felsőfokú oktatásban⁴¹. A kétnyelvű közösségekben a vasárnapi iskolától a kisebbség nyelvén folyó oktatásig tucatnyi

³⁹ A nyelvi revitalizációról átfogó könyvet magyarul Gál Noémi írt (2010).

⁴⁰ A pidzsin és kreol nyelvekről bővebben Cseresnyési László könyvének egyik alfejezetéből tájékozódhatunk (2004: 207–221).

⁴¹ Magyarországon csak egy olyan iskola van, ahol minden tantárgyat mindvégig a kisebbség nyelvén tanítanak: ez a budapesti szerb általános iskola és gimnázium. Az összes többi nemzetiségi iskola maximum kétnyelvű, vagy pedig az illető nemzeti-

iskolatípus ismert. A többség nyelvén tanuló kisebbségi közösségek tagjaiban felmerülhet az igény, hogy azt, amit az állam nem biztosít számukra, maguk teremtsék meg. A vasárnapi iskolák általában egyházi vagy más kulturális intézmények keretében működnek. Céljuk a többségi nyelven tanuló gyermekek számára saját nyelvük és kultúrájuk megismertetése. Az emigráns közösségekre (például a torinói és a párizsi románokra⁴²) éppúgy jellemző ez, mint a szórványban élő (ős)honos kisebbségekre (például a vajdasági magyar szórványban élőkre). Hasonló jellegű oktatás jellemezte a két világháború között a magyarországi (ős)honos kisebbségeket is, mivel többségük saját közösségük papjától, a hittanórákon tanult meg anyanyelvén olvasni. Kétnyelvű kisebbségi iskolák esetén a tantárgyak vagy megoszlanak a két nyelv szerint, vagy egy-egy tantárgy oktatása két nyelven folyik. A kétnyelvűségi oktatási programok három nagy csoportra oszthatók. Az első az *egynyelvű oktatás* (őshonos, őslakó vagy emigráns) kisebbségi diákok számára. Ebben az esetben az oktatás folyhat a kisebbség vagy a többség nyelvén. Az eredmény mindkét esetben relatív egy-nyelvűség. A második típus a *gyenge kétnyelvű oktatás*, melynek keretében az oktatás kezdetén a tanulókat anyanyelvükön oktatják, majd fokozatosan áttérnek a többségi nyelven folyó oktatásra. Ebben az oktatási típusban a nyelvi cél az egynyelvűség, a társadalmi cél a társadalmi asszimiláció. A harmadik oktatási típus az *erős kétnyelvű oktatás*, mely további öt altípusra osztható (szeparatista, két tannyelvű, anyanyelvmegtartó, belemerítési programok, illetőleg két- vagy több-tannyelvű többségi iskolák) (Bartha 1999a: 209; Kontra H.–Bartha 2010). Az erős kétnyelvű oktatás relatív kétnyelvűséget és két nyelven írni–olvasni tudásához vezet. Ezen túlmenően a kisebbségi nyelv és kultúra megőrzése és fejlesztése a cél (Kontra 1999a; Bartha 1999a: 208–213).

ség nyelvét mint egy idegen nyelvi tantárgyat tanítja (vö. pl. Barcy, Rudas, Szamos 2000: 50).

⁴² Ofelia Ichim és munkatársai a – hivatalos adatok szerint 70 ezer (a valóságban ennél jóval több) főt számláló – torinói román bevándorlók közösségében 2007-ben és 2008-ban végeztek kutatásokat. Beszámolójukból kiderül, hogy a helyi román ortodox egyház mellett működő vasárnapi iskolákon kívül a „helyi iskolákban összesen 400 gyermek tanul románul” (Ichim 2011: 159–160). Florin-Teodor Olariu egy hasonló, 2008-as párizsi terepmunka adatait összevetve a torinói terepmunka eredményeivel, arra a következtetésre jut, hogy a párizsi szülők nyelvileg motiváltabbak abban, hogy gyermekeik rendszeresen és hatékonyan vegyenek részt a román nyelvű órákon, mint a torinói román szülők. A kutató ezt a jelenséget a párizsi román szülők „átlagon felüli társadalmi státuszával” és a torinói román szülők „átlagon aluli társadalmi státuszával” hozza összefüggésbe (2010: 227).

A nemzeti kisebbségi iskolák tananyagával kapcsolatban fontosnak tartom itt megemlíteni azt az évtizedek óta megfigyelhető jelenséget, amit Szépe György – többek között a kétnyelvűsége is utalva – a következőképpen fogalmazott meg: „az iskolai anyanyelv-oktatásnak el kell mozdulnia a nyelvtan és a nyelv-művelés/helyesírás oktatásának hagyományos körétől. Ezeket persze nem kell elhagyni, hanem ki kell egészíteni olyan témákkal, mint a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a kétnyelvűség, sőt a nyelvpolitika és nyelvi jogok” (Szépe 2001: 68). Ugyanebben a kontextusban ki kell ezt azzal is egészítenem, hogy a kétnyelvű területeken a kisebbségi nyelv presztízst emeli, ha a kisebbségi nyelvet a többségi gyermekek is tanulják. Fontos továbbá, hogy az iskolai tananyagban jelenjenek meg információk, olvasmányok és illusztrációk az országban élő nemzetiségek nyelvéről és kultúrájáról. Egy – a magyarországi tankönyveket ebből a szempontból vizsgáló – kutatási eredmény szerint általánosságban az érvényesül, hogy a hazai nemzetiségek alig jelennek meg a tankönyvekben, amennyiben megjelennek ezek az információk felszínesek vagy sztereotipikusak (Weninger–Williams 2005: 159).

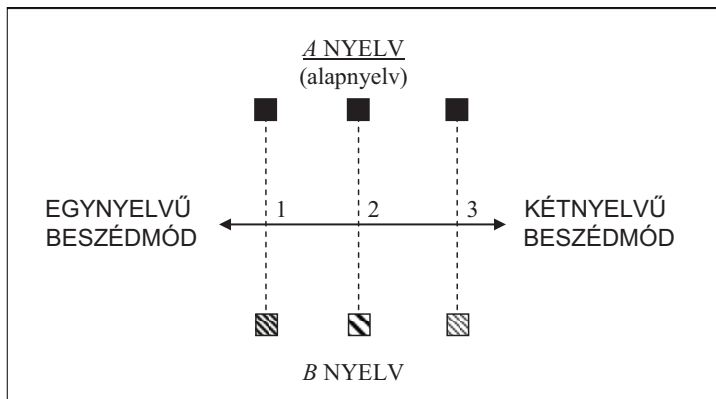
Új kezdeményezés az *Útmutató magyar szülőknek és pedagógusoknak* című tájékoztató füzet sorozat, amely a magyar mint kisebbségi nyelv oktatásának elősegítését szolgáló jeles vállalkozás (lásd az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának tájékoztató füzetait: Csernicskó–Göncz 2009; Kelemen–Szoták–Göncz 2009; Kolláth–Varga–Göncz 2009; Máté–Kosic–Göncz 2009).

1.5. Kétnyelvű beszéd

A kétnyelvű az általa ismert nyelveken beszélhet egynyelvűvel és beszélhet kétnyelvűvel. Ennek megfelelően a vizsgálatok során két pólus, az *egynyelvű* és a *kétnyelvű beszédmód* különíthető el. Grosjean (1995, 2004) megállapítja, hogy a kétnyelvű beszélők mindennapi életük során mindig egy adott nyelvi módot kiváltó szituációs kontinuum különböző pontjain helyezhetők el. A kontinuum egyik végpontja a teljes egynyelvű, a másik végpontja a teljes kétnyelvű beszédmód. Az egynyelvű beszédmódban a kétnyelvű az általa ismert nyelvek közül egynyelvű partnere nyelvét aktiválja (lásd 1.5.1. ábra). Azok a kétnyelvűek, akik folyékonyan, akcentus nélkül beszélnek az aktivált nyelvet, képesek ilyen esetben úgy beszélni, mint az egynyelvűek (Grosjean 1995: 261–264; 2004: 40–43).

1.5.1. ábra

A nyelvi mód kontinuum vizuális reprezentációja
(lásd Grosjean 2004: 41)

Navracsics Judit a kétnyelvű beszédprodukciónak jellegzetességeit elemző tanulmányában a képregények alapján létrehozott narratívákat két kétnyelvű kategóriába tartozó beszélőknél vizsgálta. A kétnyelvűvé válás szempontja szerint az egyik csoportba a korai kétnyelvűek kerültek, a másik csoportba pedig olyan beszélők, akik gyermekkoruk után váltak kétnyelvűvé. Feladatuk irányított szövegalkotás volt. Miután a képsorozatot öt percig tanulmányozták, mindkét nyelvükön egy történetet kellett elmondaniuk. A szerző egyik vizsgálati hipotézise, hogy a kétnyelvű beszédmódban több kódváltás fordul elő, mint az egy nyelvű beszédmódban. Az elvártnal ellentétben az adatok azt mutatták, hogy kódváltás mindkét nyelvi beszédmódban előfordul, sőt egy nyelvű beszédmódban gyakrabban fordultak elő kódváltások, mint a kétnyelvűben (Navracsics 2010: 12–13). A kutatási eredmény megerősíti azt a feltételezést, hogy bizonyos típusú és bizonyos közösséghez tartozó kétnyelvűek beszédében mindkét nyelv könnyen aktiválódik. Ezzel szemben lehetnek olyan kétnyelvűek, akiknél kevésbé. Hogy ezek közül melyik érvényesül, azt egyéni, kulturális és közösségi szabályok, valamint – többek között – a szituáció kontextusa döntheti el.

A kétnyelvű beszédmód legfontosabb fogalmai az interferencia, a nyelv-választás (kódválasztás), továbbá a kódváltás, a kölcsönzés és a kódkeverés. Weinreich az *interferenciát* gyűjtőfogalomnak definiálja. Azon nyelvi jelenségek összességére utal, amelyek abból adódnak, hogy a kétnyelvű beszélő mindennapi interakcióiban egynél több nyelvet használ (1953: 1). Ezen meghatározás alapján interferenciának tekinthető az összes olyan nyelvi jelenség, amely a kétnyelvűség következtében jön létre. Az interferencia-jelenségek, például a nyelvi szintek

szerint, különböző természetűek lehetnek. Vannak ettől eltérő vélemények is, például Haugen (1950) az interferenciát a kódalkülönítési folyamat közbülső állomásának tekinti, amely a kódok váltakozó használata és az L_x -beli elemek L_y -ba való beépülése között foglal helyet. Romain (1995) megközelítése – részben – visszatér az interferencia Weinreich által leírt értelmezéséhez, eszerint az interferencia mindazon nyelvi jelenségek gyűjtőfogalma, amelyek abból adódnak, hogy a kétnyelvű egyén mindennapi interakcióiban egynél több nyelvet használ.

A szituacionista elmélet szerint az egy nyelvet beszélő személyek beszélgetéseik során a nyelvükön belül fellelhető változatok (nyelvjárás, sztenderd) és stílusok közül választanak. Az informális (közvetlen, fesztelen) helyzetre jellemző stílusról – ha a helyzet úgy kívánja – átválthatnak egy formálisabb helyzethez illő stílusra, majd egy másikra. A beszélők bármely nyelvközösségben a stílust minden esetben a szituációhoz igazítva választják ki a rendelkezésükre álló nyelvi repertoárból. A kétnyelvű beszélő társalgásai során egyrészt az egy nyelvű beszélőhöz hasonlóan választhat az egyik vagy a másik nyelven belül a változatok közül, másrészt választhat a birtokában lévő két nyelv közül is. Azt a nyelvi viselkedést, amikor egy kétnyelvű az általa beszélt két (vagy több) nyelv közül kiválaszt egyet, *nyelvválasztásnak* nevezzük. A fogalmat nem szabad összetéveszteni a kétnyelvű beszédhelyzetben előforduló másik jelenséggel, a *kódváltással*, amikor is a beszédpartnerek már megkezdték egy bizonyos nyelven a beszélgetést, de egy adott ponton valamilyen oknál fogva átváltanak a másik kódra.

A nyelvválasztás vizsgálatakor fontos kideríteni, hogy a kétnyelvű kihez, mikor, melyik nyelven szól, valamint azt, hogy az egyes *nyelvközösségekben* a nyelvválasztást milyen tényezők határozzák meg és szabályozzák, illetőleg hogy milyen változások figyelhetők meg egy kétnyelvű közösségen belül a nyelvválasztást illetően. Fishman (pl. 1965/2000) megállapítja, hogy minden közösségben fellelhetők olyan társadalmi, kulturális képződmények, amelyek intézményesült formában implicit szabályok szerint rögzítik egy-egy szituációtípus jellegzetes vonásait. Ezek: a résztvevők, a hely, a téma és a hozzájuk tartozó kód (nyelv, változat stb.). Fishman kijelenti, hogy Schmidt-Rohr (1932/1963) volt az, aki a (nyelvi) *dominancia konfigurációk* (ang. *domination configurations*) jelentőségére elsőként hívta fel a figyelmet, azért, hogy a (nyelvi) viselkedés különböző területein megragadhatóvá váljon a nyelvválasztás átfogó státusza (Fishman 1965/2000: 93). Schmidt-Rohr (1932/1963) kilenc nyelvhasználati színteret/szférát/domént (ang. *domain*) javasol: *család, játszótér és utca, iskola,*

templom, irodalom, nyomtatás, katonaság, bíróság, közigazgatás. Szintén Schmidt-Rohr, Mak (1935) kutatására hivatkozva, utal még a *munka* szférára, illetve megemlíti, hogy többnyelvű közösségekben akár kevesebb domén is elegendő az egy-egy nyelvhez köthető dominancia feltérképezéséhez. Fishman megemlíti Frey (1945) kutatását is, aki az ámisok „hármass társalgására” vonatkozó nyelvi dominancia leírásához csupán három domént elemez: *otthon, iskola és templom* (vö. Fishman 1965/2000: 93). Egy indiai többnyelvű közösségről szóló kutatásban szintén három domént vizsgáltak meg: *család, barátság és intézmények* (Saghal 1991: 299). Fishman szerint a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere fokozatai a doménekhez köthető nyelvi viselkedésekben megjelenhetnek. A domének közötti eltérések tükrözik az interakcióban részt vevő személyek közötti eltéréseket és a köztük meglévő társadalmi-kulturális különbségeket, tekintettel az autonómiára, a hatalomra, a befolyásolásra stb. Éppen ezért olyan további elemzésekre tesz javaslatot, amelyek a beszélők közötti *szerepviszonyokra*, valamint az interakció eltérő *témáira* vonatkoznak (Fishman 1965/2000: 97). Szokás Fishman doménelemzését tágabban alkalmazni, amikor az általa vázolt domének konfigurációi (vö. Fishman 1965/2000: 97–100) teljes számban nem jelennek meg. Például a doménelemzés nem tér ki a beszélők közötti szerepviszonyokra. A kétnyelvű közösségekben általában a saját nyelvet választják az otthon, barátság, vallás nyelvhasználati színtereken való kommunikációban, míg a munka nyelve többnyire a környezet nyelve. Fishman prototipikus doménjei alapján minden közösségben meghatározhatók a tipikus domének. A nyelvhasználat kétnyelvű közösségben történő vizsgálatokor a kutatóknak maguknak kell rögzíteniük azokat a valóságos doméneket, amelyek a közösségben fellelhetők. Ezek tökéletesen megegyezhetnek a Fishman által leírt típusokkal, de el is térhetnek tőlük. Az 1.5.1. táblázatban foglaltam össze azokat a feltételeket, amelyekkel a magyarországi kétnyelvű közösségekre jellemző nyelvhasználati színterek lefedhetők.

1.5.1. táblázat

A nyelvhasználati szinterek (domének) összetevői (vö. Borbély 2003)

<i>Résztevők</i>	<i>Hely</i>	<i>Téma</i>	<i>Kód</i>
Beszédpartnerek – idősek, fiatalok, gyerekek; – iskolázottak, kevésbé iskolázottak; – nők, férfiak; – családtagok, barátok, ismerősök, ismeretlenek; – falun élők, városiak, külföldiek stb.	Lakhelyen (pl. falun) – magánélethez kötődőek (otthon, szomszédban, barátoknál); – közelethez kötődőek (iskola, munkahely, templom, hivatalok, boltok, orvos) stb.	– magánügyek, – történelem, – vallás, – politika, – oktatás, – munka, – sport, – műszaki leírások, – egészségügy, – vásárlás stb.	Nyelv(ek) – egy nyelv (közösségi nyelv vagy többségi nyelv), – két vagy több nyelv.
Jelenlévők – közösség tagjai, – többség tagjai, – belföldiek, – külföldiek; – kétnyelvűek, – egynyelvűek stb.	Lakhelyen kívül (pl. városban) – iskola, – munkahely, – bíróság, – kórház stb.		Nyelvváltozat(ok) – sztenderd, – nyelvjárás, – kontaktus-változat.

A nyelvválasztást meghatározó tényezőket több magyar és magyarországi kétnyelvű közösségben is leírták. A felsőöri magyarok közösségében a nyelvválasztást leginkább az interakcióban *részt vevők* személye határozza meg, mert a magyarok csaknem mindig németre váltanak, ha német egynyelvűek is jelen vannak. Ebben a közösségben a beszélők *életkora* is hatással van a nyelvválasztásra, mivel a fiatalok elsősorban a németet, az idősebbek pedig a magyart beszélik (Gal 1979: 136). Egy szlovákiai magyar településen, Kolonban végzett kutatásból kiderül, hogy az anyanyelv az *informális beszédhelyzetek*hez kapcsolható, és a *formális beszédhelyzetek*ben a magyar nyelv csak a községen belül, esetleg a környező magyar falvakban használható (Sándor A. 1995: 212–213). A beszédhelyzet mellett a beszélő *életkora*, *lakhelyének* típusa, *iskolázottsága* és a *műveltség* is befolyásolja a szlovákiai magyarok nyelvválasztását. Lanstyák István leírja, hogy az „idősebb és/vagy falun élő és/vagy kevésbé művelt magyar beszélők hajlamosabbak arra, hogy a nem magyar idegenekkel is magyarul beszéljenek saját (magyar többségű) lakóhelyükön, ugyanakkor a fiatalabbak

és/vagy városi és/vagy műveltebb beszélők könnyebben váltanak át szlovákra, ha beszédpartnerükről kiderül, hogy nem magyar” (Lanstyák 1991: 31). A moldvai csángóknál a saját nyelvhez a falu hagyományos *színterei* (otthon, bolt, templomba menet, kocsmá) kapcsolhatók, míg a román nyelv használata azokon a színtereken érvényesül, amelyek nem tartoznak a faluközösség hagyományos színtereihez (a postán és az orvosnál). Nagyon fontos ebben a közösségben továbbá az is, hogy a csángó nyelv választása a közösségi *szolidaritást* szimbolizálja (Sándor K. 1998). Az USA-beli detroiti magyarok közösségében is megfigyelhető a színterek hatása a nyelvválasztásra. Ebben a közösségben a *generációk* közötti eltérések mellett (öregamerikás, öregamerikás gyermeke) a színterek hatása azt mutatja, hogy generációtól függetlenül az *egyház*, a magyar *kolónia* és a *család* nagymértékben befolyásolja a nyelvválasztást (Bartha 1993: 77–79). A két nyelvű ausztráliai finnek és ausztráliai magyarok körében végzett összehasonlító vizsgálatból kitűnik, hogy az *egyházban*, *otthon* vagy a *szabadidős tevékenységek* során a finnek is és a magyarok is az általuk beszélt mindkét nyelvet használják. Viszont az *első generációban*, a *második generációval* szemben gyakrabban használják a kisebbségi nyelvet (Kovács 2001: 43). A magyarországi románok kétegyházi közösségében a nyelvválasztást a *nyelvhasználati színtér*, a *partnerek életkora* (a nemmel interakcióban), *társadalmi-gazdasági státusza*, *nyelvtudása*, *házastársának nemzetisége* és a *nyelvek presztízse* határozza meg (Borbély 1996: 119–152)⁴³.

Amint a fenti kutatási eredmények is mutatják, a nyelvválasztást befolyásoló tényezők lehetnek *általánosak*, azaz több közösségre jellemzők és *specifikusak*, azaz egy-egy közösségre érvényesek. Az előbbieket közül sorolok fel néhányat:

- *a beszélgetés résztvevői* (nyelvi jártasság, nyelvi preferencia, társadalmi-gazdasági státusz, életkor, nem, foglalkozás, iskolázottság, etnikai hovatartozás, a beszélő beszédaktusainak előtörténete, a kapcsolatok minősége, bizalmasság, a kapcsolat hatásfoka, a nyelvekhez fűződő érzelmek, attitűdök, külső hatások);
- *a szituáció* (helyszín/környezet, egynyelvű(ek) jelenléte, a formális kapcsolat mértéke, a bizalmasság foka);
- *a beszélgetés tartalma* (téma, szókincs típusa);
- *a beszélgetés mint szociális interakció funkciója* (a társadalmi státusz emelése, a társadalmi különbségek, valaki kizárása, felkérés vagy parancs) stb. (lásd Grosjean 1982: 135–143).

⁴³ Lásd a 4.6. alfejezetet is.

A kétnyelvű a beszélgetés megkezdése előtt az általa és a közösség által jól ismert *szabályoknak* megfelelően választ a birtokában lévő nyelvek közül, de ez a választás nem zárja ki, hogy a választott nyelven belül ne térjen át a másik nyelvre is. A kétnyelvű beszélő legfontosabb ismérve, hogy beszéde közben vált át a másik nyelvre, vagyis *kódot vált*. A kódváltáskor érintett két nyelv egymáshoz való viszonya lényeges. A *bázisnyelv* (*befogadó nyelv* vagy *mátrix nyelv*) az a nyelv, amely kódváltás esetén grammatikai szempontból meghatározza az adott megnyilatkozás szerkezetét. Kódváltásos beszédmódban a *vendégnyelv* (*befogadott* vagy *beágyazott nyelv*) az a nyelv, amelyből a bázisnyelvbe átveszünk egy vagy több elemet (például szót, szintagmát, mondatot).

Muysken a kódváltásról ezt írja: „a kétnyelvű interakció teljesen szabályos és széleskörben elterjedt formája” (1995: 177). A kódváltás fogalmának körvonalazásakor elsődleges szempontnak kell tekinteni Gumperz megállapítását: a kódváltás a kétnyelvű beszédben messze áll attól, hogy a nyelvismeret szempontjából kevésbé kompetens beszélők által használt, grammatikailag összefüggéstelen, kevert nyelvnek minősítsük. Ennek oka abban rejlik, hogy a kódváltás gyakran olyan kommunikatív stratégiaként használatos, amely nyelvi és társadalmi információt hordoz magában. Lényeges még, hogy a kódváltások többségéhez a kölcsönzéssel szemben bizonyos második nyelvi kompetenciára is szükség van (Gumperz 1970).

Számtalan tanulmány járult már hozzá ahhoz, hogy a kétnyelvű közösségek kódváltásának szabályozottságát, rendszerét és jelentését megértsük. A tanulmányok nagy része két megközelítésből vizsgálja a jelenséget. Az egyik egy szűkebb, nyelvészeti megközelítés; a másik pedig egy tágabb, mely a kódváltást a társadalom összefüggés-rendszerében vizsgálja. A nyelvészek már több évtizede felismerték, hogy a kódváltás nyelvészetileg szabályozott és nem véletlenszerű. Ebben a megközelítésben a vizsgálatok a kódváltás grammatikai megszorításait keresik. Poplack ([1979/80]/2000) két általános feltételt vizsgál a kódváltás létrejöttében. Az egyik ilyen szabály a *szabadmorféma feltétel/megszorítás* (ang. *free morpheme constraint*), amely szerint kódváltás nem jöhet létre a szótó és a szó toldaléka között (Poplack 2000: 227). Poplack ezt a feltételt nemcsak a szótó és a toldalék esetében tartotta törvényszerűnek, hanem az idiomatikus kifejezések, a köszönés és a bocsánatkérés formulái, valamint a diskurzus jegyek esetében is. A másik az ún. *ekvivalencia- feltétel/megszorítás* (ang. *equivalence constraint*) elmélete, eszerint a kódváltás – s ez csak mondaton belüli kódváltásra vonatkozik – olyan pontokon lehetséges, ahol az egyik nyelv szintaktikai (szórendi) szabályait sem sérti (2000: 228). Sok más feltétel, mely-

ket más kutatók fogalmaztak meg, cáfolja Poplack általános érvényűnek tartott két szabályát (vö. Poplack 2000: 221–223).

A kódváltás nyelvészeti elemzése során felvetődött még az a kérdés is, hogy van-e a kódváltásnak külön grammatikája. Egyesek szerint létezik, mások szerint viszont nincs külön *kódváltás-grammatika*. Utóbbiak véleményüket azzal magyarázzák, hogy a két egynyelvű grammatika egymást átfedi ugyan a szintaktikai struktúra szabályaival, de a két lexikon különálló marad (Grosjean 1982: 328–330).

A kódváltás strukturalista modelljei közül – Bhatt (2001) alapján – kettőt említ meg. Myers-Scotton (1993) mátrix nyelvi keretének (ang. *Matrix Language Frame*, MLF), már két részmodellje ismert: a 4-M modell és az absztrakt réteg (ang. *Abstract Level*) modell (Myers-Scotton–Jake 2000; lásd Bhatt 2001: 457–458). A másik modell (vö. Bhatt 1997) Prince–Smolensky (1993) optimalitás elméletére épül. Prince és Smolensky (1993) elmélete szerint a beszédprodukció megvalósult felszíni reprezentációja egy generatív folyamat, amelynek során az egymással versengő nyelvi inputokat hierarchikus nyelvi *feltételek/megszorítások* (ang. *constraints*) rendezik egésszé (Bhatt 2001: 459). Bhatt abból indult ki, hogy a nyelvek, amelyek a kódváltásban részt vesznek, olyan „preferenciák” birtokában vannak, amelyek a „jólformáltságot” biztosítják (2001: 459). Egy újabb tanulmányban Bhatt és Bolonyai a kétnyelvű grammatika aspektusából egy olyan optimalitás elméleten alapuló megközelítést ír le, amely öt általános elvet követve újabb lehetőséget nyújt a kódváltás – immár – szocio-kognitív alapjainak jobb megértéséhez. Ezek az általános szociolingvisztikai elvek akár egyedül, akár egymással interakcióban értelmezik, hogy a kódváltások különböző esetei hogyan és miért valósulnak meg. Az empirikus eredmények alapján a szerzők kijelentik, hogy ezek a szociolingvisztikai elvek, amelyek a kódváltás szocio-kognitív motivációja(i)ként és egyben megszorítása(i)ként működnek, a többnyelvű kompetencia jellemzője(i)ként értendők/értelmezhetők, mivelhogy a kódváltás „helyi” funkciói ezeknek a „globális” elveknek, illetve azok interakciójának, a terméke(i)ként jelennek meg (Bhatt–Bolonyai 2011).

Kódváltások magyar nyelvbe és kódváltások magyar nyelvből⁴⁴

Munkaértekezlet hanganyaga Beregszász, 2004. 02. 04.

– Itt két lehetőség van: vagy a földet kérni a városi tanácsházától po szhidne korosztuvánnyá [közös használatról] további privatizációs lehetőséggel, vagy máris kiszámoltatni, mennyi az ára és akkor megvenni.

(Márku 2008: 105)

Egy játék közben felvett szlovákiai beszélgetés részletében a szlovák a bázisnyelv és a váltások a magyar nyelvre történnek. A partnerek: a szlovák apa (A), valamint a magyar-szlovák kétnyelvű lánya (I) és fia (D). (A kódváltást dőlt betű jelöli.)

A: – Ako sa budeme hrať?

(Hogy fogunk játszani?)

D: – Že birkózni.

Úgy hogy birkózni.

A: – Urob tigrisbukfenc, počkaj Duši, Ildikó ide robiť tigrisbukfenc, neboj sa, ja ťa chytím.

Csinálj tigrisbukfencet, várj Duši, Ildikó jön tigrisbukfencezni, ne félj, én majdmegfoglak.

D: – Most én, most oda.

I: – Csinálj nekem hidat.

D: – Čo?

Mit?

I: – Taký most.

Ilyen hidat.)

(Vančóné Kremmer 1998: 126)

Részlet egy South Bend-i magyar-angol kétnyelvűvel készített nyelvhasználati interjúból. A bázisnyelv a magyar és a váltás az angol nyelvre történik.

[P = a beszédsszünet, Ö = hangos hezitáció és (:xxx:) = a kódváltás jele]

De akkor már már P házas vótam, és aa harmadik gyerek megszületett mint, mint Ö P (: graduation present:). Az vót az ajándékom.

(: diploma ajándék:)

(Kontra 1990a: 149)

A példa az ausztráliai magyarok körében végzett kutatás korpuszából származik, és egy olyan történet elmesélésekor hangzott el, amikor az adatközlő egy olyan személy nevét kérdezte meg, aki Sydney egyik nagyon ismert polgára volt. És akkor azt kérdeztem, hogy WHAT IS YOUR, WHAT IS YOUR CHRISTIAN NAME? Mi az ő keresztnéve. <nevet>

(Kovács 2001: 114–115)

⁴⁴ A terminusról lásd még az 1.3. alfejezetet. A példákat a szerzők átírási rendszere szerint közlöm.

A romani–magyar kétnyelvűek közösségében elhangzott szövegrészletben a mama és az ötéves Kincsó az öthónapos Pityinkának beszélnek ekképpen:

Anya: „Kaj szanasz?”

„Hol voltál?”

Kincsó: „Me zsej ande bolta!”

„Megyek a boltba!”

Anya: „M i n e k?”

Kincsó: „Kinav góje!”

„Veszek kolbászt!”

(Réger 1990: 72)

Részlet a *Busjum orb* (A vak tuskó) című magyarországi beás cigány népmeséből:

Tri zilyé, tri nopc o plinsz egyhuzamban. Nyisj nu be, nyisj nu mănînkă.

(‘Három éjjel, három nap sírt egyhuzamban. Se nem ivott, se nem evett.’)

(Kovalcsik–Orsós 1994: 64)

Részlet egy kétegyházi román–magyar kétnyelvűvel készített interjúból.

A román nyelvből a magyar nyelvre történik a váltás. (A kódváltást az aláhúzás jelöli.)

Bărbatu mîneu îi place politica, iel vorbeșt’e da ezekről a politikai dolgokról.

(‘A férjem a politikát szereti, ezért ő igen ezekről a politikai dolgokról beszél.’)

(Borbély 2001a: 210)

Részlet egy tótkomlósi szlovák–magyar kétnyelvűvel készített interjúból.

A részlet éppen a kódváltásról szóló diskurzusból származik.

„Sajnos, ez a kevert nyelv természetes az itt élők számára. *Bohužiaľ je to prirodzené pre tunajších, žiaľ bohu sa ňedá používať v modernom slova zmysle*” ‘sajnos, nem lehet használni a szó modern értelmében’.

(Uhrin 2007: 75)

Lanstyák István „enyhén vagy erősen szlovákdomináns” személyektől származó magyar–szlovák kétnyelvű diskurzusrészleteket vizsgált abból a szempontból, hogy a két (esetenként több) nyelvből származó szekvenciák miképpen épülnek be ugyanabba a diskurzusba (pl. 2005, 2006). Mindezekhez a vizsgálatokhoz fogalommagyarázatot ad, mivel véleménye szerint a kódváltásnak nincs szilárdan kialakult és általánosan elfogadott magyar terminológiája. Rendszerének pillérei a bázisnyelv (azon nyelv, amely legalább egy megnyilatkozásnyi két- vagy töbBNyelvű diskurzusrészletben szerkezetileg és/vagy mennyiségileg domináns) és a vendégnyelv (azon nyelv, amelynek elemei alkalmilag vagy rendszeresen felbukkannak a bázisnyelvi megnyilatkozásokban) (2006: 109). A formális nyelvi eszközök alkalmazása szempontjából – a rendelkezésére álló adatbázis alapján – típusokba rendszerezte azt, hogy a beszélő hányféleképpen építheti be a vendégnyelvi betéteket a megnyilatkozás egészébe. Ezek a

következők: 1. testetlen eszközökkel (zéró morfémákkal); 2. bázisnyelvi morfémák segítségével; 3. vendégnyelvi morfémák segítségével; 4. formális eszközök alkalmazása nélkül; végül 5. a beépülés kérdése a megnyilatkozás töredezettsége miatt irreleváns (2006: 113). A kódváltás egyes nyelvtani típusainak előfordulása Lanstyák István szerint a következő tényezőkkel függ össze: 1. a beszélőnek az egyik vagy a másik nyelvre vonatkozó nyelvtudása; 2. a beszélő nyelvi és etnikai azonosságtudata; 3. a beszélőnek a két nyelvvel kapcsolatos attitűdjei. Ezenkívül azt is fontosnak tartja feltételezni, hogy a kódváltás egyes nyelvi típusainak használatára a közlésaktus többi résztvevője is befolyást gyakorol: az ő 1. valódi vagy vélt nyelvtudásuk; 2. valódi vagy vélt nyelvi és etnikai azonosságtudatuk; 3. valódi vagy vélt nyelvi attitűdjeik (2006: 143–144). Ennek a vizsgálatnak az eredményei is rámutatnak arra, hogy a kódváltás „szabályainak” megismerése többszörösen összetett feladat.

Struktúráját tekintve a kódváltás magában foglalhat *egy szót, egy állandósult szókapcsolatot, illetve kifejezést, s egy vagy több (tag)mondatot*.

Muysken (2000) a kódváltás három típusát határozza meg: beemelés (ang. *insertion*), alternálás (ang. *alternation*), egybevágó lexikalizáció (ang. *congruent lexicalization*). *Beemeléskor* a kódváltás úgy valósul meg, hogy egy nyelvből egy szó vagy szó szerkezet egy másik nyelvi megnyilatkozásba, diskurzusba kerül. A második kódváltástípus esetében két nyelv szerkezete között *alternálás* megy végbe. Végül az *egybevágó lexikalizáció* esetében egy egymást átfedő grammatikai rendszerbe két nyelv szavai alkotnak egységet.

A kódváltás nyelvi oldalát tekintve fontos probléma a kétnyelvűek beszéd-kutatásában a kódváltás és a *kölcsönzés* elkülönítése, vagyis annak a körvonalazása, hogy hogyan különböztessük meg a csoporton belüli, társalgásban előforduló esetenkénti (egyszavas) kódváltást a beszédbeli kölcsönzéstől. A kölcsönzést tekintve különbséget kell tenni a beszédbeli és a nyelvi kölcsönzés között. Mackey (1970) leírja, hogy van egy pont, amikor egy szó elhagyja a beszéd-kölcsönzés területét (amit *interferenciának* nevez) és átlép a nyelvi kölcsönzés területére (amit *integrációnak* nevez). Egy másik nézet szerint nehéz az elkülönítés (a) ha részleges adaptációjú esetekről van szó, (b) ha kicsi a különbség a kölcsönzés és a kódváltás alakjai között, és még inkább, (c) ha teljesen adaptálatlan kódváltásnak tűnik a szó, de kölcsönzésként funkcionál, vagyis mindenki egységesen használja és formailag stabilizálódott (Heath 1989: 1). Sokak által elfogadott elv (bár előfordulhat, hogy a szempontok nem teljesen azonosan viselkednek), hogy a kódváltást a fonológiai és a morfológiai integráltság foka különbözteti meg a beszédbeli kölcsönzéstől. Érdemes talán

itt megemlíteni, hogy a mondaton belüli, főként az egyszavas kódváltás és a kölcsönzés elkülöníthetőségének éppen az integráltság foka az egyik korlátja, hiszen ebből a szempontból számos előfordulás azonos módon viselkedik. Kódváltás esetén a váltott elem nem integrálódik az új nyelvbe semmilyen szinten. A kölcsönzött alak viszont már a befogadó nyelv fonológiájához, morfológiájához és szintaxisához igazodik (Haugen 1950; Mackey 1970; Grosjean 1982). Az integráció mellett szokás kiemelni a használati gyakoriságot is. Ennek megfelelően elkülönítik az *alkalmi* kölcsönzést és a *meghonosodott* vagy *stabil* kölcsönzést (Poplack–Sankoff 1984). Pfaff az integráción és a használati gyakoriságon kívül figyelemmel van arra is, hogy létezik-e a kölcsönzőnek megfelelő párja az új nyelvben és hogy milyen elfogadhatósággal bír a szó (1979).

A kódváltás társadalmi megközelítésében a nagyobb hangsúly arra tevődik, hogy mi motiválja, illetve, hogy mi a funkciója a kódváltásnak. E vizsgálatokban a kódváltás társadalmi hatását nem az egyéni, hanem a tágabb társadalmi és politikai kontextuson belül vizsgálják. Ebből eredően az elemzés nem a mondat, hanem az interakció szintjén történik. Az egyik meghatározó magyarázat ebben a második megközelítésben a *metaforikus kódváltás* (Blom–Gumperz 1972: 424–426). A metaforikus kódváltás célja megtudni, hogy mi a kódváltás jelentése a *mi* és az *ők* társadalmi dichotómián belül. Gumperz szerint a nyelvvaltozatokhoz szimbolikus asszociációk kapcsolódnak. A *mi* kódunk nem más, mint a csoporton belül használt kisebbségi nyelv, amely elsősorban az informális helyzetekhez köthető. A többség nyelve, az *ő* kódjuk a csoporton kívül használt, sokkal formálisabb, kevésbé személyes kapcsolatokban használatos (Gumperz 1982: 66). A kódváltás társadalmi oldalról való vizsgálata szempontjából fontos Gumperz következő két megállapítása is. Az egyik szerint a kódváltás használata kifejezi a partnerek közötti kapcsolat minőségét. Tehát a kétnyelvűek nem használják a kódváltásos stílust azokkal a kétnyelvűekkel, akiknek nem ismerik az egyéni háttérét vagy attitűdjeit. Ha teljesen ismeretlenekkel használnának kódváltásokat, akkor fennforogna a veszélye annak, hogy félreértik őket. A másik fontos gumperzi megállapítás, hogy a kódváltás mint szociolingvisztikai jelenség az egynyelvűek köznyelvi (városi) beszédében előforduló nyelvjárási váltásokra hasonlít, mert mindkét esetben a társadalmi és ideológiai körülmények határozzák meg az üzenet formáját (Gumperz 1982: 69).

Auer (1984) a konverzáció kontextusa felől közelítve a kódváltások két típusát határozza meg: *diskurzusfüggő* és *partnerfüggő kódváltás*, mivel az a véleménye, hogy a kódváltás funkciója és jelentése a kódváltás szekvenciaszabá-

lyaitól függ. Az első típus aszerint körvonalazódik, hogy a kódváltás milyen szerepet kap a létrejövő interakció elrendezésében, a másik típust már a beszélő-partnerek egyik vagy másik nyelvhez kötődő preferenciája és kompetenciája határozza meg.

A kétnyelvű csoportokon belül, a természetes beszédben előforduló kódváltások funkciójuk alapján, többek között, a következő típusokba sorolhatók (Grosjean 1982; Borbély 2001a; Kovács 2001; Márku 2008):

- *státuszemelés* (a beszélő szerepének a megváltozása, hivatalos jelleg, szakértelem kifejezésre juttatása, műveltség fitogtatása);
- *szolidaritás* (a csoportidentitás jelzése és hangsúlyozása);
- *az üzenet perszonalizálása* (a beszélő jelenlétének kifejezésre juttatása);
- *bizalmasság* (düh és bosszúság kinyilvánítása, káromkodás);
- *kizárás* (valaki kizárása a társalgásból);
- *megszólítás* (egyvalakinek a megszólítása egy több személyből álló csoportban, a megszólított azonosítása);
- *személyes kontra objektív álláspont kinyilvánítása* (a beszélő kifejti, hogy saját véleményéről, vagy pedig egy általánosan elfogadott véleményről van-e szó);
- *kitöltés* (egy lexikai alak, kifejezés, diskurzusjegy vagy mondat kitöltése);
- *kiváltás/kötés* (a legutóbb használt nyelv folytatása);
- *idézés* (valakinek az idézése);
- *közbevetés* (a beszélő kilép a személytelen narrátor szerepből, hogy egy másik megjegyzést tegyen);
- *az üzenet minősítése* (részletezés vagy hangsúlyozás, az egyik kódon elhangzottak magyarázata);
- *ismétlés* (az egyik kódon elhangzott üzenet megismétlése a másik kódon);
- *az üzenet tartalma* (az üzenetben szereplő személy nyelvhasználata befolyásolja a kódváltás létrejöttét).

A *kódkeverés/nyelvkeverés* természetes és univerzális jelensége a kétnyelvű verbális viselkedésnek (lásd Ritchie–Bhatia 2004: 351), amelyet meg kell különböztetni a kódváltástól. Kódkeverésnek nevezzük azt a kétnyelvűségi beszédstratégiát, amikor a beszélő megnyilatkozásai során úgy keveri a két nyelvet, hogy azok elemei egységet alkotnak, bár az egyes kódok hangtanilag nagyrészt megőrzik sajátosságukat. Éppen ezért „a nyelvészek és egyéb szakemberek egyöntetű véleménye, hogy a kétnyelvű egyén nyelvkeverése/váltása szisztematikus, de komplex nyelvi viselkedés” (Ritchie–Bhatia 2004: 339). Muysken véle-

ménye az, hogy „a folyékonyan kódot keverő beszélők gyakran mindkét nyelvet folyékonyan beszélnek” (2004: 157). Ritchie és Bhatia (2004) a nyelvek keverésének négy motiváló tényezőjét elemzi: résztvevők; szituációs faktorok; pszicho-szociológiai faktorok; nyelvi/pragmatikai tényezők. Az egynyelvű emberek nagy valószínűséggel igen kritikusak a kódkeverést illetően, és gyakran használnak lekicsinylő, pejoratív megnevezéseket erre a beszédmódra. Ennek következtében a kétnyelvűek nagy része is negatívan vélekedik a nyelvkeverésről. Ilyen a *franglais* (francia és angol Quebecben), a *fragnol* (francia és spanyol Argentínában), *hunglish* (magyar és angol az USA-ban), *spanglish* (kubai spanyol és angol az USA-ban) és a *tex-mex* (angol és mexikói spanyol Texasban). Ezekhez a példákhoz tartozik a pejoratív jelentésű *makaróni nyelv*(használat) kifejezés is, amely a beszélőkre nézve sértő, használata kerülendő⁴⁵. Itt említem meg továbbá egy kétnyelvű történetét, akinél ismeretségünk évtizedei alatt azt tapasztaltam, hogy – formális és informális beszédhelyzetekben egyaránt – bár velem tehetné, sohasem keveri nyelveit. Úgy szeparálja két nyelvét, mintha nem beszélné folyékonyan mindkettőt. Egyetemi tanára tanította arra, hogy „a nyelveket keverni nem szabad”. Szabálykövető emberként már fél évszázada ehhez tartja magát, családjával együtt – áthágva közössége nyelvhasználati szabályait.

Fontos megjegyezni, hogy a társalgási kódkeverés nem egyszerűen két nyelv véletlenszerű keverése, pl. lustaság, tudatlanság vagy a kettő valamilyen kombinációja miatt, hanem normák írják elő, hogy a beszélők milyen módon használják a két nyelvet. Ezen normák ismerete és használata bizonyítja a beszélők közösségükhöz való tartozását és szolidaritását. A kódváltás és a kódkeverés abban különbözik a kölcsönzéstől, hogy míg az első kettő a kétnyelvű beszélő beszédstratégiájának tekinthető, addig a kölcsönzés nem feltétlenül az, mivel kontakthelyzetben az egynyelvűek is alkalmazhatják (Hamers–Blanc 1989: 152).

A kétnyelvűségi és többnyelvűségi kommunikációs események kutatásában további lehetőségeket nyújt a Giles és kollégái (pl. Giles 1984, Giles–Coupland–

⁴⁵ A XX. században a „60-as, 70-es évektől kezdődően kabarétréfák rendszeres szereplői voltak azok az előbb »disszidensek«-nek, majd később »idegenbe szakadt hazánkfiai«-nak nevezett emigráns magyarok, akik beszédükbe több-kevesebb gyakorisággal, az egynyelvű magyarok szemében mégis bántóan nagy számban keverték idegen szavakat. Ennek a nyelvi sajátosságnak a kifigurázása a külföldön élő magyarok iránti ellenszenvet volt hivatva erősíteni, emellett nyelvi előítéleteket támasztott Magyarországon. (...) A 90-es évek fordulata megváltoztatta a Magyarországról származó egykori menekülteknek az óhazához fűződő politikai viszonyát (és viszont), de megváltozott sok tekintetben a hazai nyelvhasználat is” (Zelliger 2001a: 231, 233).

Coupland szerk. 1991) által három évtizede útjára bocsátott és azóta is tovább csiszolt kommunikációs akkomodáció-elmélet (kommunikációs alkalmazkodás-elmélet) (ang. *Communication Accommodation Theory*, CAT). Sachdev és Bourish a CAT-re alapozva dolgozta ki a társadalmi-pszichológiai orientáltságú kétnyelvű kommunikációs akkomodáció-modellt (2001). Az akkomodáció-elmélet sajátossága, hogy a kétnyelvű kommunikáció szintjeinek kutatásakor – mind szociológiai, mind pszichológiai megközelítésekből építkezve – a mikro-egyéni és a makro-kollektív aspektusokat képes együttesen vizsgálni. Sachdev és Bourish kétnyelvű akkomodáció-modelljében három osztályát különítik el azoknak a változóknak, amelyek a kétnyelvű kommunikációt várhatóan befolyásolják: (1) a társadalmi csoportok közötti kontextus változói; (2) a szociolingvisztikai elrendezés változói; és (3) a társadalmi-pszichológiai folyamatok (Sachdev–Giles 2004: 360–370).

Az újabb kutatások egy gyökeresen új szemléletet képviselnek. Elvetik, hogy a kétnyelvű beszédet két diszkrét rendszer működtetné, vagyis hogy a kétnyelvűek egymással beszélgetve vagy *A* vagy *B* nyelvet használnak. Gardner-Chloros (1995) ezt a nyelvi rendszerek különállóságának a mítoszaként értékeli (lásd Gafaranga 2000, 2007). Gafaranga (2007) úgy vélekedik, hogy ez a mítosz, azaz a nyelvi rendszerek különállóságának nyelvi ideológiája problémaként, szabálytalan jelenségként kezeli, ha ugyanazon társalgáson belül két nyelvet váltakozva használnak (2007: 17). Ez a szemlélet a kétnyelvűek beszédében a nyelvek váltakozva történő használatát negatív attitűddel társítja. Ugyanezen oknál fogva a kétnyelvűségi szakirodalom két ismert terminusát, mint interferencia és kölcsönzés Gafaranga áltudományos terminusokként jellemzi (2007: 13). A második nyelv elsajátításáról (ang. *Second Language Acquisition*) szóló szakirodalom ugyanis – véleménye szerint – az interferenciajelenségeket a tanulók első nyelvének második nyelvére ható negatív hatásaként értékeli, amelyek a performancia során a nyelv bármilyen szintjén: grammatika, lexikon, akcentus stb. leírhatók. Két érvet említ. Az első érv, hogy a második nyelv elsajátításakor fontos dimenzió az irány, tehát az első nyelv interferál a második nyelvvel (és nem oda-vissza). A nyelvi alternáció esetén viszont, amely ugyanazon társalgásban realizálódik, nem ez az eset áll fent. A második érv, hogy az interferencia kitágítása a második nyelv elsajátításán kívüli kontextusokra, vagyis olyan helyzetekre utalva, amikor a konverzáció során két nyelv használatos, negatív konnotációkat eredményez (Gafaranga 2007: 12–14). Gafaranga megállapítja, hogy az interferenciához hasonlóan a kölcsönzés (ang. *borrowing*) is implikálja, hogy a nyelvek között – többé-kevésbé éles – határ van. Megvan továbbá a terminusnak

– pszicholingvisztikai szinten – az a konnotációja is, hogy a kétnyelvűek nyelvi repertoárja a nyelvek alapján két rekeszre oszlik és a szegényebb részleg kölcsönöz a gazdagabb részlegtől (Gafaranga 2007: 14–15). Hasonló terminusokként kezeli Gafaranga a félnyelvűség (ang. *semilingualism*)⁴⁶ és a kiegyensúlyozott kétnyelvű (ang. *balanced bilingual*)⁴⁷ terminusokat is (Gafaranga 2007: 15–16).

Egyre nagyobb érdeklődést – és nem kevés ellenállást – kelt az az említetekkel rokonítható szemléletmód is, amely a kétnyelvűséget szintén nem első nyelvre és második nyelvre bontja (vagyis elkülönített nyelvekre), hanem „egységes szemiotikai repertoár”-nak tekinti, mely „a létezéshez, az ismeretszerzéshez és cselekvéshez felhasznált stratégiaként működik” (vö. pl. Garcia 2013). Az ehhez a megközelítéshez köthető terminusok, például: *dinamikus kétnyelvűség*, *transzglosszia*, *transzlingvizmus*, *transzlingvális beszélő*, *transzlingvális diskurzus*, *transzlingvális pedagógia* stb., a nemzetállamok (egy állam = egy nyelv) ideológiájával ellentétben, arra a nyelvhasználatra vonatkoznak, amikor a beszélők a nyelvi repertoárjukat használják és nem külön-külön, csupán a birtokukban lévő egyik vagy a másik nyelvük repertoárját. Az eddig széleskörben használatos kétnyelvűségi fogalmak, mint például additív kétnyelvűség, diglosszia stb. helyett újak születnek: dinamikus kétnyelvűség, transzglosszia stb. (Garcia 2013). A transzlingvizmus nem azonos például a kódváltással vagy az első és második nyelv közötti transzferrel. A transzlingvális diskurzusnak a gyakorlatban leginkább alkalmazott színtere az oktatás, melynek „taxonómikus kifejlesztése folyamatban van” (vö. Canagarajah 2011: 415, idézi Garcia 2013). Ugyanezen megközelítés rokonítható azzal, ahogyan a töbBNyelvűségi kutatásokban a töbBNyelvűség két típusának az elkülönítése napjainkban egyre nagyobb hangsúlyt kap: *kötött (fixált) töbBNyelvűség* (ang. *fixed multilingualism*) és *kötetlen (flexibilis) töbBNyelvűség* (ang. *flexible/fluid multilingualism*). Az előbbi esetében a két nyelv használata, a „tisztá” nyelvhasználat megvalósulása miatt, elkülönül, míg az utóbbi esetében a nyelvek közötti határ nem éles, sokkal inkább porózus (vö. pl. Wee 2013).

Véleményem szerint Gardner-Chloros, Gafaranga, Garcia és mások ezirányú kutatásai hozzájárulnak ahhoz, hogy a kétnyelvűek és töbBNyelvűek beszédét a legkevésbé se az egynyelvűek beszédének perspektívájából, hanem kizárólag

⁴⁶ A félnyelvűség terminust – nagyon helyesen – már több kétnyelvűségkutató is elutasítja (Martin-Jones–Romaine 1986; Romaine 1995), és a terminusra utalva „a kommunikatív kompetencia félrevezető elméleteként” (ang. *half-baked theory*) és „a kompetencia konténer szemléletének” értékeli (lásd Gafaranga 2007: 16).

⁴⁷ Lásd az 1.2. alfejezetet.

a kétnyelvűség és többnyelvűség jelenségéből kiindulva szemléljük és vizsgáljuk. Ahhoz, hogy idáig eljussunk – Weinreich (1953) könyvével kezdődően – számtalan, az adott kor ismeretelméletei által meghatározott, a kétnyelvűségről és többnyelvűségről szóló kutatási eredmény fokról fokra járult hozzá.

1.6. Kétnyelvűség és magyar nyelv⁴⁸

A kétnyelvűség és a magyar nyelv kapcsolatáról szóló kutatási témába beletartozik az összes olyan kétnyelvűség, amelyben az egyének vagy közösségek legalább két nyelvet tudnak, mindennapjaik során használnak, és ezek közül a nyelvek közül az egyik a magyar. Ezt a kutatási témát célszerű szűkíteni, hiszen, ahogy ezt már fentebb is kiemelttem, a kétnyelvűségnek az a legalapvetőbb sajátossága, hogy sokféle lehet. A magyarországi magyar nyelv és a kétnyelvűség kutatási téma magában foglalja azokat a magyarokat, akik a magyar nyelven kívül legalább egy másik nyelvet is használnak. Ide sorolhatók azok a személyek, akik magyar anyanyelvűek és idegen nyelvként megtanulnak anyanyelvükön kívül akár az iskolai oktatásban, akár külön nyelvtanfolyamon itthon vagy külföldön egy másik nyelvet (pl. az angolt), valamint azok a magyarországi személyek, akikre a magyar jelnyelvi–hangzónyelvi kétnyelvűség jellemző. Itt kell megemlíteni azokat is, akik a történelmi Magyarország elcsatolt területeiről, például Kárpátaljáról, Erdélyből, Vajdaságból vándorolnak be, s magukkal hozzák azt a nyelvet, amelyet a korábbi lakóhelyen anyanyelvük mellett második nyelvként megtanultak, pl. az orosz, a román vagy a szerb. Jellemző lehet rájuk továbbá, hogy harmadik nyelvként az iskolában elsajátítottak egy további nyelvet, pl. az ukránt, a németet, a szlovént, vagy egy idegen nyelvet, pl. a franciát. Szintén a magyarországi magyar nyelv és a kétnyelvűség viszonya jellemzi a magyarországi (ös)honos és emigráns kisebbségi közösségeket és személyeket, akik saját nyelvükön kívül ismerik és beszélik a magyart is. Ennek megfelelően, ha a határainkon túli magyar nyelv és a kétnyelvűség viszonyáról esik szó, első sorban azokra a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarokra gondolunk, akik a magyaron kívül a környezetükben használt nyelvet is tudják

⁴⁸ Vannak nyelvészek, akik a kétnyelvűség és a magyar nyelv viszonyára a magyarpárú kétnyelvűséget használják. A terminus számomra a magyar nyelv dominanciáját sejteti, és az alfejezet nem csak azokról a kétnyelvű helyzetekről szól, amelyekben a magyar a domináns nyelv.

és beszélnek. A tengeren túli magyar nyelv és a kétnyelvűség viszonya azokra a Magyarországról kivándorolt csoportokra, egyénekre vonatkozik, akik a magyar mellett új hazájuk nyelvét is megtanulták. A fenti példák természetesen nem fedik le teljes egészében a kétnyelvűség és a magyar nyelv viszonyát. Azoknak a pszicholingvisztikai módszertani jelenségeknek a vizsgálata, amelyek a magyar anyanyelvűek második nyelvére, a környezeti nyelvre, illetve az idegen nyelv elsajátítására irányulnak, valamint a magyar mint idegen nyelv oktatásával függnek össze, éppúgy beletartoznak a magyar kétnyelvűségi kutatások sokféleségébe, mint a szociolingvisztikai, tehát a közösségi szintű empirikus vizsgálatok.

A kétnyelvűség szerte a világon egyre jobban terjed, s ugyanez a tendencia érvényes Magyarországra, a magyarul beszélőkre is. Az elmúlt évtizedekben a más nyelven is beszélők száma és aránya megduplázódott. Az 1960. és az 1980. évi magyarországi népszámlálások szerint a népesség alig egytizede tudott anyanyelvén kívül egy másik nyelvet. A 2001-es népszámlálási adatokból kiderül, hogy Magyarország 10 198 315 fős népességéből 19,2% (1 958 636 fő) a magyaron kívül legalább egy másik nyelven képes másokat megérteni, és magát megértetni (lásd Központi Statisztikai Hivatal 2003).

A magyar kétnyelvűségi kutatások az 1970-es években kezdődtek (pl. Réger 1974, 1978, 1979; Jarovinskij és Fabricius 1978; Gal 1979). Ezt megelőzően kétnyelvűségről szóló tanulmányt csak elvétve olvashattunk (lásd Arany A. 1939–40/1998). Gál Zsuzsa (Susan Gal, 1979) burgenlandi magyarok kétnyelvűségéről szóló könyve mérföldkőnek számít a *közösségi szintű empirikus kutatásokban*. A könyv nemcsak témájában, hanem módszerében, a kutató-nyelvésznek a vizsgált közösséghez való viszonyában hatással van azokra a nyelvészekre, akik a (magyar) kétnyelvűséget empirikus módszerrel kutatják. A magyar kétnyelvűségi kutatások közösségi szintű empirikus vizsgálata az 1980-as évektől kezdve egyre nagyobb teret nyer. Fontos szerepe volt ebben Kontra Miklósnak, valamint a kezdeményezésével és szervezésében kialakult kutatóműhelynek, amely az *Élőnyelvi Konferenciák* (Budapest 1988, Újvidék 1989, Budapest 1990, Kolozsvár 1991, Nyitra 1992, Budapest 1993, Nagymegyer 1994, Ungvár 1995, Szeged 1996, Bécs 1998, Újvidék 2000, Nyíregyháza 2002, Kolozsvár 2004, Bük 2006, Párkány 2008, Beregszász 2010, Szeged 2012) résztvevőiből állt össze. Az elmúlt 20 évben az Élőnyelvi Konferenciák voltak a Kárpát-medencei magyar nyelvészek együttműködésének legfőbb fórumai. Az Élőnyelvi Konferenciák hatására számos kutatóközösség alakult, többek között olyan hazai és nemzetközi pályázatok keretében, mint az OKTK, RSS (Prága). Napjainkig ennek a kutatóműhelynek a tagjai jelentős tanulmányokat,

monográfiákat és tanulmányköteteket publikáltak (lásd Az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiáit, I. 1987–1997; II. 1997–2007, utóbbi elérhető a Nyelvtudományi Intézet honlapján: www.nytud.hu). Ennek a műhelynek köszönhetően született meg továbbá hat Magyarországgal szomszédos országban és Magyarországon azonos módszerrel, összesen 846 adatközlővel készült kutatás. Előmunkálatai még 1993-ban kezdődtek meg, az adatgyűjtésre 1996-ban került sor (Kontra 2003b: 509; Göncz 2004: 10). A kutatási eredmények lehetőséget nyújtanak a környező országok kisebbségi magyar nyelvhasználatának szociolingvisztikai bemutatására, melyek *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című könyvsorozatban jelennek meg (lásd Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000; Szépfalusi et al. 2012). A kutatás kiterjed a határon túli magyar nyelvváltozatok egyes változóinak a vizsgálatára. Emellett a közösség kétnyelvűségének leírása is komoly szerephez jut. Göncz Lajos ennek fontosságát így fogalmazza meg könyve bevezetőjében. „A tanulmány tárgyát és céljait, valamint a *megközelítési szempontokat* röviden a következőképpen összegezzük: a vajdasági magyarság kétnyelvű közösség, beszédtevékenysége ezért mind a nyelvismeret, mind a nyelvhasználat tekintetében eltér az egynyelvű közösségek beszédtevékenységétől. Természetesen beszéde éppoly hatékony, mint az egynyelvűeké, csak hogy a kétnyelvűek beszédét kétnyelvű normák irányítják. Mind az első nyelvi, mind a másodnyelvi nyelvváltozatai kontaktusváltozatok, amelyeket a nyelvi kontaktusokból eredeztethető nyelvi szabályosságok, valamint a kétnyelvűségi helyzetéhez kapcsolódó más szociális és lélektani hatások formálnak” (Göncz 1999: 21). A szerző megállapításai érvényesek a magyar kisebbségi közösségek nyelvi helyzetére éppúgy, mint a Magyarországon élő nemzetiségi közösségek nyelvi helyzetére, valamint – nyelvi, illetve földrajzi megjelölés nélkül – általában bármely kétnyelvű közösségre.

A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok kétnyelvűsége változatos képet mutat. Lényeges aspektusa az ezekről szóló kutatásokban az a szemlélet, amely a kontaktushatások⁴⁹ eredményeképpen realizálódó nyelvi jelenségeket elfogadja⁵⁰: „kétnyelvű beszélők beszédében észlelhető interferen-

⁴⁹ Vö. Benő 2008; Péntek 2000.

⁵⁰ „A honfoglalás óta eltelt tizenegy évszázad az areális nyelvi jelenségek kialakulásában azt mutatja, hogy a nyelvi és kulturális kölcsönhatások inkább közelítést eredményeztek a kontaktusjelenségekben, amelyekben a magyar nyelv nem egyoldalúan befogadó vagy elszenvedő, hanem egyszerre befogadó, alkotó és átadó, miképp a többi érintkező nyelv is” (Tolcsvai Nagy 2009: 80).

ciajelenségek a kétnyelvűség szükségszerű velejárói” (É. Kiss 2004: 10). Ezt támasztja alá – többek között – a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat ún. határtalanítás programja is (lásd Benő–Péntek szerk. 2011: 271–396). Péntek János és Benő Attila egyik tanulmányából megtudjuk, hogy a *romániai magyarságnak* „hozzávetőleg a fele él olyan nyelvi környezetben, amely az adott településen vagy akár a kisebb vagy nagyobb régióban *többségében anyanyelvi*. Többségében magyar nyelvi régióként legjelentősebb a Székelyföld. Az ilyen jellegű területeken és településeken nyelvileg élesen elkülönül (vagy éppen elszigetelődik) a helyi állami hatóság (prefektúra, rendőrség, katonaság, bíróság), amely mindenütt román többségű vagy egy gyarmati rendszerhez hasonlóan kizárólag román, nem ismeri, vagy ha ismeri, a hivatalban nem használja a helyi lakosság nyelvét. (...) Szórványterületen a nyelvi jogok elsősorban azért nem érvényesülnek, mert a magyar lakosság kétnyelvű, sőt ebben a kétnyelvűségben az államnyelv dominál, így nincs is meg a határozott igény a jogok érvényesítésére (Arad, Brassó, Nagybánya, Vajdahunyad). A magyar többségű régiók helyi közigazgatási központjaiban ennél jóval kedvezőbb a helyzet: könnyebben érvényesíthetők a jogok, sőt a többség akár hallgatólagos elvárása a hatóságot is jobb belátásra bírja” (Péntek–Benő 2003: 135–136). Pozsony Ferenc az erdélyi falvakban létrejött együttélési modellekről szóló tanulmányában a következő megállapítást teszi. „Az erdélyi falvak mindennapi életében a józan elkülönülés érvényesült. Mindegyik csoport előnyben részesítette az etnikailag homogén vidéket, falvakat, falurészeket. A zabolaiak hétköznapijait is elsősorban ez a diszkrét elkülönülés, *izoláció* határozta meg. Ez érvényesült a települések szerkezetén belül is. A románság közvetlenül a hegyek lábánál, az erdők közelében telepedett le. A magyarok a falu síkvidékét részesítették előnyben, ott koncentráltak. A cigányok a község egyik magasabb dombján építettek különálló telepet, kolóniát” (2000: 175).

A *szlovákiai (felvidéki) magyarok kétnyelvűségére* jellemző típusok Lanstyák István kutatásai alapján a következők. A *hatalmi viszonyok* szempontjából a szlovákiai magyarok kétnyelvűségének legfontosabb vonása, hogy *kisebbségi kétnyelvűség*. A magyar többségű településeken a magyar beszélőközösség *hatalom nélküli többséget* alkot. A szlovákiai magyarság *őshonos*. A nyelvismeret különbségeit tekintve a beszélők többségére a *magyardomináns kétnyelvűség* a jellemző. Mivel a beszélők többségénél a másodnyelv elsajátítása többnyire nevelési és oktatási intézményekben (és nem a családban) történik, rájuk az „*ellenőrzött*” kétnyelvűség vonatkozik. Nem elhanyagolható azok száma sem (lásd a vegyes házasságból származó gyermekeket), akik a szlovák nyelvet *spontán*

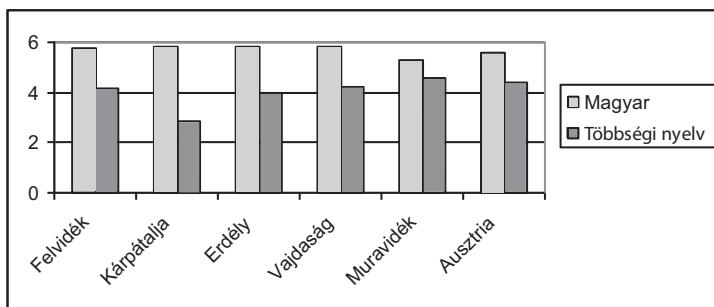
módon sajátítják el. Ez a kétnyelvűség *természetes*. A beszélők többségére a *glottizmus* jellemző, ami a másodnyelvnek az anyanyelvnél későbbi elsajátítását jelenti. A vegyes házasságból származó és az erősen szlovák többségű környezetben élő gyermekek egy részére a két nyelv szimultán elsajátítása, vagyis a *bilingvizmus* jellemző. A szlovákiai magyarok többsége alapvetően *hozzáadó* (*additív*) kétnyelvűségi helyzetben van, s a szlovák nyelv elsajátítása nem veszélyezteti anyanyelvüket (ennek ellentéte a *felcserelő/szubtraktív* kétnyelvűség) (Lanstyák 2000: 149–153). Beregszászi Anikó és Csernicskó István az *ukrajnai (kárpátaljai) magyarok kétnyelvűségének* tipizálásakor fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a közösséget *kisebbségi kétnyelvűség* jellemzi, a közösség *őshonos*. A beszélők nyelvtudásának foka a közösségben meglehetősen nagy változatosságot mutat (az 1989-es népszámlálási adatokból kiderül, hogy Kárpátalján többen vannak a magyar–oroszmint a magyar–ukrán kétnyelvűek, és a magyarok 53,5%-a szerint *szabadon beszél* még legalább egy többségi nyelvet). A közösség túlnyomó része *domináns kétnyelvű*. A másodnyelv elsajátításának indítéka alapján a magyar többségű kárpátaljai településeken élők kétnyelvűsége *elrendelt kétnyelvűség*, hiszen az orosz és az ukrán nyelvvel általában az iskolában ismerkednek meg. A vegyes lakosságú településeken a *természetes kétnyelvűség* is ismert. Az *intézményi kétnyelvűséget* a törvények lehetővé teszik, de a gyakorlatban ez nem igazán működik. A kárpátaljai magyarság kétnyelvűsége *egyoldalú*, mert a többségre közel sem jellemző olyan szintű kétnyelvűség, mint a magyarokra (Beregszászi–Csernicskó é. n.: 35–42). A *vajdasági magyar anyanyelvű*, tanulmányaikat magyar nyelven végző gimnáziumi tanulók körében végzett elemzésből kiderül, hogy: „nem mutatható ki olyan nyelvhasználati szintér, ahol kizárólag a magyar nyelv volna használatos”; „a családon belül és a rokonság (nagyszülők) körében folyó kommunikációban megjelenik a szerb nyelv, a begyűjtött adatok tanúsága szerint ez nem olyan intenzitású, amely a közeljövőben a csoporton belüli nyelvcseréhez vezetne” (Bene 2012: 44–45). A határainkon túli magyar kétnyelvű közösségek közül csak a *szlovéniai (muravidéki) magyarok* nyelve rendelkezik hivatalos nyelvi státusszal. A Szlovén Köztársaság Alkotmányában az Általános rendelkezések 5. szakasza biztosítja az őshonos magyar és olasz közösség jogvédelmét, s a 11. szakasz kimondja, hogy „Szlovéniában a hivatalos nyelv a szlovén nyelv. Azon közösségek területén, ahol az olasz vagy a magyar nemzetiség él, az olasz vagy a magyar is hivatalos nyelv” (Kolláth 2003: 192). Ennek ellenére Kolláth Anna megállapítja, hogy „a magyarság önazonosságtudata folyamatosan veszít erejéből, a magyar nyelv és kultúra társadalmi presztízse alulmarad a szlovénnel szemben, a kétnyelvűség aszim-

metrikus az iskolában és azokon kívül is” (Kolláth 2003: 198). Az *ausztriai (burgenlandi) magyarok* kétnyelvűségéről Gál Zsuzsa könyvéből az 1970-es évekre jellemző magyar–német nyelvcseré folyamatáról és velejáróiról olvashatunk (Gal 1979). Ennek az 1974-ben végzett látszólagosidő-kutatásnak köszönhetően, ahol a kétnyelvűségi változásokat az életkori csoportok közötti eltérések mutatják, elkészülhetett huszonöt évvel később egy követéses vizsgálat adatgyűjtése is (Bodó 2004, 2012). Bodó Csanád valóságosidő-vizsgálatának feltevései a nyelv választási szokások változásáról, valamint az életkori csoportok nyelvi viselkedésének stabilitásáról szólnak. „Az 1974-ben és 1999-ben rögzített adatok összevetése alapján elmondható, hogy a közösség Gál által megfigyelt generációs megoszlás a 25 évvel később is fennáll, de a közösség egésze ma már kevesebbet használja a magyar nyelvet, mint 1974-ben” (Bodó 2004: 159). Gál még azt írta le, hogy a felsőőri idősebbek, ha kétnyelvű személlyel érintkeznek, csak a magyart használják, és bár jól tudnak németül, e tudásukat csak az egynyelvű németekkel kommunikálva alkalmazzák. A 35 éven aluliak még otthon is csak németül beszélnek egymással. Ők a magyar nyelvet kizárólag az idősebb nemzedék tagjaival érintkezve használják (Gal 1979: 3–4. fejezet). 1999-re a felsőőri fiatalabb beszélőkre már nem ez a jellemző. Körükben a magyar nyelvi kompetencia különböző szintjeivel találkozunk a német egynyelvűségtől a passzív kétnyelvűeken és a terminális beszélők csoportján keresztül egészen a kiegyensúlyozott kétnyelvű beszélők csoportjáig (lásd Bodó 2004: 160). A Romániában élő *moldvai csángó közösség* helyzete „eltér a többi határon túli magyar kisebbségi csoportétól, hiszen Moldva sohasem volt Magyarország része, az izolált közösségi helyzet miatt a csángó vidékek történelmi fejlődése más úton haladt. (...) A csángók a magyar nyelvet (...) a családban sajátítják el, és a nyelvhasználat kizárólagos színtere a család, valamint az informális kapcsolatok. A csángók kétnyelvűsége napjainkban egyre bizonytalanabbá válik, a magyar nyelv ismerete a fiataloknál már leginkább csak a tájnyelv valamilyen fokú ismeretéről vagy értéséről tanúskodik (...) Míg hatvan–hetven évvel ezelőtt a tájnyelv a beszélők anyanyelve volt, addig ez mára (...) második nyelvvé” vált (Mesterházy 2003: 148–149). Sándor Klára (2003b: 177) szerint sikeres nyelvésztés, mely ebben az esetben a rendkívül gyors nyelvcseré megállítást és a kétnyelvűség stabilitását jelentheti, csak a csángók alapnyelvéből (azaz a csángó dialektusokból) kialakított koinéra alapozva, s e koiné presztízsének megteremtésével történhet. A *határainkon túli kétnyelvűség* villanásszerű bemutatása összegzéseként egy ábrát mutat be, amely a fentebb említett hat magyar közösségben (Felvidék, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság, Muravidék, Ausztria) 1996-ban végzett kutatás adata-

iból (Göncz 2004: 180, 182, 190) készítettem. Az adatközlők hétfokozatú skálán⁵¹ (lásd az 1.6.1. ábra y-tengelyét) értékelték, hogy milyen szinten beszélnek magyarul, illetve a többségi nyelven (szlovákul, ukránul, románul, szerbül, szlovénül, németül). „Az eredmények azt mutatják, hogy minden régióban a kétnyelvű magyar beszélőközösségek úgy értékelik, a magyar nyelvet jelentősen jobban ismerik a régiókban használt másik nyelvnél vagy nyelveknél. A mintákban az értelmiségiek túl vannak reprezentálva” (Göncz 2004: 190).

1.6.1. ábra

A magyar és a többségi nyelv ismeretének szintje (önbecslés alapján) hat régióban
(forrás: Göncz 2004)

Összegzés

François Grosjean legújabb könyvében így fogalmaz: „[a] kétnyelvűség a világ minden országában, a társadalom mindegyik rétegében, minden életkori csoportban gyakorlatilag tényleg jelen van” (2010: XIV). Fontos hangsúlyozni, hogy semmiképpen sem deviáns, hanem jól meghatározható normák szerint működő nyelvi jelenség. A Simon-próbával végzett vizsgálatok eredményei arról győznek meg minket, hogy a kétnyelvűség az egyénnek nem csak a gyermekkori fejlődésére van pozitív hatással, hanem az egyén egész életében, és öregkorában (legalább 70 éves korig) munkamemóriája teljesítményére is pozitívan kihat. A hozzáadódó (additív) kétnyelvűség, amelyben az egyén egy támogató társadalmi közegben még egy nyelvvel gazdagíthatja nyelvi repertoárját anélkül, hogy anyanyelve

⁵¹ A skála fokozatai a következők voltak: 0 pont = sehogy; 1 pont = nem beszélek, csak értek; 2 pont = alig néhány szót; 3 pont = nem nagyon jól; 4 pont = jól; 5 pont = nagyon jól; 6 pont = anyanyelvi szinten.

kárát látná –, mindenki számára hasznos lehet. Viszont a felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűség esetében vagy a CALP (ang. *Cognitive Academic Language Proficiency*) hiánya – például egy rosszul megválasztott kisebbségi kétnyelvű oktatási program következtében vagy emigráns helyzetben –, a dekulturációs kétnyelvűség, netán az anómia – hátrányként jelenik meg. Természetesen e negatív hatások nem a kétnyelvűség tényéből következnek. A globalizáció gazdasági erőforrásai világszerte a kétnyelvűség, a többnyelvűség újabb arculatát jelenítik meg. A magyarországi utcákon a feliratok, az újságok és az internetes lapok álláshirdetései, az áruk csomagolásán lévő információk stb. szövegei nem csupán magyar nyelven, hanem számos más nyelven és mindenkinek felett angolul olvashatók. Mindezt a globális két- és többnyelvűséget lehet semlegesesen, negatívan és pozitívan értékelni. Talán sokak számára szokatlan lesz a következő töprengésre szánt idézet. Ez két tapasztalt kétnyelvűségi kutatónak a jelenségről kialakult konklúziója, amely egyben a *Bevezetés a kétnyelvűségről és a többnyelvűségről* fejezet központi témájához is illik: „a nyelvkeverés, ide tartozik az angol keverése más nyelvekkel, a kreativitás mélyebb igényére motivál, ami elősegíti a nyelvkeverésről és az egész világot érintő kétnyelvűségről alkotott szisztematikus pozitív szemlélet kialakulását” (Bhatia–Ritchie 2004: 543). Ettől anyanyelvünk/anyanyelveink használatát hátrány nem éri.

A kétnyelvűség rövid, átfogó bemutatása után a további fejezetek a magyarországi (ös)honos kétnyelvű közösségekről szólnak. A fejezetek célja bemutatni két nyelv használatának közösségek közötti variabilitását és közösségen belüli variabilitását és változását. A bemutatott szociolingvisztikai vizsgálatok két – viszonylag ritkán alkalmazott – összehasonlító módszer alapján készültek. Az első összehasonlító vizsgálatban a kétnyelvűség variabilitásának vizsgálatához olyan adatokat hasonlítok össze, amelyek hat *magyarországi bilingvis* közösségben, azonos időben és kérdőívvel lettek összegyűjtve (lásd 2. fejezet, *MaBiLing kutatás és adatbázis*). A másik módszer lényege, hogy a kétnyelvűség variabilitását és változását egy közösségben, ugyanazzal az adatgyűjtési technikával, de két eltérő időben, vagyis *longitudinális* módszerrel gyűjtött és a *bilingvizmusra* vonatkozó adatok összehasonlításával végzem (lásd 3. és 4. fejezet, *LongBiLing kutatás és adatbázis*). Az összehasonlító elemzések a következő kétnyelvűségi jelenségekre összpontosítanak: nyelvválasztás, nyelvi attitűdök és nyelvtudás.

A könyv közösségi kétnyelvűségről szóló elméleti következtetései tehát empirikus vizsgálatokon nyugszanak. Az empíria (a nyelvi tények) és az elmélet

összefüggéséről Eugen Coșeriu szemléletét⁵² követem, akinek az volt a meggyőződése, hogy az elmélet nem önkényes és absztrakt, hanem elsősorban az általánosnak (egyetemesnek) a tényekben megvalósuló intuícója, másodsorban ennek az általánosnak az explicit megfogalmazása és tükröződése. Ezen Coșeriu három dolgot ért:

(1) Nem létezik valós szembenállás a tények vizsgálata és az elméleti vizsgálatok között. Az elmélet mindig a valóság elmélete és nem *a priori* konstruktum.

(2) Mivel az elmélet a tényekben meglévő általános vonások tükröződése, éppen ezért a valóságot nem lehet figyelmen kívül hagyni. Szükséges a tények megismerése. Nem lehet igaz az az elmélet, amelyik a tényeknek ellentmond, mégha nem is történik meg az alkalmazása.

(3) Az elmélet nem elvont modell, amelyet a tényekre alkalmaznak, hanem éppen az empirikus kutatások alapja, amely a tények vizsgálata előtt, közben és lezárásakor – valamilyen szinten – intuitív módon áll rendelkezésre. Az elmélet és a tények között dialektikus viszony van: a tények vizsgálata az elmélettől függ, ugyanakkor a tények befolyásolják az elméletet, ennek következtében az elmélet már nem ugyanaz, mint volt a vizsgálat elején. A tények alapján elméleti szinten is tanulságok vonhatók le. Ez nem az elmélet egyfajta szemlélete, hanem személyes tapasztalatszerzés. A konkrét kutatásban új elméleti perspektívák nyílnak meg és olyan új aspektusok fedezhetők fel, amelyek az előzetes kutatásokban nem voltak jelen. Coșeriu ezt az elméleti fejtegetést egy köznapi metaforával teszi világosabbá: ahogyan evés közben jön meg az étvágy, ugyanúgy kutatás közben születnek az ötletek.

⁵² Eugen Coșeriu a nyelvészeti kutatások elméleti és empirikus megközelítéseinek viszonyáról szóló véleménye több írásában is megjelenik. Ebben az esetben Coșeriu nézetét a Nicolae Saramandu által Tübingenben 1974-ben készített interjú részlete alapján foglalom össze (Saramandu 1996: 164–165).

2. FEJEZET

Kétnyelvűségi modellek hat magyarországi közösségben – módszerek, eredmények és elméleti következtetések

„Reuben lengyel anyanyelvű szülők gyermeke volt. – Itt az igazgató félbeszakította önmagát. – Önök bizonyára tudják, mi az, hogy lengyel? Egy holt nyelv. Mint a francia és a német – tette hozzá egy másik hallgató, fontoskodón fitogtatva tudását.”

(Aldous Huxley)

2.1. A nyelvválasztás variabilitása hat magyarországi nemzetiségi közösségben

A kétnyelvűség a közösségekben nem egyformán, sablonosan működik, hanem közösségről közösségre más-más vonásokkal rendelkezik, ezért az empirikus kutatások feladata, hogy a kétnyelvű közösségekben a két nyelvet érintő nyelvi jelenségek variabilitásának lényegét megragadják. Ebben a fejezetben erre teszek kísérletet. A kétnyelvű közösségek tagjainak nyelvválasztása, nyelvtudása, nyelvi attitűdjei változatosak, de ez a változatosság különböző szabályosságokat rejt. Az alábbiakban a MaBiLing összehasonlító vizsgálat adataival ilyen szabályosságok kutatását végzem. Ez a szociolingvisztikai kérdőíves kutatás az ugyanabban az országban élő nemzetiségi közösségek kétnyelvűsége közötti hasonlóságokra és különbségekre összpontosít. Fontos elméleti kérdés, hogy a XXI. században a magyarországi (ős)honos nemzetiségek egynyelvű vagy kétnyelvű közösségeként őrizhetik-e meg, tarthatják-e fenn saját nyelvüket. A saját nyelven megvalósuló egynyelvűség a közösség zártságát feltételezi, ami még a XIX. században lehetséges volt, de a XX. században – egyes közösségekben – egyre kevésbé. Ennélfogva a saját nyelv megőrzését nem az egynyelvűség, hanem a kétnyelvűség fenntartása tudja biztosítani. Az empirikus eredmények feldolgozásakor az az elméleti probléma vezérelt tehát, hogy kiderítsem egyrészt, hogy a vizsgált hat kétnyelvű közösségben – egymáshoz viszonyítva – a két nyelv funkcionális megoszlása

miként valósul meg és másrészt, hogy a hat közösségben a két nyelv használatának kétnyelvűségi modellje milyen távlatokat mutat. Megválaszolandó kérdések, hogy miként függ össze a nyelvtudás és a nyelvi attitűdök a nyelvválasztással, és ezek a nyelvi jelenségek, összehasonlítva egymással a közösségeket, milyen összefüggést mutatnak. A MaBiLing kutatás módszertani alapját tehát az adja, hogy az azonos körülmények között gyűjtött adatok segítségével hat közösséget összehasonlítva mit tudunk meg a kétnyelvűség közösségen belüli és közösségek közötti működéséről, illetve variabilitásáról.

A Magyarországon több évszázada élő (ős)honos nemzetiségi közösségek nyelvhasználatáról, kétnyelvűségéről szóló tanulmányok többnyire egy-egy magyarországi nemzetiségi közösségre utalnak, vagy a közösségeken belül egy-egy csoport (például a gyermekek, az értelmiség) nyelvi helyzetét tanulmányozzák, illetve egy-egy nemzetiségi település nyelvvel, nyelvhasználatával foglalkoznak (lásd például Bindorffer 2001; Borbély 2001a; Erb–Knipf 1999; Erb 2003; Gyivicsán 1993; Kemény–Jankó 2003; Manherz 1972, 1977; Menyhárt 2003; Pálmáiné Orsós 2002; Réger 1979; Uhrin 2004). Egy másik megközelítése a témának a XIX. és XX. századi németül beszélő magyarországi, városi és falusi közösségek szociálpszichológiai aspektusú kutatása (vö. Maitz 2005).

Egy három évtizede megjelent, a magyarországi nemzetiségekről szóló könyv a közösségek nyelvi helyzetéről egy „problémamentes”, idilli képet tár az olvasó elé. Ehhez a képhez tartozik, hogy szinte mindenütt a többségi nyelv használata a „természetes”, amit a többség számbeli ereje „indokol”. Valójában az alábbi idézetben a magyarországi nemzetiségek nyelvcserejének, azaz a nemzetiségi nyelvnek a többségi nyelvre történő közösségi szinten realizálódó cseréjéről kapunk – egy speciális megközelítésből szemlélt – tudósítást. „A nyelvhasználat problémája ma már semmilyen formában nem jelentkezik Magyarországon. Már csak azért sem, mert a nemzetiségi lakosság lényegében kétnyelvű, azaz anyanyelve mellett – az eldugott tanyákon vagy falvakban élő öregeken kívül – mindenki beszéli a magyar nyelvet is. Sőt – sajnálatos módon – a többség⁵³ a magyar nyelvet anyanyelvénél jobban beszéli. Ez annak következménye, hogy a magyarországi viszonyok között – a magyarság számbeli túlsúlya miatt – a gyakorlati életben úgyszólván mindenütt a magyar nyelv használata a természetes” (Kővágó 1981: 126).

A magyarországi kétnyelvű (ős)honos közösségek nyelvcserejének gyökerei

⁵³ Értsd: többségük (B. A.).

több mint egy évszázadra nyúlnak vissza. Felületes történelmi, politikai, társadalmi, nyelvészeti ismeretekről tanúskodik és tudományosan megalapozatlan az a nézet, mely szerint a magyarországi nemzetiségi közösségek nyelvcsereje problémamentes, *önkéntes* és *természetes*. Ezekben az esetekben is hasonló (ha nem is minden esetben azonos) megszorítások munkálkodtak és munkálkodnak a nyelvcsere folyamatának kialakulásában, gyorsításában, befejezésében, mint például – a világ bármely országában élő – egyéb nemzetiségi közösségek esetében. A nyelvcsere azért nem nevezhető problémamentesnek, önkéntesnek és természetesnek, mert a többség nem támogatja a nemzetiségek kétnyelvűségét, és nem tesz hatékony, határozott, tudatos és aktív lépéseket a nyelvcsere ellen, továbbá, hogy a kétnyelvű közösségek nem tudják kiharcolni a saját nyelvük, illetve kétnyelvűségük fenntartását biztosító körülményeket. Hasonló példaként említem itt meg az udmurtok esetét, akiknek bár türelmes a habitusa, de ebből nem következik, hogy nyelvcserejüket problémamentesnek, önkéntesnek és természetesnek kellene minősítenünk. Vagyis a nyelvcsere esetükben is sokkal inkább problémás, kikényszerített és veszteség. Salánki Zsuzsa udmurtföldi benyomásaiból idézek:

„Úgy mondják, hogy a békés együttélés alapja a közös gazdasági-kulturális kör, az azonos eszközök, földművelési szokások, azonos házak, gazdasági épületek mellett az udmurtok közmondásosan nyugodt, türelmes, vagy másképpen fogalmazva határozatlan természete. És valóban: az udmurtok történelmét soha nem jellemezték nagy felkelések, lázadások. Pedig – vagy tán éppen azért, mert évszázadok óta élnek köztes területen: észak és dél, az orosz és tatár kultúra, a pravoszláv és az iszlám vallás között. A régi közmondás: *Az orosz medve, a tatár farkas, az udmurt fogolymadár* találóan utal a három itt élő nép eltérő mentalitására.

Ma is vannak tiszta udmurt (vagy tiszta orosz) falvak, de az udmurtok gyakorlatilag mind kétnyelvűek – oroszul az iskolázatlan öregek is tudnak. Gyakran háromnyelvűek: a déli területeken, ahol tatárokkal élnek vegyesen, tatáru is beszélnek.” (Salánki 1998: 108)

Nettle és Romaine szavai kőbe vésendők: „[a] nyelvcsere és a nyelvhalál különböző típusú – társadalmi, kulturális, gazdasági vagy éppen katonai – kényszer válaszként jelentkezik” (2000: 7).

A magyarországi nemzetiségi közösségek nyelvi helyzetéről összehasonlító kutatás a XX. század végéig nem készült. Részben e hiány pótlására, vagyis a

magyarországi nemzetiségi és nyelvi közösségek összehasonlító vizsgálatára szerveződött 2001-ben egy több intézményt⁵⁴ felölelő, nemzetiségi és/vagy két-nyelvűségi kutatókból álló kutatócsoport. Az összehasonlító szociolingvisztikai MaBiLing kutatás „*A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei*” pályázati címet viseli⁵⁵. A kutatás „azonos elméleti megoldásokkal és módszertani elvek alapján egyszerre kívánja feltérképezni hat magyarországi nyelvi kisebbségben a zajló nyelvi és társadalmi változásokat, egyszersmind megvizsgálni a kisebbség-többség egymáshoz való viszonyának e folyamatra gyakorolt hatásait” – írta Bartha Csilla a vizsgálat bemutatásakor (2003: 305). A projektum egymással szorosan összekapcsolódó két alapkutatása: 1. A nyelvcsere és nyelvmegőrzés formái kisebbségi közösségekben; 2. Társadalmi érintkezési formák, kétnyelvűség, kisebbségi és többségi attitűdök, előítéletek magyarországi nyelvi közösségekben (Bartha 2003: 306). A MaBiLing kutatás egyik legfontosabb eredménye a magyarországi kétnyelvűségre vonatkozó adatbázis, amely „*A nyelvi másság dimenziói archívum*” – *MaBiLing adat-és hangtár* – MTA NYTI TKK részét képezi.

Az országos szociolingvisztikai, kétnyelvűségi kutatás a hat nemzetiségi közösségen kívül kiterjedt egy hetedik közösség, a magyarországi siket közösség nyelvi helyzetének vizsgálatára is. A siketek közössége Magyarországon, ugyanúgy, mint szerte a világban nyelvi kisebbségnek minősül (Bartha 2003: 308). Ez a nyelvi kisebbségi közösség körülményei folytán speciális nyelvi helyzetben van, s az ebből a helyzetből fakadó sokrétű nyelvi problémák megoldásai még a jövőre várnak (lásd például Bartha 1999a: 85–86; Bartha–Hattyár 2002; Bartha–Hattyár–Szabó 2006; Hattyár 2006, 2009a, 2009b, 2010, 2011; Kontráné Hegybíró 2010). 2009. november 9-én a Magyar Országgyűlés egyhangúlag elfogadta a *magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv védelméről szóló törvényt*. A törvény – az Európai Unió tagországai közül Finnország után másodikként – kimondja, hogy a siketek közössége nyelvi kisebbség. Ebben a fejezetben a siketek nyelvi helyzetét nem vizsgálom. Így a pályázat keretében gyűjtött adatok alapján hat magyarországi nemzetiségi közösség kétnyelvűsége kerül górcső alá.

⁵⁴ Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya, mint konzorciumi tagok, valamint résztvevő intézetekként működtek közre az ELTE Germanisztikai Intézete és a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.

⁵⁵ A projektum konzorciumvezetője Bartha Csilla volt, témavezetője Borbély Anna és az NKFP 5/126/2001. számú pályázat anyagi támogatásával készült.

A vizsgált magyarországi nemzetiségi közösségek: a beások, németek, romák⁵⁶, románok, szerbek és szlovákok.⁵⁷ A 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól, melyet a Magyar Országgyűlés a 2011. december 19-i ülésén fogadott el, rögzíti a Magyarországon honos csoportokat és a magyarországi nemzetiségi nyelveket is ekképpen⁵⁸:

„E törvény értelmében nemzetiségnek minősül: a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.” (1. melléklet a 2011. évi CLXXIX. törvényhez)

„E törvény értelmében nemzetiségek által használt nyelvnek számít a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma/cigány (romani, illetve beás), (a továbbiakban együtt: roma), a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv, továbbá a roma és az örmény nemzetiség esetében a magyar nyelv is.” (V. fejezet, 22. paragrafus, 1. bekezdés)

A nemzetiségi törvényben rögzített nemzetiségi nyelvek közül a kutatás a beás⁵⁹,

⁵⁶ A vizsgált mezőtúri lovári nyelvjárást beszélő közösséget a könyvben roma közösségként említem, az általuk beszélt nyelvet pedig romaninak.

⁵⁷ Terveink között szerepelt a többi nemzetiségi közösségben is elvégezni a kutatást, de a következő pályázatunkat 2005-ben forráshiányra történő hivatkozással elutasították.

⁵⁸ Előzőleg az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól rendelkezett erről.

⁵⁹ Az eddigi dialektológiai kutatások szerint a beás nyelv alapja egy átmeneti nyelvjárás. Ez a román nyelvjárás a Körösvidék dél-keleti részén, a Bánát észak-keleti határai felé eső részen és Erdély dél-nyugati határainak területein beszélt nyelvjárások sajátosságait őrzi (Saramandu 1997: 109). Feltehetőleg erről a területről vándoroltak el a beások mellett a napjainkban Olténiában élő rudárok is (Calotă 1995: 137; Saramandu 1997: 109). A beások több évszada, kb. a XVII. század végén és a XVIII. század elején vándoroltak el mai lakhelyükre (Saramandu 1997: 101). A magyarországi beásokon kívül ugyancsak ehhez a román nyelvjáráshoz hasonló nyelvváltozatot beszélnek: a Bulgáriában, Horvátországban, Olténiában (Romániában), Vajdaságban, Boszniában, Szlovéniában és Görögországban élő beások. A beás közösség az erdélyi, körösvidéki és bánáti területek bizonyos részein élve átesett egy nyelvcsere, vagyis saját nyelvük szokásos használatáról áttértek a környező közösség, a románok nyelvének használatára. Magyarországon a beások nyelvüket beás nyelvnek nevezik, és a nyelvjárás sztenderdizációja lényegében megtörtént (lásd pl. Orsós 1994, 1997; Orsós–Kálmán 2009). Egy tanulmány szerint a horvátországi beások identi-

a német, a romani⁶⁰, a román, a szerb és a szlovák nyelvek közösségi használatát vizsgálja meg.

A magyarországi nemzetiségi közösségek nyelvhasználatáról végzett összehasonlító MaBiLing vizsgálatban a *kétnyelvűség*, ezen belül a *nyelvmegőrzés* és a *nyelvcseré* jelenségét vizsgálom meg (lásd 1. fejezet). Ezek a jelenségek a következőképpen írhatók le röviden. A nyelvmeőrzés arra a helyzetre utal, amikor egy közösség tagjai megpróbálják megtartani azt/azokat a nyelvet/nyelveket, amelyet/amelyeket használnak és megőrizni azokat a nyelvválasztási mintákat, amelyek jellemzik a közösség nyelvhasználatát (Hoffman 1991: 185; Bartha 1999a: 129). A nyelvcseré ezzel szemben arra a helyzetre vonatkozik, amikor a közösségi nyelv/nyelvek meőrzése nem következik be, és a saját nyelv/nyelvek helyett egy másik nyelv veszi át az előző nyelv/nyelvek helyét, szerepét. A kisebbségi nyelvek meőrzését szolgálja a stabil és hozzáadó kétnyelvűség (lásd 1. fejezet). Ha egy kisebbségi közösséget ez a két típusú kétnyelvűség jellemez,

tásukat földrajzi területenként eltérően határozzák meg (Sorescu Marinković 2008). A muraköziek magukat beásnak (rom. *băiași*) nevezik, ugyanúgy, mint a magyarországiak, ezzel szemben a baranyaiak többsége a cenzusban románul (rom. *românește*), illetve cigányul (rom. *țigănește*) beszélő romának deklarálja magát. A szerző véleménye az, hogy a csoporton belüli identitásbeli különbségeket mégis inkább az általuk beszélt két nyelvjárás, a muntyán/muncsán (rom. *munteni*) és az árgyelán (rom. *ardeleni*) alapján lehet leginkább elkülöníteni (Sorescu Marinković 2008: 189). A magyarországi beások alcsoportjai/nyelvváltozatai ezekkel harmonizálnak: *árgyelán*, *muncsán* és *ticsán* (pl. Kovalcsik 1993: 231–232; Szalai 2007: 43).

⁶⁰ A romani szerte a világban „talán hatvannál is több olyan dialektus rendszerévé vált, amelyeket különböző főcsoportokba sorolhatunk” (Kaufman 1979, idézi Fraser 1996: 278). A dialektusok osztályozásának többféle alapja is lehet, ilyen például a fonológiai kritérium, illetve más nyelvek hatása. Ez utóbbi szempont szerint különülnek el a vlah dialektusoktól a nem vlah dialektusok. A vlah dialektusokban a szókincs kétötödét a román eredetű szavak teszik ki, de a román nyelvből egyéb nyelvtani szerkezeteket is átvettek (pl. az „oros”, a „román” és a „szerb” *kelderás*, *lovári*, *csurári* és [Amerikában] *mačvano*). A nem vlah dialektusoknak általában nincsenek ilyen vonásaik, és Európa valamennyi táján megtalálhatók. A romani a vele kontaktusba kerülő nyelvekből számos elemet vesz át, így előfordulhat, hogy a különböző országokban élő beszélői nehezen értik meg egymást (lásd Fraser 1996: 278–280). A Magyarországon beszélt romani nyelvváltozatok osztályozása szerint: a *vlah romani* változatok közé sorolandók a *lovári*, *kelderás*, *másári*, *colári*, *csurári* stb; a *centrális romani* változatok közé sorolandók a *romungról/magyar cigány*, *vend romani*; *átmeneti* változatok a *cerhári* és *gurvári*; valamint *északi romani* változat a *szintó* (vö. pl. Szalai 2007: 42–43).

akkor a saját/kisebbségi nyelv mellett egy másik nyelv használata úgy érvényesül, hogy a nyelvek között nem alakul ki versengés, alá-fölé rendeltség, és nem szorítja ki az egyik a másikat. Ez akkor történhet meg, ha a nyelvek használata kiegyenlített és funkcionálisan eltérnek egymástól, vagyis mindkét nyelv használata fenntartott szabályok szerint működik, s ezek a funkcionális szabályok jól elkülönülnek nyelvenként és nincsenek átfedések.

A nemzetiségi nyelv megőrzését támogatja továbbá a magyarországi nemzetiségi közösségekben jól ismert nyelvi ideológiai tétel is: „*ahány nyelv, annyi ember*”. Ebben a kétnyelvűség hasznossága, „piaci értéke” kap hangsúlyt, jelentése szerint „minél több nyelvet tudsz, annál többet érsz, azaz több gazdasági, kulturális, kommunikatív stb. lehetőség tárul eléd”. A „*hét nyelven beszél*” szó-lás szintén pozitívan értékeli a többnyelvűséget, hiszen akkor használjuk, ha valaminek a kiváló minőségét akarjuk kiemelni. Itt fontosnak tartom megemlíteni, hogy Magyarországon széles körben terjedt el a „*nyelvében él a nemzet*”⁶¹ szállóige, amit az egynyelvűségi ideológia táplál (Bartha 1999a: 13). Ennek ellenére egy magyarországi nemzetiségi szakíró ezt a szólást is felhasználta a nemzetiségi nyelv megőrzése mellett érvelő írásában: „nyelvében él a nemzetiség is”, illetve a magyarországi nemzetiségi színjátszásról szóló, 2005-ben készült film címében is megjelenik: „*[n]yelvében él a nemzet, a nemzetiség is...*”⁶².

Az alábbiakban ismertetett vizsgálati kérdéseket a közösségekben gyűjtött és analóg magnóval is rögzített kérdőíves adatok segítségével fogom megválaszolni. Közösségenként egy-egy településen zajlott terepmunka, melyek a következő szempontok szerint lettek kiválasztva. A vizsgált közösségek feltehetőleg eltérnek egymástól a nyelvcsere folyamatában. Minden közösségben az adott közösségben zajló nyelvcsere folyamatát vettük alapul, s ennek alapján a közösség képviseletére rendre olyan települést választottunk ki, ahol a nyelvcsere az illető közösség különböző településeinek összehasonlításában „középen” helyezhető el. Azt, hogy a vizsgált hat nemzetiségi közösségben ez melyik településre érvényesíthető, általában az illető települést jól ismerő, a nemzetiségi közösséget kutató, valamint a közösséghez tartozó kollégák segítségével döntöttük el. A kiválasztott települések a következők voltak: Mánfa és Bogyiszló⁶³ (beások), Tarján (németek), Mezőtúr (romák), Kétegyháza (románok), Pomáz (szerbek),

⁶¹ A szállóige első magyar nyelvű megjelenését 1842-re datálják (Bartha 1999a: 13; É. Kiss 2004: 9).

⁶² Vö. http://www.docuart.hu/docuart/hu/adatbazis/adat_film/181.

⁶³ A két település kiválasztásának indokait lásd alább.

Tótkomlós (szlovákok). A MaBiLing vizsgálat megtervezésekor a település kiválasztásának másik két szempontja az lett volna, hogy a település körülbelül 5 ezer lakossal rendelkezzen és a nemzetiség, valamint a többség aránya a településen 50–50%-os legyen. A települések kiválasztásakor azért tekintettünk el e két szemponttól, mert ilyen települések nem minden közösségben voltak. A terepmunkát – a szlovák kutatócsoport egy tagjától eltekintve – a közösséghez tartozó olyan személyek végezték, akik anyanyelvi szinten beszélték az adott nemzetiség nyelvváltozatát. Ők nyelvészek, egyetemi oktatók, középiskolai és általános iskolai tanárok, valamint egyetemi, illetve PhD hallgatók voltak.⁶⁴

Az összehasonlító kutatás feltétele volt, hogy ugyanazzal a kérdőívvel vizsgáljuk meg a magyarországi (ős)honos nemzetiségi közösségek nyelvi helyzetét. A kérdőív kérdéseinek összeállítása komoly előkészítést igényelt. A kérdéseket egyszerűen és világosan kellett megfogalmazni, hogy minden vizsgált közösségben, minden adatközlő pontosan ugyanúgy megértse⁶⁵. A MaBiLing kérdőív legfontosabb jellemzője, hogy a kérdésekre, néhányat leszámítva, megadtuk a lehetséges/opcionális válaszkategóriákat (vö. a függelékben a MaBiLing kérdőív kérdéseit). Ezt a módszert éppen azért választottuk, hogy a különböző kétnyelvű csoportoktól gyűjtött adatokat minél jobban össze tudjuk hasonlítani egymással. A MaBiLing kérdőívvel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy egyrészt minden közösség kisebbségi nyelven lett kikérdezve, s a válaszokat a terepmunkás jelölte be a kérdőívre; másrészt, hogy a vizsgálatot magnókazetta is rögzítette⁶⁶. Az empirikus adatok feldolgozásakor közösségenként külön elemzések készül-

⁶⁴ Segítségüket ezúton is hálásan, név szerint is megköszönöm: Orsós Anna, Egregyi Borbála (beások), Erb Maria (németek), Kiss Andrea (romák), Abrudán Mária (románok), Szimics Milosné (szerbek), Hornokné Uhrin Erzsébet, Tóth Sándor, Tuska Tünde, Zsilák Mária (szlovákok).

⁶⁵ Még a főiskolai hallgatókból álló mintában is előfordulhat, hogy az adatközlők nem értik a kérdőív tételeit: „az állítást a hallgatók feltehetően nehezen értelmezhetőnek minősítették” (...) „az adatközlők közül igen sokan nem a kérdőívben megjelölt szavak, átvételek, hanem általában a másik nyelv használatával kapcsolatban fejtették ki véleményüket” (Domonkosi 2009: 200, 201). A kérdőív megértésében keletkezett zavarok természetesen eredhetnek a témában való járatlanság miatt is, például ha az egy nyelvűek (de akár a két nyelvűek) ismereteit a két nyelvűségről úgy mérik fel, hogy erről kellő információkkal nem rendelkeznek.

⁶⁶ Az adatgyűjtéskor a magnóra rögzített kikérdezés módszerét többek között azért választottuk, hogy leletmentés céljából az MTA Nyelvtudományi Intézetében kialakítsunk egy közösségenként hetven órás hangarchívumot, s így a nyílt (indirekt) kérdésekre adott válaszokat is, valamint a zárt (direkt) kérdésekhez fűzött esetleges

tek (Bartha 2004; Borbély 2004; Erb 2004; Pálmainé Orsós 2004; Tóth et al. 2004; Tuska 2009). Ezen elemzések egységes szempontrendszerét Bartha Csilla (2003) dolgozta ki. Ezáltal a MaBiLing kutatásban szereplő közösségek adatai azonos vizsgálati kérdések mentén írhatók le. Mivel a kutatásban sok szempont hatását vizsgáljuk, a terepmunka változatos adatai további elemzésekre is lehetőséget nyújtanak.

A MaBiLing terepmunka 2003 őszén kezdődött és átnyúlt 2004 első hónapjaira. Az adatközlők kiválasztása az életkor, a nem és az iskolázottság figyelembevételével történt. A kutatásban három életkori csoportot határoztunk meg: 20–40; 41–60; 61–80 évesek. A mintán belül a nemek aránya 50–50%-os. A harmadik szociológiai változó az iskolázottság volt. Az iskolázottsági csoportok mindhárom életkori csoportban kétszintűek voltak: alapszintű (8 osztályt végeztek) és középszintű (12 osztályt végeztek). A középkorúak (41–60 évesek csoportja) esetében az általános iskolát végeztek és a középiskolát végeztek iskolázottsági csoportjait kiegészítettük egy felsőfokú végzettségű csoporttal is. A beás mintával kapcsolatban a terepmunkás-kutató a következőket említi meg. „A harmadik életkori csoportban (61–80 év) a populációra jellemzően nagyon kevés beás lakost találtam, így e paramétereket a kutatás folyamán módosítani kényszerültem, mivel az előzetesen meghatározott életkorra és iskolai végzettségre vonatkozó előírásokat betartva nem tudtam volna a mintához elegendő adatközlőt találni. A település teljes beás lakossága körében nem találtam a 61–85 év között elegendő férfit, még az iskolai végzettség figyelmen kívül hagyásával sem, így ahhoz, hogy a vizsgálati minta e korcsoportra is értelmezhető legyen 5 férfit és egy nőt kellett egy hasonló szerkezetű településről (Bogyiszló) megkérdeznem. Az iskolai végzettségre vonatkozó kiinduló kategóriák (alapszintű, középszintű, felsőfokú végzettség) teljes átalakításra szorultak, mivel a település beás lakossága körében felsőfokú végzettségű egyáltalán nincs, érettségivel mindössze ketten rendelkeznek, és az idősebb korcsoportban viszonylag sokan vannak, akik semmilyen iskolai végzettséggel nem rendelkeznek, írni-olvasni nem tudnak. Ezért az iskolai végzettség 3 kategóriája a beások esetében az alábbi 3 kategória szerint módosult: az adatközlő iskolai végzettsége 8 általánosnál kevesebb; rendelkezik 8 általánossal; szakmunkás, azaz 8 általánosnál magasabb végzettséggel rendelkezik.” (Pálmainé Orsós 2004: 20). Ennélfogva a beásoknál és a romáknál is az iskolázottsági szintek: 0–7 osztály, befejezett

megjegyzéseket is rögzítsük. Továbbá így bármikor könnyen ellenőrizhetők a kérdőíven rögzített válaszok kodolása is (lásd MaBiLing adatbázis).

általános iskola, legalább szakmunkás végzettségű. Közösségenként 70–71 adatközlőt vontunk be a vizsgálatba (egy közösségnél 71-et). Ez a fejezet 421 kétnyelvű adatközlő válaszaira épül.

A terepmunka adatait – a számítógépes rögzítést követően – a leíró és a következtetési statisztika módszereivel elemeztük. Az alkalmazott statisztikai módszerek a következők voltak: *egymintás t-próba*, *vegyes kétszemponos varianciaanalízis*, *Welch-próba*, *egyszemponos varianciaanalízis* (Vargha 2007: 197, 404). A statisztikai feldolgozást Vargha András a MiniStat és a ROPstat statisztikai programmal végezte (Vargha 2007, www.ropstat.com).

A nyelvhasználatra, a nyelvválasztásra vonatkozó adatokat az antropológiai kutatásokban sikeresen alkalmazott megfigyelés útján éppúgy begyűjthetjük, mint a szociológiai terepmunkákban alkalmazott kérdőíves kikérdezéssel. Statisztikai elemzéseket legkönnyebben a kérdőíves adatok segítségével végezhetünk. A MaBiLing kérdőívet Bartha Csilla és Borbély Anna dolgozta ki. 142 kérdés minden kétnyelvű közösségben ugyanabban a megfogalmazásban és sorrendben lett kikérdezve. A terepmunkás-kutatónak ezt követően lehetősége volt további, ún. csoportspecifikus kérdéseket is feltenni. A kutatásban használt kérdőív kötelező kérdései közül 25 kérdés egy-egy nyelvválasztási szituációra kérdez rá (vö. a függelékben a MaBiLing kérdőív kérdéseit). *Milyen nyelven beszél például édesanyjával?* ez volt egy kérdéstípus, illetve a másik kérdéstípus: *Milyen nyelven tesz valamit, például imádkozik, számol?* A 25 kérdésből 22 kérdés válaszait elemzem. Három kérdés kikerült ebből az elemzésből. Ennek oka az egyik kérdés esetében az volt, hogy nem minden közösségben kaptunk rá a statisztikai feldolgozáshoz elegendő számú választ (k51 *Milyen nyelvet használ a beás/... klub összejöveleiben?*), a másik két kérdés esetében pedig ennek oka az volt, hogy a többi kérdéstől eltérő, egymással összefüggő nyelvválasztási szituációkra kérdeztek rá (k38b. *Milyen nyelven beszélt gyermekeivel, amikor még nem jártak óvodába/iskolába?* és k38c. *Milyen nyelven beszél gyermekeivel, amióta óvodába/iskolába jár/nak/jártak?*). Ez utóbbi kérdésekre kapott válaszokat egy más típusú, például az elsődleges és a másodlagos szocializáció nyelvhasználatát kutató elemzésben célszerű feldolgozni.

A MaBiLing terepmunkás az adatközlőnek mindezen kérdések feltételekor öt válaszkategóriát ajánlott fel. Ezek a válaszkategóriák abban segítenek, hogy pontosabban le tudjuk írni a vizsgált közösségekre jellemző kétnyelvűséget, illetve, hogy a vizsgált közösségeket össze tudjuk egymással hasonlítani. A válaszkategóriák – a beás közösségben alkalmazott kérdőívben magyar nyelvre fordítva – a következők voltak:

- (1) Mindig beásul
- (2) Általában beásul
- (3) Beásul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul

Ebben a fejezetben a vizsgált hat közösség mintájára vonatkozóan az 1., a 3. és az 5. válaszkategória átlagos százalékos értékeit hasonlítom össze, mivel az adatközlők a 2. és a 4. válaszkategóriákat alig választották.⁶⁷

A nemzetiségi nyelvek megőrzését tehát – többek között – a stabilan tartó, hozzáadó kétnyelvűség és a kétnyelvűséget támogató ideológia szolgálhatja. Ehhez Fishman színtérelmezéséből indulok ki, aki szerint a nyelvmegőrzés és a nyelvcseré fokozatai a nyelvhasználati szinterekhez köthető nyelvi viselkedésekben megjelenhetnek (Fishman 1965/2000: 97).

22 nyelvválasztási szituációval írom le, hogy hogyan van jelen a vizsgált közösségek beszédében a nemzetiségi, illetőleg a többségi nyelv külön-külön, illetve együtt. Fishman (1965/2000: 97–100) módszerét követve arra kérdeztünk rá, hogy ki, kivel, melyik nyelvet használja, azzal a pontosítással, hogy a *fishmani doménkomponensek* (a résztvevők, a hely, a téma és a hozzájuk tartozó kód: nyelv, változat stb.) közül a témára nem kérdeztünk rá.⁶⁸

A továbbiakban a nyelvválasztás közösségenkénti feltérképezéséhez (a fent említett értelemben használt) *nyelvhasználati szintér* és *nyelvválasztási szituáció* terminusokat használok. Egy-egy nyelvhasználati szintérre (otthon, oktatás,

⁶⁷ A 4. fejezettől feldolgozott LongBiLing kutatás kérdőívében a válaszkategóriák háromfokozatúak voltak: (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar. A két kutatás kérdőívét összevetve az a módszertani tanulság fogalmazható meg, hogy az adatközlők könnyebben határozzák meg nyelvi viselkedésüket (pl. nyelvválasztásukat) egy háromfokozatú skálán, mint egy ötfokozatú skálán. Ez sok esetben nem találkozik a kutató célkitűzéseivel, aki a finomabb beosztású skálát azért alkalmazza, mert árnyaltabb megállapításokra törekszik.

⁶⁸ Továbbá nem követtük hűen Fishman szerepviszonyait sem, aki például a vallás nyelvhasználati szintérhez a következő szerepviszonyokat említi: lelkész – lelkész, lelkész – egyháztag, egyháztag – lelkész és egyháztag – egyháztag (1965/2000: 95). Ezek közül, a jelen könyvben bemutatott vizsgálatokban, a vallás nyelvhasználati szintérhez a következő szerepviszonyokat elemzem: egyháztag (hívő) – lelkész; egyháztag (hívő) – egyháztag (hívő); továbbá az ima nyelve. Végül a fishmani öt prototipikus domén (otthon, barátság, egyház, oktatás és munka) egyebekkel is kiegészült (vö. 1. fejezet).

egyház stb.) a nyelvhasználati interjú több kérdése vonatkozik. Ezzel szemben a nyelvválasztási szituációhoz, mivel ez egy nyelvhasználati szintér alá tartozó kategória, csak egy kérdés tartozik. A nyelvválasztási szituáció vonatkozhat például szerepviszonyokra (szülő – gyermek, diák – tanár), valamint egyéb helyzetekre (milyen nyelven káromkodik). A kutatásban mindazok a nyelvhasználati szinterek és azon belül a nyelvválasztási szituációk lesznek megvizsgálva, amelyek megközelítőleg lefedik a mindennapi élethez kapcsolódó beszédhelyzeteket. A vizsgált nyelvhasználati szinterek és nyelvválasztási szituációk a következők: az adatközlők nyelvválasztása –

család (otthon): anyjával, apjával, anyai nagyszüleivel, apai nagyszüleivel, testvérével, házastársával, gyermekével, unokájával;

oktatás: (a nemzetiséghez tartozó) tanárával, iskolatársával;

egyház: pappal, templomi hívőtársaival, ha imádkozik;

közösség: szomszédaival, barátaival és ismerőseivel;

többség a településen: egy magyar egynyelvű jelenlétében (a közösségéhez tartozó személlyel);

munkahely: kollégájával;

hivatal: polgármesteri hivatali ügyintézővel;

vásárlás: a bolti eladóval, ha számol;

közösségen kívül a városban: egy (a nemzetiséghez tartozó) falubelivel;

egyéb: milyen nyelven álmodik, káromkodik.

A nyelvhasználati szinterek és a nyelvválasztási szituációk, valamint a nyelvek összefüggéseinek elemzéséből majd az a végkövetkeztetés lesz levonható, hogy a vizsgált közösségekben a kétnyelvűség mennyiben lesz fenntartható, avagy a kétnyelvűség mennyiben valószínűsíthető, hogy nyelvcserével fog zárulni.

A fenntartható kétnyelvűséget, mint az *egyéni és a közösségi kétnyelvűség egy típusát használok*, és tudatosan kerülöm a stabil kétnyelvűség típus használatát. Ennek oka, hogy kifejezésre juttassam, a kétnyelvűség sokkal összetettebb annál, hogy egyszerűen csak stabilnak minősítsük. A *fenntartható kétnyelvűség a kétnyelvűségnek az a típusa, amely arra utal, hogy a kétnyelvűség nem egyszerűen stabil, tehát egy hosszantartó, statikus, két nyelvet érintő jelenség, hanem sokkal inkább (az A vagy a B nyelv dominanciájában) változatos, folyamatosan és dinamikusan változó nyelvi jelenség, amely (az egyének és közösségek életében) csak bizonyos feltételek mellett valósulhat meg.*

Ebben a fejezetben arra keresem a választ, hogy a vizsgált közösségek közül:

- Melyik magyarországi kétnyelvű közösségre jellemző leginkább a nemzetiségi nyelv dominanciája?
- Melyik magyarországi kétnyelvű közösségre jellemző leginkább a fenntartható kétnyelvűség?
- Melyik magyarországi kétnyelvű közösségben mutatható ki leginkább a nyelvcsere?

Lássuk tehát, hogy a MaBiLing vizsgálat adatai szerint a XXI. század eleji Magyarországon hat nemzetiségi közösségben milyen esély mutatkozik a fenntartható kétnyelvűségre és az ennek következtében megvalósuló nemzetiségi nyelv megőrzésére!

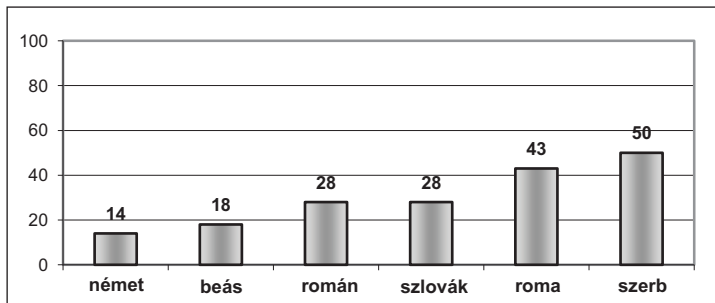
A 2.1.1. ábrán 22 nyelvválasztási szituációra vonatkozó kérdés 1-es válaszkategóriájának (például *mindig beásul*, *mindig németül*) százalékos átlagát közösségenként foglalom össze. Ebből kiderül, hogy a hat kétnyelvű közösségben az adatközlők 22 nyelvválasztási szituációban átlagosan hány százalékban választották a *mindig „nemzetiségi nyelven”*⁶⁹ válaszkategóriát. Az eredmények szerint a szerb és a roma közösségben a leggyakoribb a nemzetiségi nyelv kizárólagos használata. A szerbeknél *mindig szerbül* beszélnek a vizsgált 22 nyelvválasztási szituációban átlagosan 50%-ban, a romák pedig *mindig romani nyelven* beszélnek átlagosan 43%-ban. A saját nyelv kizárólagos használata legkevésbé a beás és a német közösségre jellemző. A beások a 22 nyelvválasztási szituációban átlagosan csak 18%-ban választották a *mindig beásul* válaszkategóriát, a németek pedig csak 14%-ban választották a *mindig németül* válaszkategóriát. Fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra a kutatási eredményre, hogy a romák és a beások nem csak nyelvükben, kultúrájukban, hagyományaikban különülnek el egymástól, hanem a saját nyelv használatának gyakorisága szerint is⁷⁰.

⁶⁹ A „nemzetiségi nyelven” szavak azért kerültek idézőjelek közé, mert az 1. számú válaszkategória a terepen nem így hangzott el, hanem minden esetben az adott nemzetiség nyelve lett megnevezve (például *beásul*).

⁷⁰ A Kárpát-medencei cigány nyelvekről és közösségekről szóló összefoglaló kötet (Bartha szerk. 2007) számos tanulmánya is ezt igazolja (lásd pl. Kovalcsik 2007; Szalai 2007 és Pálmainé Orsós 2007a tanulmányát).

2.1.1. ábra

A mindig „nemzetiségi nyelven” válaszkategória 22 nyelvválasztási szituációra vonatkozó százalékos átlaga hat közösségben (N = 421)

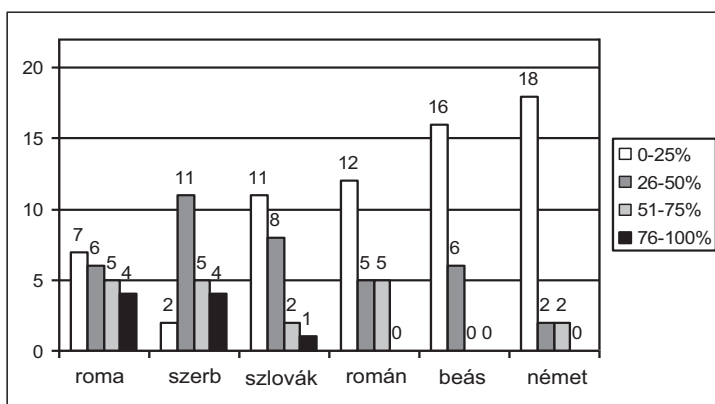
A 22 nyelvválasztási szituációra vonatkozó átlagos százalékos adatokból kiderül, hogy a hat közösségben a saját nyelv megőrzése differenciált, ezzel együtt a közösségek közötti összehasonlításban a kétnyelvűség változatos. A hat közösség három csoportra bontható. A saját nyelv megőrzése a szerbek és a romák vizsgált közösségében a legjelentősebb, esetükben a saját nyelv és a magyar nyelv használata kiegyenlített, sőt a saját nyelv javára billen. A beások és a németek vizsgált közösségében a saját nyelv használata a leggyengébb pozícióban van. A románok és a szlovákok egymással megegyező átlagos százalékos értéke a hat közösséget tekintve „középen” helyezkedik el. A kapott adatok szerint tehát a hat magyarországi kétnyelvű közösségben a szerbek és a romák közösségi zárttsága a legerősebb és a saját nyelv megőrzését szolgáló közösségi stratégia a legeredményesebb, tehát a kétnyelvűség itt a leginkább fenntartható. A közösség zárttságát és a saját nyelv megőrzését segítő faktorokat, tényezőket itt nem vizsgálom. Ezeket egy követő vizsgálatban, például az adatközlőkkel készült irányított beszélgetések anyagából, kvalitatív elemzésekkel lehet kideríteni.

Ugyanezen adatok további elemzésekor négy csoportra osztottam a vizsgált 22 nyelvválasztási szituációt aszerint, hogy az egyes nyelvválasztási szituációra a mintában a mindig „nemzetiségi nyelven” válaszkategóriára milyen százalékos átlag jön ki (vö. 2.1.2. ábra). Ezzel az elemzéssel a nyelvválasztási szituációk és a nemzetiségi nyelvek összefüggésének arányaira 4 százalékos kategória segítségével világítok rá: 1 = 0–25 %, 2 = 26–50%, 3 = 51–75%, 4 = 76–100%. Ha például több nyelvválasztási szituáció az 1-es százalékos kategóriába sorolandó, ez azt mutatja, hogy a közösségben a saját nyelv használata nagyon ritka; ha pedig a 4-es százalékos kategóriába sorolandó, ez azt jelenti, hogy a saját nyelv

használata nagyon gyakori. Az eredmények szerint a 22 nyelvválasztási szituáció eloszlása (az 1–4. százalékos kategória szerint) a romáknál a legkiegyenlítettőbb. A 22-ből 7 nyelvválasztási szituációra a *mindig romani nyelven* válasz-kategória egész mintára vonatkozó százalékos átlaga 0–25% között mozgott (1-es százalékos kategória). 6 nyelvválasztási szituációban ez a válasz 26 és 50% között található (2-es százalékos kategória). 51 és 75% közötti átlagok jellemeztek 5 nyelvválasztási szituációt (3-as százalékos kategória). Végül 4 nyelvválasztási szituációban a *mindig romani nyelven* válasz százalékos átlaga 76 és 100% között található (4-es százalékos kategória).

2.1.2. ábra

A *mindig „nemzetiségi nyelven”* válasz 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva hat közösségben (N = 421)

A 2.1.2. ábra azt illusztrálja, hogy a kétnyelvűség közösségenként más-más szinten valósul meg. A két nyelv funkcionális megoszlását a közösségekben más-más szabályok működtetik. A roma és a szerb közösségben, ahol a minta egésze átlagosan 43–50%-ban még kizárólag a nemzetiségi nyelvet használja (lásd a 2.1.1. ábrát), a vizsgált 22 nyelvválasztási szituációban, bár eltérő arányban, de a 4 százalékos kategória mindegyikébe jut nyelvválasztási szituáció. Ez azt jelenti, hogy mindkét közösségben a minta egészére az a jellemző, hogy 4–4 nyelvválasztási szituációban 75% feletti arányban (4-es százalékos kategória) és 5–5 nyelvválasztási szituációban 50% feletti arányban használják kizárólag a saját nyelvet (3-as százalékos kategória). Ugyanakkor a beásoknál nem volt olyan nyelvválasztási szituáció, amelyben a csoport több mint 50%-a mindig beásul beszélt volna, a németeknél és románoknál pedig olyan, amelyikben a csoport több mint 75%-a mindig saját nemzetiségi nyelvét használta volna. Ez azt mutatja, hogy a *beás*, a

német, a román stb. nyelv funkcionális visszaszorulása nyelvhasználati szinterek szerint kimutatható. Ebből az ábrából kirajzolódik, hogy a nemzetiségi nyelv megőrzését egy olyan mintázat jellemezheti leginkább, amelyet a roma közösség mintázata mutat. Vagyis a fenntartható kétnyelvűség feltételei szempontjából levont következtetésem az, hogy minél kiegyensúlyozottabban oszlanak meg a nyelv választási (1–4.) százalékos kategóriák a nemzetiségi nyelv szerint, annál jobban érvényesül a közösségben a fenntartható kétnyelvűség állapota.

A vizsgált közösségekben a nemzetiségi nyelvet legtöbbször a következő nyelv választási szituációkban használják:

Beások: anyai nagyszüleivel (46%), apai nagyszüleivel (44%), anyjával (41%), apjával (38%).

Németek: anyai nagyszüleivel (58%), apai nagyszüleivel (55%), anyjával (40%), apjával (36%).

Romák: hívőkkel (85%), a városban találkozási ismerőseivel (82%), apai nagyszüleivel (79%), anyai nagyszüleivel (75%).

Románok: pappal (72%), ha imádkozik (70%), apai nagyszüleivel (60%), anyai nagyszüleivel (58%).

Szerbek: pappal⁷¹ (98%), ha imádkozik (97%), tanárral (80%), anyai nagyszüleivel (78%).

Szlovákok: anyai nagyszüleivel (70%), apai nagyszüleivel (79%), tanárral (55%), anyjával (38%).

Az adatokból kiolvasható, hogy a németek és a beások közösségében a *család (otthon)* az a nyelvhasználati színtér, ahol a nemzetiségi nyelvet a legtöbbet használják. Az olyan közösségekben, ahol a család mellett más intézményekben is gyakran használják a nemzetiségi nyelvet, ez a jelenség segíti a saját nyelv megőrzését. A családon kívül a szlovákoknál és a szerbeknél az *iskola (okta-*

⁷¹ A magyarországi szerb közösségben a kisebbségi nyelven belüli változatok problematikája a csobánkai szerbekkel készült két interjúrészlet szerint a következőképpen vetődik fel. „Arról már nem is beszélve, hogy minden falunak, így Csobánkának is van egy tájszólása, ami olyan a szerb nyelvhez viszonyítva, mint például a magyarhoz képest a csángó.” „Az ősi nyelvet egyedül a csobánkaiak őrizték meg, ez el van ismervé. A hangsúly. Ezért mindig kinevettek bennünket. Pedig a püspök is ugyanezzel a hangsúllyal prédikál, amivel az igazi csobánkaiak beszélnek. A többi szerb neveti ki ezt” (Barcy, Rudas, Szamos 2000: 50).

tás), a románoknál és a szerbeknél pedig az *ortodox egyház*⁷² is erősíti a saját nyelv használatát. A romák közösségében az összes többi vizsgált közösségtől eltérő módon szabályozott a saját (romani) nyelv választása. Bár a pappal csak magyarul beszélnek, az adatok szerint ez nem akadályozza annak, hogy a hívőkkel szinte csak romani nyelven beszéljenek.

A hat kétnyelvű közösségben végzett adatgyűjtés megerősíti azt a szakirodalmi tételt, hogy az otthon az a nyelvhasználati szintér, ahol a saját nyelv használata leginkább megmarad: mindegyik közösségben ugyanis legalább egy nyelvválasztási szituációra a saját nyelv leggyakoribb használata ezen a nyelvhasználati szintéren jellemző.

A hat kétnyelvű közösség hármas mintázata (romák–szerbek, románok–szlovákok, beások–németek, lásd 2.1.1. ábra) a saját nyelv leggyakoribb használata és a nyelvhasználati szintérek számának összefüggésében is kirajzolódik. A leggyakrabban a saját nyelvet a beások és a németek csupán egy nyelvhasználati szintéren (otthon) használják. Két nyelvhasználati szintéren használják leggyakrabban a románok (otthon, egyház) és a szlovákok (otthon, oktatás). A romák (otthon, egyház, városban) és a szerbek (otthon, oktatás, egyház) viszont saját nyelvüket már három nyelvhasználati szintéren is nagyon gyakran használják (lásd 2.1.1. táblázat). *Ebből az a következtetés vonható le, hogy a vizsgált adatokból kimutatható a saját nyelv használatának gyakorisága és a szinterek száma közötti összefüggés.*

2.1.1. táblázat

Ahol a saját nyelvet a leggyakrabban használják
hat magyarországi kétnyelvű közösségben (N = 421)

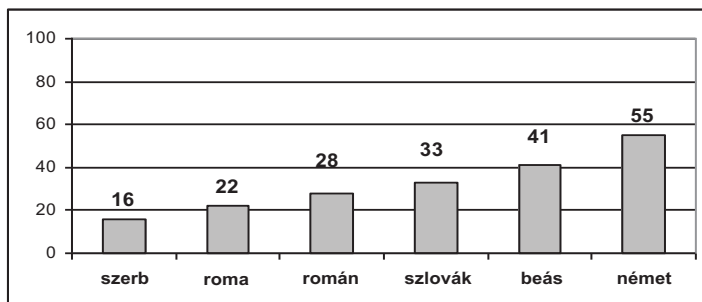
Nyelvhasználati szinterek száma		
Egy	Kettő	Három
Beások (otthon)	Románok (otthon, egyház)	Romák (otthon, egyház, város)
Németek (otthon) ⁷³	Szlovákok (otthon, oktatás)	Szerbek (otthon, oktatás, egyház)

⁷² Menyhárt Krisztina a magyarországi bolgárokról írt tanulmányában is kiemeli az ortodox egyház nyelvmegőrző szerepét: „[a] kapott adatok (...) azt mutatják, hogy egyedül az egyházi élet az a szintér, ahol a bolgár nyelv dominál, minden egyéb helyen, a kisebbségi önkormányzatokat is beleértve, a magyar kerül előtérbe” (Menyhárt 2007: 136).

⁷³ Erb Maria kutatása szerint a magyarországi németeknél a német és a magyar nyelv közötti funkcionális-szituatív munkamegosztásban a kisebbségi nyelv használata elsősorban a privát, intim, családi kommunikációra korlátozódik, a többségi nyelv

2.1.3. ábra

A *mindig magyarul* válaszkategória 22 nyelvválasztási szituációra vonatkozó százalékos átlaga hat közösségben (N = 421)

A 2.1.3. ábra összegzi a többségi nyelvre vonatkozó válaszokat a hat közösségben a vizsgált 22 nyelvválasztási szituációban. Az ábra azt mutatja, hogy a közösségenként bevont 70–71 adatközlő a 22 nyelvválasztási szituációban hány százalékban választotta a *mindig magyarul* válaszkategóriát. A 2.1.3. ábra is, ugyanúgy, mint a 2.1.1. ábra, a százalékok átlagait tartalmazza, és a két ábra a két nyelv használata szerint közel egymás „tükörképe”.

pedig a nyilvános, társadalmi és közéleti nyelvhasználati színtereket fedi le. A német nyelvjárás és a sztenderdváltozat további differenciálódást eredményez. A mindennapok kommunikációjában a sztenderdváltozatot a hazai németiségnek csak egy öntudatosabb, elsősorban értelmiségiekből álló kis csoportja beszéli – nem ritkán demonstratív céllal is (Erb 2004: 23). A 2003 ősze és 2004 tavasza között Tarjánban lefolytatott szociolingvisztikai terepmunka eredményei arról tanúskodnak, hogy a demográfiai, társadalmi, szociális és kulturális faktorok tekintetében Magyarországon viszonylag a legjobb helyzetben lévő magyarországi németeket is a nyelvcsere folyamata jellemzi. Bár Erb Maria megállapítja, hogy a tarjáni németeknél a német nyelv használata a családban a legstabilabb, a MaBiLing nyelvhasználati kérdőív válaszkategóriáinak százalékos aránya ugyanakkor már ezen a nyelvhasználati szinten is a magyar nyelv dominanciáját mutatja. A családi beszélgetések nyelvválasztására kérdező tíz kérdésre kapott összesen 588 válaszon a megadott válaszkategóriák a következőképpen „osztóznak”: 27% mindig németül, 4,5% általában németül, 13% németül és magyarul, 15,5% általában magyarul, 40% mindig magyarul beszél. Az adatközlők leginkább nagyszüleikkel beszélnek/beszéltek németül, őket a szülők követik, de már jóval alacsonyabb arányban. A gyermek–szülő kommunikációban a német nyelv elsősorban a primer szocializációban van jelen, az óvodás, illetve iskolás korral drasztikusan csökken. A házastársak és a testvérek pedig elsősorban magyarul beszélnek egymással (Erb 2004: 22).

A 2.1.3. ábra jelzi, hogy a vizsgált hat közösségben a magyar nyelv funkcionális szerepe mennyire jelentős. Ebből kiderül, hogy a magyar nyelv kizárólagos használata a 22 nyelvválasztási szituációban a németekre (55%) és a beásokra (41%) a legjellemzőbb. Legkevesbé jellemző a magyar nyelv kizárólagos használata a szerbekre (16%) és a romákra (22%).

Az adatokból a kétnyelvűség és a nyelvcseré szempontjából az alábbi következtetések vonhatók le. A német és a beás közösségben a két nyelv használata – a hat közösség viszonylatában – a leginkább aszimmetrikus. A nyelvcserére vonatkozó következtetés, hogy a német és a beás közösségben a német–magyar, illetve a beás–magyar nyelvcseré folyamata a legkorábban indult el, illetve a leggyorsabban megy végbe. Fenntarthatóbb a kétnyelvűség, ezért lassabbnak tekinthető a nyelvcseré folyamata a roma és a szerb közösségben⁷⁴.

Nézzünk egy kicsit a magyar nyelvre vonatkozó összesített, átlagolt MaBiLing adatok mögé is!

A 2.1.2. ábrához hasonlóan a *mindig magyarul* válaszokat is négy csoportra osztottam a 22 nyelvválasztási szituáció szerint (lásd a 2.1.4. ábrát). Itt most aszerint történt a csoportosítás, hogy az egyes nyelvválasztási szituációkban a *mindig magyarul* válaszok milyen százalékban fordultak elő. A 2.1.4. ábra tehát azt jelzi, hogy a magyar nyelv pozíciója hogyan erősödik, a nyelvcseré folyamata hogyan halad előre a vizsgált közösségekben a nyelvválasztási szituációk szerint. Az eredmények azt mutatják, hogy azokban a közösségekben, ahol a magyar nyelv, ezzel együtt a nyelvcseré komoly teret nyert, a magyar nyelvhasználat nyelvválasztási szituációként kiegyenlítettebb (lásd a németek⁷⁵ és a beások adatait). Ezzel ellentétben például a szerbeknél a 22 között nincs egyetlen olyan

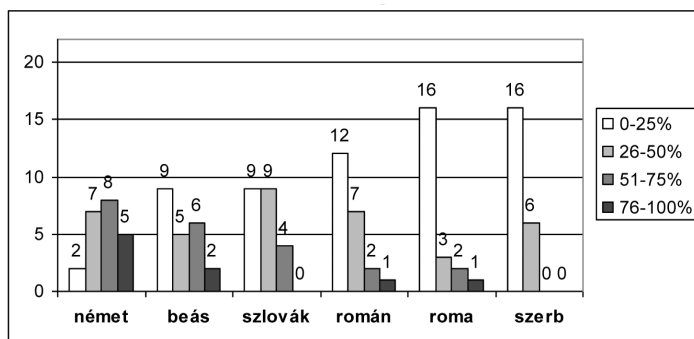
⁷⁴ Az egy országon belül élő kétnyelvű csoportok nyelvcseréjének összehasonlító vizsgálataiban (lásd például Clyne monográfiáját Ausztrália vonatkozásában) gyakran felmerül a csoportok „etnikai és nyelvi vitalitása”, vagyis az a probléma, hogy egyes csoportok gyorsabban, mások viszont lassabban térnek át a többségi nyelv használatára. Ausztrália esetében például az etnikai és nyelvi vonások megőrzése leginkább a görögökre jellemző, a legkevesbé pedig a hollandokra (Clyne 1982: 36).

⁷⁵ A vizsgált hat magyarországi nemzetiségi közösség közül a németek nyelve – például az angol, a francia és a spanyol mellett – nemzetközi státusszal rendelkezik. Ez a státusz önmagában nem elegendő tényező ahhoz, hogy közösségi szinten a német–magyar nyelvcserét meg tudja akadályozni. Kétségtelenül a közösség bizonyos rétegében (pl. az értelmiség körében) ez a faktor jelentős nyelvmegőrző tényezőnek minősül. Nem egyedi eset, hogy egy nemzetközileg széleskörűen elterjedt nyelv elszorít, hogy lecseréljék egy másik nyelvre. Például az argentinai angol közösség az angol–spanyol nyelvcseré folyamatát éli át (lásd Myers-Scotton 2006: 69–70).

nyelvválasztási szituáció sem, ahol átlagosan 51%-nál nagyobb mértékben lenne használatos a magyar nyelv. A román és a szerbek a 22-ből egyformán 16–16 nyelvválasztási szituációban csupán 0 és 25% között választják kizárólag a magyar nyelvet (1-es százalékos kategória). Ugyanakkor a németeknél összesen 13 nyelvválasztási szituációban, vagyis a vizsgált nyelvválasztási szituációk több mint a felében (!) 50%-nál nagyobb arányban használják a német helyett *mindig* a magyar nyelvet (3-as és 4-es százalékos kategória).

2.1.4. ábra

A *mindig magyarul* válasz 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva hat közösségben (N = 421)

A vizsgált közösségekben a magyar nyelvet legtöbbször a következő nyelvválasztási szituációkban használják.

Szerbek: egy magyar jelenlétében (43%), unokával (41%), házastárssal (38%), szomszédokkal (33%).

Románok: pappal (100%), polgármesteri hivatalban (67%), munkatárssal (67%), bolti eladóval (42%).

Románok: egy magyar jelenlétében (86%), ha számol (66%), unokával (56%), bolti eladóval (48%).

Szlovákok: pappal⁷⁶ (68%), ha számol (55%), egy magyar jelenlétében (52%), gyermekkel (51%).

⁷⁶ „A magyar–szlovák kétnyelvűség időszakában az egyes nyelvi rétegek – településétől függően – hosszabb-rövidebb ideig párhuzamosan élnek egymás mellett, majd bizonyos területeken az adott szlovák nyelvi réteg háttérbe szorul, ill. funkcióját veszítve kihal, pl. az egyházi adminisztráció nyelve” (Zsilák 1993: 180).

Beások: pappal (92%), polgármesteri hivatalban (91%), tanárral (71%), munkatárssal (64%).

Németek: pappal (100%), polgármesteri hivatalban (91%), bolti eladóval (84%), egy magyar jelenlétében (81%).

Az adatok szerint négy vizsgált kétnyelvű közösségben (romák, szlovákok, beások, németek) a magyar nyelv használata *a pappal* való beszélgetés során a leggyakoribb. Ezekben a közösségekben nincs saját nyelven működő egyház. Az ortodox szerbek és románok esetében ez a nyelvválasztási szituáció a saját nyelven működő egyháznak köszönhetően a saját nyelvhez kötődik. A magyar nyelv használata *egy magyar jelenlétében* nagyon gyakran, szintén négy közösségben fordul elő (szerbek, románok, szlovákok, németek). Kivételt ez alól ebben az esetben a beások és a romák képeznek (lásd 2.1.2. táblázat). Megjegyzem, ez az első közös vonása a két cigány közösségnek, hogy nem tartják „udvariatlanságnak”⁷⁷, ha saját közösségük tagjával egy magyar jelenlétében saját nyelvükön szólnak meg. A másik négy kétnyelvű közösségben viszont egy magyar jelenléte *szabályszerűen* a magyar nyelv használatát követeli meg. A *MaBiLing* eredmények arra mutatnak rá, hogy míg a beások és a romák egyéb identitásjegyei „felfedhetik” a többségtől való eltérésüket, addig a másik négy kétnyelvű közösségnél a saját nyelv a legfőbb markere a többségtől való identitásbeli elkülönülésüknek, amelyet el tudnak rejtteni, és az adatok szerint következetesen, egységesen el is rejtik. Ez az eredmény egyben a többségnek a nemzetiségekhez, illetve az egynyelvűeknek a kétnyelvűekhez való viszonyát is tükrözi. A *vásárláskor* (bolti eladóval, számolás) szintén gyakori a magyar nyelv használata a hatból négy közösségben (németek, romák, románok, szlovákok). Az *otthon* nyelvhasználati színtérhez tartozó nyelvválasztási szituációk közül magyarul a legtöbbet az unokával a szerbek és a románok, a gyermekkel a szlovákok, a házastárssal pedig a szerbek beszélnek. Fontos megjegyezni, hogy a családhoz kapcsolódó nyelvválasztási szituációkban a németek, a beások és a romák használják a legkevésbé a magyar nyelvet. Vagyis még a *családi nyelvhasználat mintázata sem egységes a vizsgált hat kétnyelvű közösségben*. A magyar nyelv használatára vonatkozó adatok szerint a romák közössége kép-

⁷⁷ Csiszár Rita összehasonlító kutatásából kiderül, hogy a bécsi diaszpóra és az alsóöri őshonos magyarság minden csoportjában az adatközlők életkorától, iskolai végzettségétől és egyéb szociológiai paraméterétől függetlenül a „kisebbségi nyelv használata »a nyelvet nem ismerők társaságában betartandó elemi udvariassági szabályok« (Szépfalusi 1992: 131), annak megsértése pedig »illetlenségnek minősül« (Csiszár 2008/2009: 53).

viseli leginkább azt a szabályszerűséget, hogy csak azokkal a beszédpartnerekkel használják a magyar nyelvet, akik a romanit nem beszélik. Ez a nyelvválasztási stratégia támogatja a legerőteljesebben a közösségi kétnyelvűség fenntartását.

2.1.2. táblázat

Ahol a magyar nyelvet a leggyakrabban használják
hat magyarországi kétnyelvű közösségben (N = 421)

Nyelvhasználati szinterek						
Egy magyar jelenléte/ szomszédok	Egyház	Vásárlás	Hivatal	Otthon	Munka	Oktatás
Németek Románok Szerbek Szlovákok	Beások Németek Romák Szlovákok	Németek Romák Románok Szlovákok	Beások Németek Romák	Románok Szerbek Szlovákok	Beások Romák	Beások

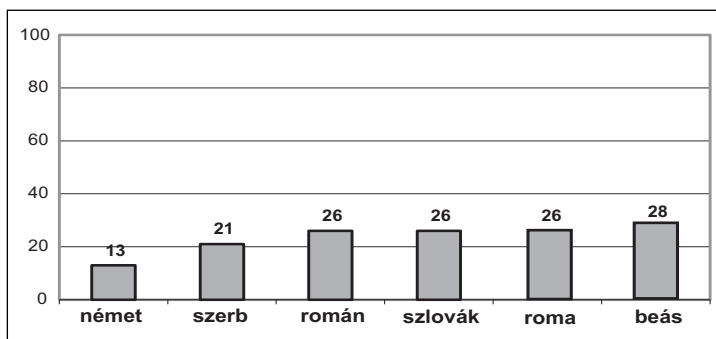
A 2.1.1. és a 2.1.2. táblázatot egybevetve kiderül, hogy míg a saját nyelv gyakori használatához négy nyelvhasználati szintér kötődik, addig a magyar nyelv esetében ennek közel kétszerese.

A két nyelv együttes használatát vizsgálom, amikor a „nemzetiségi nyelven”⁷⁸ és magyarul (egyforma mértékben) válaszokat elemzem. Elméletileg két módon lehet igazolni, hogy a vizsgált közösségekben a kétnyelvűség fenntartható. Az egyik mód az, amikor a nyelvválasztási szituációk nagyobb részére a nemzetiiségi nyelv, kisebb részére a többségi nyelv használata a jellemző. Vagyis, ha a kétnyelvű közösség tagjai egymással a közösség saját nyelvét és a közösségen kívüliekkel a magyar nyelvet beszélik. A 2.1.1. és a 2.1.3. ábra adatai ezt nem igazolták, hiszen például még a családi nyelvhasználati szintéren sem valósul meg a saját nyelv kizárólagos használata. A másik mód az, amikor minden nyelvválasztási szituációra a két nyelv együttes: kiegészítő, kevert használata a jellemző. Az adatok szerint egy közösségre sem jellemző kiugróan az, hogy az adatközlők a nyelvválasztási szituációkban mindkét nyelvet alternálva választanak (lásd 2.1.5. ábra). Az viszont mindenképpen említést érdemel, hogy az adatok azt mutatják, hogy a németekre vonatkozik a legkevésbé, hogy a két nyelvet egyenlő arányban felváltva használnák (13%) – a többi öt közösségben ez az érték 20% feletti.

⁷⁸ Az öt válaszkategória közül ez a 3. volt. A MaBiLing terepmunka alatt természetesen ebben az esetben is a közösség nyelve lett felajánlva a „nemzetiségi nyelv” helyett (például szerbül és magyarul, szlovákul és magyarul).

2.1.5. ábra

A „nemzetiségi nyelven” és magyarul válaszkategória 22 nyelvválasztási szituációra vonatkozó százalékos átlaga hat közösségben (N = 421)

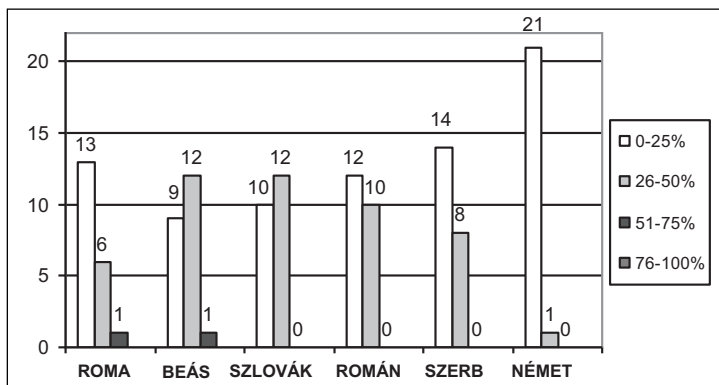

Ebben az esetben is megvilágítom, hogy mely nyelvválasztási szituációkra jellemző a leginkább és mely nyelvválasztási szituációkra jellemző a legkevésbé a két nyelv alternált (váltakozó) használata. 4 százalékos kategóriára próbáltam bontani a 22 nyelvválasztási szituációt a „nemzetiségi nyelven” és magyarul (egyformán) válaszok százalékos előfordulása szerint. A 2.1.6. ábrán összefoglalt eredmények szerint nincs olyan közösség, ahol a 22 nyelvválasztási szituációban a két nyelvet kiegyenlítve használnák. Nincs olyan közösség, ahol a 22 nyelvválasztási szituációból a fenti 1–4. százalékos kategória mindegyikébe jutna legalább egy nyelvválasztási szituáció. A hatból öt közösség esetében az 1-es és a 2-es százalékos kategóriába (0–50%) kerülnek a vizsgált nyelvválasztási szituációk, a németeknél viszont szinte csak az 1-es százalékos kategóriába (0–25%). Ez utóbbi közösségben a 22 nyelvválasztási szituációból 21-re az a jellemző, hogy 26%-nál kisebb arányban használatos a német és a magyar nyelv alternálva.

A kétnyelvűség szempontjából levont következtetés az, hogy a vizsgált közösségekben és nyelvválasztási szituációkban a kétnyelvűségnek az a módja, hogy egyforma mértékben használják mindkét nyelvet, kevésbé terjedt el, mint például a magyar nyelv kizárólagos használata. A MaBiLing adatok azt mutatják, hogy a kétnyelvűség a vizsgált magyarországi nemzetiségi közösségek közül a romák közösségében a leginkább fenntartható, őket követik a szerbek. A németek közösségében mutatkozik meg leginkább a kétnyelvűség átmeneti állapota.

2.1.6. ábra

A „nemzetiségi nyelven” és magyarul válasz 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva hat közösségben (N = 421)

Diszkusszió

A fejezetben eddig ismertetett összehasonlító MaBiLing kutatási eredmények szerint a mindennapi kommunikációt lefedő nyelvválasztási szituációkban a vizsgált hat magyarországi közösségben a kétnyelvűség változatosságot mutat. A nemzetiségi nyelv „kizárólagos” használata, vagyis a nemzetiségi nyelv megőrzése a romákra és a szerbekre a legjellemzőbb. A roma közösségben a 22 nyelvválasztási szituációban választott saját nyelv egyenletes megoszlása a 4 százalékos kategória (1-es = 0–25%, 2-es = 26–50%, 3-as = 51–75%, 4-es = 76–100%) szerint a fenntartható kétnyelvűség megvalósulását mutatja (lásd 2.1.7. ábra), ez tekinthető a *fenntartható kétnyelvűség*⁷⁹ modell (FKM) feltételének. A magyar nyelv „kizárólagos” használatának a gyakorisága, az előrehaladott stádiumú nyelvcsera a németek, beások, szlovákok, románok közösségére a jellemző. Ezek közül a közösségek közül a németeknél fejlődött ki a legjobban a (német–magyar) nyelvcsera, amit a 2.1.8. ábrán a magyar nyelv kizárólagos használatának százalékos megoszlásával igazolok a 4 százalékos kategória szerint. Mindez az a *nyelvcseremodell* (NYCSM) mintázatát mutatja.

A fent elemzett MaBiLing adatok segítségével kialakítható az a sorrend, amely arra vonatkozik, hogy a hat közösségben a nyelvcsera folyamata hol a legelőrehaladottabb: 1. németek, 2. beások, 3–4. szlovákok, románok, 5. szerbek, 6.

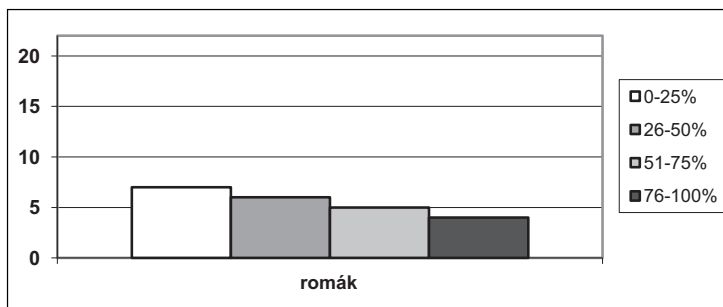
⁷⁹ A definíciót lásd fent, ugyanebben az alfejezetben.

romák. A nemzetiségi nyelv megőrzése tekintetében a sorrend a nyelvcsereére vonatkozó sorrend fordítottja: 1. romák, 2. szerbek, 3–4. románok, szlovákok, 5. beások, 6. németek.

Az eredmények között említhetjük meg, hogy az olyan közösségekben, ahol a család mellett más intézményekben is gyakran használják a nemzetiségi nyelvet, ez a jelenség jól kimutathatóan segíti a nyelvmegőrzést (például a nemzetiségi nyelven működő ortodox egyház és iskola). A beás és a roma közösségeket az oktatási nyelvi diszkrimináció sújtja, hiszen nincsenek országos lefedettségű beás és romani nyelven oktató iskolák, elenyésző a beásul vagy romaniul tudó tanítók, tanárok száma, nincs beás és romani nyelvtanárképzés, és hiányoznak a tankönyvek, szótárak és más tananyagok (Kontra 2007: 147). A beás és a romani nyelv és a közösségi kultúra megőrzésére, egyúttal a műveltségbeli lemaradás pótlására néhány úgynevezett modellintézmény vállalkozott (Forray 2007:

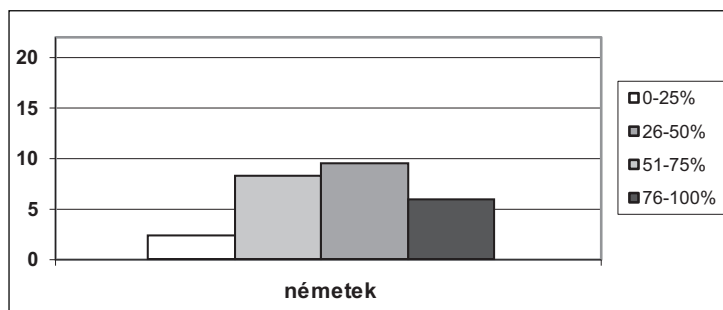
2.1.7. ábra

A mindig romani nyelven válasz 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva (N = 70)

2.1.8. ábra

A mindig magyarul válasz a németeknél 22 nyelvválasztási szituációban 4 százalékos kategóriára bontva (N = 70)

162–163). Azokban a közösségekben (beások, németek), ahol az egyház magyar nyelvű és a nyelvcsere folyamata a befejező szakaszához közelít, a nemzetiségi nyelv használata a családi nyelvhasználati szintérre szorult vissza, sőt már ezen a nyelvhasználati szintéren is egyre számottevőbb a magyar nyelv térnyerése.

Magyarországon a vizsgált közösségek közül leginkább egy közösségben, a románoknál volt kimutatható, hogy a saját nyelv megőrzéséhez elsősorban az erős közösségi kohézió és a közösség zártsága járul hozzá.

2.2. A nyelvtudás variabilitása a román és a szlovák kétnyelvű közösségben

A fenntartható kétnyelvűség modelltől és a nyelvcseremodellről szóló 2.1. alfejezetben leírtakból többek között az derül ki, hogy a hat magyarországi kétnyelvű közösség közül a románok és a szlovákok kétnyelvűsége hasonló leginkább abból a szempontból, hogy a nyelvválasztási szituációkban milyen arányban oszlik meg a közösség két nyelvének használata. A két közösségben a vizsgált 22 nyelvválasztási szituációban átlagosan 28%-ban használják kizárólag a román, illetve a szlovák nyelvet (lásd 2.1.1. ábra). A magyar nyelvre vonatkozó adatok is közel állnak egymáshoz: míg a szlovákok mintatátlaga azt mutatja, hogy a 22 nyelvválasztási szituációban 33%-ban használják mindig a magyar nyelvet, addig a románoknál ez az érték 28% (lásd 2.1.3. ábra). Ennek a vizsgálati eredménynek a fényében ebben a két közösségben további összehasonlító elemzést végzek. Az elméleti kérdés az, hogy a kétnyelvűség, a két nyelv használata összefügg-e a nyelvtudásra vonatkozó adatokkal. Vagyis e két közösségben továbbra is hasonló értékeket kapunk-e, ha a nyelvtudásra vonatkozó válaszokat elemezzük?

A kétnyelvű közösségben ismert nyelvek egymáshoz viszonyítva mérhetők a tekintetben, hogy a mindennapok során a közösségben milyen mértékben oszlik meg használatuk (lásd 2.1. alfejezet) és milyen szinten ismerik a közösség tagjai a nyelveket (lásd 1. fejezet). A továbbiakban a magyarországi románok kétnyelvűségét a román és a magyar nyelv ismerete alapján mutatom be, összehasonlítva a magyarországi szlovákok⁸⁰ szlovák és magyar nyelvismeretével (vö. Borbély

⁸⁰ Gyivicsán Anna megállapítja, hogy a magyarországi szlovákok kiskőrösi közösségében az anyanyelvvél szoros kapcsolatban lévő, még élő szokások az 1930-as évek közepén váltak először kétnyelvűvé. Például a lakodalmakban ekkor még szlovák és

2007b). A 142 kérdést magában foglaló kérdőíves interjúban a román adatközlőknek a kétegyházi román (területi és kontaktus nyelvváltozat), a sztenderd román⁸¹ és a magyar nyelv ismeretét, tudását kellett ötfokozatú skálán értékelniük. A szlovák adatközlőknek ugyanezen az ötfokozatú skálán a tótkomlói szlovák (területi és kontaktus nyelvváltozat), a sztenderd szlovák és a magyar nyelv ismeretét, tudását kellett értékelniük. Az 1-től 5-ig megadott válaszkategóriák az iskolai osztályzatoknak megfelelően lettek kialakítva⁸². Ez az ötfokozatú skála a következőképpen értelmezendő: 5 = *Nagyon jól, kiválóan*, 4 = *Jól, könnyen*, 3 = *Közepesen, többé-kevésbé*, 2 = *Nehezen, gyengén*, 1 = *Egyáltalán nem tudom a megjelölt nyelvet/nyelvváltozatot* (lásd a 2.2.1., 2.2.2. és 2.2.4. ábrát). Elsőként a leíró statisztikai eredmények bemutatása következik, majd a különböző statisztikai próbával történő elemzések bemutatására kerül sor. Ez utóbbi esetben csak a statisztikailag szignifikáns különbségeket ismertetem (lásd a 2.2.3. és a 2.2.5. ábrát).

Az *Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a kétegyházi román/tótkomlói szlovák nyelvet?* kérdéssel arra vonatkozólag gyűjtöttünk adatokat, hogy az adatközlők mennyire tudják, mire értékelik a kétegyházi román, illetve a tótkomlói szlovák nyelvtudásukat. Ezeket a nyelvváltozatokat a közösségek az informális beszédhelyzetekben, családtagjaikkal, barátaikkal és ismerőseikkel használják. Az erre a kérdésre kapott válaszok eloszlását a két mintára a 2.2.1. ábra foglalja össze. Az ábra azt mutatja, hogy a két közösség hasonlóképpen értékeli a kétegyházi román, illetve a tótkomlói szlovák nyelvváltozat ismeretét. Mindkét közösségben azok voltak a legtöbben, akik „nagyon jól, kiválóan” beszélik nyelvváltozatukat (románok: 42%, szlovákok: 50%). 4-es értéket adott válaszul a románok 25%-a és a szlovákok 26%-a. 1-es, 2-es és 3-as értékkel a

magyar vőfélyt alkalmaztak, akik szlovákul, illetve magyarul mondták el a lakodalmi verseket, rigmusokat. A folklórnak ez a nagyon tudatosan funkcionáló kétnyelvűsége azonban az 1940-es évek elején nagyrészt eltűnt (Gyivicsán 1993: 143). A békéscsabai szlovák értelmiségiek körében az 1990-es évek második felében Uhrin Erzsébet végzett kutatásokat. Az eredmények szerint generációról generációra csökken a szlovák anyanyelvi, s ezzel fordított arányban nő a többségi (magyar) nyelvi kompetencia. Funkcionális szempontból a szlovák nyelv a megkérdezettek többségének a második nyelve (Uhrin 2004: 13, 196–198). A szlovákot anyanyelvként elismerőknél is első-sorban érzelmi azonosulásról van szó (lásd Gyivicsán 1993: 139; Uhrin 2004: 199).

⁸¹ A vizsgált kétnyelvű közösségekben – értelemszerűen – a saját/nemzetiségi nyelv változataira kérdeztünk rá.

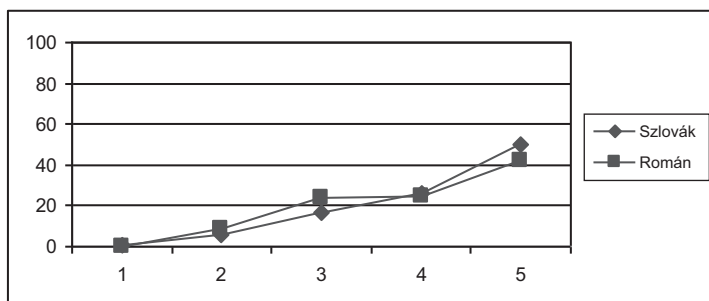
⁸² Ellentétben például egyes nyelvtudást mérő ötfokozatú skálával, ahol az értékek fordítva lettek megadva (Gal 1979: 182).

románok összesen 33%-a és a szlovákok összesen 24%-a értékelte kétegyházi román, illetve tótkomlói szlovák területi változatának ismeretét.

A kétegyházi románok és a tótkomlói szlovákok között itt semmilyen statisztikai próbával nem jött ki szignifikáns különbség.

2.2.1. ábra

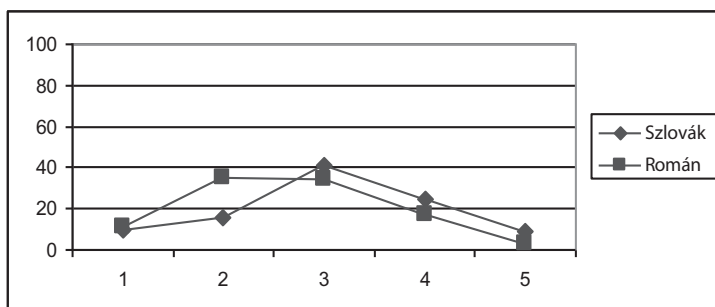
Az Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a kétegyházi román/tótkomlói szlovák nyelvet? kérdésre kapott 1-5-ig terjedő válaszok százalékos eloszlása a román és a szlovák mintában (N = 141)

Az Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a román/szlovák irodalmi nyelvet? kérdéssel az iskolában tanult változatra kérdeztünk rá. A közösség tagjai a sztenderd (irodalmi) románt, illetve szlovákot formális beszédhelyzetekben használják, például a romániai vagy a szlovákiai beszélőkkel, a közösségi rendezvényeken felszólalók, az iskolában a tanárok a diákokkal. Az eredmények szerint a megkérdezett románok legtöbbször 2-re (35%) és 3-ra (34%) értékelték sztenderd nyelvváltozatuk ismeretét, a szlovákok pedig 3-asra (41%) és 4-esre (25%).

2.2.2. ábra

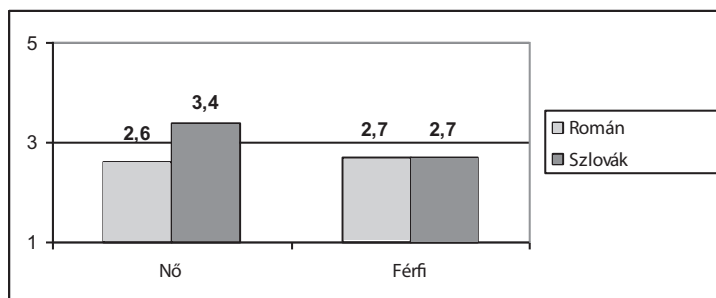
Az Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a román/szlovák irodalmi nyelvet? kérdésre kapott válaszok százalékos eloszlása a román és a szlovák mintában (N = 141)

Keresve a különbségeket a kétegyházi románok és a tótkomlói szlovákok válaszaiban kiderült, hogy közöttük egyetlen szignifikáns különbség van. Bármelyik statisztikai próbát (pl. Welch-próba, varianciaanalízis) felhasználva az a különbség derült ki, hogy a szlovák nők jobban ismerik a sztenderdet, mint a román nők és a román és szlovák férfiak (lásd 2.2.3. ábra). A szignifikáns ($p < 0,05$) különbségek társadalmi hátterét itt nem elemzem.

2.2.3. ábra

Az *Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a román/szlovák irodalmi nyelvet?* kérdésre kapott válaszok átlagértékei nemenként a román és a szlovák mintában (N = 141)

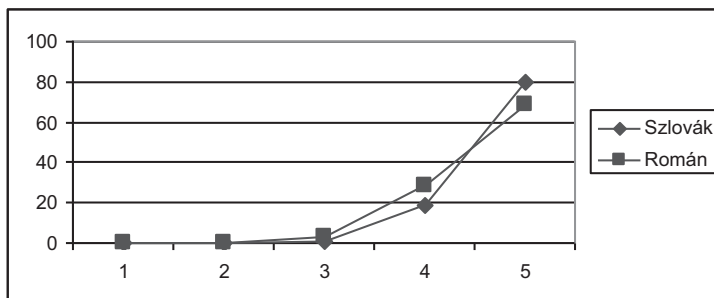

Harmadikként a magyar nyelv tudására is rákérdeztünk. Az *Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a magyar nyelvet?* kérdésre Kétegyházában és Tótkomlóson kapott válaszokat a 2.2.4. ábra összegzi. A román adatközlők 97%-a, a szlovák adatközlők 99%-a 4-esre vagy 5-ösre értékeli magyarnyelvtudását. Ezeket az adatokat összehasonlítva a 2.2.1. és a 2.2.2. ábrán bemutatott adatokkal megállapítható egy sorrend aszerint, hogy az adatközlők miként értékelik a román, illetve a szlovák nyelven belüli változatok tudását, illetve magyarnyelvtudásukat. Eszerint mindkét közösségben legjobban magyarul beszélnek, ezt követi a kétegyházi román, illetve a tótkomlói szlovák tudása, s legkevésbé a sztenderd román, illetve a sztenderd szlovák változatot tudják. A három mintaátlag közötti különbségek a közösségeken belül bármely statisztikai próba (pl. egyszempontos varianciaanalízis) szerint szignifikánsak.

Az adatok a román–magyar, illetve a szlovák–magyar nyelvcseré folyamatát igazolják, mert egy fenntartható kétnyelvű közösségben a nyelvek közötti tudásban ilyen különbségek nem valószínűek. Abban az esetben lenne a közösségre jellemző a nyelvmegőrzés, ha a fenntartható kétnyelvűség kialakulásának jelei lennének kimutathatók. Hozzáteszem, hogy a kétnyelvűségnek nem feltétele a két nyelv *azonos szintű* tudása (lásd 1. fejezet).

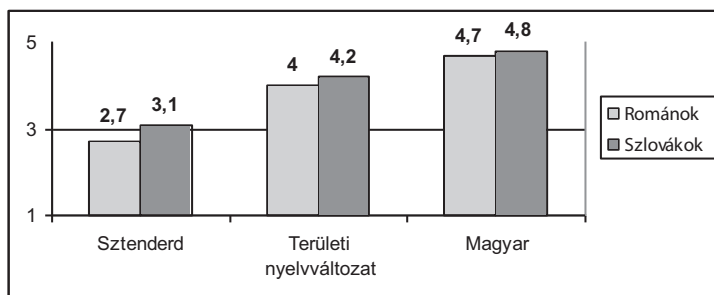
2.2.4. ábra

Az *Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a magyar nyelvet?* kérdésre kapott válaszok százalékos eloszlása a román és a szlovák mintában (N = 141)

2.2.5. ábra

A román és szlovák területi nyelvváltozat és sztenderd, valamint a magyarnyelvtudás mintaátlaga a román és a szlovák mintában (N = 141)

Diszkusszió

A magyarországi román és szlovák kétnyelvű közösségek összehasonlításával arra az elméleti kérdésre kerestem a választ, hogy hogyan függ össze a közösségekben beszélt nyelvek nyelvválasztási szituációkhoz kapcsolt választása, valamint a közösségekben beszélt nyelvek tudása. A MaBiLing adatok szerint ez a két nyelvi jelenség a két közösségben hasonló mintázatot mutat. Mindkét közösségben jobban tudják a magyar nyelvet, mint a román, illetve a szlovák területi nyelvváltozatot. A legalacsonyabb szinten mindkét közösségben a nemzetiségi nyelv sztenderd változatát ismerik. A két közösség összehasonlításakor a statisztikai elemzések egy esetben hoztak szignifikáns különbséget, eszerint

a szlovák nők jobban beszélik a sztenderd változatot, mint a román nők és a szlovák és román férfiak.

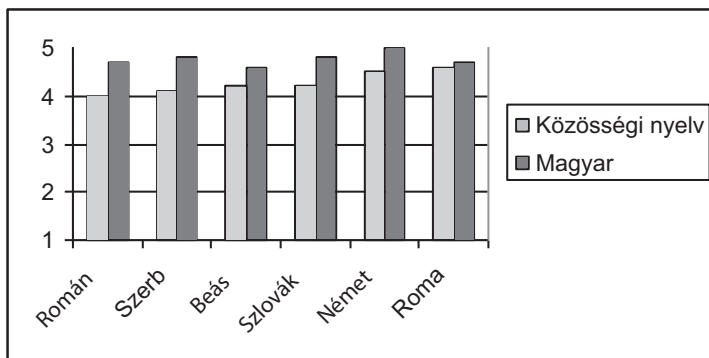
A román és a szlovák adatokat további négy magyarországi kétnyelvű közösség eredményeivel hasonlítom össze. A 2.2.6. ábra azt mutatja be, hogy miként értékelte nyelvtudását 2003–2004-ben hat magyarországi (ős)honos nemzetiség 70–71 adatközlője. A 421 adatközlő *önbecslése* szerint átlagosan magyarul jobban beszélnek, mint saját nemzetiségi nyelvükön. Jelentős különbségek a hat közösséget tekintve nincsenek:

- a saját nyelv tudását a románok értékelték a leggyengébbre (4) és a romák a legmagasabbra (4,6),
- a beások értékelték magyarnyelvtudásukat a leggyengébbre (4,6) és a németek voltak azok, akik a legmagasabbra értékelték magyar nyelvi tudásukat (5).

A 2.2.6. ábra adatait összehasonlítva az 1. fejezetbeli 1.6.1. ábra adataival – figyelembe véve a két vizsgálat közötti módszertani különbségekből fakadó torzító tényezők lehetőségeit is – kiderül, hogy a vizsgált hat határainkon túli magyar közösség adatközlői jobban beszélik saját nyelvüket, mint a többségi nyelvet; ezzel szemben a vizsgált hat magyarországi (ős)honos nemzetiség adatközlői jobban beszélik a többségi nyelvet, mint saját nyelvüket.

2.2.6. ábra

A közösségi nyelv területi nyelvváltozatának és a magyar nyelvnek az ismerete (ötfokozatú skála, önbecslés, mintaátlagok) hat magyarországi (ős)honos nemzetiségi közösségben (N = 421)

A MaBiling elemzések azt mutatják, hogy mind a hat közösségben a magyar nyelv tudását magasabbra értékelik, mint a közösségi nyelv területi változatának tudását. A nemzetiségi nyelv tudását az a közösség értékelte a legmagasabbra, amelyikre a fenntartható kétnyelvűség a legjellemzőbb; illetve a magyar nyelvtudását az a közösség értékelte a legmagasabbra, amelyik a leggyakrabban használja a magyar nyelvet. Az eredmények lehetőséget nyújtanak a következő hipotézis megfogalmazására: a kétnyelvű közösségben beszélt nyelvek választása együtt jár a nyelvek tudásával.

2.3. A kétnyelvű közösségek szubjektív vélekedése a nemzetiségi nyelven belüli változatokról

Az eddigi kutatási eredmények tanúsága szerint a nyelvi attitűdök és a nyelvi viselkedés viszonya bonyolult és összetett. Egyesek szerint a nyelvi attitűd nagymértékben meghatározza a nyelvi viselkedést (Lambert 1967), mások úgy vélekednek, hogy maga a nyelvi attitűd is nyelvi viselkedésből fakadó tényező (pl. Brudner–Douglas 1979). Megint mások szerint ellentmondásos és ambivalens a viszony a nyelvi attitűdök és a nyelvi viselkedés között. Szép számmal lehet példát találni annak igazolására, hogy a kétnyelvű közösségekben a nyelvi attitűd a nyelvi viselkedéssel ellentétes összefüggést mutat. Egy 1990-es vizsgálatban a kétnyelvű kétegyházi románok azt választották, hogy szebb a román nyelv, mint a magyar nyelv, viszont ugyanezek az adatközlők beszélgetéseik során mégsem választották gyakrabban az általuk szebbnek mondott nyelvet, a románt (Borbély 1995a). Lawson és Sachdev (2000) kutatásának eredménye szerint azok a kétnyelvűek, akik „rossznak” gondolják a kódváltást, ennek ellenére továbbra is kódot váltanak, s amikor kódváltásukat követően szembesítik őket azzal, hogy kódot váltottak, nem biztosak abban, hogy váltottak-e kódot vagy sem⁸³. „Ahány nyelv, annyi ember” – ezt a kétnyelvűségről alkotott értékelő szemléletet hangoztatják azok a kétnyelvűek is, akik nem adják át a következő generációnak saját anyanyelvüket (vö. LongBiLing adatbázis). Elzárva gyermekeiktől a lehetőséget, hogy gyermekkorukban kétnyelvűvé váljanak. Mindezek ismeretében a kétnyelvű

⁸³ A Városlődön élő magyarországi németek körében végzett kódváltásra vonatkozó kérdőíves attitűdvizsgálat adatai szerint viszont (a négy vizsgálati kérdés közül egy kivételével) „a fiatalabb adatközlők éppúgy elfogadóak a kódváltással szemben, mint az idősebb adatközlők, akik mindennapi interakcióikban használják is azt” (Németh 2009: 188).

közösségekre jellemző nyelvi attitűdök és a nyelvcsera összefüggéseit elméleti szinten keresve a következő kapcsolatot tételezem fel. A pozitív nyelvi attitűd a fenntartható kétnyelvűséget támogatja, a negatív vagy ambivalens nyelvi attitűd viszont a nyelvcserét segíti elő.

A nyelvcsera legfőbb jele, hogy a kétnyelvű közösség tagjai generációról generációra egyre kevesebbet használják saját nyelvüket és egyre többet használják a másik (általában a többségi) nyelvet. Ennélfogva a nyelvcsera amellett, hogy tekinthető a társadalmi hatások következtében kialakuló közösségi, illetőleg nyelvi változásnak, értelmezhető úgy is, mint a nyelvi viselkedési folyamatok összessége is. Mindezek ismeretében a nyelvi attitűdök és a nyelvcsera összefüggéseit keresve megvizsgálom, hogy leegyszerűsített feltételezés-e az, miszerint a nemzetiségi nyelvhez kötődő negatív vagy ambivalens nyelvi attitűdök a nyelvcserét segítik elő (vö. Borbély 2007b).

Gyivicsán Anna a magyarországi szlovákok nemzetiségi létének és kultúrájának dimenzióit bemutató könyve egyik fejezetében a magyarországi szlovák nyelvszigeteken megfigyelt anyanyelvi értékvesztés folyamatát elemzi (2003-II.: 101–106). A már 1993-ban megírt tanulmány célja kideríteni, mi az oka annak, hogy:

„A nyelvszigeteken beszélt nyelvjárások krízisüket élik; a kihalás stádiumába kerültek. A legfiatalabb generációk húsz éve nem tanulják meg, nem veszik át a nyelvjárást. Az iskolában tanított irodalmi nyelv nem lett a szlovák közösségek kommunikációs nyelve. Ezt a szerepet egyre inkább a magyar nyelv tölti be” (Gyivicsán 2003-II.: 101).

A tanulmányból kiderül, hogy a közösség tagjai szerint szlovák nyelvtudásuk nem megfelelő szintű, és a leginkább megragadható jelenség számukra a kontaktushelyzetből fakadó magyar nyelvi hatás: „se szlovákul, se magyarul” (Gyivicsán 2003-II.: 101). A szerző szerint a szlovák közösségben a nemzetiségi nyelvjárás negatív megítélésének sztereotipizálódása a XIX. század második felétől veszi kezdetét⁸⁴. Ekkor a helytörténeti irodalomban (pl. Haan 1845; Zsi-

⁸⁴ Magyarországi szlovák hősei vannak Závada Pál (1997) *Jadviga párnája* című művének, amely kétségtelenül a XX. század végi magyar szépirodalom egyik legnépszerűbb regénye. Ennek a regénynek a narratív stratégiáit elemezve Kiss Tamás Zoltán figyelemre méltó megállapítást tesz. Az irodalmi ábrázolás által a kisebbségi közösségről *művészi*leg és nem nyelvészetiileg vagy szociolingvisztikailag adható hiteles, árnyalt és gyakran „igazabb” ábrázolás, mint amelyet a többségi előítéletek antoló-

linszky 1872) olyan példamondatok⁸⁵ jelennek meg, amelyek a magyar nyelvnek a szlovák nyelvre gyakorolt és erősen felnagyított hatását hangsúlyozzák. Mivel – Gyivicsán Anna szerint – ezek a mondatok nem tükrözik a XIX. századi alföldi szlovákság valós nyelvhasználatát, az okok más szinten keresendők.

„E negatív nyelvi értékelések feltehetően a szlovák nyelv társadalmi szerepében bekövetkezett változásokat jelzik, mintsem a valós nyelvi helyzetet, azt az állapotot, amikor a magyar nyelv társadalmi térhódítása, intézményi szerepe felerősödött, s a szlovák közösségekben is fokozatosan csökkenni kezdett a társadalmilag meg nem becsült nyelv értéke” (Gyivicsán 2003-II.: 103).

Annak, hogy „a beszélők nyelvi attitűdje megváltozik, mindig nyelven kívüli, tehát társadalmi oka van” – írja Kiss Jenő is a magyar köznyelv és a nyelvjárássok kapcsolattörténetét vizsgálva (1996: 151). A XIX. századtól kezdődően a magyarországi nemzetiségi nyelvek és a magyar nyelv megítélésében bekövetkezett változások, illetőleg a magyar köznyelv és a nyelvjárások megítélésében bekövetkezett változások párhuzamosan zajló folyamatok, amelyek a társadalomban végbemenő változások következményeként alakultak ki.

A hazai nemzetiségek nyelvmegőrzése a magyar többség kisebbségekhez fűződő attitűdjétől is függ. Ezzel kapcsolatban kevés kutatás született. Ezek közé tartozik a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI)⁸⁶ egyik modulja, amelyben a magyarországi nemzetiségek két csoportjával kapcsolatos következő kérdés is szerepel: *Ha ön segédmunkást akarna alkalmazni, s két azonos iskolát elvégzett jelentkező közül az egyik cigány lenne, a másik sváb, melyiket venné fel?* A válaszok azt tükrözik, hogy a német és a cigány közösséggel kapcsolatban az adatközlőknek felszínes ismereteik vannak, az alapos ismer-

giája, vagy éppen romantikus, gyakran önsajnálattal vegyes önképe nyújthat (Kiss 2000: 123). Többek között Mikszáth Kálmán műveiben is megjelenik a kétnyelvűség. Erről Hegedűs Attila írt tanulmányt (2010).

⁸⁵ „Tájdeme na kergát vízállás megtekintovat” (Haan 1845); „Páni válastmäni po obe-de bud’eme d’ilész fojtatovat” (Zsilinszky 1872) (Gyivicsán 2003-II.: 102).

⁸⁶ A BUSZI interjúkkal és a tesztfeladatokkal, teszteredményekkel kapcsolatos módszertani tudnivalók főként a következő kiadványokban található: Kontra 1987, 1990b; Váradi 2003; Kontra–Borbély szerk. 2010; <http://www.nytud.hu/buszi/bsi.htm>; Hattyár–Kontra–Vargha 2009; Borbély–Vargha 2010; Mátyus 2011.

reték helyét a sztereotípiák és az előítéletek töltik be. Néhány válaszirészet az interjúkból⁸⁷.

B7125: El tudom képze<1>ni, hogy a svábot választanám. Volna bennem előítélet.

B7208: Én nem ■ nem szeretem se az arabot, se a lengyelt, se a cigányt.

B7503: a sváb az meg egy ilyen kü= félig ilyen külföldi ember.(...) Hát ilyen ■ Magyarországon lakó ám, ■ de ■ d= szova<1> kü<1>földrő<1> jött ■ be.⁸⁸

Az alábbiakban négy magyarországi (ős)honos nemzetiségi közösségben a nemzetiségi nyelven belül meglévő két nyelvváltozatról: a nyelvjárásról és az irodalmi nyelvváltozatról (sztenderdről) kialakult szubjektív beszélői vélekedéseket, nyelvi attitűdöket elsősorban abból a célból elemzem, hogy kiderítsem: *milyen kapcsolat mutatható ki a nyelvi attitűdök és a fenntartható kétnyelvűség, illetve a nyelvcsere között.*

Az 1960-as évek elejéig a nyelvi attitűdök változásának és variabilitásának kutatása kívül esett a nyelvészek érdeklődési körén. Magyarországon e témakörben Imre Samu „Hol beszélnek szépen magyarul?” című tanulmánya 1963-ban látott napvilágot.⁸⁹ Nemzetközi szinten a kutatók figyelmét a kétnyelvű beszélők attitűdjeinek változásáról elsősorban Peal és Lambert (1962) kutatási eredményei keltették fel. E kutatások velejárója volt azoknak a módszereknek a kidolgozása, amelyekkel kideríthetők a beszélői nyelvi attitűdök. Nagy népszerűsége tett szert egy indirekt módszer, az ún. *matched guise technique*. Magyarul *szerepeket összemérő technikaként* vagy *ügynökmódszerként* ismert, melynek kidolgozása Lambert és munkatársai nevéhez kötődik (Lambert–Hodgson–Gardner–Fillenbaum 1960). Ezt a módszert az 1960-as évek óta számos (egy- és kétnyelvű) közösségben és nyelvre alkalmazták, többek között a magyar nyelvre vonatkozóan is (pl. Göncz 1985, Sándor–Langman–Pléh 1998, Czibere 2000, Csernicskó–Márku 2002). A nyelvi attitűdvizsgálatok másik módszere szerint a kutatók adataikat a vizsgált személyek önéletrajzi adataiból, megfigyelés alapján és esettanulmányok segítségével gyűjtik (Fishman 1966, Agheyisi–Fishman 1970). A harmadik módszerrel írásban vagy

⁸⁷ A BUSZI irányított beszélgetéseinek átírási szabályzatát lásd pl. Váradi 1998.

⁸⁸ Az interjúidézetek egy-egy tanártól, egyetemi hallgatótól és szakmunkástanulótól származnak.

⁸⁹ A magyar nyelvre vonatkozó attitűdvizsgálatok részletes áttekintése Kontra Miklós (szerk. 2003) könyvének 7. fejezetében olvasható (2003d: 240–244).

interjú keretében direkt kérdésekre kapott adatközlői válaszokat értékelnek, illetőleg előre megfogalmazott állításokról az adatközlők pozitív vagy negatív véleményét összegzik (lásd Baker 1992; Borbély 1995a; Kontra 2003c; Duray 2008; Németh 2009).

Mivel a MaBiLing kutatásban hat nemzetiségi közösségben végeztünk összehasonlító vizsgálatot, így az adatgyűjtéshez a kérdőíves módszer⁹⁰ alkalmazása tűnt a legmegfelelőbbnek. Módszertani újításnak tekintendő vizsgálatunkban, hogy a nyelvi attitűdöket nem egyetlen nemzetiségi közösségben és egy, illetve két nyelvre vonatkozóan vizsgáljuk, hanem hat (beás, német, roma, román, szerb és szlovák) közösségben és hét (beás, német, romani, román, szerb, szlovák és a magyar) nyelvre vonatkozóan (lásd Bartha 2007b, Borbély 2007b, Erb 2007, Pálmainé Orsós 2007b, Uhrin 2007)⁹¹.

Ebben a vizsgálatban⁹² a nemzetiségi nyelvek nyelvjárásai, vagyis a kétegyházi román, a pomázi szerb, a tarjáni német, a tótkomlói szlovák és a (németországi)⁹³ német, a romániai román, a szlovákiai szlovák, a szerbiai szerb) sztenderd nyelvváltozatok összehasonlításával fogom kideríteni az (a) *emocionális*, (b) *esztétikai*, (c) *pragmatikus*, valamint a (d) *kompetenciális* attitűdöket. A nemzetiségi nyelvek változatairól a 142 kérdésből álló kérdőív négy kérdése segítségével az adatközlőktől azt tudakoltuk tehát, hogy melyiket *szeretik jobban*; melyik a *szebb*; melyik a *hasznosabb*; és melyik a *nehezebb* (lásd a függelékben a MaBiLing kérdőív k65–k68. kérdéseit). Közösségenként kiszámítottuk a kérdésekre kapott válaszkategóriák százalékos megoszlását (leíró statisztikai módszer), és a válaszok csoportátlagait páronként a Tukey–Kramer-féle próbával hasonlítottuk össze (következtetési statisztikai módszer, lásd Vargha 2007: 347).

A 2.3.1. táblázatban összefoglaltam a négy (a = emocionális, b = esztétikai, c

⁹⁰ A MaBiLing kérdőívben az attitűdkérdések az általános rész és a nyelvhasználati, nyelv választási rész után lettek feltéve.

⁹¹ A MaBiLing kutatócsoport az eredményekből a 14. Élőnyelvi Konferencián (Bük, 2006. október 9–11.) – az Élőnyelvi Konferenciák történetében elsőként – tematikus kutatóműhellyel mutatkozott be (Borbély 2007b).

⁹² A feldolgozott négy kérdésben a nemzetiségi közösségek nyelv változatát (pl. tótkomlói szlovák nyelvjárás) a sztenderddel (pl. szlovákiai szlovák) hasonlítom össze. A beások és a romák esetében az összehasonlítás nem releváns, ezért ezekre a közösségekre az elemzés nem tér ki.

⁹³ A MaBiLing kérdőív összeállításakor arra törekedtünk, hogy az adatközlők számára egyértelmű kérdéseket fogalmazzunk meg, ezért használtuk a német irodalmi nyelv, sztenderd stb. helyett a németországi német stb. összetételt.

= pragmatikus, d = kompetenciális) nyelvi attitűdváltozóra vonatkozó *legmagasabb* válaszértékeket százalékban és közösségenként. A közösségek alatti számok a válaszok kategóriáit jelölik (1 = Nyelvjárás: kétegyházi, pomázi, tarjáni, tótkomlói; 2 = Mindkettő: nyelvjárás és sztenderd; 3 = Sztenderd: németországi, romániai, szerbiai, szlovákiai). A k65 (*melyik a szebb nyelv*) kérdésre például a szlovák adatközlők (N = 70) válaszai a következőképpen oszlottak meg: 1 = 23,2%; 2 = 8,7%; 3 = 68,1%⁹⁴. A szlovák közösségre a k65 kérdést tekintve leginkább tehát a 3-as válaszkategória (a szlovákiai) a jellemző, ezért a 2.3.1. táblázat szlovák egységében a 3-as oszlopban a 68,1% érték olvasható. A táblázatban összefoglalt értékekkel azt mutatom be, hogy a vizsgálat idején a közösségekben az egyes kérdésekre melyik válaszkategória volt a leggyakoribb, a legjellemzőbb és milyen mértékben.

2.3.1. táblázat

Négy nyelvi attitűdváltozóra (k65–68) vonatkozó legmagasabb százalékértékek a nemzetiségi nyelven belüli változatokról, négy közösségben (N = 281)

Válaszkategóriák: 1 = Nyelvjárás; 2 = Mindkettő; 3 = Sztenderd

Válaszkategóriák	Szerb			Szlovák			Román			Német		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
a) Szereti (emocionális) (k68)	67,1			61,4			50,7 **			74,3		
b) Szebb (esztétikai) (k65)		47,1				68,1 **			47,9 *	54,3		
c) Hasznosabb (pragmatikus) (k66)			45,7			43,1			62,9 *			81,4 **
d) Nehezebb (kompetenciális) (k67)			71,4			79,4			81,4 +			58,6

⁹⁴ A *Hol beszélnek szebben magyarul? (Magyarországon – Szlovákiában)* kérdésre a koloni középiskolások 63,33%-ban a magyarországi beszédet tartják szebbnek, 6,66%-ban a szlovákiait és 16,66%-uknak erről nincs egyértelmű véleménye (Sándor A. 2001: 91). A nyitrai magyar egyetemisták körében végzett attitűdvizsgálat egyik következtetése, hogy a „területi nyelvváltozatok közül a többség a budapesti nyelvhasználathoz negatívan, a magyarországi vidéki, illetőleg határon túli magyar nyelvhasználathoz semleges viszonyul. A szlovákiai magyar nyelvváltozat jövőjét a hallgatók többsége pesszimistán látja” (Presinszky 2009: 247).

Az emocionális nyelvi attitűdváltozóra (*melyiket szereti jobban*) vonatkozó eredmények szerint (lásd 2.3.1. táblázat) mind a négy közösségben a nemzetiségi nyelv változatai közül a nyelvjárást jobban *szeretik*, mint a sztenderd változatot vagy a két változatot együtt. A négy közösség e kérdésre adott válaszainak értékeit páronként összehasonlítva kiderül, hogy a románok (50,7%) szignifikánsan ($p < 0,01^{95}$) kevésbé *szeretik* a saját nyelvjárásukat, mint a szlovákok (61,4%), a szerbek (67,1%) vagy a németek (74,3%). A pragmatikus (*melyik a hasznosabb*) és a kompetenciális (*melyik a nehezebb*) nyelvi attitűdváltozóra vonatkozó válaszok esetében a négy vizsgált közösségben egységesek a válaszok abból a szempontból is, hogy a legmagasabb százalékos értékeket mindig a sztenderd változatra vonatkozóan kapjuk. Vagyis az adatközlők többségében *hasznosabbnak* és *nehezebbnek* is a sztenderd változatot értékelték. A hasznosságra vonatkozó válaszok esetében, a németeknél (81,4%; $p < 0,01$) és a románoknál (62,9%; $p < 0,05^{96}$) szignifikánsan magasabbak a sztenderdre vonatkozó válaszok, vagyis ők *hasznosabbnak* értékelik saját nyelvük sztenderd változatát, mint a szerbek (45,7%) és a szlovákok (43,1%). Tendencia szintű ($p < 0,1^{97}$) a különbség a tekintetben, hogy melyik nyelvváltozatot tartják *nehezebbnek*: a legmagasabb érték a románoké (81,4%), ők térnek el a szlovákoktól (79,4%), a szerbektől (71,4%) és a németektől (58,6%) a leginkább. Az esztétikai nyelvi attitűdváltozóra (*melyik a szebb nyelv*) vonatkozó eredmények a négy közösségben a legheterogénebbek. A német válaszadók közül legtöbben azt mondták, hogy a nyelvjárás *sebb*, mint a sztenderd (54,3%). A szerbek többsége szerint mindkét nyelvváltozat egyformán *szép* (47,1%). A szlovákok (68,1%) és a románok (47,9%) szerint a sztenderd *sebb*, mint a nyelvjárás. A közösségeket páronként összehasonlítva, szignifikánsan a szlovák ($p < 0,01$) és a román ($p < 0,05$) közösség tér el véleményével a másik két közösségtől. Az erre a nyelvi attitűdváltozóra vonatkozó értékeket heterogenitásuk miatt ábrával is illusztrálok.

A 2.3.1. ábrán a három opcionális válaszkategóriából (1 = Nyelvjárás, 2 = Mindkettő, 3 = Sztenderd, lásd 2.3.1. táblázat) kiszámított (és az egy-egy közösségre vonatkozó) csoportátlagokat foglaltam össze. Ezeket a következőképpen kell értelmezni. Minél jobban közelít a csoportátlag az y-tengely 1-es értékéhez, annál dominánsabbak a közösségben a nyelvjárás szépségét értékelő válaszok, és minél jobban közelít a csoportátlag az y-tengely 3-as értékéhez, annál domi-

⁹⁵ A táblázatban ezt „**” jelzi.

⁹⁶ A táblázatban ezt „*” jelzi.

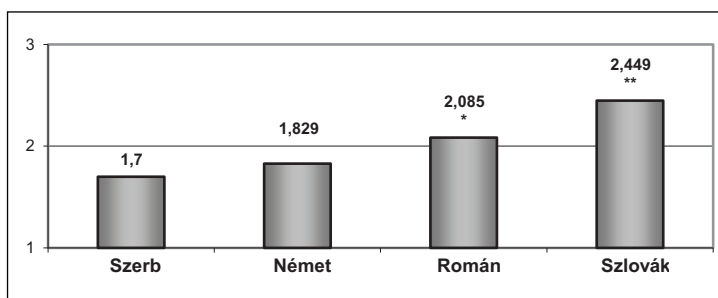
⁹⁷ A táblázatban ezt „+” jelzi.

nánsabbak a közösségben a sztenderd szépségét méltató válaszok. A szerbek (1,7) és a németek (1,829) válaszainak csoportátlagja az 1-es (nyelvjárás) és a 2-es (mindkettő) érték között van, vagyis a válaszok szerint a közösség tagjai a nyelvjárást, illetve mindkét változatot együtt tartják *szép*nek. Ezzel szemben a románok (2,085) és még inkább a szlovákok (2,449) válaszainak csoportátlagja a mindkettő *szép* és a sztenderd a *szép* között helyezhetők el.

2.3.1. ábra

A *Melyik a szebb nyelvváltozat?* kérdésre kapott válaszok értékeinek átlaga négy közösségben

Válaszkategóriák: 1 = Nyelvjárás; 2 = Mindkettő; 3 = Sztenderd

Diszkusszió

Ebben az alfejezetben az azonos hazában és társadalmi körülmények között élő, de eltérő közösségi történelemmel, kultúrával, nyelvvel, társadalmi státusszal, közösségi zártsággal stb. rendelkező nemzetiségi közösségekben a saját nyelv változatairól (nyelvjárás, sztenderd) gyűjtött attitűd adatokat elemeztem. A vizsgálat eredményei a következőképpen foglalhatók össze.

Emocionálisan (melyiket szereti jobban) mind a négy közösség a nyelvjáráshoz kötődik jobban. Statisztikailag kimutatható, hogy a nyelvjáráshoz való kötődés legkevésbé a románokra a jellemző.

Hasznosabbnak mind a négy közösség a sztenderd változatot ítélte meg. Statisztikailag kimutatható, hogy a szlovákokhoz és a szerbekhez viszonyítva ez hangsúlyosabb a románoknál, és a németeknél a leghangsúlyosabb.

Nehezebbnek mind a négy közösség a sztenderd változatot értékelte. A statisztikai különbség tendenciaszintű: a románok *nehezebbnek* ítélik a sztenderdet, mint a többi három közösség.

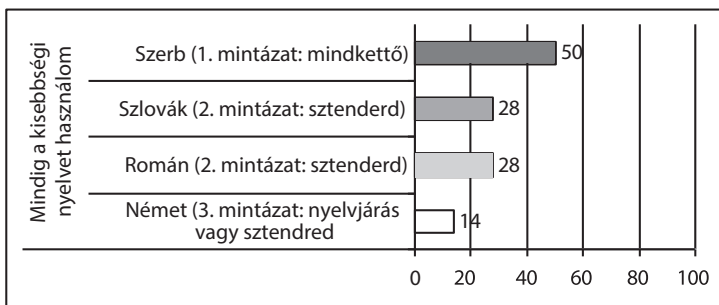
Az esztétikai nyelvi attitűdváltozóra (*melyik a szebb nyelv*) utaló válaszok

mutatták a legnagyobb heterogenitást, így ezek a válaszok árulkodnak leginkább *a szubjektív beszélői vélemények variabilitásáról*. A százalékos értékek azt mutatták, hogy a németek közösségében a legtöbb adatközlő szerint a nyelvjárás a *szébb* (54,3%; lásd 2.3.1. táblázat), de sokan voltak, akik a sztenderdet tartották *szébbnek* (37,1%). A szerbek közösségében a legtöbb adatközlő szerint egyformán *szép* a nyelvjárás és a sztenderd. A szlovák és a román közösségben a legtöbb adatközlő szerint a sztenderd *szébb*, mint a nyelvjárás.

Vessük össze a 2.3.1. táblázat adatait, tehát a négy nyelvi attitűdváltozóra (k65–68) vonatkozó legmagasabb százaléértékeket a 2.1.1. ábrán bemutatott adatokkal! Az összehasonlítás a következő összefüggést mutatja (lásd 2.3.2. ábra). A szerbek többsége pozitív attitűdjét fejezte ki a négy kérdés közül: egy-egy esetben a nyelvjárásra, illetve *mindkettő nyelvváltozatra* vonatkozóan és 2 kérdésnél a sztenderdre vonatkozóan. Ők azok, akik a négy kétnyelvű közösségből a leggyakrabban válaszolták, hogy mindig saját nyelvüket beszélik (50%, 22 nyelvválasztási szituációban átlagolva az egész mintára; lásd 2.1. alfejezet). A románok és a szlovákok attitűdválaszainak (lásd 2.3.1. táblázat) mintázata – az értékbeli különbségektől eltekintve – egyforma: pozitív attitűdöt a legtöbben 1 esetben a nyelvjáráshoz és 3 esetben a sztenderdhez kötnek. Ők azok, akik egyforma gyakorisággal (28%) válaszolták, hogy mindig a nemzetiségi nyelvet használják (a 22 nyelvválasztási szituációban; lásd 2.1. alfejezet). Végül a németek, akik a négy kétnyelvű közösségből a legritkábban választják a saját nyelvüket (lásd 2.1. alfejezet), egy harmadik mintázatot képviselnek: 2 esetben a nyelvjárás és 2 esetben a sztenderdhez kapcsolnak legtöbben pozitív attitűdöt.

2.3.2. ábra

A 3 pozitív nyelvi attitűdmintázat és a nemzetiségi nyelvhasználat százalékos mintaátlagértékeinek összefüggése
(lásd Borbély 2010b: 127)

A 3 attitűdmintázat a közösségekben zajló nyelvcseré folyamatának eltérő fázisait, illetve megvalósulásait, módozatait mutatja. Ezek a fázisok a négy kétnyelvű közösség viszonylatában értelmezendők. A kezdeti fázis, a közbülső fázis, az előrehaladott fázis kategóriák jól megfelelnek a leíró statisztikai adatoknak (50% – 28% – 14%), és elsősorban arra hívják fel a figyelmet, hogy a kétnyelvű közösségek tagjaitól gyűjtött válaszok között összefüggések vannak. A nyelvjárásról és a sztenderdről kialakított pozitív vélemény összefügg a nyelv-választással. A négy közösségben a kétnyelvűség 3 féle változatot mutat (lásd 2.3.2. táblázat).

2.3.2. táblázat

Nyelvi attitűdök és a nyelvcseré folyamatának fázisai négy magyarországi nemzetiségi közösségben (lásd Borbély 2010b: 127)

Kétnyelvű közösségek	Szerbek	Szlovákok Románok	Németek
<i>Nemzetiségi nyelvválto- zatokhoz fűződő pozitív attitűdök</i>	Mindkettőhöz (NYELVJÁRÁS ÉS SZTENDERD)	SZTENDERDHEZ	HOL A NYELVJÁRÁS- HOZ HOL A SZTEN- DERDHEZ
<i>A nyelvcseré folyamatának szakaszai (a nemzetiségi nyelv választása szerint)</i>	KEZDETI	KÖZBÜLSŐ	ELŐREHALADOTT

Négy kétnyelvű közösségben vizsgálva a saját nyelven belüli változatokhoz fűződő pozitív attitűdöket és a saját nyelv választásának összefüggéseit, az eredmények ismeretében a következő hipotézis fogalmazható meg. *A saját nyelv megőrzését az segíti elő a leginkább, ha a nyelvjárás használatát a sztenderd használata kiegészíti, és ha a közösség tagjaiban a saját nyelven belüli változatokról, a nyelvjárásról éppúgy, mint a sztenderdről, egyformán pozitív nyelvi attitűdök alakulnak ki és stabilizálódnak.* Mindezeket a nyelvi folyamatokat a társadalmi folyamatok és az ebből fakadó közösségi folyamatok együttesen determinálják, de közösségről-közösségre másként, hiszen a közösségeket működtető és befolyásoló tényezők között lényeges különbségek vannak.

3. FEJEZET

Legyőzi-e a globalizáció a méhkeréki közösségben a román nyelv megőrzését?

„Îmi învățam cuvintele să iubească,
le arătam inima
și nu mă lăsam până când silabele lor
nu începeau să bată.”⁹⁸
(Nichita Stănescu)

Ebben a fejezetben a magyarországi román–magyar kétnyelvűséget fenntartó tényezőket vizsgálom meg Méhkeréken, egy olyan közösségben, ahol egyedi módon, modernizált formában át tudták menteni az elődök tradicionális életmódját. A fejezet azt a szociolingvisztikai elméleti problémát vizsgálja meg, hogy miként függ össze a közösség gazdasági ereje a nyelvhasználattal (lásd Bourdieu 1991). Mufwene szerint a nyelvcsera negatívan korrelál a szocioökonómiai integrációval (2004: 477). A méhkeréki román–magyar kétnyelvűségi adatok azt illusztrálják, hogy miként függ össze a szocioökonómiai státusz a nyelvmegőrzéssel. A román–magyar kétnyelvűség variabilitásának és változásának szabályszerűségeit három nyelvhasználati szintér: a család, az iskola és az egyház, valamint a beszélők életkora és neme szerint elemzem. A méhkeréki közösséget először 1970-ben, gyermekként volt módomban megismerni (Borbély 2000a: 52). Azóta többször végeztem itt adatgyűjtést: 1985-ben, 1997-ben és legutóbb 2003-ban. A felhasznált módszer három rétege szerint az elemzés kvalitatív–kvantitatív–longitudinális. A kvalitatív elemzéshez az 1985-ben és 1997-ben készült interjúkat, a kvantitatív elemzéshez a 2003-as adatokat használom fel.

⁹⁸ Tanítgattam a szavaimat szeretni,/megmutattam nekik a szívet/és addig nem engedtem, amíg szótagjaik/nem kezdtek el dobogni.

3.1. Közösségi és társadalmi jellemzők

Az eddigi kutatások szerint a magyarországi román közösség kétnyelvűsége átmenetet képez a román egynyelvűség és a magyar egynyelvűség között. A magyarországi román–magyar nyelvcseré kialakulását és fejlődési szakaszait tekintve a XXI. század elején, a román–magyar nyelvcseré kezdeti szakaszába egy települést: Méhkeréket⁹⁹, a közbülső szakaszba hat magyarországi román települést, a befejező szakaszba pedig tizennégyet helyezek el (Borbély 2000a). Pontos statisztikai mérések arra vonatkozólag nincsenek, hogy a települések a nyelvcseré egyes szakaszán belül milyen sorrendet alkotnak. A 21 település román–magyar kétnyelvűségének összehasonlításakor mutatkozó nyelvi variabilitás kialakulását más-más demográfiai, társadalmi, gazdasági stb. tényezők befolyásolták.¹⁰⁰

⁹⁹ Méhkerék Békés megyében található település, román tájnyelvi elnevezése *Micăret*, sztenderd román elnevezése *Micherechi*. A magyar–román határtól három kilométerre fekszik. A közelében található magyarországi települések: Kőtegyán, Sarkad, Sarkadkeresztúr, Újszalonta, illetve romániai települések: Nagyszalonta (rom. *Salonta*), Illye (rom. *Ciumeghiu*). Méhkeréről Teodor Pățașiu (1867–1942) írta az első monográfiát. Több tényező is beleszült abba, hogy a monográfia kézírata keletkezésétől (1934, lásd a monográfia bevezető dátumát) számítva több mint háromnegyed évszázad után kerüljön nyomdába (Pățașiu 2011). A monográfia szerint Méhkeréken a románok történelme 1702-vel kezdődött (Pățașiu 2011: 11). A legendaszerűen elmesélt történet szerint a következő településekről származó 15 személy alapította a közösséget: „Ciefa, Inand, Mădăraș, Tulca, Ciumediu”, „Janosda”, „Siclău” (Pățașiu 2011: 12). A falu története iránt érdeklődést mutató méhkerékiek szerint is őkiek a Nagyvárad környékén található falvakból Cséfa (rom. *Cefa*), Illye (rom. *Ciumeghiu*), Jánosda (rom. *Ianoșda*), Inánd (rom. *Inand*) és Madaras (rom. *Mădăraș*) származnak. Ezek a romániai településeken a Magyarországi Románok Kutatóintézete szervezésében 1998-ban Berényi Mária, Csobai Lászlóné és Martyin Emília kollégáimmal közösen adatgyűjtést végeztem. Többek között ennek a gyűjtésnek az anyaga került feldolgozásra a településről 2000-ben román nyelven megjelent monográfiában (lásd Berényi szerk. 2000).

¹⁰⁰ Bindorffer Györgyi két magyarországi sváb településen végzett kutatásai a „földrajzi–etnodemográfiai” környezet hatásaira világítanak rá. Dunabogdányban: „[a]z utcán alig lehet sváb szót hallani, az önkormányzatban csak magyarul lehet ügyeket intézni. A sváb teljes mértékben visszaszorult a családba, ahol azonban sok esetben már a középgeneráció esetében sem tudja anyanyelvi funkcióit betölteni. A sváb nyelv használata Dunabogdányban tehát inkább csak a múltat idézi, Nagynyáradon viszont mindennap tapasztalható valóság. Ebből következően ebben a faluban a nyelvhasználat differenciáltabb képet mutat. A svábolás általános az első generáció

Méhkerék az a magyarországi román település, ahol a románok a 2001. évi¹⁰¹ népszámlálási adatok (lásd 3.1.1. táblázat) szerint is a település összlakosságát tekintve a legnagyobb számban és arányban élnek. Ezért a román nyelv használata a nyelvhasználati színtereken aktív, valamint nem véletlen az sem, hogy „a településről az a feltételezés terjedt el, hogy a lakosság minden tagja beszéli a helyi nyelvjárást” (Martin 2000: 202). A román nyelv megőrzése, fenntartása Méhkeréken a következő öt faktornak volt leginkább köszönhető:

- (1) a falu lakosságának etnikai homogenitása¹⁰²;
- (2) a település földrajzilag viszonylag periférikus helyzete (jelentősebb vasúti vagy közúti csomópont nem volt a közelben);
- (3) ezek következtében a csoport jól fenn tudta tartani a saját maga által is erősített zártságát;
- (4) a primőrkertészet, amely a közösség meggazdagodásához, ezzel együtt társadalmi tekintélyének, erejének növeléséhez is vezetett, a fiatalok jelentős elvándorlását megakadályozta;
- (5) a település intézményeiben, az iskolában és az egyházakban fenntartott román nyelvhasználat (Borbély 2000a: 50).

3.1.1. táblázat

A román nemzetiségre és a román anyanyelvre vonatkozó népszámlálási adatok
Méhkeréken 1960 és 2001 között
(Forrás: 1990. évi népszámlálás 1993; Népszámlálás 2001,
4. Nemzetiségi kötődés 2002)

Év	Román nemzetiségűek		Román anyanyelvűek	
	Száma	Aránya %-ban	Száma	Aránya %-ban
1960	2325	94,5	2345	95,3
1970	–	–	2328	95,5
1980	2216	90,6	2213	90,5
1990	1821	80,6	1886	83,5
2001	1385	59,8	1572	67,9

tagjai között, de az utcán, postán, buszon még a középgeneráció is svábul beszél. Az önkormányzatban svábul is lehet ügyeket intézni” (Bindorffer 2003: 346).

¹⁰¹ A 2011. évi népszámlálási adatok a kézirat lezárásáig még feldolgozás alatt álltak.

¹⁰² Ezzel magyarázható az is, hogy a környéken a „kis-Bukarest” elnevezés ragadt a községre, amelyet tréfásan maguk a méhkerékiek is használnak (Kozma 1985: 64). Még az sem zárható ki, hogy a falu „ragadványneve” is a településről származik.

A méhkeréki román társadalom normakövető. Az időseket komoly tisztelet illeti meg, a családi és rokoni kötelékek erősek és a tradicionális szokások egyes elemeit is megőrizték. Ennélfogva a településen kiváló lehetőség nyílik arra – ahogy a méhkeréki származású etnográfus, Martyin Emília fogalmaz –, hogy a régióban élő magyarországi románok múltját, tradicionális tárgyi és szellemi kultúráját megismerjük (Martin 2000: 202). A román ortodox hagyományok szerint a férfiak halála emlékére megszólaló harang (rom. *clopot bărbăt'esc*¹⁰³, 'férfi harang') nagyobb, mint a nők tiszteletére megszólaló harang (rom. *clopot muieresc*, 'női harang')¹⁰⁴ (1934-ben született, férfi). A téészesítés (1959) előtt a méhkeréki lakosság több társadalmi rétegre oszlott. A szegényrétegbe tartoztak a legtöbben, földjük nem volt (rom. *fără pământ*), napszámból (rom. *iei ierau ziuaș, nopsamoș*), havi munkából (rom. *lunaș*) tartották el magukat különböző uradalmakon (rom. *la domn'ii*) és földbirtokon (rom. *la moșii*) dolgozva.¹⁰⁵ Munkájuk olykor 2–3 hónapig (rom. *2–3 lun' pă an*) távol tartotta őket a családjuktól. A középparasztok egyik része (körülbelül kétszázan tartoztak ide) 3–4 hold (rom. *3–4 hold'e*) földterületet, a másik része már 7–8 holdat (rom. *7–8 hold'e*) birtokolt. A 25 hold (rom. *25 dă hold'e*) feletti földterületet birtoklók száma tizenkettő körüli volt. Legkevesebben azok voltak (két család), akik több mint 100 hold föld tulajdonosai voltak (rom. *o sută dă hold'e dă pământ*) (1921-ben született férfi). A régi világ megváltozott. Régen, akinek vagyona volt, csak

¹⁰³ A román interjúrészletek átírásakor használt jelek: *t'*, *d'*, *n'*, *k'* – a palatalizációt –, *iei* (ei helyett) – a félhangzót –, *é* (a nyílt *e*-t) és *ă* (a monoftongizálódott *oa* kettőshangzót) jelöli.

¹⁰⁴ Itt jegyzem meg, hogy 1959-ben, amikor a méhkeréki földtulajdonosok mindegyike „önként” belépett a termelőszövetkezetbe – szimbolikusan – a harang jelezte ezt a „(gyász)hírt” a falu minden lakójának: *Înt-o zi dîpă masă cînd o fost cîi mai multă part'e dîn sat scris acolo că dîn voie liberă să duc în colectivă, apoi o tras clopoțele, că dară tăt satu îi în colectivă* (Az egyik nap, délután, amikor a falu nagyobb része aláírta, hogy szabad akaratából belép a termelőszövetkezetbe, megszólaltak a harangok, jelezvén, hogy az egész falu a termelőszövetkezetben van) (1943-ben született férfi). A Méhkeréken 1924-ben született Vasile Marc, aki a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségének (MRDSZ) 25 éven át elnöke volt, román nyelvű memoárjában ezt az eseményt a következőképpen írja le. 1959. február 27-én a méhkeréki művelődési házban tartott ülésen zárult le a helyi téészesítés folyamata, ahol 9 órakor megjelent Ioan Oláh, ortodox pap, akinek az volt a javaslata, hogy 10 órakor harangzúgás hirdesse a falunak a nagy esemény hírét (Marc é. n.: 97).

¹⁰⁵ Vasile Marc visszaemlékezése szerint gyermekkorában szülei tavasztól őszig Varásdon a Tisza birtokon, illetve a Bokor birtokon dolgoztak (Marc é. n.: 8–9).

vagyonossal házasodott. A XX. század utolsó két évtizedétől kezdődően házasságok már általában az iskolázottsági szintek szerint kötöttek, de a közösség egykori társadalmi rétegződése sem merült teljesen feledésbe.

Dac-o-vut avére numa după care o avut o putut mére, amu avéré-i învătura. Dacă și tu ieșt' școlat și ciiełalt fata și ficioru, amu acéié-i avéré. (Aki-nek vagyona volt csak vagyonossal házasodhatott, ma a tudás a vagyon. Ha iskolázott vagy a másik is, a lány és a fiú is, az a vagyon.) (1938-ban született nő)

A Méhkeréken beszélt román nyelv az öt romániai román szubdialektus: a moldvai, a munténiai, a körösvideki, a bánáti és a máramarosi közül a *körösvideki* román szubdialektushoz tartozik¹⁰⁶. Ezen belül a bihari (Nagyvárad környéki) területeken beszélt nyelvjárással mutatja a legközelebbi rokonságot. A sztenderd (irodalmi) román nyelvváltozat, annak ellenére, hogy több szubdialektusból is hordoz magában elemeket, lényegében a munténiai szubdialektuson alapul. Ez a szubdialektus áll a legtávolabb a körösvideki szubdialektustól, és ezzel együtt a Méhkeréken és a többi magyarországi román településen beszélt nyelvjárástól¹⁰⁷ is. Ehhez a földrajzi távolságból is fakadó nyelvjárási különbséghez járul hozzá a közösség kisebbségi helyzete, melynek egyik következménye, hogy nem valósulhat meg a sztenderd román nyelvvel való mindennapos

¹⁰⁶ Itt meg szeretném említeni, hogy a Román Akadémia Fonetikai és Dialektológiai Intézetének kutatói a Románia határain kívül élő román közösségek nyelvjárásait 1991-től kezdték el szisztematikusan kutatni. A bukaresti nyelvészek például 1991 és 1996 között a Moldovai Köztársaságban 3 településen, Ukrajnában 18, Magyarországon 8, Bulgáriában 16 és Horvátországban 2 településen végeztek adatgyűjtést (Mărgărit–Neagoe 2000: 10). A magyarországi románok körében – az MTA és a Román Akadémia csereprogramja keretében – Maria Marin, Iulia Mărgărit és Borbély Anna 1993-ban, 1994-ben, 1995-ben és 1999-ben végzett nyelvészeti terepmunkát, melyeknek eredményeit számos tanulmány és egy könyv foglalja össze (vö. pl. Marin 2000, 2007; Marin–Mărgărit 2005).

¹⁰⁷ A magyarországi román nyelvjárások három csoportja határozható meg. A bihari (Nagyvárad környéki) típust a Hajdú-Bihar megyei településeken (pl. Bedő, Körösszakál, Körösszegapáti) és Méhkeréken beszélik. Az Arad környéki típust a Békés megyei településeken (kivétel: Battonya és Méhkerék) beszélik (pl. Elek, Gyula, Kétegyháza). A bánáti típusba tartozik a Békés megyei Battonya és a Csongrád megyei Magyarcsanád. Iulia Mărgărit ezt a három típust a romániai területi tagolódások kiterjedésének (rom. *prelungiri ale ramificațiilor teritoriale*) tekinti (Mărgărit 2012).

élő kapcsolat. Másik következménye az, hogy a méhkeréki román nyelvjárás a magyar nyelv mindennapos hatása alatt áll.

A méhkerékieket foglalkoztatja saját nyelvük változatossága és változása. A román nyelven belüli területi variabilitásra vonatkozik az alábbi két interjú-részlet. Ezekből kiderül, hogy ismerik a méhkeréki román és sztenderd közötti lexikai különbségeket, valamint, hogy a nyelvi sztenderdizmus ideológiája¹⁰⁸ elérte a méhkeréki közösséget is:

*Îi un lucru mai dă cinste dacă zici **femeie** decât **muiere**.*

(Nagyobb tiszteletet mutat azt mondani „nő” [sztenderd változat], mintha azt mondd „nő” [területi változat].) (1936-ban született férfi)

*Și asta-i limba noastră, căci asta-i limba noastră, deci noi nu sînt'em Bucureșt'u!
Și în România, în Inand vorbesc ca la Mik'erét', așa-i, aceia-i limba lor.
Totuși noi trebuie să ne ridicăm la iei. (És ez a mi nyelvünk, mert ez a mi nyelvünk. Tehát mi nem vagyunk Bukarest! Romániában is, Inándon úgy beszélnek, mint Méhkeréken, úgy van, az az ő nyelvük. Mégis nekünk kell hozzájuk felemelkednünk.) (1935-ben született férfi)*

A nyelvi változás egyéni értékelése és értelmezése (pl. az archaikus szavak dicsérete, a magyar kölcsönszavak ellenében és a purista szemlélet tükrében¹⁰⁹) olvasható az alábbi két interjú-részletben:

Adică sînt unele cuvinte care se pot folosi, zic io, și în zilele dă astăzi, că-s frumoasă în felul lor. (Vagyis van néhány szó, ezeket szerintem, napjainkban is használni lehetne, mert a maguk nemében szépek.) (1935-ben született férfi)

*Bunicul meu nu zice **popricaș** și zice **tocană**; nu ziceau atunci **tek'erlesc** și **cociozlesc** numa **învîrt'esc** și **îi pițig** sau **jugăn'esc**. (A nagyapám nem azt*

¹⁰⁸ A nyelvi, nyelvhelyességi ideológiákról lásd például Lippi-Green 1997; Bartha 1999b, 2009; Irvine-Gal 2000; Laihonon 2005; Posgay 2007; Lanstyák 2009, 2010; Szabó 2011.

¹⁰⁹ Lanstyák István ezeket a nyelvi viselkedési formákat, mint *nyelvi konzervativizmus*, *nyelvi purizmus* a nyelvhelyességi ideológiák kategóriáiként említi (pl. 2010). A nyelvi standardizmusról egyebek mellett lásd Lanstyák 2011.

mondta, hogy *paprikás*, hanem azt, hogy *tokány*¹¹⁰, akkoriban nem azt mondták, hogy *tekerem* [magyar kölcsönszó] és *kacsozom* [magyar kölcsönszó], hanem *tekerem* és *lecsípem* vagy *ivartalanítom*.) (1936-ban született nő)

Kiss Jenő (2001) szerint a magyar szakirodalomban elsőként Hutterer fogalmazta meg, hogy az eddigi ismeretek szerint a területi tagolódás egyetemes nyelvi jegy. Ezt a szakirodalmi következtetést a (nyelvjárási) beszélők általában nem ismerik oly mélységgel, hogy a nyelvjárás egyediségére, megismételhetetlenségére, értékére figyelemmel lennének. Kivételek akadnak és elmozdulás is mutatkozik a nyelvjárások megítélésében. Egy két időmetszetből (1996 és 2009) származó vizsgálat eredménye szerint „a főiskolások körében a korábbi felméréshez viszonyítva csökkent a nyelvjárások stigmatizáltsága” (P. Lakatos–T. Károlyi 2009: 74–75). A méhkerékiek jelentős része is elfogadja és értékeli román nyelvjárását, összetartást szimbolizáló erejét is felismerik. Ezt igazolják az alábbi idézetek is, amelyek két középkorú nővel készült interjúban külön-külön hangzottak el. Bizonyos kutatások azt igazolják, hogy a nők a férfakkal szemben előnyben részesítik a társadalmilag előrevivő nyelvi alakokat (Wolfram 1969: 76), a gondos stílusban kevesebb stigmatizált változatot használnak, és érzékenyebbek a presztízs szabályokra, mint a férfiak (Labov 1972: 243). A nők továbbá következetesen gyakrabban használnak olyan nyelvi alakokat, amelyek közelebb állnak a presztízsvaltozathoz, mint a férfiak (Romain 1984: 113).¹¹¹ Ezért is tartom fontosnak kiemelni, hogy az alábbi interjúidézetek két középkorú nőtől származnak.

Aşa-i frumăsa limba noastră, aşa arhaică, cum o ştim noi. (Így szép a mi nyelvünk, ilyen archaikus formában, ahogyan mi ismerjük.) (1959-ben született nő)

Şi n'e place da, n'e simţim bin'e cu limba noastră, totuşi asta-i ce n'e leagă. (És szeretjük, igen. Meg vagyunk elégedve a nyelvünkkel. Mindenképpen ez köt össze minket.) (1950-ben született nő)

¹¹⁰ Bakos Ferenc a *tokány* szót a „magasabb stílusrétegekbe bekerült román elemek” kategória alá és ezen belül a „magyar köznyelv teljes jogú tagjai” közé sorolja (1982: 394).

¹¹¹ Chambers ezeket a szociolingvisztikai eredményeket összegezve egyebek mellett megállapítja, hogy „a nők kevesebb stigmatizált és nemsztenderd változatot használnak, mint az ugyanabba a társadalmi csoportba és ugyanolyan körülmények közé tartozó férfiak” (2009: 115).

3.2. A méhkeréki román nyelv és társadalom a XX. században

Megfigyeléseim szerint az 1970-es években a méhkeréki gyermekek még egymás között is csak románul beszéltek, a közösség tagjai tehát egymással kizárólag saját nyelvüket használták, vagyis a közösség román egynyelvű közösségként funkcionált¹¹². Méhkeréken a kétnyelvűség a többi magyarországi román településsel összevetve viszonylag később alakult ki. „Amikor katonáskodtunk, csak mi beszéltünk ott románul” (1934-ben született férfi). Az idős és középkorú méhkerékiek szerint magyarul beszélni a legtöbben nem otthon, a családban, hanem a tanító gyermekeitől (1921-ben született férfi), az iskolában (1957-ben született nő), a honvédségnél (1936-ban született férfi), a budapesti vagy más magyarországi munkahelyen (1934-ben született férfi) tanultak meg.

Méhkeréki adatközlőktől szinte lehetetlen adatot gyűjteni arról, hogy a XX. század közepéig a település lakói hogyan érték el, hogy közösségükbe magyar ne telepedjen be. Más település lakóitól gyűjtött adat, hogy a Méhkerékre beletelepedni vágyókat a méhkerékiek igyekeztek kivetni maguk közül. Ennek egyik legfőbb módja az volt, hogy az „idegenekkel” is csak románul beszéltek, hisz sokuk magyarul nem is tudott. Amikor az idős méhkerékieket arról faggattam, hogy miért nem nézték volna jó szemmel szüleik, ha magyar lányt hoznak a házhoz, többnyire azt válaszolták, hogy a magyar lányok és nők amellet, hogy nem beszélnek románul, úriasabbak, kevésbé dolgozók, rövide van vágva a frizurájuk és dohányoznak. Kozma Mihály tanulmányából kiderül, hogy Méhkeréken a vegyes házasság még az 1950-es években is akár kitagadással végződő kemény családi ellenállásba ütközött. A legjellemzőbb kifogások voltak, hogy a fiatal ezzel megtagadja a fajtáját, a házastárs később még szemére vetheti románságát, lenézheti ezért őt is, a román szülőket is. A család kezdeti ellenállása azonban hosszabb-rövidebb idő múltán enyhült¹¹³ (Kozma 1985: 84–85).

¹¹² Ez nem jelenti azt, hogy a közösség egyes tagjai ne tudtak volna magyarul is. A közösség egészének mindennapjaihoz viszont akkor egységesen a román nyelv kapcsolódott.

¹¹³ Egy 2011-ben Kétegyházán gyűjtött adat szerint a román családba beházasuló magyar meny még napjainkban is aggodalmat kelt. A magyar lány után román lánynak udvaroló fiú édesanyja szerint, megkönnyebbülés számára, hogy fia barátnője tud és beszél is románul, mert félő lett volna, hogy magyar menyé előtt *mă scap și zic ceva rîmînîșt'e, apu să nu fie bai dîn asta* (kicsúszik valami a számon románul és ebből csak baj lehet) (1948-ban született nő).

A közösségi és a földrajzi zártság kedvezett a saját nyelv, a hagyományok és a szokások megőrzésének. Mindezeket tovább erősítette a falu prosperáló gazdasági tevékenysége, a fólia alatti primörtermesztés, amely az 1960-as években vette kezdetét. A település lakóinak elmondása szerint az 1960-as évekig az emberek nagy szegénységben éltek, az „ünneplő ruha és a vasárnapi húsos ebéd” (Kozma 1985: 90) sok családnál hiányzott. A településhez tartozó termőföldek alacsony minősége miatt a földművelés nem sok hasznot hozott. A falu lakóinak többsége idénymunkából tartotta fenn magát. Az ország különböző pontjára jártak szervezett csoportokban, elsősorban mezőgazdasági munkára, így például a következő településeken dolgoztak: Bácsalmás, Bicske, Böhönye, Kiskunhalas, Zichiújfalu (vö. Marc é. n.: 7). A helyi termelőszövetkezet is csak kevesek megélhetéséhez járult hozzá. A változás kezdetét az 1961-es esztendő hozta, amikor Ócsai József gyulai okleveles kertész a méhkeréki térségben kezdett dolgozni. A helybeliek Ócsaitól megtanulták a primörkertészkedés tudományát, és 1965-ben irányításával 8 vállalkozó szellemű méhkeréki belevágott a primörök termesztésébe. A befektetett pénz és szorgalmas munka jócskán megtérült. A következő évben 30-an, a harmadik évben 150-en, végül 200–250-en foglalkoztak primörkertészkedéssel (Marc é. n.: 98–99). Pár év alatt a falu kertjeiből kivágták a gyümölcsfákat, és a kerteket fóliasátrakkal borították be. A szegény falu néhány évtized alatt országos viszonylatban is jómódúvá vált. A közösség fiataljai sem kényszerültek elhagyni falujukat. Sok családban két generáció, szülők és gyermekek együttes erővel, nagy területen végzik a primörtermesztést napjainkban is. Fontos megjegyezni, hogy még a felsőfokú végzettséggel rendelkező méhkerékiek (orvosok, tanárok) közül is sokan a kertészetből származó jövedelemmel egészítik ki fizetésüket. A méhkerékiek többségének munkahelye a faluban, családi környezetben van, ami a hagyományok fenntartására, illetve a nyelv-megőrzésre pozitívan hatott. Kezdetben és még az 1970-es években is, a fóliák alacsonyak voltak, így a méhkerékiek csak kétrét görnyedve dolgozhattak. Napjainkban a fóliák belmagassága majd két méter, így tulajdonosaik ezekben már egyenes derékkal dolgozhatnak. A fóliák mennyisége és magassága szimbolizálja a település társadalmi és gazdasági felemelkedését¹¹⁴. Mindez a faluban élők

¹¹⁴ Az utóbbi évek magyarországi településein hagyományossá vált tematikus fesztiválok sorába a Méhkeréki Uborkafesztivál is felsorakozott. A közösségformáló és az összetartozást erősítő esemény az elvándorolt méhkerékieket is hazavonzza (lásd Méhkerék honlapján a meghívót és a programot a 2011. szeptember 16–17-én megrendezésre kerülő IX. Uborkafesztiválra, <http://www.mehkerek.hu>). A településekhez kapcsolódó tematikus fesztiválok antropológiai, kétnyelvűségi stb. vizsgálata új

társadalmi-gazdasági státuszának növekedését eredményezte. Egy 1938-ban született méhkeréki szerint édesanyja gyermekkorában arra vágyott, hogy saját otthonát a Méhkerékhez hét kilométerre fekvő polgári kisváros, Sarkad háza-ihoz hasonló stílusban rendezhesse be. A sarkadi életmód abban az időben tehát a méhkerékiek számára elérhetetlen volt. Az 1960-as és az 1970-es évek előtt a sarkadiak¹¹⁵ a méhkeréki románoktól, – társadalmi-gazdasági erejük gyengesége miatt – elzárkóztak (Kozma 1985: 73). Ezért amikor a második világháborút követő évtizedekben már lassan Méhkeréken is kezdett mérséklődni az endogámia szigora, nem nagyon akadt sarkadi fiatal, aki Méhkerékre házasodott volna. A település gazdasági erejének fellendülése viszont a méhkeréki románokról megváltoztatta a sarkadiak véleményét is. Ami a múltban elképzelhetetlen volt, hogy egy sarkadi fiatal méhkerékivel kössön házasságot, ma már nem számít ritkaságnak¹¹⁶. A kvalitatív–longitudinális adatok szerint a társadalmi-gazdasági státuszbeli és az etnikai különbségek összefüggésében a következő hipotézist fogalmazom meg. *Két etnikailag és gazdaságilag különböző csoport esetében a többségi csoport abban az esetben közeledik a nemzetiségi csoporthoz, ha az gazdaságilag megerősödik és ebből a szempontból a többségi közösség fölé emelkedik. A befogadás/elfogadás tekintetében a gazdasági erő/hatalom mindenképp felett áll, még a nemzetiségi különbségeknél is erősebb tényező.*

A faluba beházasodók – főképpen nőkről van szó – legalább alapfokon megtanulták a román nyelvet. Ez a falu közösségébe való integrációnak az egyik lényeges feltétele volt. Más magyarországi román településen olyan beházasodó magyar fiatalról, aki megtanulta volna a román nyelvet, nem tudok¹¹⁷. De további

kutatási téma, ilyen például (a magyarországi szlovákokkal kapcsolatos) békéscsabai kolbászfesztivál hirdetésének szövegelemzése (vö. Fairclough 2003: 231–233). A jelenség nem csak Magyarországon ismert, például Sari Pietikäinen (2011) az ISB8 konferencián elhangzott plenáris előadásában a karnevált mint turisztikai látványosságot a lappok közösségi létének újabb megjelenési formájaként mutatta be.

¹¹⁵ Az 1930-as években a Szent György-napi sarkadi vásárban a cselédnek álló gyermekek és fiatalok 80–90%-a méhkeréki volt. Többségüket újszalontai és sarkadi gazdák fogadták fel (Marc é. n.: 12).

¹¹⁶ Gál Zsuzsa (Gal 1978) tanulmányát, amely az etnikai közösségek közötti párválasztás és a társadalmi-gazdasági státusz szociolingvisztikai összefüggéseiről szól, a szociolingvisztikai írások egyik alpművének tekintem, ezért minden társadalomkutató kötelező olvasmányának javaslom.

¹¹⁷ Annak ellenére, hogy – egy neves magyar nyelvész szerint – a szerelem a nyelvtanulás legkiválóbb motivációs tényezője. Méhkeréken 1997-ben egy fiatalember telefonos beszélgetésére lettem figyelmes. Hozzám a következő szavak jutottak el: „[t]e

példa is akad Méhkeréken, ami a közösség gazdasági erejének és a nyelvnek az összefüggésére utal. A méhkeréki románt nem csupán a magyar beházasulók, hanem néhány romániai román is megtanulta.¹¹⁸ Az utóbbi években, évtizedekben a keleti határvonal közelében sok az ukrainai és a romániai idénymunkás. A nagyobb kertészetek kialakulásával Méhkeréken is igénybe veszik a kisegítő idénymunkásokat. Ahogy évtizedekkel ezelőtt a méhkerékiek jártak az ország más tájaira idénymunkára, úgy az utóbbi években a romániai munkások dolgoznak a méhkeréki fölökben. Érdekes nyelvészeti kérdés, hogy ebben az esetben melyik román nyelvváltozatot használják a méhkeréki és a romániai románok egymással? A nyelvi ideológiai kérdésen túl a probléma felvetése azért is fontos, mert a romániai köznyelv a méhkeréki romántól nagymértékben eltér. Emiatt, ha egy méhkeréki és egy romániai beszélget egymással, *felléphetnek kommunikációs nehézségek és kudarcok*. A két román változat közötti különbségből fakadó kommunikációs nehézségekről szól a következő méhkeréki román nyelvű interjúrészlet magyar fordítása.

Nem értjük meg a Romániából jövőket. Nem értem, mit mondanak. A lányomhoz mindig jönnek Romániából. Aztán sok szó esetén, „kedveském, mondja magyarul, mert azt majd megértjük, de amit mond, nem értem”. Erre aztán megbántódott. Hát hiába, nem értjük. Kérdezzük, hogy a lányai hol dolgoznak, milyen iskolát végeztek. A választ nem értjük. Aztán ő meg nem tudta másként elmondani. Na, hát akkor elkezdünk másvalamiről beszélni (1932-ben született nő; vö. Borbély 2000a: 50).

A Méhkeréken dolgozó munkások a fenti romániai látogatóval ellentétben sokkal többet tesznek annak érdekében, hogy megértsék a méhkeréki románt. Sohasem vélekednek róla negatívan, sőt egyes szavait és kifejezéseit használják is. Például amikor megkérdeztem egy romániai munkástól, hogy az általa is

iubesc, te iubesc! – hallod románul mondtam. *Te iubesc!*” Mivel a méhkeréki fiatalok esetében az, hogy valaki el tudja mondani románul: *szeretlek*, nem számít komoly nyelvi erőfeszítésnek, továbbá mivel a kódváltás jelölve volt („románul mondtam”) mindezek arra utalnak, hogy a szerelmes fiatalember nem volt román (vö. Borbély 2000a: 49), – és még az is lehet, hogy sarkadi volt.

¹¹⁸ Egy 1938-ban született kétegyházi nő a vele 1990-ben készült interjúból elmondta, ha kétegyházi munkahelyén romániai román kolléganőjével beszélget, és kétegyházi román szavakat használ, kolléganője figyelmezteti, hogy ne használja ezeket a szavakat (vö. Borbély 2001a: 126).

használt magyar eredetű *cociozli* (kacsolni/kacsozni), *permetezi* (permetezni) méhkeréki román szavak helyett otthon mely szavakat használják, azt válaszolta, hogy nem ismer más szavakat, és szerinte ugyanezeket használják Romániában is. A munkás válaszából kiderül, hogy a közösség gazdasági ereje miatt egy területi változat értéke a magasabb presztízsű köznyelvi, sztenderd változat fölé emelkedik. Ez az attitűd a gazdasági erő hatására kialakult *nyelvváltozatok között fellépő nyelvi hierarchia* felbomlásának példája. Nevezetesen, amikor a nyelvi sztenderdizmus ideológia hatását a közösség társadalmi-gazdasági ereje legyengíti és legyőzi. Így a sztenderdet beszélők¹¹⁹ az ideológiával ellentétesen viselkednek és a nyelvjárási beszélők beszédéhez (nyelvváltozatához) igazodnak.

Az 1980-as évek közepén a közösség nyelve még mindig elsősorban a román volt. Az 1997-es terepmunka során több esetben tapasztaltam, hogy a közösség felnőtt tagjai a település különböző nyelvhasználati szinterein a magyarul beszélő gyermekeket figyelmeztetik, hogy ne beszéljenek magyarul. Például a húsz éves bolti eladó a következőképpen reagált a nyolc év körüli vásárló magyar beszédére (magyar fordításban idézve): *Miért beszélsz magyarul? Nem vagy te magyar!* Egy másik esetben az utcán biciklivel közlekedő anyuka így szólt az utána bicikliző tíz év körüli (feltehetőleg) fiára (magyar fordításban idézve): *Románul válaszolj, hiszen román vagy!*

A méhkeréki román–magyar nyelvcsere jele, hogy a gyermekek a románokhoz magyarul beszélnek. A román–magyar nyelvcsereát mutatja továbbá, hogy a vegyes házasságokban felnövekedő gyermekek közül az idősebbek jól beszéltek románul, ugyanakkor a kisebbek kevésbé. Az 1990-es években a településre beházasodó, megnövekedett számú magyarok egyre kevésbé tanulták meg a román nyelvet, ami régebben még kötelező volt. A kétnyelvűség megjelenésével egyidőben a köszönési és a névadási szokások is megváltoztak. A település nyelvcserejét elindító tényezők elsősorban az újabb társadalmi változások voltak. A közösség zártsága fellazult. Ennek eredményeként nem sok szülő tiltakozik a román családba beházasodni vágyó magyar fiatalok ellen. A közúti hálózat kiépülése hatással volt a földrajzi zártság megváltozására. A román nyelv megőrzésében igazán hatékony faktor maradt a családi kertészetek működése, a vallásos közösségek léte, valamint az iskola (Borbély 2000a).

A település határában lévő település-névtábla, valamint a közintézményeken (iskola, könyvtár, óvoda, polgármesteri hivatal, posta) található feliratok két-

¹¹⁹ A romániai vendégmunkások román nyelvváltozata nagymértékben különbözik a méhkeréki romántól.

nyelvűek. Kivételt képez ez alól az orvosi rendelő falán lévő tábla, amely magyar nyelvű. Magyar nyelvűek továbbá az utcanévtáblák is. A 2000-ben, 2001-ben készült feliratok az azokat felállító intézmények által leginkább használt nyelv szerint íródtak. Így egy köztéri ortodox egyházi kereszten román, egy a polgármesteri hivatal által felhelyezett táblán magyar nyelvű a felirat. A temetői sírfeliratok általában román nyelvűek, ezek nagy száma és aránya a magyar nyelvűekhez képest – a többi magyarországi román településen tapasztaltakkal összevetve – kiemelkedik.

3.3. A méhkeréki román–magyar kétnyelvűség a XXI. század elején¹²⁰

A 2003-ban megvalósult kérdőíves adatgyűjtés célja volt feltárni a változásokat (lásd Berényi–Borbély szerk. 2003). Ezekből kiindulva megtervezhető egy olyan közösségi nyelvi, kulturális stratégia, amely többek között a fenntartható kétnyelvűséget és ezzel együtt a közösség saját nyelvének megőrzését szolgálja.

3.3.1. Az adatgyűjtés módszerei, elméleti kérdések

A 2003-as terepmunkához két kérdőív készült¹²¹: egy a felnőtteknek, egy pedig a helyi román iskola 7. és 8. osztályos tanulóinak (N = 35). A felnőtt minta értelmezett minta volt, az adatközlők az életkor, a nem és az iskolázottság szerint lettek kiválasztva. A három életkori csoport a következő volt: 18–38 évesek, 39–58 évesek, 59–80 évesek. A 71 felnőtt adatközlőből 33-an voltak a férfiak és 38-an a nők. A három iskolázottsági csoport a következő volt: alapfokú, középfokú és felsőfokú végzettségűek.

¹²⁰ Az alfejezetben bemutatott eredmények abból a kutatásból származnak, amely a Magyarországi Románok Kutatóintézete – Institutul de Cercetări al Românilor din Ungaria (Gyula – Giula) megbízásából és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal támogatásával készült (Berényi–Borbély szerk. 2003). A tanulmány egy rövidebb, korábbi változatát lásd Borbély 2007a.

¹²¹ A gyermekeknek és a felnőtteknek készült kérdőívet – a tematikák szerint felosztva – két kollégámmal, Berényi Máriával és Martyin Emíliával dolgoztam ki. A szociolingvisztikai, nyelvészociológiai kérdések összeállítását a MaBiLing kutatás kérdőívének felhasználásával állítottam össze (lásd pl. Bartha 2003; Borbély 2006).

A két kérdőív és az ezekre támaszkodó adatgyűjtés néhány pontban eltért egymástól. A felnőttek kérdőíve 161 kérdést, a gyermekek kérdőíve pedig 68 kérdést tartalmazott.¹²² A méhkeréki román nyelvjárás használata a felnőttek körében végzett adatgyűjtéskor fontos módszertani kérdés volt¹²³. A gyermekek számára készült kérdőív sztenderd román nyelven készült, mivel ebben az esetben az adatgyűjtés nem szóban történt, mint a felnőttek esetében, hanem a gyermekek az iskolában kapták kézbe és maguk töltötték ki.

A kérdőívek néhány kérdésköre: személyi adatok; romániai kapcsolatok; a román és a magyar nyelv használatára vonatkozó adatok; a román és a magyar nyelv ismerete; a román és a magyar nyelvhez, a kétnyelvűséghez kapcsolódó attitűdök; az adatközlő kötődése a méhkeréki közösséghez, annak kultúrájához, szokásaihoz; vélemények a román és a magyar nyelv jövőbeli használatáról; a nemzetiségi média és a román nyelvmegőrzés.

A Méhkeréken kitöltött kérdőívek adatai egy számítógépes keretprogram segítségével lettek rögzítve. A számítógépen rögzített adatokat a MiniStat statisztikai programmal (lásd Vargha–Czigler 1999) rögzítettük, a statisztikai feldolgozást Vargha András végezte. Az alábbiakban Méhkerék román–magyar kétnyelvűségét a család, az iskola és az egyház nyelvhasználati színterek vizsgálatával mutatom be. A vizsgálatba bevont kérdésekre adott válaszokat minden

¹²² A felnőttekkel készült adatgyűjtést a helyi román iskolában oktató két tanárnő készítette: Kozmáné Dúló Annamária és Kozmáné Boka Mária. A gyermekekkel az adatokat Kozmáné Dúló Annamária vette fel. Azért esett rájuk a választás, mivel mindketten a vizsgált közösség ismert és megbecsült tagjai, továbbá a felnőtteknek készült kérdőív a méhkeréki nyelvjárásban készült. A terepmunkásoknak anyanyelvi szinten kellett ismerniük ezt a nyelvjárást, hiszen ők olvasták fel a kérdéseket, és karikázták be a megadott válaszkategóriák figyelembevételével a kapott válaszokat. Munkájukat ezúton is köszönöm.

¹²³ Itt jegyezem meg, hogy a kutatást figyelemmel kísérő méhkeréki román értelmiségiek egy-két tagja kifogásolta, hogy a kérdőív kérdései méhkeréki románul lettek megfogalmazva. Ez az attitűd is illusztrálja, hogy ebben a rétegben nincs meg a nyelvjárásnak a megérdemelt megbecsülése (presztízse). Szerintük egy tudományos vizsgálat nyelve csak a sztenderd román lehet. Véleményünk szerint viszont a sztenderd román használata egy olyan közösségben, ahol a sztenderd román a formális szituációkhoz köthető stílusváltozatot jelent, megakadályozhatja annak az informális szituációnak a létrejöttét, amely elengedhetetlen a feltett kérdésekre történő őszinte válaszadáshoz.

esetben a válaszok százalékos arányaival adom meg¹²⁴. Az életkor és a nem hatását mutató statisztikai eredmények közül a ($p < 0,05$ és $p < 0,01$ szinten) szignifikáns eredményeket egy-egy ábrán foglalom össze.

3.3.2. Kétnyelvűség a családban, az iskolában és a templomban

Az egyik legfontosabb kérdés kétnyelvű közösségekben az, hogy az adatközlő milyen nyelven beszél otthon az édesanyjával. Az adatok szerint míg a felnőttek mintájának 54%-a mindig románul beszél(t) édesanyjával, addig a gyermekeknek csak a 9%-a. A felnőttek és a gyermekek közötti különbségek ebben a nyelvválasztási szituációban számottevőek. A gyermekek az édesanyjukkal 66%-ban általában románul vagy egyformán gyakran románul és magyarul beszélnek. Figyelemre méltó, hogy a gyermekek 20%-a édesanyjával 2003-ban már mindig magyarul beszélt. Amennyiben a gyermekek román nyelvhasználata nem csökken idővel, a közösségben fenntartható a kétnyelvűség. Ha idővel a magyar nyelv használata növekszik, ezek az adatok a román–magyar nyelvcsere folyamatát igazolják.

3.3.2.1. táblázat

Milyen nyelven beszél (beszélt) otthon édesanyjával? (N = 106)

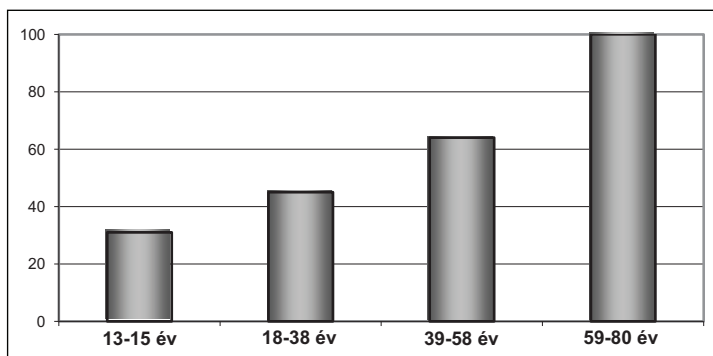
Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul
Felnőttek	54%	16%	25%	4%	1%
Gyermekek	9%	23%	43%	6%	20%

Az édesanyjával általában vagy mindig románul beszélők százalékos életkori bontása jól igazolja, hogy hogyan szorul ki a családon belül a gyermek–anya reláció társalgásaiból a román nyelv használata. A 3.3.2.1. ábra a román nyelv kizárólagos használatának generációról-generációra történő fokozatos kiszorulását mutatja. Ezek az adatok a román–magyar nyelvcsere folyamatát igazolják. Egyben azt is megmutatják, hogy Méhkeréken még él egy generáció (az egyetlen Magyarországon), amelynek tagjai az édesanyjukkal 100%-ban mindig vagy általában románul beszélnek vagy beszéltek.

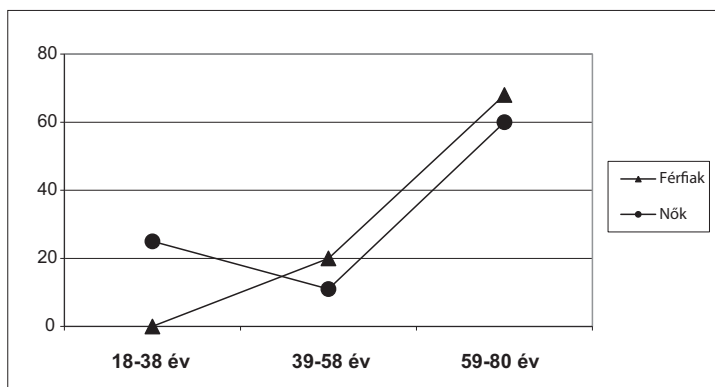
¹²⁴ Az egyszerűség kedvéért a százalékos értékeket egész számra kerekítettem, ezért olykor a válaszokat összeadva nem jön ki pontosan a 100%.

3.3.2.1. ábra

Az édesanyjával mindig vagy általában románul beszélők százalékos aránya életkori bontásban (N = 106)

3.3.2.2. ábra

A gyermekeivel mindig vagy általában románul beszélők százalékos aránya nemeként és életkori övezetenként (N = 71)

Itt említem meg, hogy a szülő–gyermek reláció szemszögéből feltett kérdésre kapott válaszok egybeesnek a gyermek–szülő reláció válaszaival (lásd a 3.3.2.1. és a 3.3.2.2. ábrát). A gyermekeivel többnyire vagy mindig románul beszélők aránya a felnőtt mintában szignifikáns variabilitást mutat nemeként és életkoronként. Ezek az eredmények egyrészt azt mutatják, hogy az életkor növekedésével nő a román nyelv használata a szülő–gyermek diskurzusokban, másrészt azt, hogy amíg a fiatal (18–38 éves) nőknél legalább minden 5. megkérdezett gyakran beszél gyermekével románul, addig a fiatal férfiak közül ez senkire sem érvényes (lásd a 3.3.2.2. ábrát). Amennyiben otthon a szülő–gyermek kommu-

nikációból kiszorul a román nyelv, joggal feltételezhetjük, hogy ez a nyelvcsera jövőbeli gyors lefolyását vonja maga után.

A családon belüli generációs különbségek már a felnőtt mintán is felfedezhetők. Míg a felnőtt adatközlők 54%-a édesanyjával mindig románul beszél (lásd 3.3.2.1. táblázat), addig ugyanezen felnőtteknek már csak a 21%-a beszél testvérével mindig románul (lásd 3.3.2.2. táblázat). A gyermekek mintájában megközelítőleg ugyanannyian beszélnek mindig magyarul édesanyjukkal (20%, lásd 3.3.2.1. táblázat), mint testvérükkel (23%, lásd 3.3.2.2. táblázat). Mindkét mintában a legtöbben (30% feletti arányban) egyformán gyakran beszélnek testvérükkel románul és magyarul. Ez azt igazolja, hogy a közösségben a két nyelv funkcionális megoszlásában generációs változások mutatkoznak, de a román nyelv még határozott kommunikációs funkciót tölt be.

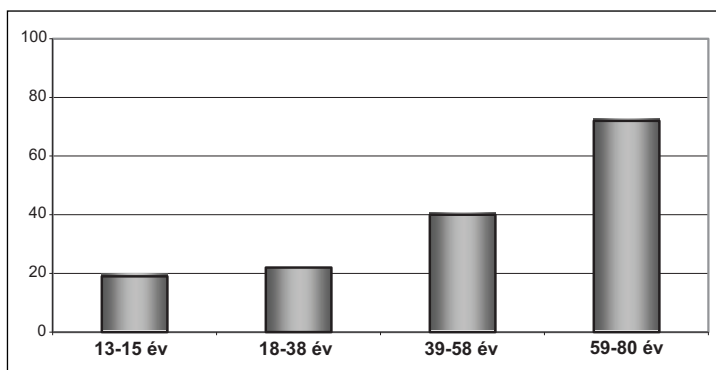
3.3.2.2. táblázat

Milyen nyelven beszél (beszélt) otthon testvérével? (N = 106)

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul
Felnőttek	21%	27%	37%	10%	1%
Gyermekek	6%	11%	34%	17%	23%

3.3.2.3. ábra

A testvérekkel mindig vagy általában románul beszélők százalékos aránya életkori övezetenként (N = 106)

A 3.3.2.3. ábra azt illusztrálja, hogy a családon belül a testvérek közötti társalgásokban hogyan szorul háttérbe a román nyelv a fiatalabb generációkban a magyarral szemben. Az életkori különbségek szignifikánsak. A 3.3.2.2., a 3.3.2.3. és a 3.3.2.4. ábrát azért is kell kiemelni e vizsgálatban, mert a két-

nyelvűségi kutatások eredményei szerint nyelvcserre esetén szokásosan az otthon-család az a nyelvhasználati színtér, ahol leginkább megőrződik, illetve ahova visszaszorul a saját nyelv (vö. Hamers–Blanc 1989: 176). A magyarországi románok esetében – az eddigi kutatások szerint – ezt a szerepet valószínűleg nem a család, hanem az iskola és/vagy az egyház fogja betölteni. Ezt az alábbi eredmények mutatják.

A gyermek minta 77%-a szerint az iskolai órákon egyforma gyakorisággal fordul elő a román és a magyar nyelv használata. Az adatok alapján a méhkeréki iskola joggal mondhatja el magáról, hogy román–magyar kétnyelvű iskola¹²⁵. Az iskolában megvalósuló kétnyelvűség a román nyelv megőrzésén túl egyéb előnyökkel is jár.

3.3.2.3. táblázat

Milyen nyelven beszélsz az iskolai órákon egész nap az iskolában? (N = 35)

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul
Gyermekek	6%	11%	77%	6%	–

3.3.2.4. táblázat

Milyen nyelven beszélsz az iskolai órákon kívül a gyermekekkel az iskolában? (N = 35)

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul
Gyermekek	6%	6%	49%	17%	23%

¹²⁵ Az Országos Román Önkormányzat 2012. évi tájékoztatása szerint a magyarországi románoknak hat magyar–román kéttanyelvű nemzetiiségi általános iskolája van. Ezek elnevezése nem egységes: Román Nemzetiiségi Általános Iskola (Kétegyháza), Román Kétnyelvű Általános Iskola (Méhkerék), „N. Bălcescu” Román Gimnázium, Általános Iskola és Kollégium (Gyula), Román Általános Iskola (Elek), *Magdu Lucian* Román Általános Iskola és Óvoda (Battonya), Körösszakál–Bedő–Körösnagyharsány Román Nemzetiiségi Kéttanyelvű Általános Iskola (Körösszakál). A román nyelvet tantárgyként oktatják továbbá hat nyelvoktató iskolában a következő magyarországi településeken: Körösszegapáti, Lökösháza, Magyarcsanád, Medgyesegyháza, Pocsaj és Furta. 2013. szeptemberétől a magyar–román kétnyelvű iskolák, egy kivétellel (Méhkerék), az Országos Román Önkormányzat irányítása alatt működnek.

A két iskolai (tanórai és tanórán kívüli) nyelv választási szituációt összehasonlítva (lásd 3.3.2.3. és 3.3.2.4. táblázat) kimutatható, hogy az iskolai órákon történő román nyelvhasználat nagyon nagy jelentőséggel bír. Míg a gyermekek otthon a testvérükkel 34%-ban beszélnek egyenlő arányban románul és magyarul (3.3.2.2. táblázat), addig ez az érték a tanórán kívüli beszélgetésekben közel 50% (3.3.2.4. táblázat). Az iskolai román nyelvhasználat fontossága mellett szól továbbá az is, ha összehasonlítjuk az otthoni, édesanyára vonatkozó adatokat (lásd 3.3.2.1. táblázat) az iskolai órákra vonatkozó adatokkal (lásd 3.3.2.3. táblázat). Ezek az adatok azt mutatják, hogy a román nyelv használata a családban jobban háttérbe szorul, tehát a gyermekek román nyelvtudása a közösségben az iskolai román nyelvtanulás hatékonyságától is függ. Ha az iskolában a román nyelv háttérbe fog szorulni, az jelentősen elősegíti majd a közösségen belüli román–magyar nyelvcseré folyamatának felgyorsulását.

A felnőttek mintájában a megkérdezettek 78%-a ortodox, 11%-a baptista, 10%-a egyéb vallási közösséghez tartozik. Bár az eredmények szerint a minta 78%-a ortodox vallású, ahol a szertartások nyelve kizárólag a román, ennek ellenére csak a minta 65%-a imádkozik kizárólag román nyelven. A felnőttek adataihoz viszonyítva a gyermekek esetében ez az adat már csak 35%, de közel ugyanennyien (32%) mondták, hogy egyenlő arányban imádkoznak románul is és magyarul is (3.3.2.5. táblázat). A gyermek mintában is hasonló a vallási csoportok megoszlása 75% ortodox, 16% baptista, 9% egyéb vallású. A felnőttek és a gyermekek válaszaiból kitűnik, hogy Méhkeréken az egyház nyelve 2003-ban dominánsan a román nyelv. A család – iskola – templom nyelvhasználati színterek közül a templom az, ahol a leghangsúlyosabb a román nyelv használata.

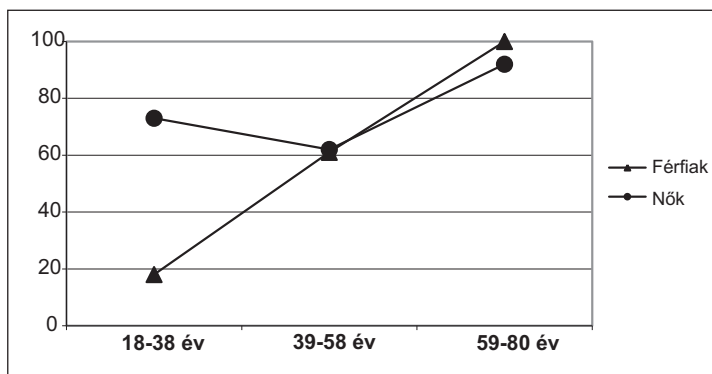
3.3.2.5. táblázat

Milyen nyelven imádkozik (imádkozol)? (N = 106)

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul	Nem imádkozik
Felnőttek	65%	12%	13%	–	–	10%
Gyermekek	35%	12%	32%	–	6%	15%

3.3.2.4. ábra

A kizárólag románul imádkozók százalékos aránya nemenként és életkori övezetenként
(N = 71)

A 3.3.2.4. ábrán a *kizárólag románul imádkozom* válaszok arányai vannak összefoglalva, az életkor (három generáció) és a nem összefüggésében. Ebből az derül ki, hogy az ima román nyelvének kiválasztásával a nők jobban ragaszkodnak a tradíciókhoz, de ez kizárólag a 39 éven aluliak között markánsan megjelenő női dominanciának köszönhető. A nők életkori csoportjait megvizsgálva nem változik határozottan életkoronként azoknak a nőknek a száma, akik románul imádkoznak: a három életkori csoportban az értékek 70–90% között ingadoznak. Ezzel szemben a férfiakra az a jellemző, hogy az idősek 100%-ban csak románul imádkoznak, a fiatalok esetében viszont ez az arány még a 20%-ot sem éri el. Az életkor és a nem interakciójából fakadó szignifikáns különbségek arra engednek következtetni, hogy ebben a közösségben és ezen a szinten a fiatal nők jobban őrzik a tradicionális közösségi normákat, mint a fiatal férfiak.

Diszkusszió

A Méhkeréken tapasztalt XX. századi változások azt igazolják, hogy a közösség megnövekedett társadalmi-gazdasági ereje a nemzetiségi csoport és a többségi csoport közötti erőviszonyok eltéréseit, illetve a területi változat, kontaktusváltozat *kontra* köznyelvi változat, sztenderd változat nyújtotta presztízskülönbségeket képes enyhíteni, akár megszüntetni is.

A 2003-ban gyűjtött méhkeréki adatok szerint a család – iskola – templom nyelvhasználati szinterek közül a templom az, ahol a legdominánsabb a román

nyelv használata. A generációk és nemek tekintetében itt a fiatal nőkre jobban jellemző a román nyelvválasztás, mint a fiatal férfiakra. A kétnyelvűség, vagyis a két nyelv egyenlő arányú funkcionális megoszlása az iskolában valósul meg a leginkább, ezt követi a családi nyelvhasználat, elsősorban a gyermek–anya relációban. A magyar nyelv használata a gyermekek mintájában a velük egy generációba tartozókkal a leggyakoribb (testvérrel, iskolatárssal). A felnőtt és a gyermek minta közötti különbségeket keresve a három nyelvhasználati szintér szituációi közül az édesanyával történő nyelvválasztási szituáció érdemel leginkább figyelmet. Mindhárom nyelvhasználati szintéren vizsgált román és magyar nyelvhasználat eredményezett szignifikáns különbségeket. Ez azt mutatja, hogy elsősorban az életkori csoportok szerint, másodsorban az életkor és a nem szerint kialakított csoportok között mutathatók ki éles különbségek. Ezek az eltérések a közösségben zajló alapvető változásokat mutatják. E változások a román–magyar nyelvcserre szimptomáira hívják fel a figyelmet. Az adatközlők életkorának növekedésével egyenesen arányos a román nyelv használata, vagyis minél fiatalabb valaki, annál többet beszél a magyar nyelvet. Az eredmények szerint a közösség román–magyar kétnyelvűsége az idő múlásával változik, de az egyének román–magyar kétnyelvűsége is változik életkoruk előrehaladtával (vö. közösségi és egyéni változás).

Méhkerék a XXI. század elejéig tradicionális életmódját több tekintetben megtudta őrizni. De miközben megőrizte a tradicionális élet értékeit, felhasználta a modern élet nyújtotta előnyöket is. A családi, rokoni, szomszédsági kötődések, népi hagyományok és mindezek mellett – vagy felett – a román nyelv megőrzése olyan értékek, amelyek a tradicionális életből átmentődtek a modern életbe. A mai méhkeréki gyermekek és fiatalok napjainkban hivatásos szinten táncolják¹²⁶ a méhkeréki román táncokat, magas színvonalon, művészi magasságokba emelve őseik táncmozdulatait. A XXI. századi társadalmi változások a méhkeréki gazdasági fejlődésre negatív hatással vannak. Míg a XX. század végén

¹²⁶ A népi tánc, az identitás és a kétnyelvűség összefüggéséről, egy szlovákiai magyar táncgyűttes tagjai körében végzett kutatásai alapján, Juliet Langman – többek között – a következőt szűrte le. A vizsgált néptáncosok, megkerülve a tágabb társadalmi politikai diskurzusban megfogalmazott elvárásokat, olyan identitást gyakorolnak, hogy egyszerre erősen kötődnek a hagyományos magyar identitáshoz, valamint támogatnak egy olyan lokális kétnyelvű és kétkultúrájú azonosságtudatot, amely nem áll szemben a szlovákkal és a szlovákokkal (vö. Langman 2002: 70).

zöldségtermesztésből egy család 500 m²-en gazdálkodva kiválóan megélt¹²⁷, addig napjainkban 4000 m² földterület művelése szűkös megélhetést¹²⁸ biztosít (vö. T. J. 2012: 3). A globalizáció közvetlen negatív hatása 2011 nyarán Méhkerék gazdaságát is elérte. A Németországból érkező fertőzések hírére a magyarországi vevők nem vásárolták az uborkát, félve a fertőzésektől. Ezért a méhkeréki gazdák, a település „egzisztenciájának szinte az egyetlen forrását képező” (vö. Martin 2000: 202) melegházi primőrök egész évi termését nem tudták értékesíteni. „Hiába terem most a legtöbb uborka Méhkeréken, nincs rá vevő. A gazdáknak a legrosszabbkor jött a német uborkabotrány” (Kéri 2011). Így szólt az egyik hír a méhkeréki közösséget ért globalizációs csapásról. Ezért is választottam éppen e kérdést a fejezet címéül: *Legyőzi-e a globalizáció a méhkeréki közösségben a román nyelv megőrzését? A közösségről gyűjtött több évtizedes ismeretek alapján kialakított hipotézisem, hogy a közösséget több mint 300 éves történelmi múltja, közösségi vitalitása és az eddig elért eredmények megsegítik, hogy megoldási módokat találjon a globalizációs kihívásokra, ezzel biztosítva a román nyelv, a román–magyar kétnyelvűség fenntarthatóságát.*

¹²⁷ „Din acest teren am putut să trăim domnește” (Ez a földterület úri életkörülményeket biztosított nekünk) (T. J. 2012: 3).

¹²⁸ „Din păcate în zilele de azi nu prea se merită să se ocupe omul cu cultivarea legumelor, dar nefiind altă soluție, ne rămâne multă muncă, cu venituri puține” (Napjainkban, sajnos nem nagyon éri meg zöldséget termesztetni, de más megoldás nem lévén, marad a sok munka és a kevés jövedelem) (T. J. 2012: 3).

4. FEJEZET

Variabilitás és változás: a kétegyházi román–magyar nyelvcseré longitudinális kutatása

„Limba se face prin schimbare și
'moare' ca atare atunci când încetează să se schimbe.¹²⁹
(Eugen Coșeriu)

„Történik napjainkban, bárhol, ahol léteben van fenyegetve egy nyelv,
s benne: az emberiség lángelméjének megismételhetetlen csodája...”
(Hubay Miklós)

4.1. Elméleti és módszertani problémák

A MaBiLing kutatás eddig ismertett eredményei szerint a kétnyelvű közösségekben a nyelvek használata változatos, az elemzések során jól értelmezhető összefüggések mutatkoztak a nyelvek és a nyelvhasználati szinterek, a nyelvek és a nyelvtudás, illetve a nyelvek (nyelvváltozatok) és az attitűdök között. A közösségi nyelvek használatának variabilitása és a nyelvváltozatokhoz kapcsolódó pozitív attitűdök feltárták a közösségekben zajló nyelvcseré eltérő fázisait. Mivel a nyelvcseré egy bizonyos időintervallumon belül megy végbe, vizsgálatokor – keresve a válasz(ok)at a hogyanra és a miértre – olyan módszert érdemes választani, amely a valóságos időtényező hatását is figyelembe veszi. Az eddigi nyelvcserékutatások adatgyűjtése általában egy meghatározott időben történt. Ezekben a vizsgálatokban a nyelvcseré folyamatának tettenérése a generációk közötti nyelvi viselkedés különbségeire korlátozódott, vagyis egy-egy generáció önmagához képest történő időbeli változásai nem kerültek fókuszba. Az idő múlását ezekben

¹²⁹ Az Eugen Coșeriu idézetet (*A nyelv változásában létezik és éppen ezért akkor „hal meg”, ha változása megszakad.*) a *Sincronía, diacronía e historia* című könyv (1. kiadás 1958, Montevideo) 3. kiadásának (1978, Madrid) román fordításából kölcsönöztem (1997: 246).

a vizsgálatokban a generációs különbségek képviselik, tehát az idő ebben az esetben csak látszólagos. A longitudinális módszer folyamatában vizsgálja a nyelvi jelenségeket, keretében több egymást követő időben történik adatgyűjtés. Így az elemzések a vizsgált folyamatot a különböző időben gyűjtött adatokra alapozva kibontakozásában mutatják be. Ebben a fejezetben azt a longitudinális módszert mutatom be, amelyet egy magyarországi kétnyelvű közösségben, Kétegyházában a román–magyar nyelvcseré husz éves folyamatának kutatásakor alkalmaztam (röviden LongBiLing kutatás). Ebben a könyvben a két vizsgált évtizedből az első, az 1990–2001-es évtized nyelvi változásait mutatom be. A vizsgálat alapkérdése, hogy a nyelvcseré folyamata mennyire tekinthető generációs, fokozatos, lineáris változásnak (Borbély 2005), illetve, hogy a nyelvi változások típusai közül a nyelvcseré folyamatára melyik a jellemző modell (Labov 1994: 84; Hamers–Blanc 1989: 176).

A nyelvcseré kétségtelenül a nyelvi változások kategóriájába tartozó nyelvi jelenség. Ugyanis a nyelvcserére a beszélők, valamint a különböző társadalmi környezet összefüggésében a szinkrón változatok társadalmilag motivált átrendeződése jellemző (vö. Gal 1979: 17–21). A nyelvi változások mechanizmusát tekintve a folyamatok leírásához nélkülözhetetlen, hogy a közösségben gyűjtött adatok szerint meghatározzuk a folyamatban lévő változás időbeli dimenzióját. Abban az esetben, ha felfedezzük, hogy egy nyelvi változó és az életkor között kapcsolat van, akkor feladatunk tisztázni azt, hogy ez a kapcsolat egy valóságos folyamatban lévő változást tükröz-e avagy egy életkori változást (Hockett 1950), ami az életkor előrehaladtával a nyelvi viselkedésnek egy szabályszerű és minden generációban megismétlődő változása (Labov 1994: 46). Labov szerint az elsőként javasolt és leghatékonyabb módszer a nyelvi változás folyamatának tanulmányozására az, hogy megvizsgáljuk a látszólagos¹³⁰ időben bekövetkezett változásokat, ami nem más, mint a nyelvi változók eloszlása (disztribúciója) életkori csoportonként. A nyelvi változók életkori rétegződése tükrözheti (1) a közösség beszédében az idő előrehaladtával lezajló változásokat (történeti változások vagy nyelvi változások), és azokat a változásokat, amelyek (2) az egyén beszédében életkori szakaszonként figyelhetők meg (egyéni életkori változások). A *látszólagos időből* származó adatokat pedig összefüggésbe kell hozni a *valóságos időből* nyert adatokkal. Csak így lehetséges a változás fejlődési szakasza-inak meghatározása, s annak kiderítése, hogy valóban folyamatban lévő válto-

¹³⁰ A látszólagos idő hatásáról részletesen lásd Bailey és munkatársai (1991) tanulmányát.

zásról van-e szó. Tehát csak így dönthető el, hogy (1) a közösség beszéde változik-e az idő múlásával, vagy (2) az egyének beszéde változik életkoruk előrehaladtával, vagy (3) mindkét folyamat egyszerre zajlik. A látszólagosidő-vizsgálatok tehát egy bizonyos időpontban különböző életkorú személyektől származó adatokat vetnek össze.

M. Teresa Turell (2003) szerint a látszólagos idő és a valóságos idő fogalmak abba a formálódó nyelvészeti paradigmába illenek bele, amely azokat az elméleti szempontokat képviseli egyrészt, mint a nyelv funkcionális, stílusbeli és társadalmi jelentésének fontossága, a nyelvi variabilitás és a nyelvi változás, a *szinkronia* és a *diakronia* mindkét irányból érvényesülő kapcsolata, másrészt a *belső* és a *külső* változás. Ez a paradigma képes továbbá kifejezésre juttatni azokat a különféle alapelveket (stabilitás, alulról felfele tartó változás, felülről lefele tartó változás), amelyek a témában végzett kutatásokat motiválják. A paradigmaváltás tudománytörténeti szempontját nézve Turell továbbá megállapítja, hogy a valóságos idő és a látszólagos idő fogalmak nem kizárólag a közelmúltban végzett szociolinvisztikai (variabilitás és változás) vizsgálatokban először megjelenő fogalmak. Valójában a strukturalista nyelvészek munkáiban már felfedezhetjük őket, mint például Bloomfield (1933) és Hockett (1950) munkáiban, s ezeket követően még nagyobb nyomatékka Weinreich (1953), illetve Herzog, Labov és Weinreich (1968) munkáiban. Turell alapvetőnek minősíti a paradigmaváltás kialakításában a következő műveket: Herzog–Labov–Weinreich 1968; Hymes 1972; Labov 1975, 1981.

Az új szempontú nyelvészeti megközelítések oda vezettek, hogy az 1970-es évek nyelvi változások iránt érdeklődő nyelvészei – Labovnak köszönhetően (1975) – abban lettek érdekelték, hogy a nyelvtudományt az empirikus tudományok sorába emeljék. Ami többek között azt jelenti, hogy a nyelvészek a nyelv általános elveinek vagy a nyelvre vonatkozó univerzáléknak szentelt kutatásait immár kizárólag olyan nyelvi adatokra alapozzák, amelyeket a nyelvek sokrétű változataiból terepmunka során gyűjtenek össze. Ez a paradigma és az ezen alapuló kutatások szociolingvisztikai szempontú feldolgozását gazdag szakirodalommal mutatja be Labov (1994, 2001, 2010) háromkötetes alapműve.

1970-től kezdődően a látszólagosidő-módszer a folyamatban lévő nyelvi változások általánosan alkalmazott módszere. Egy látszólagosidő-tanulmány az egyazon közösségben megtalálható életkori csoportok szinkron összehasonlítása. A kutatás eredményeként az életkori csoportok közötti különbségek variabilitásának mintázata rajzolódik ki, amely lehetőséget nyújt arra, hogy az eredményt a jövőre vonatkozóan is kivetítsük. Ennek következtében alakítjuk ki a

látszólagos diakrónia dimenzióját. Ehhez hasonlóan kialakítható a valóságos diakrónia is, ami kapcsolatot teremt a jelen és a múlt között. A látszólagos diakrónia megpróbálja létrehozni a kapcsolatot a jelen és a jövő között (lásd például Labov 1994: 43–72; Nahkola–Saanihahti 2004: 75).

A nyelvcseré mint nyelvi változás egy (közösségenként változó hosszúságú) időintervallumban zajlik. Ezért a nyelvcserékutatásokban az idő fontos tényező. A nyelviváltozás-vizsgálatokban a valóságos és a látszólagos idő megkülönböztetése jelentőséget kap. A valóságos idő a naptári időt jelenti. Egy bizonyos közösségben úgy lehet meghatározni, hogy a nyelvcseré mennyi ideig tart(ott), ha kiderítjük, hogy a folyamat mikor indult el és mikor fejeződött be. Mivel a nyelvcseré általában olyan közösségekben alakul ki, amelyekben a kétnyelvűség nem stabil, hanem átmeneti, a nyelvcseré kezdetét a közösségben a kétnyelvűség kialakulása jelentheti, befejezését pedig a kétnyelvűség megszűnése jelzi. Alapjában véve a kétnyelvűséggel kapcsolatban kialakult olyan félelem, hogy a kialakuló kétnyelvűség az első nyelv, a saját nyelv használatát veszélyezteti, a státuszát károsítja¹³¹ – ebből fakad. Az eddigi nyelvcserékutatások általában egy meghatározott időben történtek (lásd pl. Gal 1979; Kulick 1992; Tsitsipis 1998; Borbély 2001a). Itt az adatrögzítés idejében megfigyelhető jelenségek írhatók le. Ezekben a vizsgálatokban a nyelvcseré tettenérése a generációk közötti nyelvi viselkedés különbségeire korlátozódik, vagyis egy-egy generáció önmagához képest történő időbeli változásaira nem. Az idő múlását ezekben a vizsgálatokban a beszélők életkora képviseli, tehát az idő ebben az esetben csak látszólagos. Lieberman (1980: 13) szerint a nyelvi viselkedés dinamikájának vizsgálatára az az ideális megoldás, ha ugyanabban a közösségben több időpontban végzünk nyelvi adatgyűjtést. Összevethető empirikus vizsgálatok hiányában ugyanis a változás tettenérése csak hipotetikus.

A longitudinális (vagy valóságosidő) kutatás alkalmazói azok a társadalomtudósok és közgazdászok, akik az emberiségre vonatkozó hosszantartó hatásokat vizsgálják. A longitudinális kutatás megfigyeléseken alapuló vizsgálat, amely

¹³¹ A kétnyelvűség károsító hatásáról szóló véleményt (jobbik esetben kérdést) különböző kétnyelvű közösségben és eltérő iskolai végzettséggel rendelkező beszélőtől számos esetben megtapasztaltam, például ugyanúgy ezt hiszi egy magyarországi alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező román–magyar kétnyelvű, mint egy Moldovai Köztársaságban élő román–orosz kétnyelvű akadémikus. Miközben egy kétnyelvű közösségben éppen hogy az egynyelvűség okozhat, pl. kommunikációs nehézségeket, hiszen nem értjük, ha környezetünkben az általunk nem ismert másik nyelvet beszélnek.

évek vagy évtizedek leforgása alatt zajlik (Shuttleworth 2009). A longitudinális módszer gyűjtőfogalom, ezen belül számos kutatási technika létezik. Hua és David két szempont szerint húzza meg a különböző longitudinális vizsgálatok közötti határvonalat: aszerint, hogy a kutatók miként választják ki a longitudinális kutatás mintáját, és hogy milyen gyakran történik a mintába tartozó adatközlőkkel adatgyűjtés. Az egyik szempont, hogy ugyanazok-e az adatközlők, vagy sem, illetve hogy hogyan történik az adatgyűjtés. Eszerint elkülöníthető a trend-, a panel- és a kohorszkutatás (lásd 4.1.1. ábra). A *trendkutatás*ban különböző csoportokat vizsgálunk egyazon populációból különböző időpontokban (tehát az adatközlők nem azonosak az első adatgyűjtésbe bevont adatközlőkkel). Ilyen például a közvéleménykutatás. A *panelkutatás*ban ugyanazon beszélőkkel végzünk kutatást különböző időpontokban (tehát az adatközlők minden időpontban ugyanazok)¹³². Ilyen például a brit háztartásokra irányuló panelkutatás (ang. *British Household Panel Survey*, BHPS). Végül a *kohorszkutatás*ban ugyanazon csoportok megfigyelése történik egy meghatározott időszakaszban. Mindegyik csoport olyan személyekből áll, akik valamilyen szempontból azonosak (pl. az 1958-as születésűek egy *születési* kohorszba tartoznak), vagy a kutatás időszakában ugyanabban a kísérleti eljárásban részesültek. Az idő múlásával megfigyelik a csoport tagjait és összehasonlítják egy olyan csoporttal, amelynek tagjaira más szempontok érvényesek, vagy a kutatási időszakban (kísérleti) eljárásban nem vettek részt. A Nagy-britanniai Oktatási Intézet Longitudinális Kutatási Központjának három születési kohorszkutatása ismert: az 1958-as; az 1970-es és a millenniumi kohorszkutatás (Hua–David 2008: 93–94). A három longitudinális kutatás közötti különbség megértéséhez illusztrációképpen „a kétegyházi gyermekek szókincsének változását” célzó három fiktív kutatás terepmunkatervét ismertetem. Trendkutatás: különböző időpontokban adatokat gyűjtünk az aktuálisan a kétegyházi román iskolában tanuló felső tagozatos tanulóktól. Ebben az esetben az adatközlők nem azonosak, és a változást a különböző időpontokban gyűjtött adatok összehasonlításával mérjük. A kutatásban azt fogjuk kideríteni, hogy a valóságos időben és ugyanabban a nyelvi környezetben (pl. a nyelvcseré folyamatában) hogyan változik a gyermekek szókincse. Panelkutatás: az aktuálisan a kétegyházi román

¹³² A megismételt kutatások típusát aszerint tekintve, hogy az adatközlők ugyanazok-e vagy sem, fontos megállapítás, hogy míg a trendkutatás csak a *közösségi változást* képes megragadni, addig a panelkutatás mind a *beszélőn belüli*, mind a *közösségi változást* (Eckert 1997: 153).

iskolában tanuló első osztályos tanulókkal nyolcadik osztályos korukban megismételjük a kutatást. Ebben az esetben azt vizsgáljuk, hogy a hét év alatt hogyan változott ugyanazon beszélők szókinccse. Kohorszkutatás: az aktuálisan a kétegyházi román iskola 4. osztályába járó tanulókkal elvégezzük az első adatgyűjtést, majd véletlenszerű módszerrel két csoportra osztjuk őket. Ezt követően az egyik csoporttal elkezdünk egy négy évre tervezett új oktatási módszert, amely a szókinccs stílusbeli változatosságának fejlesztésére irányul. Ez idő alatt az osztály másik fele a hagyományos oktatási módszerben részesül. Négy év elteltével (az immár nyolcadikosokkal) megismételjük az adatgyűjtést. Az oktatási módszer hatását a kétegyházi iskolások szókinccsére úgy vizsgáljuk, hogy a két csoporttól a különböző időpontokban gyűjtött adatokat összehasonlítjuk.

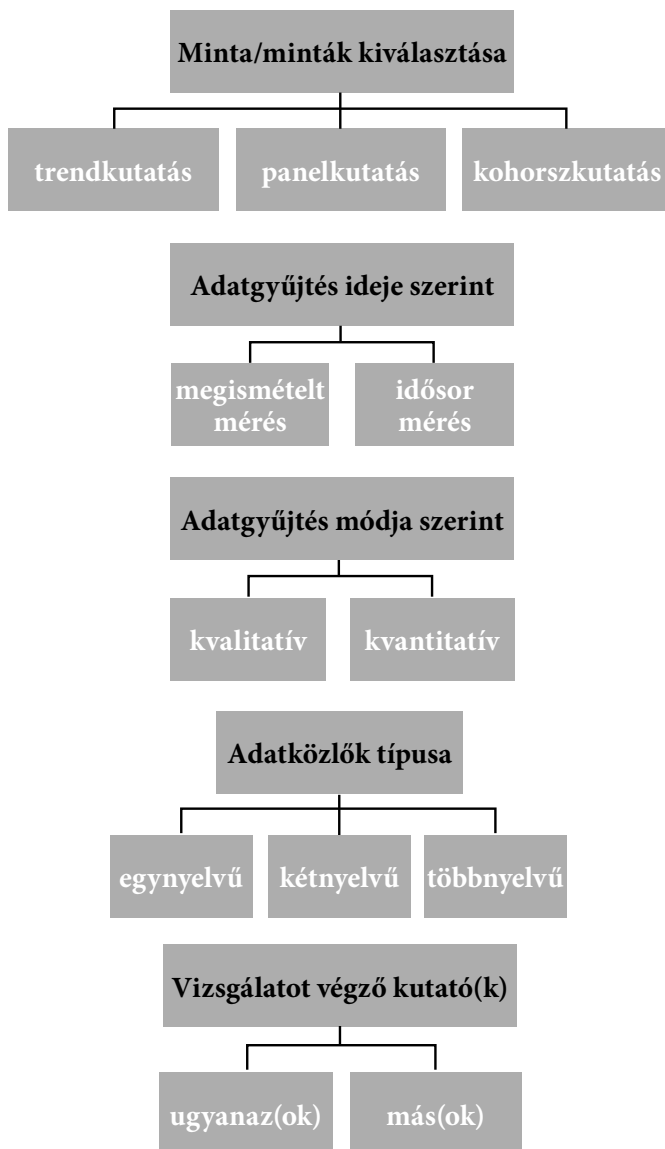
Hua és David szerint a másik szempont a longitudinális kutatások tipizálására az, hogy az adatgyűjtés hányszor és milyen gyakran történik (lásd 4.1.1. ábra). Eszerint elkülöníthető a megismételt mérés (ang. *repeated measures*) az idősor (ang. *time series*) kutatástól. Az első esetben kétszer vagy néhány alkalommal történik adatgyűjtés, a második esetben egymást követően sok-sok alkalommal (lásd Hua–David 2008: 94–95). Chambers (2009: 207–211) ismerteti például azt a megismételt kutatást, amelyet 1950, 1971 és 1991, vagyis két-két évtizedet követően ismételtek meg Tsuruoka városban, Kiyoshi Egawa irányításával a tokiói Nemzeti Nyelvi Intézetben. A longitudinális kutatások idősoros módszerét például a gyermekkori kétnyelvűség kutatásakor, az egyéni (gyermek–szülő) nyelvi viselkedés vizsgálatára alkalmazzák. Ezek a kutatások hónapokat, esetenként éveket ölelnek fel (De Houwer 1990; Lanza 1997). Például Lanza (2004) kétnyelvű családokban, ahol az anya amerikai, az apa pedig norvég volt, két gyermek elsőnyelv-elsajátítását longitudinális módszerrel kutatta.

Longitudinális esettanulmány készül, ha az egyének természetes környezetben történő megfigyelése folyik egy meghatározott időszakaszban. Ebben az esetben az ún. kvalitatív adatokra támaszkodunk (lásd 4.1.1. ábra). Fontosak a kvantitatív adatok; ezek hiányában a megfigyelések spekulatívak lehetnek, viszont birtokukban egyedi és értékes perspektívát nyújtanak a kulturális és szociológiai aspektusok bizonyos eseteire (Shuttleworth 2009).

A longitudinális nyelvészeti kutatások vonatkozhatnak egy nyelvről, illetve kétnyelvről (többszövről) közösségekre és/vagy egyénekre. Végezheti ugyanaz a kutató, ekkor a vizsgált időintervallum kisebb, mint ha a kutatást például egy fél évszázad elmúltával egy másik kutató ismétli meg. Azt, hogy az adatgyűjtés ugyanolyan körülmények között történjék, könnyebb megvalósítani, ha ugyanaz a kutató ismétli meg a vizsgálatot (lásd 4.1.1. ábra).

4.1.1. ábra

A longitudinális kutatások típusai

Magyarországon a valóságosidő-kutatások a XX. század végétől indultak el. Kontra Miklós 2003-ban még így fogalmazott: a magyar szakirodalomban kevés valóságosidő-vizsgálatról olvashatunk csak, ilyen például Végh 1990 és Borbély

A valóságos idő hatásával foglalkozó szakirodalom tanulmányozásakor a nyelvi viselkedést célzó vizsgálatok között száz évre visszamenőleg találunk eseteket. Szociolingvisztikai aspektusból Labov négy megismételt kutatást mutat be. Gauchat 1905-ben publikálta azt a tanulmányát, amelyhez az adatokat Charmey-ban, egy svájci faluban gyűjtötte össze, majd Hermann 1929-ben publikálta az ugyanebben a faluban megismételt kutatása és kollégája adatainak összehasonlító elemzését. Fowler (1986) New York City-ben huszonnégy évvel később ismételte meg Labov áruházi vizsgálatát¹³³. Henrietta Cedergren 1969–1971 között végzett szociolingvisztikai kutatást a Panama City-ben élő spanyolok körében, majd 1983 visszatért és megismételte a kutatást. Trudgill először 1974-ben, majd 1988-ban végzett a Norwich városában beszélt angol nyelv variabilitásáról és változásáról kutatást (Labov 1994: 85–98). Ismertek más longitudinális kutatások is. Steinholt a norvégiai Hedrunban harminc év változását vizsgálta (vö. Nordberg–Sundgren 1998). A svéd nyelvet longitudinális módszerrel vizsgáló kutatás terepmunkái 1967-ben és 1996-ban voltak (Nordberg–Sundgren 1998). Paunonen (1996) a Helsinkiben beszélt nyelvet az 1970-es majd az 1990-es években végzett gyűjtések alapján dolgozta fel. Gorter és munkatársai a hollandiai frízek, vagyis egy őshonos kisebbségi nyelv kutatásában alkalmazták a megismételt adatgyűjtés módszerét (Gorter 1987). A norvégiai kven közösségben végez longitudinális vizsgálatot Pia Lane, aki a nyelvcsere folyamatát összehasonlító módszerrel úgy vizsgálta, hogy az 1975-ben végzett interjúkat ugyanazokkal a személyekkel megismételte (Lane 2010). A valóságos időben zajló nyelvi változás vizsgálatában az egyik legjelentősebb műhelynek a Koppenhágai Egyetemen működő LANCHART Központ tekinthető. Ennek keretében egy egész kutatócsoport vizsgálja a nyelvi változást a 40 év alatt összegyűjtött, összesen 1000 órányi hangfelvétel segítségével (lásd <http://lanchart.hum.ku.dk/>).

¹³³ A szociolingvisztikai szakirodalomban „negyedik emelet módszernek” (ang. *fourth floor method*) elnevezett gyors és anonim vizsgálatban Labov a New Yorkban élők (r) hangjának (változójának) realizációit (változatait: [r] vagy [0]) vizsgálta a fesztelen (ang. *casual*) és a gondos (ang. *careful*) stílusok szerint. Egy áruház folyosóján, ahol a negyedik emeleten a női cipőosztály volt, a terepmunkás a vásárlóknak egy kérdést tett fel. *Elnézést kérek, hol találom a női cipőosztályt?* Ha a válasz ‘fourth floor’ volt, a terepmunkás újabb kérdést tett fel. *Bocsánat, hol?* Míg a vásárló első válasza fesztelen stílusban hangzott el, a második válasza immár gondos stílusban tagolt kiejtéssel (ang. *careful style under emphatic stress*) hangzott el (Labov 1972: 49).

2001a (Kontra 2003d: 61). Azóta újabb kutatások váltak ismertté. A nyíregyházi dialektológiai kutatóműhelyben 1987 óta folyamatosan végeznek nyelvföldrajzi longitudinális kutatásokat (P. Lakatos szerk. 2002). Gál Zsuzsa 1974-es vizsgálatát követően Felsőőrben Bodó Csanád (2004, 2012) végzett újabb terepmunkát. Az MNSZV, a magyar nyelv reprezentatív mintára épülő kérdőíves vizsgálatának budapesti almintájának megismétlésére 17 évvel később, 2005-ben került sor (lásd <http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/>). A magyar dialektológia szempontjából a legjelentősebb vállalkozás: folyamatban van az Új Magyar Nyelvtanlasz megismételt terepmunkája is (lásd Kiss 2006; <http://umnya.elte.hu>).

Amint a fentebb áttekintett kutatások is mutatják, a kutató számára a longitudinális módszer számtalan lehetőséget nyújt. Mint minden kutatásban, a longitudinális módszert alkalmazó kutatásban is az a fontos, hogy úgy igazítsuk a módszert az elméleti kerethez, a kutatás témájához, valamint a vizsgálat kérdéseihez, hogy az összegyűjtött adatok alkalmasak legyenek *általános következtetések levonására* és ne férhessen kétség *megbízhatóságukhoz* és *érvényességükhöz* (pl. Moyer 2008: 29–30).

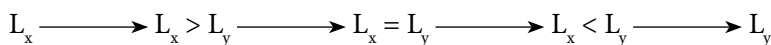
A LongBiLing kutatás a román–magyar nyelvcsere szociolingvisztikai aspektusú vizsgálata. A kutatás keretét az a szociolingvisztikai elmélet adja, amely szerint a nyelvi variabilitás és változás a társadalmi összefüggések függvényében értelmezhető (lásd pl. Chambers 2009; Fishman 1970; Kontra szerk. 2003; Labov 1994). A gazdasági, politikai és társadalmi változások hatással vannak a többségi, valamint a nemzetiségi közösségek nyelvi variabilitására és változására. Mivel a nyelvcsere a kétnyelvű nemzetiségi közösségekre jellemző nyelvi változás, amely akkor következik be, ha a nemzetiségi közösségek tagjai nemzetiségi anyanyelvük helyett a többségi nyelvet beszélik, kutatásakor a közösség, azon belül a különböző csoportok és az egyének nyelvi viselkedésének variabilitására és változására szükséges összpontosítani. A variabilitás és változás vizsgálatakor abból kell kiindulni, hogy a nyelvcsere kialakulása és folyamata közösségenként, társadalmi csoportonként és egyénenként eltér. Azt kell kideríteni tehát, hogy mindez hogyan történik és miért. Érdeklődésem középpontjában, ebben az esetben, főként a *hogyan történik* áll.

Labov (1994: 83) szerint a valóságos időből nyert adatok értelmezéséhez, származzanak azok panel- vagy trendkutatásból, szükség van egy olyan modellre, amely megmutatja, hogy (1) az egyének hogyan változnak vagy nem változnak életükben, illetve (2) a közösségek hogyan változnak vagy nem változnak az idő múlásával és, hogy (3) mi következik ezek kombinációjából. Vizsgálatomban a nyelvcsere elméleti keretét Hamers és Blanc (1989: 176;

Borbély 1996: 27) egydimenziós modellje adja (lásd 1. fejezet: 1.4.1. ábra). Eszerint a nyelvcsere folyamatában először az egynyelvűség a jellemző a csoport eredeti nyelvén, majd a kétnyelvűség érvényesül a nemzetiségi nyelv dominanciájával, ezt követi az a kétnyelvűség, amelyben a többségi nyelv dominanciája a jellemző, amit az újabb egynyelvűség követ. Vagyis a nyelvcsere lezárultával a többségi nyelv kizárólagos ismerete, használata érvényesül. A lát-szólagos időben végzett kétegyházi nyelvcserekutatásban módosítottam az 1.4.1. ábrát (Borbély 2001a: 35). A Hamers és Blanc nyomán elkészített ábra második és a harmadik szakasza közé egy új szakaszt iktattam be (lásd 4.1.2. ábra). Azt sejtetve, hogy fel kell tételeznünk a nyelvcsere folyamatában egy olyan szakaszt is, amelynek fő jellemzője, hogy itt a legtöbb olyan beszélő található, akire a kiegyensúlyozott kétnyelvűség ($L_x = L_y$) a jellemző. Erre Hamers és Blanc is utal. Megjegyzik, hogy L_1 és L_2 dominanciája között „félúton van egy szakasz, amelyben relatív egyensúly van a nyelvek között”, viszont egydimenziós modelljükben ez nem jelenik meg (Hamers–Blanc 1989: 176; Borbély 1996: 27; 1.4.1 ábra).

4.1.2. ábra

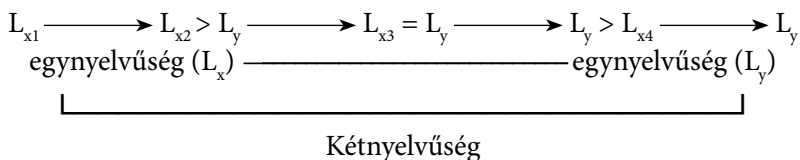
„A nyelvcsere egydimenziós modellje (Hamers–Blanc 1989: 176 alapján)”
(Borbély 2001a: 35)

Hamers és Blanc 1989-es megjelenésű könyvük átdolgozott kiadásában továbbfejlesztették a nyelvcsere egydimenziós modelljét (2000/2003: 297). Ebben már illusztrálták – az általam is alkalmazott – kiegyenlített kétnyelvűségi szakaszt, jelölték 1–4-ig a generációk pozícióját is a modellben, és a kétnyelvűség harmadik szakaszában a nyelvek sorrendjét felcserélték, hogy a folyamat illusztrálása minél egyértelműbb legyen (vö. 4.1.3. ábra).

4.1.3. ábra

A nyelvcsere egydimenziós modellje (Hamers–Blanc 2000/2003: 297)

Empirikus adatokra támaszkodva szeretném igazolni, hogy létezett-e a vizsgált magyarországi román közösség egészét tekintve a román–magyar kétnyelvűségnek egy olyan szakasza, amikor a közösség *egészére/többségére* a román és a magyar nyelv ismerete és használata kiegyensúlyozott lett volna.

Gumperz (1982) a nyelvcserekutatók nyelvi sajátosságainak vizsgálatáról szólva így fogalmaz. A nyelvcserekutatók célja azoknak a nyelvi sajátosságoknak vagy változóknak a felszínre hozása, amelyek a legjobban elkülönítik a beszélők egymást követő generációit egymástól és amelyek a nyelvi változás eredményeként értelmezhetők (Gumperz 1982: 40). A szociológusok és szociolingvisták a nyelvhasználati színterek relatív gyakoriságával mérik a nyelv visszaszorulását (Fishman 1966: 426). A Kétegyházi zajló román–magyar nyelvcseré folyamatának longitudinális vizsgálata elsősorban „feltáró” vizsgálat (lásd Kontra szerk. 2003: 23). A LongBiLing kutatásban hangsúlyt kapnak például a következő átfogó kutatási témák: a nyelvválasztás szabályszerűségének a leírása a generációk és a nemek közötti eltérések tükrében; a két nyelv tudásának megállapítása a beszélők életkori csoportjaiban. Ezeknek a nyelvi jelenségeknek a kapcsolatát a nyelvcserével a „látszólagos” időben (generációk) gyűjtött adatok alapján teszem, továbbá a kétegyházi románok közösségében tíz év után (1990–2000/2001) – és a közelmúltban elkezdett elemzésekben – húsz év után (1990–2010) megismételt adatgyűjtés alapján a „valóságos időben” is (lásd pl. Borbély 2012).

A longitudinális nyelvcserekutatókban fontos szerephez jut azoknak a társadalmi és gazdasági változásoknak a tanulmányozása, amelyek hatással vannak a beszélők verbális repertoárjára (Gumperz 1982: 44). A nyelvcserét befolyásoló okok a XXI. század elején is szokásosan magukban foglalják a gazdasági, politikai, ideológiai, ökológiai¹³⁴ és kulturális faktorokat (lásd 1. fejezet). Maximálisan egyet kell értenem Wolframmal (2002: 767–768) abban, hogy ezek közül a tényezők közül a legfontosabb pozíciót a *gazdasági faktor* tölti be (lásd 3. fejezet). Ebben a kontextusban egy nyelv a sikeresség kulcsaként van elkönyvelve. Ebből adódóan a gazdasági túléléshez és sikerhez azt a nyelvet kell használni, amelyik ezeket biztosítani tudja. Ugyancsak ebbe a kontextusba illik az is, hogy a gazdaság fogja biztosítani azt is, hogy a kisebbségi nyelveket megőrizték a kisebbségi közösségekben azáltal, hogy a kisebbségi nyelven kiadott könyveket, a kisebbségi iskolát, a médiát támogatja. S teszi ezt

¹³⁴ A szó itt eredeti értelmében használatos, és nem a haugeni *nyelvi ökológiára* történik utalás (vö. Haugen 1972).

annak ellenére, hogy a társadalomnak ezek további kiadásokat jelentenek. A *politikai faktor* szerepe abban mutatkozik meg, hogy aszimmetrikus kapcsolat van a kisebbségi csoport politikai súlya és a társadalom politikai ereje között. Ebből következik, hogy a hatalom nélküli csoport nyelvét fogja kiszorítani a nagyobb hatalommal bíró csoport nyelve. Az *ideológiai faktor* azokat a hiedelem- és értékrendszereket képviseli, amelyek a nyelvhasználatához, a nyelvekhez és a nyelvváltozatokhoz tapadnak. Egy általános hiedelem szerint a világban a soknyelvűség gátolja az emberek közötti kommunikációt, s ha például mindenki megtanul angolul, a kommunikációnak már nem lesz akadálya. Az *ökológiai faktor* a földrajzi és a környezeti adottságokat öleli fel. Ide tartoznak a demográfiai tényezők, mint a közösség lélekszáma, koncentráltága, fizikai kapcsolata a környező csoporttal. A *kulturális faktor* abban az értelemben függ össze a nyelvcserevel, hogy a közösség mennyire zárt és konzervatív saját kultúrája és nyelve védelmében, illetőleg mennyire nyitott és integráló a szomszédos nyelvet és kultúrát tekintve. Henning Andersen (1988: 74–75) megállapításait követve Wolfram megemlíti, hogy vannak *nyitott* kontra *zárt* közösségek, illetőleg *endocentrikus* (endogám) kontra *exocentrikus* (exogám) közösségek. Wolfram a kulturális faktorhoz tartozónak tekinti a nyelvközösség attitűdjeit, amelyek a saját nyelv és más nyelvek irányában is érvényesülnek (Wolfram 2002: 768).

A LongBiLing kutatás témája a nyelvcserevel együtt a *dialektushalál*¹³⁵ is (lásd 1. fejezet), hiszen nem minden nyelvcsere következménye nyelvhalál, de minden nyelvcsere következménye legalább egy nyelvváltozathalál.

A LongBiLing kutatás alapkérdése: hogyan működik a kétnyelvűség egy olyan közösségben, ahol nyelvcsere megy végbe? Ezen belül konkrétan a következő elméleti kérdésekre keresem a választ.

- (1) Igazolják-e a valóságos időben gyűjtött adatok, hogy a nyelvcsere generációs változás, vagyis stabil az egyéneket tekintve; variábilis, változatos a közösséget tekintve? Avagy a generációs változást úgy értelmezzük, hogy az egyéni variabilitást sem zárjuk ki (lásd Labov [1994: 83] modelljét, 4.4.1. táblázat)?
- (2) Volt-e a román–magyar kétnyelvűségnek olyan szakasza, amikor a közösség egészére vagy többségére a román és a magyar nyelv ismerete és használata kiegyensúlyozott volt? Netán ez csak a közösség egy szűk részére,

¹³⁵ A magyarországi szlovák nyelvjárások visszaszorulásáról, haláláról – többek között – Zsilák Mária végzett kutatásokat (pl. Zsilák 2010).

egy-két generációjára, illetve csoportra (pl. az értelmiségre) igaz (lásd Hamers–Blanc [1989: 176] modelljét, 1.4.1, 4.1.2. és 4.1.3. ábra)?

A LongBiLing terepmunkák színhelye Kétegyháza¹³⁶. A három terepmunka ideje: 1990 (1. terepmunka = T1); 2000/2001 (2. terepmunka = T2); 2010/2011 (3. terepmunka = T3). Az adatközlők közül a legidősebb 1903-ban született (T1), a legfiatalabb adatközlők pedig 2000-es születésűek (T3). Ennek értelmében a kutatás kalendáriumi időszaka húsz év, „látszólagos idősávja” közel egy évszázad.

Az adatközlők egészét a kutatásban felnőtt és gyermek minták adják. A T1-es *felnőtt minta* kiválasztásánál az elsődleges szempont az volt, hogy az adatközlők román–magyar kétnyelvűek¹³⁷ legyenek – hiszen a kutatás a román és a magyar nyelv funkcionális megoszlásának variabilitását vizsgálja –, és vállalják a román nyelvű interjút és annak rögzítését. Vagyis a felnőtt minta a kétegyházi román közösség azon *populációját* reprezentálja, akik román–magyar kétnyelvűek és 1990-ben (T1 idején) használták a román nyelvet. A kétegyházi román közösség populációját – éppen a nyelvcseré körülménye miatt – problémás meghatározni, ebben a helyzetben nehezen írható le, hogy kik tartoznak bele. Ha csak három szempontot: a szülők származását, a román nyelvhasználatot, illetve a nemzeti közösséghez való tartozást veszem alapul, például a következő kérdések fogalmazhatók meg. Lehet-e a populáció tagja az, akinek a szülei román–magyar kétnyelvűek, de aki már nem beszél románul; vagy az, akit bár én románnak tartok, de ő nem tartja magát a közösséghez tartozónak? Tagja-e a populációnak az, aki beszéli a románt, de nem tartja magát a román közösséghez tartozónak; vagy az, aki nem beszéli a románt, de a román közösséghez tartozónak tartja magát? Ezért az ún. véletlenszerű mintavétel egy ilyen közösségben kivitelezhetetlen. A populáció (4.1.1. táblázat) és a minta (4.1.2. táblázat) között meglévő különbségeket a két táblázatban összefoglalt adatok jól mutatják. Eszerint míg a populációban (a kétegyházi románság) a népszámlálási adatok szerint a román

¹³⁶ A településről több, különböző aspektusból készült, román és magyar nyelvű monográfia ismert: Ardelean (1893/1986), Borbély (1990, 2001a), Berényi szerk. (1993), Erdmann szerk. (2000).

¹³⁷ Fogalmazhattam volna úgy is, hogy a kiválasztás elsődleges szempontja az volt, hogy az adatközlők tudjanak románul. Ezt azért nem tettem, mert a populációban nincsenek olyan románok, akik valamilyen szinten ne beszélnek a román nyelv mellett a magyar nyelvet is.

anyanyelvűek száma 1990 és 2001 között 40%-kal csökkent¹³⁸, addig a mintában ugyanezen időszakra a tízéves változás csak egy százalékos volt. A román nemzetiséghez való tartozást tekintve a tíz év alatt a populációban 56%-os csökkenést látunk, de a mintában 10%-os növekedést. Ezekkel az adatokkal kapcsolatban itt két dolgot említek meg. A nyelvcsera a kétegyházi románságot tekintve az 1990–2001-es évtizedben sohasem látott méreteket öltött (lásd a 4.1.1. táblázat adatait: 40%, 56%). S hogy ez a mintában miért nem tükröződik, annak az a magyarázata, hogy azok a kétegyháziak, akik 1990-ben vállalták románságukat és a román nyelvű interjút, továbbra is megőrizték román anyanyelvükhöz és román identitásukhoz való kötődésüket, ellentétben a kétegyházi románok átlagával. A LongBiLing mintában tehát nem szerepelt olyan adatközlő, aki származását tekintve románnak mondható, de a román nyelvet nem beszéli (vagy azért, mert esetében elkezdődött vagy befejeződött a nyelvvesztés, vagy pedig azért, mert gyermekkorában meg sem tanulta) (Borbély 2001a: 59). Az 1990-es minta ennél fogva pozitív irányban torzít¹³⁹, s ebből következően ez a T2-es és a T3-as mintára is törvényszerűen érvényes.

4.1.1. táblázat

Populáció: a román anyanyelvű és nemzetiségű lakosság Kétegyházában az 1990. és a 2001. évi népszámlálási adatok szerint (Forrás: KSH)

Év	Román anyanyelvű	Román nemzetiségű
1990	1786	1488
2001	1075	660
Változás mértéke	-711 (-40%)	-828 (-56%)

¹³⁸ A népszámlálási adatok nem tükrözik valóságként az adott országban az egyes nemzeti csoportok tényleges létszámát, mivel „a népszámlálás módozatait mindig az adott kor politikai filozófiája határozza meg” (Petrusán 1994: 315). Ezért a kisebbségek történeti kutatásában a többi segédtudomány statisztikai adataira (pl. egyházi regiszterek) is tanácsos támaszkodni (vö. Csobai 1994: 322–324). A nem valós népszámlálási adatok kialakulásához vezet továbbá, ha az érintett csoportok tagjai a népszámlálási kérdőívben szereplő identitáskategóriákkal nincsenek tisztában. Ștefan Frătean (1993: 25) szerint a magyarországi románok censusadatainak értékelésekor fennálló tekintélyes különbségek abból is fakadhatnak, hogy a megkérdezettek bizonytalanok a „nemzetiség”, „állampolgárság”, „anyanyelv” szavak jelentésében.

¹³⁹ Ezt a megállapítást plasztikusan támasztják alá a populációra és a mintára vonatkozó román identitást mérő adatok (lásd 4.1.1. és 4.1.2. táblázat).

4.1.2. táblázat

Minta: *Melyik nyelven tanult meg beszélni?/Ön román?* kérdésekre kapott válaszok
1990-ben és 2000/2001-ben

Év	Román anyanyelvű	Román nemzetiségű
1990	88%	73%
2000/2001	87%	83%
Változás mértéke	-1%	+10%

A felnőttek kiválasztása az életkor, a nem és az iskolázottság szerint történt, e három változó szerint a felnőtt mintában (T1+T2+T3, N = 218) 5–5 fős alcsoportok lettek kialakítva. A második és a harmadik terepmunka adatközlőinek a kiválasztásakor egy újabb szempont volt a panelkutatás módszere szerint, hogy az adatközlők megegyezzenek az első terepmunka adatközlőivel (vö a 4.1.3. táblázat 5. oszlopát), de az újabb adatgyűjtésekbe (T2 és T3) további (új) adatközlőket is bevontam. Ez utóbbiakat úgy választottam ki, hogy az életkor, a nem és az iskolázottság tekintetében a T2 és T3 adatgyűjtéskor el nem ért 1990-es adatközlők adataival minél hasonlóbbak legyenek. 33 felnőtt adatközlővel tudtam háromszor interjút készíteni, így csupán ez a hanganyagkorpusz kb. 100 órát tesz ki. A nyelvi változók és egyéb jelenségek variabilitására és változására vonatkozó jövőbeli kutatások alapját ez a korpusz fogja számomra biztosítani (vö. Borbély 2012).

A három LongBiLing terepmunka gyermek mintáját (N = 126) a terepmunka évében a kétegyházi román iskola felső tagozatosai alkották, vagyis ez a vizsgálat trendkutatás. Készült továbbá 1990-ben és 2010-ben kérdőíves felmérés az iskola tanáraival is (N = 17).

A 4.1.3. táblázat azokat az adatközlőket foglalja magában, akikkel a három terepmunka során valamilyen dokumentálható (szociolingvisztikai interjú, teszt, kérdőív) adatgyűjtés készült (N = 361). Nem szerepelnek a 4.1.3. táblázatban azok az adatközlők, akikkel a három terepmunka során a település különböző helyszínein és eseményein beszélgettem vagy megfigyeltem őket, így szolgáltatva a kutatáshoz kvalitatív adatokat.

Terepmunkát végző empirikus nyelvészek kutatásuk megtervezésekor talán a legtöbbet azon töprengenek, hogy a kutatásba hány adatközlőt vonjanak be. A statisztikus szakember véleménye az, hogy „minél több az adatközlő, annál megbízhatóbb lesz az eredmény”. Természetesen a kutatás célkitűzése, a kutatásban részt vevő szakemberek száma és kapacitása, s nemkülönben az anyagi keretek határozhatják meg – többek között – az adatközlők számát is. G. Varga

Györgyinek az adatközlők és az adatok számával kapcsolatban megfogalmazott tanácsa – a minta megtervezésekor – mindenképpen hasznos lehet. „Adatközlőink nemcsak részei egy-egy szociális csoportnak, hanem önálló személyiségek is; egyéni életútjukban és jelenlegi életvitelükben sok sajátos vonás lehetséges, s ezek a sajátosságok nyelvhasználatukban is kifejeződhetnek. Az adatközlők számának és a gyűjtött anyag mennyiségének növelésével biztosíthatjuk, hogy az egyéni jellemzők ne uralkodjanak el anyagunkon, hogy visszaszorítsuk a véletlen szerepét, és így anyagunk valóban a típust tükrözze” (Ladányi–Gerstner–P. Lakatos szerk. 2010: 164).

4.1.3. táblázat

A kétegyházi adatközlők megoszlása és száma a terepmunka éve szerint (N = 361)

Terepmunka éve	Felnőttek	Gyermekek	Tanárok	A T1-es felnőtt minta azonos adatközlői
1990 (T1)	96	50	8	–
2000/2001 (T2)	68	38	–	42
2010/2011 (T3)	54	38	9	33
Összesen	218	126	17	

Labov (1994: 76) szerint a panelkutatás költséges és nagyon időigényes, és arra hívja fel a figyelmet, hogy már az első adatgyűjtéskor olyan mintát kell kialakítani, amely számol a második adatgyűjtéskor el nem érhető adatközlők hiányával. Kutatásom tapasztalata Labov érveit alátámasztja. Például a panelkutatás mintájával kapcsolatos tapasztalatom, hogy a T1 96 adatközlője közül a kutatást (T2) egyszer megismételni 42 adatközlővel tudtam, kétszer pedig (T2+T3) mindez 33 adatközlővel sikerült. Gyakorlati tapasztalatom tehát, adatokkal alátámasztva, hogy ha egy megismételt panelkutatást végzünk, akkor a T1 mintát a megismételt minta (T2) *legalább* kétszeresére kell tervezni, ha két megismételt vizsgálatot végzünk, akkor már a T1 minta a T3 mintának *legalább* a háromszorosa kell, hogy legyen. Vagyis a T1 minta nagyságát, a legutolsó (esetemben a T3) minta nagysága szerint, visszafele kell számolni. Egy megismételt panelkutatásnál, ha a T2 minta x , akkor a T1 minta $2x$. Két megismételt kutatásnál, ha a T3 minta y , akkor a T1 minta $3y$. Nahkola és Saanilahti (2004: 76) kutatásában 1986-ban 46 adatközlő interjúját rögzítették magnóra, s ezek közül az adatközlők közül „csak” 24 adatközlővel sikerült megismételni a vizsgálatot. Adataik is számításaimat igazolják.

A LongBiLing kutatásban mindenképpen több (kvantitatív és kvalitatív) módszer együttes alkalmazása volt a legcélravezetőbb. Az adatgyűjtések egyik

módja volt a felnőtt minta adatközlőivel készült legalább egy óra időtartamú, román nyelvű *szociolingvisztikai interjú* (lásd Labov 1988) magnetofonos rögzítése. A szociolingvisztikai interjú részei: (a) irányított beszélgetés, (b) nyelvhasználati interjú, (c) nyelvtudást mérő önértékelő teszt és (d) szóteszt.

A LongBiLing adatgyűjtés¹⁴⁰ másik módja az antropológiában sikeresen alkalmazott *beépülés*, ami a falu mindennapjainak *módszeres megfigyelésére* nyújt lehetőséget (lásd Gal 1979). A település megfigyelt szinterei (eseményei): templom (ortodox templom, baptista imaház, romániai zarándokút kétegyházi adatközlőkkel, temetés), iskola (évszóró, ballagás), vásárlás (üzlet, piac, posta), közösségi élet (utcai, kávézói beszélgetések, pogácsa fesztivál) stb. Ezeken az eseményeken továbbá hangfelvételek is készültek (pl. egyházi szertartás, évszóró). A szituációk megfigyelése leginkább a nyelvválasztásról és (a nyelvekkel, a kétnyelvűséggel, a nemzetiségi és többségi közösséggel kapcsolatos) attitűdökről és ideológiákról nyújtanak adatokat. Alkalmas továbbá annak tesztelésére, hogy az interjúban gyűjtött adatok mennyire felelnek meg a valóságban megfigyelt jelenségeknek.

A LongBiLing adatgyűjtés harmadik típusa a román iskolában történt: gyermekekkel és tanárokkal. A gyermekekkel készült hangfelvételek egy rövid beszélgetésből és egy 100 képet vagy rajzot megnevező szótesztből álltak. A tanárok pedig egy 32 (nyílt és zárt) kérdést tartalmazó kérdőívet töltöttek ki írásban az iskolai nyelvhasználat, a gyermekek nyelvtudása, valamint a román nyelvoktatás témakörében.

4.2. A valóságos idő hatása a nyelvválasztási szintereken használt nyelvek variabilitására

A kétnyelvű ([ös]honos vagy emigráns) közösségben használt nyelvek funkcionális megoszlásának a vizsgálatakor a kutatók többsége a nyelvválasztás szinkrón variabilitásának leírására összpontosít. Ennek oka, hogy a nyelvválasztás variabilitásában megfigyelhető szabályszerűségek – más jelenségek mellett – alkalmasak a kétnyelvűség, illetve a nyelvcseré fejlődési fázisainak az illusztrálására. Ezekben a kutatásokban a terepen egy meghatározott időben gyűjtött és a generációs

¹⁴⁰ A három LongBiLing terepmunka eredménye egy több mint 250 órás hangadatbázis, amely nem csak a nyelvcserékutatás nyelvi adatait biztosítja, hanem egy kihálóban lévő magyarországi román nyelvváltozat (dialektushálál) dokumentálásának lehetőségét is nyújtja.

különbségekre összpontosító (nyelvi) adatokkal a látszólagos idő változásait vizsgálják (például Rubin 1968; Fishman–Cooper–Ma 1971; Gal 1979; Kontra 1990; Bartha 1993; Li Wei 1994; Sándor K. 1996; Csernicskó 1998; Göncz 1999; Sándor A. 2000; Lanstyák 2000).

Ebben az alfejezetben a kétegyházi nyelvcserhelyezetre jellemző és a nyelvválasztási színtereket érintő nyelvválasztást vizsgálom meg. A LongBiLing adatok bemutatásának módszere, hogy először ismertetem a közösség nyelvválasztására jellemző szinkrón variabilitást (T1 adatok), majd ennek diakrón változását (T1 és T2 adatok). Az 1990–2001 között eltelt tíz év alatt a vizsgált településen – ugyanúgy, mint a magyarországi román nemzetiségi közösség egészében – a nyelvhasználattal összefüggésbe hozható társadalmi, gazdasági, nemzetiségpolitikai és közösségi változások zajlottak. Ezekből néhányat ismertetek.

A településen tapasztalt *társadalmi és gazdasági változások* között említhető meg, hogy 1990-ben, T1 kezdetén még állt a falu központjában az a vörös csillagos szovjet emlékmű¹⁴¹, amely ma már a település egykori lakosai közül név szerint azoknak állít emléket, akik az első vagy a második világháborúban vesztették el életüket. Ugyancsak említést érdemel az is, hogy T1 idején a termelőszövetkezet privatizációja elkezdődött, így a lakosság egy része még a helyi termelőszövetkezetben dolgozott, illetve a közeli településekre járt be naponta dolgozni. 2000-re a településen a privatizációt követően már egészen más foglalkoztatottsági szerkezet alakult ki. A lakosság meghatározó része inaktív, hiszen vagy öregségi, illetve rokkant nyugdíjas, vagy pedig munkanélküli. A T2 idején román iskolába járó, 1984 és 1990 között született, 38 felső tagozos diák szülei közül – a gyerekektől származó adatok szerint – a 76-ból 36 szülő nem rendelkezett munkahellyel (háztartásbeli, főállású anya, ami a nőket illeti vagy munkanélküli, illetve rokkant nyugdíjas, ami mindkét nemet érinti).

A Magyar Országgyűlés megalkotta és 1993. július 7-én 96%-os többséggel elfogadta a kisebbségi törvényt (ennek legújabb változata 2012. január 1-jén lépett hatályba, lásd 2. fejezet). Ennek egyik eredményeként 1994-ben elsőként alakultak kisebbségi önkormányzatok¹⁴² falvakban, városokban és országos szinten egyaránt.

¹⁴¹ A községi előjárók az emlékmű tetejéről eltávolított vörös csillag helyére egy gömböt helyeztettek.

¹⁴² A könyvnek nem témája a kisebbségi (nemzetiségi) önkormányzati választások folyamatának értékelése. Ennek ellenére legalább e lábjegyzet erejéig fontosnak tarom megemlíteni, azt a visszasságot, amelynek következtében – többek között – a nem-

A nemzetiségi közösség kulturális életével kapcsolatos változások között említem meg, hogy a T2 idejére a helyi román civil szervezet, a Kétegyházi Román Egyesület megalakította román énekkarát, a nyári szünetben román tánctábort szervez és beindította az egyik óvodában a román táncoktatást. Lényeges változás még az is, hogy az ortodox templomban a T1 idején szolgáló, méhkeréki származású papot T2-re egy romániai pap váltotta fel¹⁴³. Nagyon jelentős a román nyelvhasználat szempontjából ez a változás, hiszen a pap – a kétnyelvű közösségbe kerülésekor – csak a romániai sztenderd román nyelvet beszélte, tehát nem ismerte a kétegyházi román nyelvjárást, továbbá nem tudott magyarul sem, így Kétegyházán kezdte el mindkettőt tanulni. Ez azért érdemel említést, mert azok a román ortodoxok, akik már nem beszélnek a román nyelvet, nem tudnak a saját vallásuk szerinti papjukkal kommunikálni. Továbbá azok sem beszélnek a pap-pal románul, akikben saját román anyanyelvjárásukról már kialakult az a sztereotípus, mely szerint saját román nyelvváltozatuk kevésbé helyes¹⁴⁴, mint az a román nyelvváltozat, amit a romániaiak beszélnek. Ez az attitűd azt a gátlást alakítja ki bennük, hogy saját nyelvjárásukon nem mernek megszólalni.

A közösség román nyelvhasználatával és román identitásával kapcsolatban T2 idején (T1-hez mérten) a következő változások voltak tapasztalhatók. A román nyelv használata egyre inkább a családi nyelvhasználati színtérre szűkül. Nem egyszer megfigyeltem, hogy a családi házban és az udvaron románul beszélő kétegyházi románok már *az utcára lépve* magyarra váltanak. Több esetben az utcán – a T2 idején – csatornázási munkákat végző, más magyarországi településekről származó munkások jelenlétével is magyarázható volt ez, de olyan esetben is megfigyeltem ezt a jelenséget, amikor senki sem volt az utcán. Amikor egy hatvanéves helyi román férfitől az utcán románul megkérdeztem, hogy hol találom az egyik adatközlő házát, a válaszadás után megkérdezte, hogy romániai vagyok-e. Ilyen esettel T1 időszakában is találkoztam. Újdonság volt viszont a

zetiségi nyelv használata korlátozva van az olyan nemzetiségi önkormányzati képviselők által, akik úgy juthatnak Magyarországon mandátumhoz, hogy nem tartoznak a közösséghez és az általuk képviselt nemzetiségi közösség nyelvváltozatát nem beszélik. A jelenséget egy magyar szó is jelzi: *etnobiznisz* (bővebben lásd pl. Joó 2010).

¹⁴³ Itt említem meg, hogy változás történt a magyarországi román ortodox templom vezetésében is. 1990-ben a Magyarországi Román Ortodox Egyház vezető szerve még a vikáriátus volt, melynek élén magyarországi román egyházi vezető állt. A második terepmunka idején (vagyis 1999-től) már püspökség irányítja ugyanezt az egyházat, romániai román származású püspökkel az élén.

¹⁴⁴ A jelenségről lásd pl. Preston 2010.

T2 időszakában nem tapasztalt jelenség a 18–28 év körüli kétegyházi románok csoportjában. Az egyik adatközlő menyje – aki 21 éves és román származású – anyósához látogatva az interjú előtti kötetlen beszélgetés közben talált minket. Természetesen románul beszélgettünk. Ez a szituáció olyan zavart viselkedést váltott ki belőle, hogy az anyósával két magyar szót váltott és sürgősen eltávozott, zavarában engem még egy pillantásra sem méltatott. Ezek az esetek azt mutatják, hogy Kétegyházán T2 idején a román nyelv használata már nem általános.

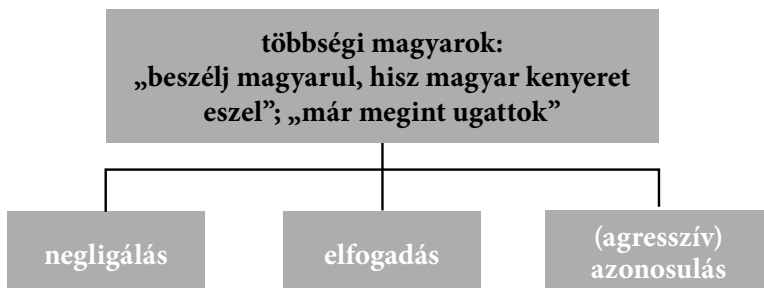
A T1 idején gyűjtött adatok szerint, évtizedekkel ezelőtt nagyon gyakran, napjainkban ritkán, a magyarok a románok beszédét hallva olyan megjegyzéseket tettek, hogy: „*beszélj magyarul, hisz magyar kenyeret eszel*”, „*már megint ugattok*” stb. (Borbély 1995b: 38). Az adatközlőket kérdezve, hogy miként reagáltak, az idősek válasza az volt, hogy figyelmen kívül hagyták ezeket a megjegyzéseket. A fiatalok ilyen megjegyzéseket a többségtől nem hallottak. T2 idején már egyes román származású fiatalok, akik már magyarnak tartják magukat, ezzel a megjegyzéssel indokolták, hogy miért nem beszélnek őseik nyelvét: „*magyarul beszélünk, hisz magyar kenyeret eszünk*”. Egy román származású 24 éves fiatalember – az egyik adatközlő narratívája szerint – a nagymamája¹⁴⁵ és a szomszédja román nyelvű beszélgetését hallva a következő durva megjegyzést mondta: „*már megint ugatnak!*” Ez a magyar többséghez való maximális igazodás agresszív esete, amikor a kétnyelvű közösség egy (volt) tagja a többség indultáival azonosul, és fordul ősei nyelve ellen. A 4.2.1. ábra összefoglalja, hogy a magyar többség egykor gyakori, ma már ritkán előforduló megjegyzéseihez az adatközlők hogyan viszonyultak. Ez a jelenség, miszerint az adatközlők úgy érzékelik, hogy az ilyen megjegyzések ritkán fordulnak elő, már a nyelvcsere egyik „eredményeként” is felfogható. Ebből fakadnak az enyhülő reakciók is: negligálás („*nem törődök ezzel*”), elfogadás („*magyarul beszélünk, hisz magyar kenyeret eszünk*”); (agresszív) azonosulás („*már megint ugatnak!*”). A negatív megjegyzésekre vonatkozó reakciók típusai a közösségben egyidőben (T2 idején) jelen vannak, és leginkább a beszélők generációs hovatartozásával és román identitástudatával hozhatók összefüggésbe.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Nyelvcserehelyzetben a generációk nyelvtudása közötti különbségek akadályát képezik az unoka–nagyszülők között megvalósuló beszélgetéseknek. „Több szülő is megjegyezte, hogy a gyerek egészen gyenge magyar tudása folytán az egynyelvű nagyszülővel való nyelvi érintkezés úgyszólván a köszönésre korlátozódik” – a felső-ausztriai magyar diaszpórában is (Zelliger 2001b: 176).

¹⁴⁶ Egyes kutatások a közbeszédben előforduló (és többek között) a magyarországi nemzetiségekre utaló sztereotíp nyelvi egyszavas klisékre, frazémákra vizsgáltnak

4.2.1. ábra

A román beszédre vonatkozó többségi negatív megjegyzések
és utóéletük a román közösségben

Mivel a felsőfokú képzéshez Magyarországon a nyelvvizsgák¹⁴⁷ szükségessé váltak (T1 és T2 között eltelt tíz év alatt) a román nyelv értéke, fontossága megnőtt.

rá (pl. *svábbogár; biztatja, mint cigány a lovát; tótágast áll*). Napjainkban pejoratív jelentésük folytán ide sorolandók a *kisebbségi* és a *nemzetiség* szavak is. Ezek használatával kapcsolatban Forgács Tamás így fogalmaz: „[m]ivel a jóindulatú, csak kissé lekezelő humor és a durva gúnyolódás közti ösvény gyakran egészen keskeny, egy Európába tartó modernizálódó nemzet esetében a nevelésnek ki kell térnie az interkulturális aspektusokra, az etnikai ellenségeknek legyőzésére is” (Forgács 2000: 68).

¹⁴⁷ Miközben a magyarországi románok körében a román nyelv felértékeléséhez vezetett az, hogy a (román) nyelvvizsga egyrészt a felsőfokú iskolákba való bejutáshoz nyújt nagyobb esélyt (plusz pontokat), másrészt az egyetemi diploma megszerzéséhez is nélkülözhetetlen, – a hazai diákok többségénél az idegennyelvtudás ilyen felértékelése nem jelentkezett. Kontra H. és Bartha (2010: 70) szerint a diákok előtt sok esetben nem a valós nyelvtudás megszerzése a cél, hanem sokkal inkább a sikeres nyelvvizsgát igazoló papír birtoklása. Ennél még súlyosabb az a folyamat, ami 2005 (a diploma nyelvvizsgával törvény megjelenése) óta zajlik, hogy már több tízezer egyetemi és főiskolai hallgató nem tudja megszerezni az egyetem által előírt nyelvvizsga(ka)t és ezáltal a diplomát. Az áldatlan állapot rövid távú megoldását egyelőre a „nyelvvizsga-amnesztia” látszik megoldani, hiszen „az új Nemzeti Felsőoktatási Törvény lehetővé teszi az egyetemek számára, hogy azon korábbi hallgatóik, akik nyelvvizsga híján már legalább három éve nem tudták átvenni az egyetemi végzettséget tanúsító oklevelüket, mégis hozzájuthassanak diplomájukhoz, amennyiben 2016-ig az egyetem által szervezett külön nyelvi záróvizsgát tesznek” (edupress 2012). Valódi megoldást egy átgondolt és mindhárom oktatási szintre kiterjesztett idegennyelv-oktatás hozna.

Az adatközlők véleménye szerint a közösség tagjainak többsége a romániai rokonokkal és ismerősökkel már kevésbé tartja a kapcsolatot. A kiutazások száma az 1994 és az 1996 közötti időszaktól kezdve lényegesen lecsökkent, és jócskán elmaradtak a bevásárlásokkal összekötött rokonlátogatások is.

A T2 idején gyűjtött megfigyelések (Borbély 2001b) arra engednek következtetni, hogy a tíz év alatt bekövetkezett társadalmi, gazdasági, nemzetiségpolitikai és közösségi változások a következő kapcsolatot mutatják a román nyelv megőrzésével.

Pozitív hatással vannak a nyelvmegőrzésre a következő változások:

- a kisebbségi törvény megalkotása,
- közösségi, lokális értékek hangsúlyozottabb érvényesülése az internacionalista értékek helyett,
- nyelvvizsgák társadalmi elismertségének kialakulása.

Ambivalens, azaz egyaránt pozitív és negatív hatással van a nyelvmegőrzésre:

- társadalmi-gazdasági változások: a foglalkoztatottság megváltozása.

A nyelvmegőrzésre egyértelműen negatívan ható tényezők:

- helyi román nyelvjárás irányába tapasztalható negatív ítéletek megerősödése (elsősorban a fiatalok körében),
- a többségi magyarok egykori megjegyzései (attitűdjei),
- romániai kiutazások számának csökkenése.

A továbbiakban – a LongBiLing kutatás adatai alapján – a magyarországi románok kétegyházi közösségében zajló román–magyar nyelvcsere folyamatának tíz év változását vizsgálom meg. A kutatás adatai összességében a következő nyelvi jelenségekre irányulnak: nyelvválasztás, nyelvtudás, nyelvi attitűdök, etnikai identitástudat, az anyanyelven belüli változatok (nyelvjárás, sztenderd) variabilitása teszt- és interjúhelyzetben, kódváltás gyakorisága (vö. pl. Borbély 2001a, 2001b, 2002b, 2005).

Szilágyi N. Sándor a szinkronia és a diákrónia kérdését tárgyalva megállapítja: „...nincs olyan állapot, amelyben ugyanakkor ne volna folyamatos változás, még ha talán nem látványosan gyors ütemű is, de változás sincs olyan, amely ne állapotként is leírható rövidebb periódusokban vagy ilyenek sorozatán keresztül történne” (Szilágyi N. 2004: 134–135). A Kétegyházán, a román–magyar nyelvcsere folyamatában 1990-ben tapasztaltak a közösség nyelvcserejének egy

„pillanatnyi” állapotát tükrözik. A pillanatnyi jelző arra utal, hogy az adatok a beszélők szintjén csak pár órás időtartamot rögzítenek; az egész közösséget tekintve – a közösség egész történelmi korszakához viszonyítva – csak egy közel fél éves állapot metszete. Bár a kutatás az egy évtized alatt megfigyelhető változások leírására és elemzésére összpontosít, önmagában és külön-külön sem az 1990-ben, sem pedig a 2000/2001-ben Kétegyházaán tapasztalt nyelvcserejelenségeket nem tekintem két statikus állapotnak.

Mit lehet rögzíteni a nyelvcsere egy évtizedes változásáról? „A diakrónikus vizsgálat számára, mivel a változásokat vizsgálja, az az előnyösebb, ha hosszabb periódus adatait veszi tekintetbe, mert az ilyenekben a korábbiak és későbbiek közötti különbségeket könnyebben észre lehet venni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy diakrónikus vizsgálatot rövid periódus adatai alapján ne lehetne végezni. A diakrónikus vizsgálat ugyanis nem attól az, ami, mert hosszabb periódusokat, hanem mert változásokat vizsgál.” (Szilágyi N. 2004: 135) A fel dolgozás tehát hozzájárul annak a problémának a további tisztázásához, mely szerint egy évtized elegendő idő-e ahhoz, hogy a (nyelvcsere folyamatára) jellemző valóságos időben zajló változásokat rögzíteni lehessen.

A T1-es és T2-es minta felnőtt csoportja értelmezett minta (lásd Wardhaugh 1995: 133). Az adatközlők kiválasztása az életkor, a nem és az iskolázottság¹⁴⁸ figyelembevételével történt. Az ezekkel a változókkal kialakított csoportok közelítőleg a közösség társadalmi rétegeit reprezentálják. Az alábbiakban T1 és T2 idején 60–60 adatközlővel készült nyelvhasználati interjú adatait elemzem. A T1-es és a T2-es mintából 42 ugyanaz a személy volt (lásd 4.1.3. táblázat). A 60–60 adatközlő életkor, nem és iskolázottság szerinti megoszlása a 4.2.1. táblázatban látható.

¹⁴⁸ A vizsgált populációban a különböző életkori csoportokban eltérnek az iskolázottsági mutatók, ezt a T2-es minta is követi. Ezért tér el az időseknél (59–69/69–79 évesek) egy kategória a középkorúak (40–58/50–68 évesek) és a fiatalok (18–39/28–49 évesek) iskolázottsági kategóriáitól (lásd 4.2.1. táblázat).

4.2.1. táblázat

A kétegyházi román adatközlők eloszlása az életkor, a nem és az iskolázottság szerint
(T1 = 1990: N = 60; T2 = 2000: N = 60)

ÉLETKOR (év)		ISKOLÁZOTTSÁG					
		4–7 OSZTÁLY		8–11 OSZTÁLY		12–14 OSZTÁLY	
		NEMEK		NEMEK		NEMEK	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
1990	59–69	5	5	5	5		
	40–58			5	5	5	5
	18–39			5	5	5	5
2000	69–79	5	5	5	5		
	50–68			5	5	5	5
	28–49			5	5	5	5

Az adatfeldolgozás célja ismertetni a közösség nyelvválasztására jellemző változást a valóságos időben. Itt nem térek ki a változások társadalmi okaira, hanem összefüggéseket keresek a román–magyar nyelvcsere folyamatáról a nyelvek és a *nyelvválasztási szituációk* relációjában. A függő változók e jelenség leírásában a nyelvhasználati szinterek nyelvválasztási szituációi lesznek. Egy-egy nyelvhasználati szintérhez számos nyelvválasztási szituáció kötődik. Például az otthon nyelvhasználati szintér leírásához négy nyelvválasztási szituációt vizsgálok meg: milyen nyelven beszél (a) házastársával, (b) testvérével, (c) gyermekével, (d) unokájával. A vizsgált nyelvválasztási szituációk száma 25¹⁴⁹. A nyelvválasztási szituációkra jellemző nyelvhasználat variabilitását a következő három válaszkategória segítségével térképezem fel: (1) *románul*; (2) *románul és magyarul*, (3) *magyarul*. Vagyis bemutatom, hogy az adatközlők a nyelvhasználati interjúban¹⁵⁰ a különböző nyelvválasztási szituációk nyelvválasztására rákérdezve milyen arányban fordult elő a három válaszkategória. Az első (*románul*) és a harmadik (*magyarul*) válaszkategória egynyelvű beszédmodot takar, a második a (*románul és magyarul*) arra a helyzetre vonatkozik, amikor a beszélők

¹⁴⁹ A 27 szituációból azért vizsgálom meg 25-öt, mert kettő (8b, 9b; vö. függelék) esetében a válaszkategóriák eltérnek.

¹⁵⁰ Az itt feldolgozott adatokat ugyanazokkal a kérdésekkel gyűjtöttem 1990-ben, majd tíz évvel később is. Mivel az interjú román nyelvű volt, ezeket a kérdéseket is természetesen kétegyházi románul tettem fel (a teljes kérdőív magyar fordítását lásd Borbély 2001a: 282–293, a könyvben feldolgozott kérdéseket a függelék is tartalmazza).

mindkét nyelvet használják, hol a román, hol a magyart, illetve a kettőt alternálva (lásd kódváltás, kódkeverés). Az elemzés értelmezése során a nyelvválasztási szituációk viszonylatában ezt Grosjean (1995: 261–264) alapján *kétnyelvű beszédmódnak* nevezem (lásd 1. fejezet, 1.5.1. ábra).

A nyelvválasztási szituációkhoz tartozó nyelvválasztás tízéves változását elsőként – Nahkola és Saanilahti (2004: 78) módszerét követve – mechanikusan vizsgálom. A változást még akkor is leírom, ha ez csak nagyon alacsony értékkel mérhető. Ezt azért tartom fontosnak, mert nincsenek pontos ismereteink a nyelvi változások üteméről, sebességéről. Ebből következően arról sem, hogy például az általam vizsgált tíz évnek a nyelvi változásokra miként, milyen léptékekkel mérhető a hatása (ha mérhető egyáltalán). Megvizsgálom tehát, hogy a nyelvhasználatban – a két időpontban gyűjtött adatok szerint és a százalékos arányt tekintve – mi a megoszlása az egynyelvű román, a román–magyar kétnyelvű beszédmód és az egynyelvű magyar beszédmód mintázatának, szabályainak.

A vizsgálati kérdéseket összefoglalóan tehát a következőképpen fogalmazom meg:

- Csökkent-e a vizsgált nyelvhasználati szintereken 2000-ben 1990-hez képest a *román nyelv* választása?
- Csökkent-e a vizsgált nyelvhasználati szintereken 2000-ben 1990-hez képest a *román és a magyar nyelv* együttes használatának választása?
- Nőtt-e a vizsgált nyelvhasználati szintereken 2000-ben 1990-hez képest a *magyar nyelv* választása?
- Hogyan változott a nyelvcsere tíz éves folyamatában a *változók mintázata* vagyis a nyelvhasználati szinterekre vonatkozó kérdések válaszainak, válaszkategóriáinak százalékos eloszlása?

Az *egyház* nyelvhasználati szintér a kétegyházi románok nagyobb részénél a következő körülmények miatt egynyelvű román nyelvhasználatot implikál: a román közösség többsége ortodox vallású, a pap romániai származású és a templomi közösség tagjai románok (lásd 2. fejezet). Kétegyházán lényegében ez az egyetlen nyelvhasználati szintér, ahol csak románok vannak jelen¹⁵¹, és ahol a román nyelvű liturgia miatt a román nyelv használata „biztosított”. Ezen

¹⁵¹ Ez csak a vasárnapok és az ünnepnapok szertartásaira érvényes, hiszen a román–magyar vegyes házasságok miatt az esküvői és a temetési szertartások egyes részeinél a pap magyarul is megszólalhat (pl. prédikáció egy része, instrukciók), de a szertartás nyelve továbbra is teljes egészében a román.

körülmények ismeretében kell tehát értékelni az egyházhoz köthető nyelvválasztási szituációk nyelvválasztásában tapasztalt tízéves változásokat is. A kétegyházi baptista egyház 1902-től megszakítások nélkül napjainkig működik (Cioca 1996). Csekély számú kétegyházi magyar is tagja a baptista közösségnek. A baptista szertartások kétnyelvűek voltak a vallási közösség több mint száz éves megalakulása óta. A T2 idején tapasztalt résztvevő megfigyeléseim szerint a baptista közösségben a két nyelv használata olykor feszültségeket szül az idős és a fiatalok között. Míg T1 idején azt tapasztaltam, hogy a román és a magyar nyelvű énekek „békésen” vagyis lényegében fele-fele arányban megoszlának a baptista szertartások folyamán, addig T2 idején azt az új és speciális nyelvhasználatot tapasztaltam, hogy a szertartások alatt a baptista énekeket egyszerre, szinkrónban két nyelven éneklük. Többnyire az idős és/vagy az erős román identitástudattal rendelkezők románul, többnyire a fiatalok és/vagy az erős magyar öntudattal rendelkezők magyarul énekelnek. Így minden hívő mindegyik egyházi ének eléneklésében részt vesz. A szertartásokról ezzel a stratégiával idővel a román nyelvű ének lényegében már „konfliktusmentesen fog kiszorulni”, hiszen ahogyan a baptista imaházban fogyatkozik az idős és/vagy az erős román identitástudattal rendelkező hívők száma, a román nyelvű énekhang úgy fog elhalkulni. A T2 idején tapasztaltak szerint – amennyire ezt meg lehet szabad füllel állapítani – a román és a magyar énekhang megközelítőleg kiegyenlített volt, nem dominált egyik nyelv sem. Az énekek szövege egyik nyelven sem volt érthető, ami – megfigyelésem szerint – az éneklőket nem zavarta, számukra ez természetes volt.

4.2.2. táblázat

<i>Milyen nyelven imádkozik?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (% ¹⁵²) N = 47 ¹⁵³	T2 (%) N = 58
Románul	76,6	74,1
Románul és magyarul	10,6	5,2
Magyarul	12,8	20,7

¹⁵² A kerekítések miatt olykor az oszlop nem adja ki pontosan a 100%-ot.

¹⁵³ Minden kérdés esetében 60 adatközlőt kérdeztem meg, előfordult viszont, hogy nem mindenki akart vagy tudott válaszolni. Ezért tartottam fontosnak minden változó esetében megadni a válaszadók pontos számát.

Mindezek ismeretében az egyház nyelvhasználati szintér öt nyelvválasztási szituációjának nyelvválasztását vizsgálok meg. Ezek a nyelvválasztási szituációk abban közősek tehát, hogy a valláshoz köthetők, de eltérnek abban, hogy a különböző nyelvválasztási szituációban részt vevő személyek nyelvtudása és nemzetiségi hovatartozása eltér (lásd a baptista közösséget). Az *ima* nyelvválasztási szituációban az adatközlő nyelvválasztását külső személy nem befolyásolja. Lanstyák és Simon (2002: 348) az adatközlő aktív „egyszemélyes nyelvhasználat (aktív magánszféra¹⁵⁴)” kategóriába sorolja leginkább a *gondolkodást*, de sok esetben az *imádkozást*, *számolást* és az *állatokhoz szólást*. Ezzel magyarázható, hogy ebben a – más személy jelenlététől általában mentes – nyelvválasztási szituációban az adatközlők 76,6%-ára (T1), majd 74,1%-ára (T2) az egynyelvű román beszédmod a jellemző (lásd 4.2.2. táblázat). Hozzá kell tenni azt is, hogy az ortodoxok kötött szövegű román imát mondanak (leggyakrabban ez a *Tatăl nostru* [Miatyánk]), amelyet legtöbbször gyermekkorban a szülőktől, a nagyszülőktől vagy a paptól sajátították el. Ebben az esetben a gyermekkori nyelvhasználat befolyásolja a felnőttkori imádkozás nyelvválasztását. A baptisták ezen kívül kötetlen szövegezésű imát is mondanak egyénileg és fennhangon (az imaórán, temetésen, étkezés előtt stb.), amelyet maguk fogalmaznak meg. Ezeknek a nyelve – mint ahogyan ezt az adatok is mutatják – nem csak a román lehet, s éppen ezért a baptistáknál az ima nyelvválasztása jobban tükrözi az adatközlőknek a terepmunka idején jellemző nyelvhasználatát. A szinkrón adatokat tekintve, T1 idején 10,6% a kétnyelvű és 12,8% a „tisztán” magyar ima előfordulása, T2 idején 5,2% a kétnyelvű és 20,7% a magyar nyelven elhangzott ima. A tíz év a román nyelvű ima százalékaiban 2,5%-os csökkenést hozott, ennél jobban csökkent a tíz év alatt a kétnyelvű ima előfordulása: 5,4%-kal. A legnagyobb változást a magyar nyelvű ima százalékos aránya hozta, 7,9%-os növekedéssel. Bár kétségtelenül a kétnyelvű imára és az egynyelvű magyar imára vonatkozó adatok tízéves változása a nyelvcsere folyamatának megfelelően alakult, az imádkozáskor használt nyelv Kétegyházán még T2 idején is elsősorban a román.

A templomi szertartás előtt és után a *hívőkkel* folytatott beszélgetésekben – a szinkrón állapotokat önmagukban megfigyelve – a román nyelv fokozatosan „adja át” a helyet a magyar nyelvnek. 1990-ben 65,2% – 28,3% – 6,5% a három válaszkategória megoszlási aránya (lásd 4.2.3. táblázat), tíz évvel később pedig 65,5% – 24,1% – 10,3%. A hívőkkel történő román nyelvválasztást

¹⁵⁴ A szféra szót a szerzők a domén (nyelvhasználati szintér) jelentésében használják.

tekintve, – ugyanúgy, mint az ima esetében –nincs a nyelvcseré folyamatára jelentős hatása a tíz évnek, hiszen a „románul” választ adók mindkét adatgyűjtés idején hasonló arányúak voltak. Viszont a nyelvcseré folyamatának megfelelően, itt is 4,2%-kal csökkent a kétnyelvű beszélgetések és 3,8%-kal nőtt a magyar nyelvű beszélgetések aránya.

4.2.3 táblázat

<i>Milyen nyelven beszél hívő társaival az egyházi szertartás előtt vagy után?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 46	T2 (%) N = 58
Románul	65,2	65,5
Románul és magyarul	28,3	24,1
Magyarul	6,5	10,3

A harmadik egyházhhoz kapcsolt változó a *prédikáció* nyelvére vonatkozott. Az erre a nyelvválasztási szituációra vonatkozó adatokat tekintve az T1-es és a tíz évvel később gyűjtött szinkrón adatokból az látható, hogy itt is megvan a három válaszkategória fokozatos csökkenése (T1: 62% – 36% – 2%; T2: 72,9% – 20,3% – 6,8%). A tízéves változásban az érvényesül, hogy nőtt a román nyelv (10,9%-kal) és a magyar nyelv használata (4,8%-kal), de csökkent a kétnyelvű nyelvhasználat (15,7%-kal) (lásd 4.2.4. táblázat).

4.2.4. táblázat

<i>Milyen nyelven beszél a pap, ha prédikál?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 50	T2 (%) N = 59
Románul	62,0	72,9
Románul és magyarul	36,0	20,3
Magyarul	2,0	6,8

A templomhoz kapcsolt két szertartás, az esküvő és a temetés nyelvhasználatát megvizsgálva az látható, hogy T1 idején mindkét szertartás zömmel kétnyelvű (56% és 62,3%) volt. A két nyelvválasztási szituációban a tízéves változás azonban nem egyforma. Míg a temetéseken megmaradt a két nyelv dominanciája, s ez a tíz évvel korábbi értékhez viszonyítva még nőtt is, addig az esküvők nyelve a kétnyelvűség helyett dominánsan a román lett (lásd a 4.2.5. és a 4.2.6. táblázatot). Megfigyeléseim szerint míg T1 idején a templomba csak az idősek jártak, addig T2 idején az idősek mellett fiatalok is templomba járók lettek.

4.2.5. táblázat

<i>Milyen nyelven beszél a pap az esküvőn?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 50	T2 (%) N = 58
Románul	40,0	65,5
Románul és magyarul	56,0	31,0
Magyarul	4,0	3,4

4.2.6. táblázat

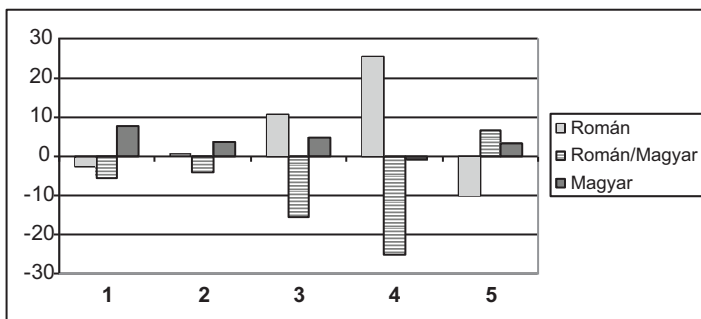
<i>Milyen nyelven beszél a pap a temetésen?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 53	T2 (%) N = 58
Románul	35,8	25,9
Románul és magyarul	62,3	69,0
Magyarul	1,9	5,2

Összegezve a nyelvcseré szempontjából az egyházhhoz kötött öt nyelvválasztási szituáció tízéves változását kiderül, hogy kettőben csökkent a román, négy esetben csökkent a kétnyelvűség és négy esetben nőtt a magyar nyelvválasztás (lásd a 4.2.2. ábrát). Az egyház nyelvhasználati szintér három válaszkategória szerinti tízéves változását a 4.2.3. ábra foglalja össze. Eszerint az egyház nyelvhasználati szintéren a román nyelvválasztás tíz év alatt 4,9%-kal nőtt, viszont a két nyelv használata 8,7%-kal csökkent, illetve a magyar nyelvválasztás 3,8%-kal nőtt. Így a vizsgált nyelvválasztási szituációkat (változókat) tekintve az egyház olyan nyelvhasználati szintér, ahol a nyelvcseré folytatódott (Borbély 2005).

4.2.2. ábra

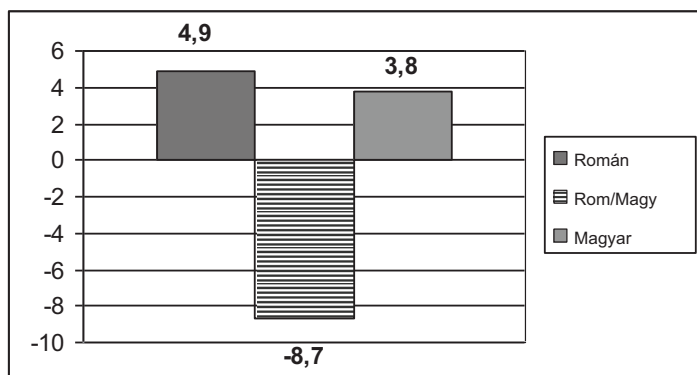
Az egyház szintér nyelvhasználatának változása (százalékban):
öt szituáció, három válaszkategória és tíz év

Szituációk: 1 = Ima, 2 = Hívők, 3 = Prédikáció, 4 = Esküvő, 5 = Temetés

4.2.3. ábra

Az egyház színtér nyelvhasználatának változása
(százalékok tíz éves különbségeinek átlaga): öt szituáció, három válaszkategória és tíz év

A T1-es kutatásból kiderült, hogy az egyház után az *otthon-család* az a nyelvhasználati színtér, amelyhez a leginkább kapcsolódik a román nyelv használata. Kiderült továbbá, hogy a családon belüli generációk nyelvhasználata jól tükrözi a román nyelv kiszorulását a családon belüli nyelvhasználatból (Borbély 2001a: 139–145).

Az otthon-család nyelvhasználati színtéren vizsgált négy nyelvválasztási szituáció közül a román nyelvet a testvérekkel használják a leggyakrabban. Lényeges, hogy mind T1 idején, mind tíz évvel később a kétnyelvűsége vonatkozó adatok alacsonyabbak, mint a magyar nyelvre vonatkozó adatok. A három válaszkategóriát a tízéves változás szerint vizsgálva, az derül ki, hogy 15,7%-kal nőtt a román nyelv használata, s csökkent mind a kétnyelvűség, mind a magyar nyelv használata. Ennek magyarázatát egy adatközlő fogalmazta meg (1928/08/ffi¹⁵⁵). A városi (békéscsabai) munkakörből nyugdíjba kerülve azt tapasztalta, hogy korábbi nyelvhasználata úgy változott, hogy nyugdíjasként egyre többet kezdett románul beszélni. A tíz év alatt feltehetőleg megnőtt a nyugdíjasok száma, továbbá a közösségben tapasztalt magas munkanélküliség is indokolhatja a 4.2.7. táblázatban látható tízéves változást.

¹⁵⁵ Az adatközlőkre történő hivatkozáskor megadom a születésük évét (1928), az általuk elvégzett osztályok számát (08) és a nemüket (ffi/nő).

4.2.7. táblázat

<i>Testvéreivel milyen nyelven beszél?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 46	T2 (%) N = 42
Románul	39,1	54,8
Románul és magyarul	26,1	19,0
Magyarul	34,8	26,2

A T1-es adatok szerint a 60-as mintából 55 adatközlőnek volt házastársa, közülük 46-an románok és 9-en magyarok voltak. Tíz évvel később 58-an voltak házasok. Közülük 48-an román, 8-an magyar és 2-en félig román–félig magyar házastárssal éltek. A nyelvválasztásra vonatkozó szinkrón adatok szerint a házastársak mind a két terepmunka idején legtöbbször magyarul beszéltek. A tízéves változás a nyelvcserevel ellentétes változást hozott, ugyanis (még ha csekély mértékben is) nőtt a román, illetve a kétnyelvű, és csökkent a magyar nyelvhasználat (lásd 4.2.8. táblázat).

4.2.8. táblázat

<i>Házastársával milyen nyelven beszél?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 55	T2 (%) N = 57
Románul	36,4	36,8
Románul és magyarul	23,6	24,6
Magyarul	40,0	38,6

A gyermekekkel a válaszadók körülbelül 60%-a csak magyarul beszél. S míg T1 idején a román és a kétnyelvű nyelvhasználatra vonatkozó értékek között nagy különbség nincs, addig tíz évvel később a válaszkategóriák egymáshoz való viszonya úgy változik, hogy a román nyelvhasználat csökken és a kétnyelvű nyelvhasználat nő (lásd 4.2.9. táblázat). A tíz év alatt egyaránt csökken a román és a magyar nyelvválasztás, és nő a kétnyelvű nyelvhasználat. Ez utóbbi százalékos értéke ennek ellenére meg sem közelíti a magyar nyelvhasználat százalékos értékét.

4.2.9. táblázat

<i>Gyermekeivel milyen nyelven beszél?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 52	T2 (%) N = 57
Románul	19,2	12,3
Románul és magyarul	17,3	28,1
Magyarul	63,5	59,6

Az unokákkal történő beszélgetések nyelve egyértelműen a magyar. Otthon ebben a nyelvválasztási szituációban használták T1 és T2 idején is legritkábban a román nyelvet és a két nyelvet együtt. A tízéves változás a nyelvcseré folyamatának megfelelően alakult, vagyis csökkent a román és a kétnyelvű, illetőleg nőtt a magyar nyelv választása (lásd 4.2.10. táblázat).

4.2.10. táblázat

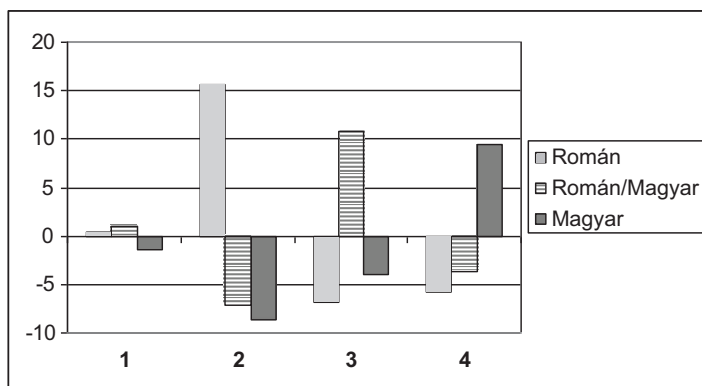
<i>Unokáival milyen nyelven beszél?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 22	T2 (%) N = 30
Románul	9,1	3,3
Románul és magyarul	13,6	10,0
Magyarul	77,3	86,7

Összegezve a családi nyelvhasználati szintér tízéves változásait az látható, hogy a négy nyelvválasztási szituációból egynél (testvér) számottevően megnőtt a román nyelvválasztás, egynél (unoka) érezhetően megnőtt a magyar, egy esetben (gyermek) pedig nőtt a kétnyelvű nyelvhasználat a másik két kategória rovására (lásd 4.2.4. ábra). A házastárral való nyelvválasztás esetében nem tapasztalható érdemleges változás a tíz év alatt. Az adatközlőktől kapott válaszok alapján megállapítható, hogy a család olyan nyelvhasználati szintér, ahol a nyelvcseré folyamata a tíz év alatt bizonyos helyzetekben stagnál, esetleg visszafordult (Borbély 2005).

4.2.4. ábra

Az otthon-család szintér nyelvhasználatának változása:
négy szituáció, három válaszkategória és tíz év

Szituációk: 1 = Házastárs, 2 = Testvér, 3 = Gyermek, 4 = Unoka

A nyelvcsere átélő közösségek legfőbb sajátossága, hogy a közösségekben haldokló nyelveket leginkább az idősekkel beszéljük (lásd pl. Huffines 1989: 214). A vizsgált közösségben a román nyelvet mindkét terepmunka adatai szerint az idősekkel használják a legtöbbet. Ezt a szinkrón és a diakrón adatok egyaránt bizonyítják (lásd 4.2.11. táblázat).

4.2.11. táblázat

<i>Milyen nyelven beszél az idősekkel?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	83,3	86,7
Románul és magyarul	8,3	8,3
Magyarul	8,3	5,0

A tízéves változás szerint az idősekkel történő beszélgetésekben nőtt a román és csökkent a magyar nyelvválasztás, miközben a kétnyelvű nyelvhasználat nem változott. A közösség időseivel történő nyelvválasztási szituáció egy olyan szituáció, ahol valamelyest visszafordult a nyelvcsere (Borbély 2005). Az eredmények elsősorban és feltehetőleg azt a beszélői attitűdöt mutatják, ami azzal függ össze, hogy az adatközlők a román nyelv használatát a nyelvcsere miatt már teljességgel az idősekhez kapcsolják.

Ahogy már a fentiekben említettem, a vizsgált településen jelenleg két *iskola* működik, a közösségben használt elnevezésük szerint a román iskola és a magyar iskola. A két világháború között nem működött Kétegyháza román iskola. Ennek megfelelően vannak olyan adatközlők, akik nem járhattak román iskolába, s vannak, akik járhattak, de a család döntése miatt magyar iskolába jártak. Mivel felnőtteket kérdeztem meg, így a tízéves változásnak abból a szempontból van jelentősége, hogy a tíz év hatása az emlékezetben a román, vagy a magyar felé mozdul-e el. Elsősorban az órai tanítás nyelvét (formális helyzet) és az óráközi szünetek nyelvét (informális helyzet) vetem össze (lásd a 4.2.12. és 4.2.13. táblázat). Az adatokból kiderül, hogy míg a tanórákon az *oktatás* nyelve elsősorban a magyar volt (T1: 55%, T2: 61,7%), addig az óráközi szünetekben a megkérdezettek többnyire mindkét nyelven beszéltek (T1: 56,7% és T2: 40%). Az iskola és a román nyelv viszonyáról megállapítható, hogy többen vannak azok a kétegyházi román személyek, akik iskolás korukban románul beszéltek az óráközi szünetekben, mint azok, akik románul tanultak az iskolában. *Tehát az adatokból az a nagyon fontos nyelvi jelenség rajzolódik ki, hogy a gyermekek román nyelv-*

használata aszimmetrikus volt az iskola tanítási nyelvével, mert többen beszéltek a szünetekben románul, mint ahányan románul tanultak az órákon.

4.2.12. táblázat

<i>Amikor iskolába járt, iskolatársaival milyen nyelven beszélt az óráközi szünetekben?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	18,3	21,7
Románul és magyarul	56,7	40,0
Magyarul	25,0	38,3

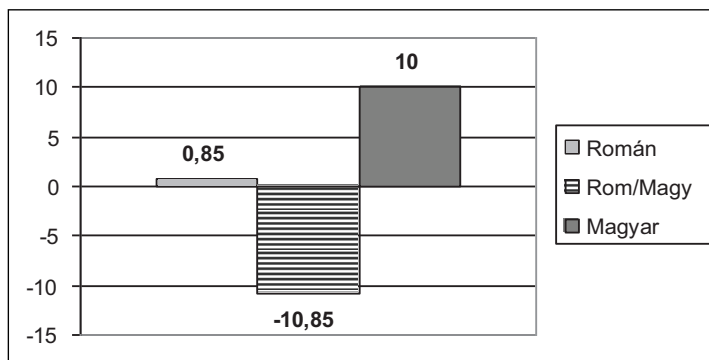
4.2.13. táblázat

<i>Milyen nyelven tanult az iskolában?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	6,7	5,0
Románul és magyarul	38,3	33,3
Magyarul	55,0	61,7

Az oktatás nyelvhasználatának tízéves változását, két nyelvválasztási szituációban, a három válaszkategória szerint összefoglalóan a 4.2.5. ábra mutatja be. Eszerint az iskolában a román nyelvválasztás gyakorlatilag nem változott, a kétnyelvű nyelvhasználat tíz év alatt csökkent és a magyar nyelvválasztás ugyanolyan mértékben nőtt. Így az oktatás olyan nyelvhasználati szintér, ahol a magyar nyelv dominál (Borbély 2005).

4.2.5. ábra

Az oktatás szintér nyelvhasználatának változása
(százalékok tíz éves különbségeinek átlaga): két szituáció, három válaszkategória, tíz év

A *munka* nyelvhasználati színtér nyelvhasználatának leírásához egy olyan nyelvválasztási szituációt választottam (háztáji munka), ahol csak a közösség tagjai vannak jelen és egy olyat (munkahely), ahol a közösség tagjain kívül más személyek is jelen lehetnek. Ha a két nyelvválasztási szituáció szinkrón adatait hasonlítjuk össze egymással, az látható, hogy a T1-es és a T2-es adatok szinte a tükörképei egymásnak: míg T1 idején a munkahelyen (4.2.14. táblázat) a három válaszkategória megoszlása: 15,3% – 40,7% – 44,1%, addig T1 idején a háztáji munka közben (4.2.15. táblázat) a megoszlás: 44,7% – 39,5% – 15,8%. Ugyanez érvényes a T2-es adatokra is: amilyen gyakori a munkahelyen a magyar nyelvválasztás, olyan gyakori a háztáji munka közben a román nyelvválasztás, illetve amilyen ritka a munkahelyen a román nyelvválasztás, olyan ritka a háztáji munka során a magyar nyelvválasztás (4.2.14. és 4.2.15. táblázat). Ebből következően a munkahely nyelve leginkább a magyar, a háztáji munka nyelve pedig még mindig leginkább a román. A tízéves változás a két nyelvválasztási szituációban is tükörképe egymásnak. Míg a munkahelyen csökkent a román nyelv használata és nőtt a magyar nyelv, addig a háztáji munka során nőtt a román és csökkent a magyar nyelv használata. Érdekes, hogy mindkét szituációban növekedett a két nyelv együttes használata.

4.2.14. táblázat

<i>Milyen nyelven beszél román kollégáival a munkahelyén?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 59	T2 (%) N = 59
Románul	15,3	8,5
Románul és magyarul	40,7	44,1
Magyarul	44,1	47,5

4.2.15. táblázat

<i>Milyen nyelven beszél, ha szomszédjának, rokonának segít a kukoricabetakarításakor?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 38	T2 (%) N = 28
Románul	44,7	50,0
Románul és magyarul	39,5	42,9
Magyarul	15,8	7,1

Összességében a munkahelyi nyelvhasználatban a román, a háztáji munka során pedig a magyar használata csökkent a legjobban. A (formális) munkahely

olyan nyelvhasználati színtér, ahol a nyelvcseré folytatódott, hiszen csökkent a román nyelv használata és nőtt a kétnyelvű és a magyar nyelv választása.

A közügyek intézésekor választott nyelvek leírására a községházán történő nyelvválasztást, pontosabban az adóügyek intézésének nyelvválasztási szituációját választottam ki, valamint a polgári esküvőt. A szinkrón adatok eloszlását tekintve jól látható, hogy a kétegyházi románok adóügyeiket T1 idején 80%-ban és T2 idején is 70%-ban magyarul intézik (4.2.16. táblázat). A vizsgált román közösségben a polgári esküvő nyelve a magyar (4.2.17. táblázat)¹⁵⁶.

Az adóügyek intézésekor a tízéves változás eredménye, hogy enyhén nőtt a román nyelvválasztás, ennél is erősebben a kétnyelvű beszédmód, és határozottan csökkent a magyar nyelvválasztás. Ezzel ellentétben a polgári esküvőkön csökkent a román és a kétnyelvű, és nőtt a magyar nyelvhasználat (lásd a 4.2.6. ábrát). A közügyek intézésén belül az adóügyek intézése tehát egy olyan nyelvválasztási szituáció, ahol a nyelvcseré – legalábbis a válaszok szerint – visszafordult (Borbély 2005).

4.2.16. táblázat

<i>Milyen nyelven intézi adóügyeit a tanácsházán/polgármesteri hivatalban?</i> ¹⁵⁷		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	1,7	3,3
Románul és magyarul	18,3	26,7
Magyarul	80,0	70,0

4.2.17. táblázat

<i>Milyen nyelven kötik a házasságot a tanácsházán/polgármesteri hivatalban?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	3,3	0
Románul és magyarul	3,3	0
Magyarul	93,3	100

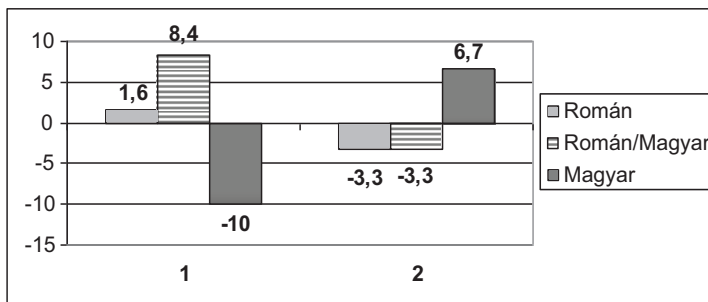
¹⁵⁶ „Az államnyelvi hatás (...) ott a legerőteljesebb, ahol a kisebbségi nyelvek használatát a leginkább korlátozta és korlátozza a törvény és a társadalmi gyakorlat: a közigazgatásban, a szaknyelvi oktatásban” (Benő 2003: 169).

¹⁵⁷ A kérdésben T1 időszakában a tanácsháza, T2 idején pedig a polgármesteri hivatal hangzott el.

4.2.6. ábra

A közügyek szintén nyelvhasználatának változása:
két szituáció, három válaszkategória és tíz év

Szituáció: 1 = Polgármesteri hivatalban adóügyek intézése; 2 = Polgári esküvő

A közegészségügyben használt nyelvek bemutatásához két nyelv választási szituációt választottam. A szinkrón adatok szerint, a váróteremben, a betegekkel történő beszélgetések általában kétnyelvűek, míg a (gyulai) kórházban az orvosokkal történő beszélgetések nyelve szinte mindig a magyar. A tízéves változás azt hozta, hogy a betegeknél nőtt a román és csökkent a kétnyelvű, valamint a magyar nyelv választás. Ezzel szemben az orvosokkal nőtt a kétnyelvű és csökkent a magyar nyelvhasználat (lásd a 4.2.18. és a 4.2.19. táblázatot). Ezeket a változásokat a következőkkel lehet indokolni. T1 idején nem volt a vizsgált településen olyan orvos, aki román anyanyelvű lett volna. Tíz évvel később már volt. A román nyelvhasználatának növekedését ez a körülmény mindenképpen befolyásolta, hiszen az adatközlők közül T2 idején többen megemlítették, hogy román orvosa is van már a községnek. A kórházi orvosokkal történő beszélgetések során azért nőtt meg a kétnyelvű nyelvhasználat 18,6%-kal, mert a kétégyháziak magyarországi román orvosokhoz is kerülnek, akik a (kétégyházi) román családnevek¹⁵⁸ hallatán románul is megszólítják őket: pl. Abrudán, Aletyán,

¹⁵⁸ A magyarországi nemzetiségi közösségek névtani kutatási eredményei közül – Császári Éva (2011) dolgozatából – idézem fel a bükkszentkereszti (újhutai) szlovák családnevek magyarításáról szóló speciális történetet. A falu előjáróságának közgyűlésén Pogonyi Bernát újhutai plébános a honfoglalás 1000. évfordulója kapcsán felszólalt, ebből idézünk: „...kinek-kinek nem magyar hangzású neve van és hajlandónak véli, hogy szintén az ezredéves ünnepély emlékére magyar hangzású nevet vegyen fel, mely célokra az indítványozó a szükséges anyakönyvi kivonatokat díjtalan szállítást ajánlja meg mindazoknak, kik az iránt hozzá ezen ünnepélyes évben fordulnak.” (Tanácsulési jegyzőkönyvek 1896. évi bejegyzései; idézi Császári 2011:

Avramucz, Árgyelán, Árszintye, Bandula, Bircz, Botás, Botta, Brád, Brindás, Blegya, Bodorló, Buha, Bukor, Burzuk, Buzsigán, Csobán, Csumpilla, Dehelán, Dobricán, Dragán, Drágos, Faur, Finna, Foroszan, Fracilla, Fretyán, Gáncse, Grósz, Gróza, Havrán, Hodoroga, Hodozsó, Hotya, Isztin, Jepure, Jova, Korobán, Kozma, Krisán, Krizsán, Kurtucz, Lupa, Lupás, Makovei, Makovej, Marosán, Matyucz, Mócz, Móga, Mokán, Moldován, Mornailla, Muntyán, Nedelku, Nedreu, Nedró, Negye, Nikula, Novák, Ollár, Othlakán, Pap, Papp, Parászka, Peák, Pilán, Pop, Popa, Pópa, Popp, Poptyilikán, Popucza, Purece, Purecse, Purpur, Rotár, Rotyis, Rusz, Simonka, Számfira, Szekán, Szelezsán, Szirbucz, Sztán, Sztezsán, Szucsán, Tarján, Todinca, Tripon, Trucz, Truczán, Trutz, Tulkán, Vaszkan, Zsurka, Zsurkán¹⁵⁹.

A közegészségügy nyelvhasználatának tízéves változásaiban a legnagyobb változások a kórházi orvosokkal történő beszélgetések során alakultak ki (lásd a 4.2.7. ábrát). A közegészségügy olyan nyelvhasználati színtér, ahol az interakciók során román nyelv szerepe nőtt, tehát a tíz év alatt a nyelvcseré folyamatata (az idős generációban) visszafordult (4.2.8. ábra) (Borbély 2005).

110). „A javaslat elhangzását követően a tisztelendő úr – mint Luther a téziseit – kiszögelte az általa felvételre javasolt történelmi neveket. A listán Kossuth, Petőfi, Rákóczi, Pálfi nevek mellett általa kreáltak is szerepeltek, úgymint Hegyközi, Füredi, Örhegyi Hegyi... Pontosán nem tudjuk az okát, de tény, hogy a hutatelepülések népe néhány napon belül »magyar« neveket választott magának. Így lettek a Matiscsákokból, Flekácsokból, Pavluscsákokból nemzeti történelmünk nagyjainak nevét viselő személyiségek” (Veres 2003: 54–55; idézi Császári 2011: 110).

¹⁵⁹ A román nevek magyar helyesírással vannak közölve. Megemlítem továbbá, hogy a közösségben szóbeli használatuk is hűen követi a magyar helyesírással átírt formát, vagyis a román nevek „magyarosan” vannak leírva és kiejtve is. Az ortodox templom adminisztrációját leszámítva a kétegyházi románok neve minden formális iraton így szerepel. Ennek hatására vert gyökeret a magyaros kiejtés is. Ez terjedt el a közösségben. Ennek oka az lehet, hogy a román családok szinte mindegyike ragadványnévvel is rendelkezik, s így az informális, román beszédhelyzetekben a román ragadványnevek használata megmaradt a formális, magyar, írott stílushoz kötődő, magyar helyesírással leírt román nevek mellett. Megfigyeléseim szerint a román–magyar nyelvcserét kísérő jelenség az is, hogy a ragadványnevek használatát kiszorítja a magyar helyesírású és kiejtésű román családnevek használata. A magyarországi román nevek eredetéről Viorica Goicu (1999) írt tanulmányt.

4.2.18. táblázat

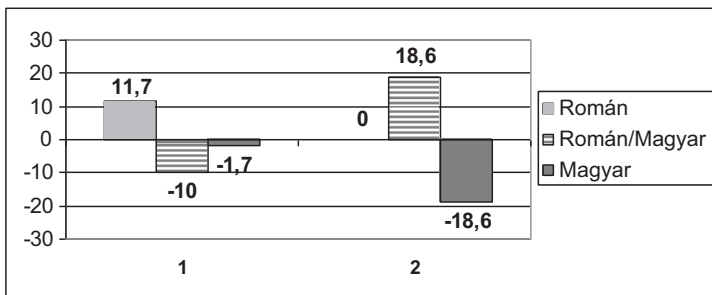
<i>Milyen nyelven beszél betegtársaival az orvosi váróteremben?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	0	11,7
Románul és magyarul	60,0	50,0
Magyarul	40,0	38,3

4.2.19. táblázat

<i>Milyen nyelven beszél az orvosokkal, ha a (gyulai) kórházba kerül?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 59
Románul	0	0
Románul és magyarul	0	18,6
Magyarul	100	81,4

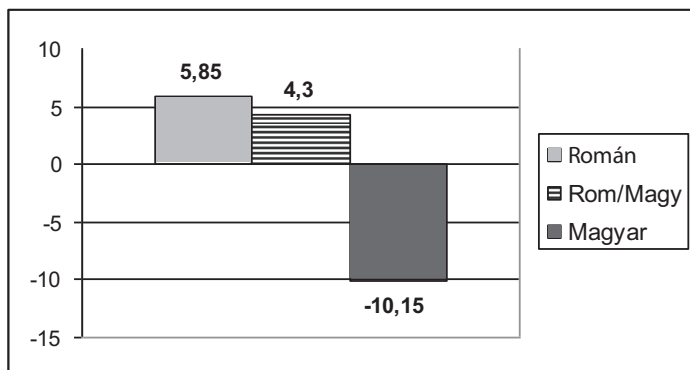
4.2.7. ábra

A közegészségügyek szintér nyelvhasználatának változása:
két szituáció, három válaszkategória és tíz év
Szituációk: 1 = Betegek, 2 = Orvosok

4.2.8. ábra

A közegészségügy színtér nyelvhasználatának változása (százalékok tíz éves különbségeinek átlaga): két szituáció, három válaszkategória, tíz év

A vásárlás nyelvhasználati színtér négy nyelvválasztási szituációjában a szinkron adatokat tanulmányozva az látható, hogy egységesen a magyar nyelv használata a leggyakoribb, s a kétnyelvű értékek magasabbak, mint a román nyelvre vonatkozó értékek. Tehát ezekben a nyelvválasztási szituációkban a legritkább a román nyelvválasztás (lásd a 4.2.20–4.2.23. táblázatokat). Ugyanakkor a tíz év alatt a román és a kétnyelvű nyelvhasználat mind a négy nyelvválasztási szituációban növekedett, a magyar pedig csökkent. A legtekintélyesebb változás a piacon történt, ahol 38,3%-kal csökkent a magyar nyelv használata (lásd a 4.2.9. ábrát). Megfigyeléseim szerint ennek elsősorban az az oka, hogy T2 idején sokkal több romániai árus volt a piacon, mint T1 idején. A vásárlás tehát ismét olyan nyelvhasználati színtér, ahol a nyelvcseré folyamatok visszafordult (lásd 4.2.10. ábra) (Borbély 2005).

4.2.20. táblázat

<i>Milyen nyelven vásárol az ABC-ben, ha román az eladó?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	0	5,0
Románul és magyarul	13,3	25,0
Magyarul	86,7	70,0

4.2.21. táblázat

<i>Milyen nyelven vásárol a piacon, ha román a kereskedő?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	0	15,0
Románul és magyarul	31,7	55,0
Magyarul	68,3	30,0

4.2.22. táblázat

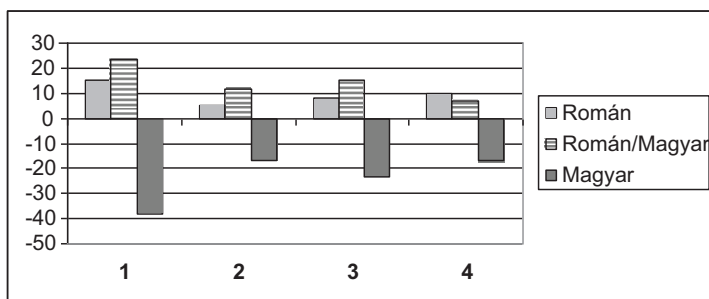
<i>Milyen nyelven beszél a román postással?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	5,0	13,3
Románul és magyarul	10,0	25,0
Magyarul	85,0	61,7

4.2.23. táblázat

<i>Milyen nyelven számolja meg a pénzt?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	6,7	16,7
Románul és magyarul	13,3	20,0
Magyarul	80,0	63,3

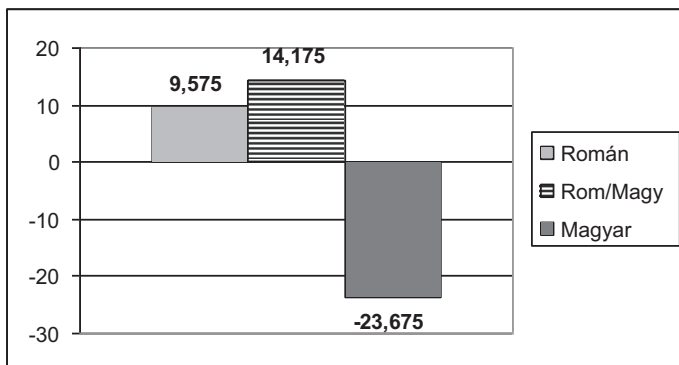
4.2.9. ábra

A vásárlás színtér nyelvhasználatának változása:
négy szituáció, három válaszkategória és tíz év
szituációk: 1 = Piaci árús, 2 = Bolti eladó, 3 = Postás, 4 = Számol

4.2.10. ábra

A vásárlás színtér nyelvhasználatának változása (százalékok tíz éves különbségeinek átlaga): négy szituáció, három válaszkategória, tíz év

Az *írás* és az *olvasás* nyelvválasztásáról összesen négy kérdés segítségével informálódtam. Az adatok szerint a megkérdezettek csak magyarul írnak hivatalos levelet¹⁶⁰ (lásd a 4.2.24. táblázatot), és legtöbbjük senkinek sem ír románul levelet (lásd a 4.2.25. táblázatot). A tíz év alatt nem változott a hivatalos levelek nyelvezete, és nőtt azoknak a száma, akik senkinek sem írnak románul levelet (lásd a 4.2.11. ábrát). A szülők sírján a feliratok nyelve T1 idején még dominánsan a román volt, a T1 és T2 között keletkezetteken viszont a román és a magyar feliratok százalékos eloszlása között már nincs különbség (lásd a 4.2.26. táblázatot). Az írásra vonatkozó tízéves változás tehát jelentős, 30%-os csökkenést mutat a román nyelvet illetően, és még ennél is nagyobb, 34%-os növekedést mutat a magyar nyelvet tekintve (lásd a 4.2.11. ábrát). A románul olvasók szinkrón adatai is eltérnek. Míg T1 idején nagyjából megegyezik a románul olvasók és a románul ritkán olvasók százalékos aránya, addig T2 idején már a románul olvasók száma dominál (lásd a 4.2.27. táblázatot). A tízéves változás eredménye az lett, hogy csökkent a románul ritkán olvasók száma, és ebből következően növekedett azoké, akik gyakrabban olvasnak románul (lásd 4.2.12. ábrát).

¹⁶⁰ Menyhárt József a dunaszerdahelyi és a nyékvárkonyi magyarok hivatalos ügyintézésének nyelvét vizsgálva – az 1999. évi szlovákiai kisebbségi nyelvtörvény életbelépése óta – a következőképpen összegzi kutatási tapasztalatait. Szóbeli ügyintézés a vizsgált hivatalok esetében többnyire az ügyfél által választott nyelven folyik; a szóbeli ügyintézés a hivatalnokok becslése szerint 95–97%-ban magyar nyelvű. Az írásbeli ügyintézésre ezzel szemben a szlovák nyelv dominanciája a jellemző (Menyhárt 2002: 365).

4.2.24. táblázat

<i>Amennyiben hivatalos levelet ír (pl. a tanácshoz/ a polgármesteri hivatalhoz), milyen nyelven írja?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Románul	0	0
Románul és magyarul	0	0
Magyarul	100	100

4.2.25. táblázat

<i>Kinek szokott románul levelet írni?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 60	T2 (%) N = 60
Romániába	46,7	30,0
Minden családtagnak	1,7	3,3
Szülőknek	1,7	3,3
Senkinek	50,0	63,3

4.2.26. táblázat

<i>Szüleinek temetői sírkövén milyen nyelvű a felirat?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 14	T2 (%) N = 29
Román	78,6	48,3
Román és magyar	7,1	3,4
Magyar	14,3	48,3

4.2.27. táblázat

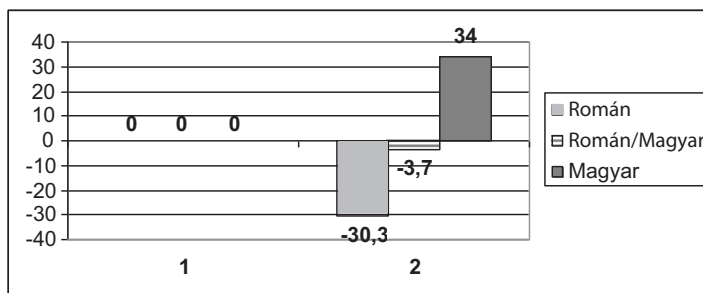
<i>Szokott-e románul olvasni?</i>		
Válaszkategóriák ¹⁶¹	T1 (%) N = 59	T2 (%) N = 60
Igen	32,2	53,3
Ritkán	30,5	8,3
Nem	37,3	38,3

¹⁶¹ A vizsgálati kérdőívek összeállításakor lényeges, hogy a (zárt) kérdésekre megfogalmazott válaszkategóriák logikusak és egyértelműek legyenek. „Ezek alapvető fontosságúak, ha biztosítani akarjuk kérdőíves vizsgálataink érvényességét” (Vargha 2000: 236). A fenti válaszkategóriák éppen egy alaphibát illusztrálnak. Ebben az esetben az interjúban az adatközlőknek nyílt kérdésre kellett válaszolniuk. A kategóriákat válaszaikra építve alakítottam ki, nem figyelve arra, hogy az eredmények értelmezése kétféle is lehet. (i) A válaszok valójában három fokozatot mutatnak, hiszen a két határozott *igen* és *nem* válasz között elhelyezhető *ritkán* egy határozatlan *igent*, de gyakorlatilag egy *nemet* takar. (ii) Az *igen* és a *ritkán* válaszok összessége áll szemben a *nem* válaszokkal.

Az írás nyelvválasztásának tízéves változásáról megállapítható, hogy stagnál (hivatalos levél), illetve folytatódott (sírfelirat) a nyelvcsere (lásd 4.2.11. ábra) (Borbély 2005).

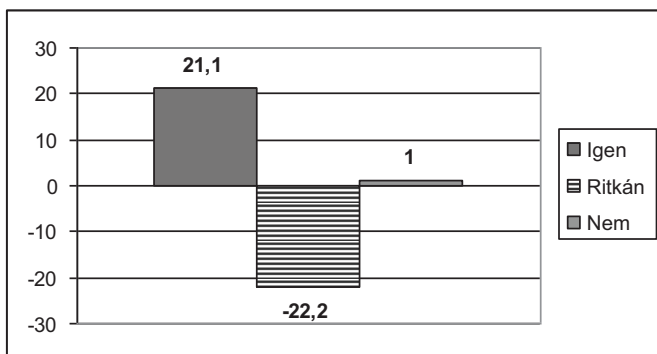
4.2.11. ábra

Az írás nyelvhasználatának változása: két szituáció, három válaszkategória és tíz év
Situációk: 1 = Hivatalos levél, 2 = Sírfelirat

4.2.12. ábra

Az olvasás nyelvhasználatának változása:
egy változó, három válaszkategória és tíz év

A *káromkodást* az egyéb kategóriába sorolom. Lansztyák és Simon a *káromkodást* az aktív magánszférába sorolandónak tartja, kis megköttéssel: a „*káromkodás* egyfajta határeset, mint önkifejezés ide sorolható. Ezért talán ebben a szférában lehet a legjobban tetten érni a beszélő saját nyelvi attitűdjeit (kivétel: a számolás, amely sokszor az iskoláztatás minyelvűségének kérdése)” (Lansztyák–Simon 2002: 348). A *káromkodás* olyan nyelvválasztási szituáció, amelyben a szinkrón adatok szerint a magyar nyelv használata domináns (4.2.28. táblázat). A tíz év enyhe változást hozott: növekedett a román nyelvválasztás és

csökkent mind a kétnyelvű, mind a magyar nyelvválasztás (4.2.13. ábra). A káromkodás tehát olyan nyelvválasztási szituáció, ahol a nyelvcseré kis mértékben visszafordult (Borbély 2005).

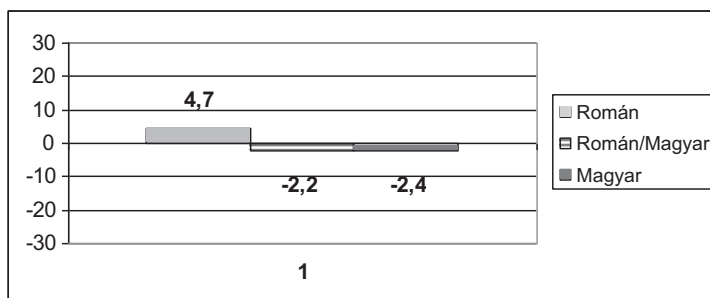
4.2.28. táblázat

<i>Milyen nyelven káromkodik?</i>		
Válaszkategóriák	T1 (%) N = 57	T2 (%) N = 58
Románul	29,8	34,5
Románul és magyarul	28,1	25,9
Magyarul	42,1	39,7

4.2.13. ábra

A káromkodás nyelvhasználatának változása:
egy szituáció, három válaszkategória és tíz év

Szituáció: 1 = Káromkodik

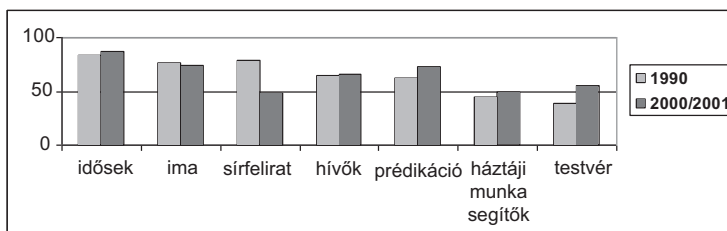
Diszkusszió

A vizsgált nyelvválasztási szituációkhoz kapcsolt három válaszkategória (románul; románul és magyarul; magyarul) megoszlása szerint elemezve a nyelvek választásának variabilitását és tízéves változását, az alábbi következtetések levonhatók le. A nyelvhasználati szinterek (illetve ezek nyelvválasztási szituációi) és a nyelvcseré viszonyára az a jellemző, hogy a nyelvcseré kezdetekor a közösségi (A) nyelv minden nyelvhasználati szintéren, szerepben, funkcióban „teljes” nyelvként (Menn 1989) használatos, majd a folyamat során a közösségi (A) nyelv használatát fokozatosan kiszorítja a többségi (B) nyelv. A moldvai csángóknál például az A nyelv szituációi: az otthon, a bolt, a templomba menet, a kocsma; a B nyelvhez a posta és az orvos szituációja köthető (Sándor K. 1998). Az amerikai magyarok egy közösségében az A nyelvhez köthetők: az egyház,

a magyar kolónia és a család (Bartha 1993). A nyelvcsere és a szinterek viszonyában a folyamat végét mutatja, ha a többségi (B) nyelv „teljes” nyelvvé (Menn 1989) válik, s ez a legtöbb közösségben akkor következik be, ha „a családba is betör” a többségi nyelv (Hamers és Blanc 1989: 176). Az, hogy a kétegyházi román–magyar nyelvcsere folyamatában mely szinterek (nyelvválasztási szituációk) kapcsolódnak a román és melyek a magyar nyelvhez, úgy derítem ki, hogy a T1-es és a T2-es adatok közül a három válaszkategória közül a legmagasabb százalékos értéket vesszem alapul. Eszerint T1 idején és T2 idején a román nyelvhez kapcsolt szinterek és nyelvválasztási szituációk az *egyház: imádkozás, hívőkkel történő beszélgetések, prédikáció; otthon-család: testvérrel történő beszélgetések; közösség: időssekkel történő beszélgetések; munka: háztáji munkában segítőkkel történő beszélgetések; írás: sírfeliratok*. Ehhez a listához két megjegyzést fűzök: a T1-es adatok közül két nyelvválasztási szituációban: *testvér* és *háztáji munkában segítők* a románul válaszkategória értékei nem érték el az 50%-ot, viszont tíz évvel később már igen (lásd 4.2.7. és 4.2.15. táblázat). Továbbá, a sírfelirat nyelve olyan komoly változáson ment át a tíz év alatt, hogy a *románul* és a *magyarul* válaszkategória százalékos aránya megegyezik egymással. Ez a nyelvválasztási szituáció azért került mégis ebbe a listába, mert T1 idején a *románul* válaszkategória százalékos aránya: 78,6 volt (lásd a 4.2.26. táblázatot). A román nyelvhez kapcsolt nyelvválasztási szituációkat a 4.2.14. ábra összegzi.

4.2.14. ábra

A román nyelvhez kapcsolt szituációk
a T1-es és a T2-es adatok százalékos megoszlásai szerint

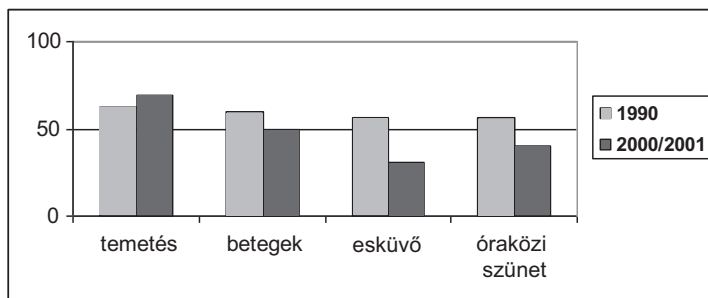

A két nyelvhez egyaránt kapcsolható szinterek és nyelvválasztási szituációk: *egyház: temetés, esküvő; közegészségügy: betegekkel társalogni a váróteremben; oktatás (nyelvről szóló emlékek): diákokkal beszélgetve az óráközi szünetekben*. Az ehhez a listához kapcsolódó megjegyzésem, hogy az esküvő és az óráközi szünetek nyelvválasztási szituációban a tízéves változás eredménye, hogy a T2

idején gyűjtött adatok már nem érik el az 50%-ot. Viszont míg az esküvőnél a románul válaszkategória javára történt a változás, az óráközi szüneteknél a különbségek megoszlanak a két nyelv válaszkategória szerint (lásd 4.2.5. és 4.2.12. táblázat). A kétnyelvűséghez, vagyis a román és a magyar nyelvhez együttesen kapcsolt nyelvválasztási szituációkat a 4.2.15. ábra foglalja össze.

4.2.15. ábra

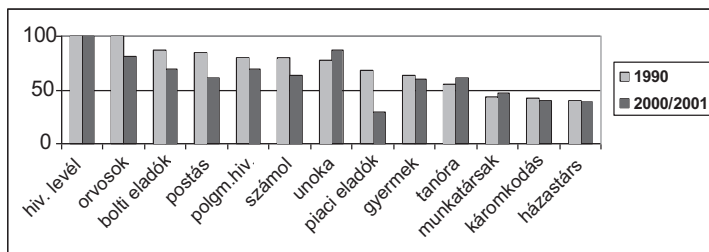
A kétnyelvűséghez: a román és a magyar nyelvhez kapcsolt szituációk a T1-es és a T2-es adatok százalékos megoszlásai szerint

A magyar nyelvhez kapcsolt nyelvhasználati színterek és nyelvválasztási szituációk a *magyarul válaszkategória* százalékos értékeit tekintve a következők: otthon: házastárs, gyermek, unoka; oktatás: tanóra; munka: munkatársak; közügyek: polgármesteri hivatal ügyintéző, esküvő; közegészségügy: kórházi orvosok; vásárlás: bolti eladók, piaci árusok, postás, számolás; írás: hivatalos levél; egyéb: káromkodás. Ez a vizsgált 25 nyelvválasztási szituációból összesen 14 nyelvválasztási szituáció. Megjegyzésem négy nyelvválasztási szituációhoz van. A piaci árusokkal történő beszélgetések nyelve a vizsgált tíz év alatt olyan sokat változott, hogy a T2 idején gyűjtött és a magyar nyelvre vonatkozó adatok a T1-es adatokhoz képest a felére csökkentek (lásd a 4.2.21. táblázatot). Három nyelvválasztási szituációban (házastárs, munkatársak, káromkodás) a magyar nyelvre vonatkozó értékek nem érik el az 50%-ot (lásd 4.2.8., 4.2.14. és 4.2.28. táblázat). A magyar nyelvhez kapcsolt nyelvválasztási szituációkat a 4.2.16. ábrán foglalom össze.

4.2.16. ábra

A magyar nyelvhez kapcsolt szituációk
a T1-es és a T2-es adatok százalékos megoszlásai szerint

A két időpontban vizsgált 25 nyelvválasztási szituáció közül tehát a románhoz 7 nyelvválasztási szituáció köthető (vö. 4.2.14. ábra), a románhoz és a magyarhoz 4 (vö. 4.2.15. ábra), a magyarhoz pedig 14 (vö. 4.2.16. ábra). Ezek ismeretében megállapítható, hogy a nyelvek funkcionális megoszlásában a magyar nyelv dominánsabb, ennek következtében feltételezhető, hogy a kétegyházi közösségben a román–magyar nyelvcsera a folyamat második szakaszába lépett, s a befejező szakasz felé tart (lásd hamers–blanci nyelvcseremodell). Éppen ezért ezek az adatok már nem alkalmasak arra, hogy a kiegyenlített kétnyelvűségről felállított hipotézist teszteljem (lásd 1.4.1., 4.1.2. és 4.1.3. ábra; 1.4. és 4.1. alfejezet).

4.3. Mi változott a nyelvcserében tíz év alatt?

Kutatásom középpontjában a kétnyelvűség és ezen belül a nyelvcsera folyamata áll. Az előző alfejezet a nyelvválasztási szituációk és a román és magyar nyelv változatos kapcsolatáról, illetve a kapcsolat változásáról szól. Mindezen eredmények alapján ebben az alfejezetben – tíz év változás távlatából vizsgálva – azt a kérdést taglalom, hogy milyen változással jellemezhető a nyelvcsera folyamata. Mesthrie (2001: 495) szerint, a nyelvcsera folyamatára gyakran az a jellemző, hogy fokozatos, önkéntelen és nem tudatos. A nyelvcsera folyamatára jellemző fokozatosság kérdését fogom körüljárni. Elemezni fogom, hogy a nyelvhasználati színterekhez kapcsolt nyelvhasználatban a tíz év alatt bekövetkezett változások milyen mértékűek voltak. Az elemzés befejezésekor arra a kérdésre fogok választ adni, hogy milyen mértékben fokozatos – ahogyan Mesthrie írja –, valamint azt is, hogy mennyire lineáris változás a nyelvcsera. A Magyar értelmező kéziszótárban (Pusztai főszerk. 2003) a fokozatos szó első jelentéseként ez olvasható: „[r]

észletekben, kisebb szakaszokon, fokozatokon át végbemenő. ~ átmenet” (Pusztai főszerk. 2003: 405). A lineáris címszóban többek között ez olvasható: „1. Tud Egyenes vonalban történő. ~ mozgás”. (...) „4. Tud Az időben végbemenő, időbeli (egymásutánban végbemenő). ~ változás”. (Pusztai főszerk. 2003: 839). Amikor tehát a nyelvcseré változását a valóságos időben vizsgálom, ki szeretném deríteni, hogy az időben, időbeli egymásutánban, kisebb szakaszokon, fokozatokon át végbemenő, egyenes vonalban történő, egyenletes változásról mit árul el tíz év.

Előjáróban fontosnak tartom ismét megemlíteni, hogy az elemzések az adatközlők önbevallásai alapján nyert adatokon alapulnak. Hogy ezek mennyire tükrözik a valóságot, erre vonatkozó pontos méréseim nincsenek. Megfigyeléseim – melyeket nem szisztematikus módszerrel végeztem és adatokkal sem tudom igazolni – azt támasztják alá, hogy a nyelvcseré folyamata a tíz év alatt erősödött, a román nyelv használata visszaszorult. Azokat az adatközlői válaszokat, amelyek más irányú változásra utalnak (pl. a nyelvcseré visszafordult) befolyásolhatták a megváltozott politikai körülmények hatására megváltozott nyelvi ideológiák, a terepmunka témája, a terepmunkás személy stb. De nem zárható ki természetesen az sem, hogy egyes adatközlőknél a megváltozott életkörülmények valóban a nyelvcserével ellentétes nyelvhasználatot eredményeztek. Így tehát az elemzések a nyelvcserét elszenvedő közösség tagjaitól nyert adatokból készültek, és a román, illetve a magyar nyelv használatáról szóló véleményüket összegzik. Elsőként a *románul* válaszkategória tízéves változását elemzem. A vizsgált 25 szituációban a tízéves változások mértékei a 4.3.1. ábrán¹⁶² vannak összefoglalva. A 4.3.1. ábra szerint 15 szituációban *nőtt*, 2-ben *nem változott* és 8-ban *csökkent* a román nyelv használata. Ezen belül egyetlen olyan nyelvválasztási szituáció van, amelynél a tízéves változás 25% feletti növekedést hozott (egyházi esküvő). 5 nyelvválasztási szituációban a növekedés 10–15,7% között mozgott (számol, prédikáció, betegek, piaci árus, testvér). 9 nyelvválasztási szituációban a növekedés 0,3–8,3% között volt (hívók, házastárs, polgármesteri hivatal, iskolai óráközi szünet, idősek, káromkodik, bolti eladó, háztáji munkában segítő, postás). A 2 nyelvválasztási szituáció, amelyben a tíz év alatt nem volt változás: a hivatalos levél és az orvosok. Ebben a 2 nyelvválasztási szituációban már T1 idején sem volt senki, aki a románul válaszkategóriát adta

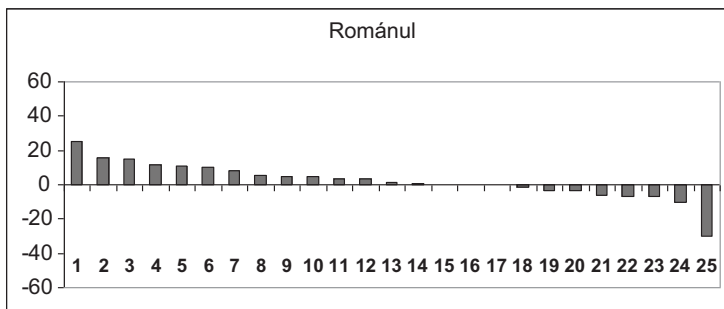
¹⁶² A 4.3.1., 4.3.2. és a 4.3.3. ábrák y-tengelyén a százalékos gyakoriságok, az x-tengelyén a 25 nyelvválasztási szituáció százalékos gyakoriságának tízéves változása olvasható le.

volna, s ez nem változott a tíz év alatt. 7 nyelvválasztási szituációban a tíz év alatt 1,7–9,9%-kal csökkent a román nyelvhasználat (iskolai óra, ima, polgári esküvő, unoka, munkatárs, gyermek, temetés). A tíz év alatt a román nyelvhasználat a legnagyobb változást a sírfeliratok nyelvválasztásában mutatta, ez a változás 30,3%-os csökkenés volt.

4.3.1. ábra

A tízéves változás mértéke 25 szituációban a *románul* válaszkategóriában

Szituációk: 1 = Egyházi esküvő, 2 = Testvér, 3 = Piaci árus, 4 = Betegek, 5 = Prédikáció, 6 = Számol, 7 = Postás, 8 = Háztáji munkában segítő, 9 = Bolti eladó, 10 = Káromkodik, 11 = Idősek, 12 = Iskola/szünet, 13 = Polgármesteri hivatal, 14 = Házastárs, 15 = Hívők, 16 = Hivatalos levél, 17 = Orvosok, 18 = Iskola/óra, 19 = Ima, 20 = Polgári esküvő, 21 = Unoka, 22 = Munkatárs, 23 = Gyermek, 24 = Temetés, 25 = Sírfelirat

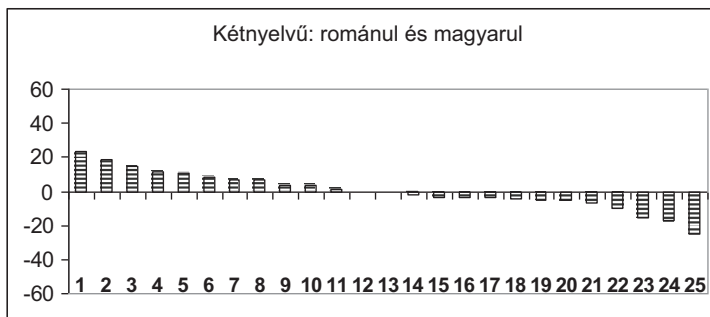

A *kétnyelvű, a románul és magyarul* válaszkategória szerint a tízéves változás a következő eredményeket hozta. A 25 nyelvválasztási szituációból 11 esetben *nőtt*, 2-ben nem változott és 12 esetében csökkent a kétnyelvű, románul és magyarul válaszok előfordulása (lásd a 4.3.2. ábrát). 1 nyelvválasztási szituációban a növekedés 20% feletti volt: piaci árus. 4 nyelvválasztási szituációban a növekedés 10,8–18,6%-ig terjedt: gyermek, bolti eladó, postás, orvosok. 6 nyelvválasztási szituációnál 1–8,6%-os növekedés figyelhető meg. *Nem hozott változást* a tíz év a kétnyelvű, románul és a magyarul válaszkategóriák tekintetében az idősek és a hivatalos levél nyelvválasztási szituációkban. Az első esetben még nem érvényesül a nyelvcsere, a másikon már befejeződött. 2,2–10%-kal *csökkent* a kétnyelvű, románul és magyarul válaszkategóriák értéke a tíz év alatt a következő 9 nyelvválasztási szituációban: káromkodás, polgári esküvő, unoka, sírfelirat, hívők, iskolai óra, ima, testvérek, betegek. 15,7–16,7%-os csökkenést mutat a változás a prédikáció és az iskolai óráközi szünetek nyelvválasztási szituációkban. Végül a legnagyobb csökkenés (25%-os) az egyházi esküvők kétnyelvűségét érintette.

4.3.2. ábra

A tízéves változás mértéke 25 szituációban a *románul és magyarul* válaszkategóriában

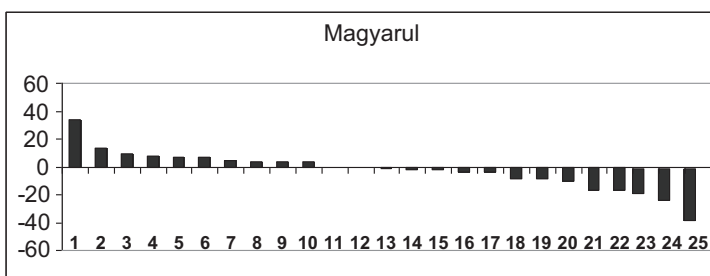
Szituációk: 1 = Piaci árús, 2 = Orvosok, 3 = Postás, 4 = Bolti eladó, 5 = Gyermekek, 6 = Polgármesteri hivatal, 7 = Számol, 8 = Temetés, 9 = Munkatárs, 10 = Háztáji munkában segítő, 11 = Házastárs, 12 = Hivatalos levél, 13 = Idősek, 14 = Káromkodik, 15 = Polgári esküvő, 16 = Unoka, 17 = Sírfelirat, 18 = Hívők, 19 = Iskola/óra, 20 = Ima, 21 = Testvér, 22 = Betegek, 23 = Prédikáció, 24 = Iskola/szünet, 25 = Egyházi esküvő

4.3.3. ábra

A tízéves változás mértéke 25 szituációban a *magyarul* válaszkategóriában

Szituációk: 1 = Sírfelirat, 2 = Iskola/szünet, 3 = Unoka, 4 = Ima, 5 = Polgári esküvő, 6 = Iskola/óra, 7 = Prédikáció, 8 = Hívők, 9 = Munkatárs, 10 = Temetés, 11 = Hivatalos levél, 12 = Egyházi esküvő, 13 = Házastárs, 14 = Betegek, 15 = Káromkodik, 16 = Idősek, 17 = Gyermekek, 18 = Testvér, 19 = Háztáji munkában segítő, 20 = Polgármesteri hivatal, 21 = Bolti eladó, 22 = Számol, 23 = Orvosok, 24 = Postás, 25 = Piaci árús

A román–magyar nyelvcsere folyamatát a *magyar* nyelv egyre gyakoribb választása jellemzi a leginkább. A vizsgált 25 nyelvválasztási szituációban a magyar választása tíz év alatt 11 nyelvválasztási szituációban *nőtt*, 1-ben *nem változott*, és 14 nyelvválasztási szituációban – különböző mértékben bár, de – *csökkent* (lásd a 4.3.3. ábrát). A legnagyobb mértékben, (34%-kal) a magyar nyelv használata a sírfeliratokon nőtt meg. Visszaemlékezve az iskolai szünetek

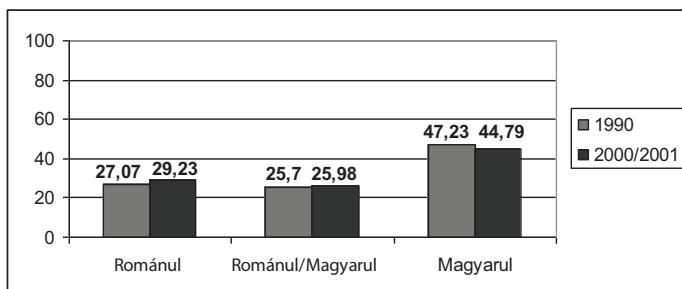
nyelvválasztására T1 idején és tíz évvel később, ebben az időszakban 10% feletti (13,3%) volt a magyar nyelvválasztás növekedése. 8 nyelvválasztási szituációban (temetés, munkatárs, hívők, prédikáció, iskolai órák, polgári esküvő, ima, unoka) a tíz év alatt 3,3–9,4%-os növekedése volt a magyar nyelvválasztásnak. Nem változott a hivatalos levél nyelvezete, hiszen már T1 során is mindenki azt a választ adta, hogy a hivatalokhoz folyamodva magyarul írja leveleit. 9 nyelvválasztási szituációban (egyházi esküvő, házastárs, betegek, káromkodik, idősök, gyermek, testvér, háztáji munkában segítő, polgármesteri hivatal) a tíz év alatt 0,6–10% között csökkent a magyar nyelvválasztás. 3 nyelvválasztási szituációban (bolti eladó, számol, orvosok) a tízéves változás szerint 16,7–18,6% között csökkent a magyar nyelvválasztás. 20% felett (23,3%-kal) csökkent a magyar nyelvválasztás tíz év alatt a postással történő beszélgetések esetében. A tíz év alatt a legnagyobb mértékben, (38,3%-kal) a piaci árusokkal társalogva csökkent a magyar nyelv választása.

Összegezve a fentieket, a tíz éves idő hatását tekintve a nyelvcsere folyamata nem egymásutánban, folytonosan, egyenes vonalban (lineárisan) történő, fokozatokon át végbemenő, egyenletes változás. Többségében ugyanazon adatközlőket megvizsgálva a román–magyar nyelvcsere tíz éves szakaszában az derült ki, hogy bár egyes nyelvválasztási szituációkban a nyelvválasztásra jellemző a nyelvcsere folytonos és egyenletes változása, másokra éppen ellenkezőleg a nyelvcsere stagnálása, sőt, visszafordulása is jellemző. Természetesen a nyelvcsere stagnálása, visszafordulása nem közösségi szinten, hanem szituációs szinten értendő, s a populáció azon rétegére, akik T1 idején vállalták részvételüket egy román nyelvű, magnóra rögzített interjúban. *A nyelvválasztási szituációk szintjén a román–magyar nyelvcsere tíz éves folyamatára tehát nem a lineáris, hanem egy oda-vissza történő oszcilláló mozgásváltozás jellemző, miközben a közösség a román–magyar nyelvcsere folyamatában összességében fokozatosan „halad előre”.*

Átlagolva a vizsgált 25 kétegyházi szituációban a nyelvválasztást mindkét adatgyűjtés szerint külön-külön (lásd a 4.3.4. ábrát), még világosabban látható, hogy többségében ugyanazokkal az adatközlőkkel vizsgálódva, a román–magyar nyelvcsere fokozatos, lineáris változása nem igazolható, tehát a kétegyházi román–magyar nyelvcsere folyamata fokozatos, ezen belül pedig oszcilláló.

4.3.4. ábra

A nyelv választás 25 szituációban átlagolva, százalékban, a két adatgyűjtés és a három válaszkategória szerint

Tovább elemezve az adatokat, immár nem a nyelvhasználati szinterek, hanem a közösség, a közösségi csoportok és az egyének szerint, arra keresem a választ, hogy a nyelvcsere egyéni, generációs vagy közösségi változás-e (lásd pl. Labov 1994: 83)? Ez lesz a következő alfejezet témája.

4.4. Generációs változás-e a nyelvcsere?

Labov (1994: 46) szerint az első és legegyszerűbb módszer a nyelvi változás folyamatának tanulmányozásakor, ha megvizsgáljuk a látszólagos időben bekövetkezett változásokat, ami nem más, mint a nyelvi változók eloszlása (disztribúciója) életkoronként/életkori csoportonként. A nyelvi változók életkori rétegződése tükrözheti (1) a közösség beszédében az idő előrehaladtával lezajló változásokat (történeti változások vagy nyelvi változások), és (2) azokat a változásokat, amelyek az egyén beszédében életkori szakaszonként figyelhetők meg (életkori változások). A látszólagos időből származó adatokat pedig összefüggésbe kell hozni a valóságos időből nyert adatokkal, csak így lehetséges a változás fejlődési szakaszainak meghatározása, s annak kiderítése, hogy valóban folyamatban lévő változásról van-e szó. Vagyis csak így dönthető el, hogy (1) a közösség beszéde változik-e az idő múlásával, vagy (2) az egyének beszéde változik életkoruk előrehaladtával, avagy (3) mindkét folyamat egyszerre zajlik.

A valóságosidő-kutatásokból származó adatok értelmezéséhez – legyenek az adatok trend- vagy panelkutatásból származóak –, szükséges egy olyan modell, amelynek segítségével leírható, hogy az egyének nyelvi viselkedése hogyan vál-

tozik, illetve nem változik életük folyamán, valamint, hogy a *közösség* egészének nyelvi viselkedése hogyan változik, illetve nem változik az idő folyamán, és hogy mi következik ezen lehetőségek kombinációjából. Labov a változás és a variabilitás összefüggését a következőképpen definiálja az egyének, a csoportok és a közösség szempontjából (lásd 4.4.1. táblázat).

4.4.1. táblázat

Az egyénen belüli és a közösségen belüli változás mintázata (Labov 1994: 83)

	<i>Egyén</i>	<i>Közösség</i>
1. Stabilitás	stabil	stabil
2. Életkori változás	variábilis	stabil
3. Generációs változás	stabil	variábilis
4. Közösségi változás	variábilis	variábilis

1. A variabilitás és a változás kutatása abban az esetben nem lehetséges, ha stabilitás mutatkozik mind az egyén, mind a közösség szintjén. Ekkor tehát az egyének nyelvi viselkedése életük végéig változatlan marad, és a közösség is ugyanazon a szinten marad ebből a szempontból.
2. Ha az egyének nyelvi viselkedése életük során változást mutat, de a közösség egésze nem változik, ezt életkorléttra mintázatnak nevezzük, és életkori változásként jellemezhetjük.
3. A generációs változás a nyelvi változás valódi típusa, ide tartoznak tipikusan a hangváltozások és a morfológiai változások. Ebben az esetben az egyének egy bizonyos változó birtokában vannak, amelyet életük végéig megőriznek, viszont a különböző generációkban növekvő tendenciát mutat az eltérés, ami a közösségben zajló változáshoz vezet.
4. A közösségi változás a 3. típus ellenpéldája, ahol is a közösség minden tagjában egyszerre és egyforma mértékben jelentkezik a nyelvi változás, vagy egy időben jelentkezik egy új nyelvi forma (vö. Labov 1994: 83–84).

A nyelvhasználati interjúkból nyert adatokkal, amelyeket T1 és T2 idején 60–60 adatközlőtől, 26¹⁶³ nyelvválasztási szituáció nyelvválasztására vonatko-

¹⁶³ A 25 szituáció (ezek válaszkategóriái: Románul; Románul és magyarul; Magyarul) mellett itt elemzem a 8b változót is, amelynek következő válaszkategóriáit alakítottam ki (nem, ritkán, gyakran). Ebben az alfejezetben az elemzéshez így tehát összesen 3120 adatot használok fel.

zóan gyűjtöttem, azt próbálom igazolni, hogy a nyelvcsere generációs változás-e. Az elemzésben tíz év összetartozó mintáit vizsgálom meg. A független változó az életkor, a függő változó a nyelvválasztási színterekhez kapcsolt nyelvek a három válaszkategória szerint (románul; románul és magyarul; magyarul). A vizsgálati kérdés tehát arra vonatkozik, hogy *igazolják-e a valóságos időben gyűjtött adatok, hogy a nyelvcsere generációs változás, vagyis stabil az egyéneket¹⁶⁴ tekintve (vagyis a 10 évnek hatása nincs)?*

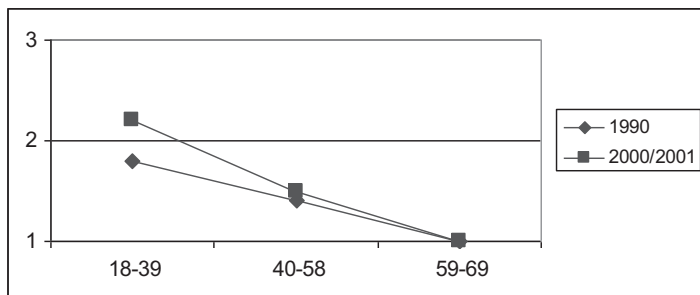
Az alábbiakban a vizsgált három életkori csoport (fiatalok, középkorúak, idősek) csoportátlagait adom meg szituációnként és a két adatgyűjtés szerint. Mivel az adatok kódolásakor a *románul* válaszkategória az 1-es kódot, a *magyarul és románul* válaszkategória a 2-es kódot, a *magyarul* válaszkategória a 3-as kódot kapta, az életkori csoportátlagok úgy értelmezendők, hogy minél jobban közelít az életkori csoportátlag az 1-es értékhez, annál gyakrabban használják az adott korcsoportához tartozó adatközlők a megadott nyelvválasztási szituációban a román nyelvet. És minél jobban közelítenek az életkori csoportátlagok a 3-as értékhez, az ide tartozó személyek annál gyakrabban választják az adott nyelvválasztási szituációban a magyar nyelvet (lásd a 4.4.1–4.4.21. ábrákat, amelyekben az y-tengelyen a válaszkategóriák [1 = Románul, 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul], az x-tengelyen pedig az életkori csoportok értékei vannak bemutatva). Lássuk az eredményeket!

Az egyházhoz tartozó öt nyelvválasztási szituációból az életkornak a legerősebb ($p < 0,01$) szignifikáns hatása az ima nyelvválasztási szituációban volt. Minél idősebb az adatközlő, annál nagyobb arányú a román nyelvválasztás (lásd 4.4.1. ábra).

¹⁶⁴ Meg szeretném jegyezni, hogy ez az *általános* megállapítás nem jelenti azt, hogy egy-egy generáció minden tagjára egyformán érvényes. Az egyes generáción belül, illetve egyes egyének életében lényeges nyelvi variabilitás mutatkozhat. Továbbá a nyelvi szinteken is a változás az egyénen belül és az egyének között (egy-egy generáción belül) kisebb-nagyobb eltéréseket mutathat.

4.4.1. ábra

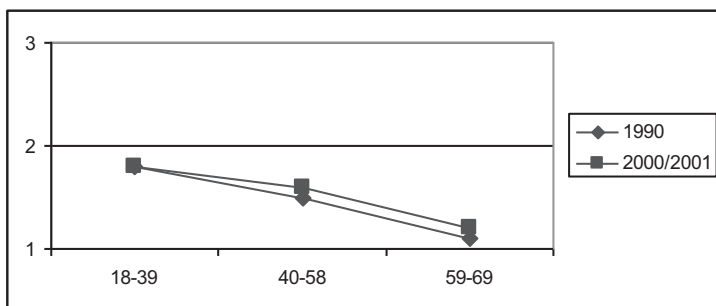
Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven imádkozik?*
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

A hívőkkel történő beszélgetéseknél is az életkornak volt (5%-os szinten) szignifikáns hatása. Minél idősebb az adatközlő, annál nagyobb arányú a román nyelvválasztás (lásd 4.4.2. ábra).

4.4.2. ábra

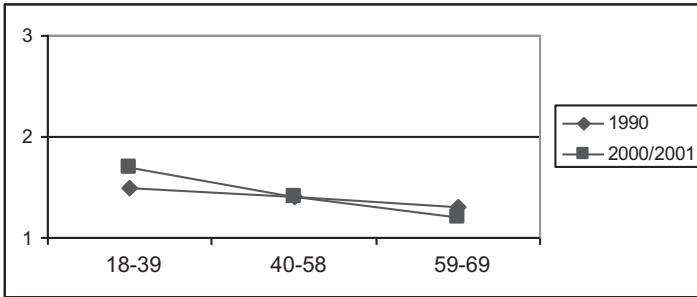
Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven beszél hívőtársaival az egyházi szertartás előtt vagy után?*
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

A prédikáció nyelvválasztására vonatkozó válaszokra csak az életkornak volt egy tendencia (10%) szintű hatása. Minél idősebb az adatközlő, annál nagyobb arányú a román nyelvválasztás szintje. A különbségek a mintában az ortodox és a baptista vallásúak életkori megoszlását mutatják, mert a prédikáció nyelve az ortodox templomban mindig román, a baptista imaházban pedig kétnyelvű, de főleg magyar (lásd 4.4.3. ábra).

4.4.3. ábra

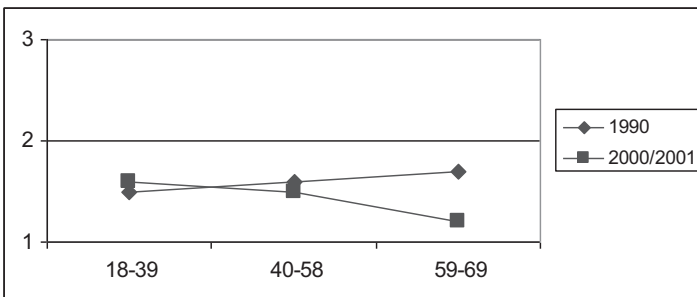
Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven beszél a pap, ha prédikál?*
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

Végül a két egyházi szertartás, a temetés és az esküvő nyelvválasztására nem volt az életkornak hatása, csak a tíz évnek. Az esküvőnél még ezen kívül az életkor és a tíz év interakciós hatása is szignifikáns volt (lásd a 4.4.4. és 4.4.5. ábrákat). Az interakciós változás azt mutatja, hogy más irányú változás tapasztalható az idősek életkori csoportjában tíz évvel később. Az idősek szerint, 1990-ben szignifikánsan több volt a magyar nyelv előfordulása az egyházi szertartásokon, mint tíz évvel később. A temetéssel kapcsolatban a középkorúak nem, csak az idősek és a fiatalok mondták, hogy tíz évvel később változott a temetések nyelvválasztása. Mindkét csoportban – a román–magyar nyelvcsere folyamatát jelezve – a magyar nyelv gyakoribb használata fordult elő T2-ben T1-hez viszonyítva.

4.4.4. ábra

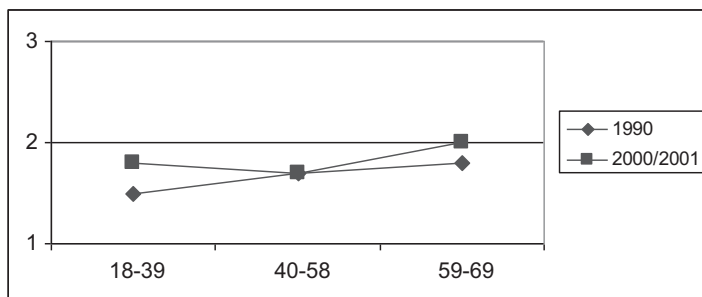
Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven beszél a pap az esküvőn?*
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

4.4.5. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven beszél a pap a temetésen?*

Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

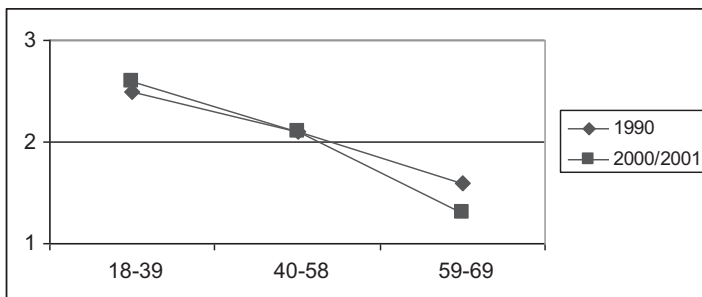
Összegezve az egyházhoz tartozó szituációk nyelvhasználatát az életkor és a tíz év szerint megállapítható, hogy az ötből három: az ima, a hívők és a prédikáció nyelvválasztásában bekövetkezett változások generációs változások. Ugyanakkor két szertartás, az esküvő és a temetés nyelvhasználatának megítélése a román–magyar nyelvcsere folyamatának menetét tükrözi.

A családhoz tartozó nyelvhasználati szituációk közül kettő nyelvválasztására (házastárs, gyermek) az életkornak erős ($p < 0,01$) szignifikáns hatása volt. Minél idősebb az adatközlő, annál nagyobb arányú a román nyelvválasztás (lásd a 4.4.6. és a 4.4.7. ábrákat).

4.4.6. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Házastársával milyen nyelven beszél?*

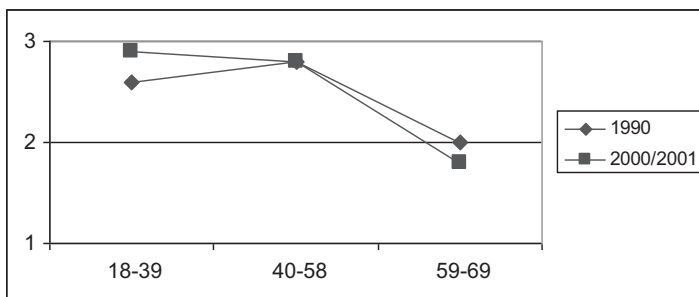
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

4.4.7. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Gyermekeivel milyen nyelven beszél?*

Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

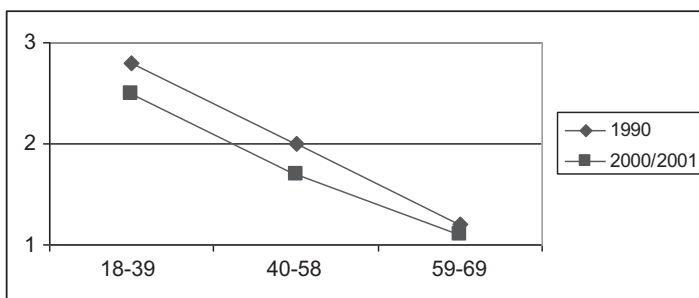

A testvérekkel történő nyelvválasztásra nem csak az életkornak volt erősen szignifikáns hatása ($p < 0,01$), hanem a tíz évnek is ($p < 0,05$). Viszont a tíz év nem a román–magyar nyelvcsere folyamatának megfelelő változást hozta, hanem éppen ellenkezőleg. Tíz évvel később a testvérekkel történő beszélgetések során, a fiatalok és középkorúak csoportjában, nem a magyar, hanem a román nyelv választása nőtt meg (lásd a 4.4.8. ábrát).

4.4.8. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Testvéreivel milyen nyelven beszél?*

Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

Az unokákkal történő beszélgetések nyelvválasztására sem az életkornak, sem a tíz évnek, sem ezek interakciójának nem volt hatása. Ennek egyetlen magyarázata, hogy ennek a szituációnak már mindkét terepmunka idején a nyelve a magyar mind a középkorú, mind az idős életkori csoportban.

Összefoglalva a családi színtérhez kapcsolt öt szituáció nyelvválasztását a két terepmunka adatai szerint megállapítható, hogy ezek esetében három típusú változás írható le.

(1) A házastárs és a gyermek szituációk nyelvválasztásának változásait vizsgálva kiderült, hogy mindkét szituáció változása generációs változás. Hiszen a tíz évnek nem, csak az életkornak volt szignifikáns hatása a nyelvválasztásra. Ebben a két szituációban mind az T1-es, mind pedig a T2-es életkori csoportok adatait tekintve az életkorral nő a román nyelv használata.

(2) A testvér szituációban egy visszafordult román–magyar nyelvcsere változás mutatható ki, hiszen tíz évvel később nőtt a román nyelv használata.

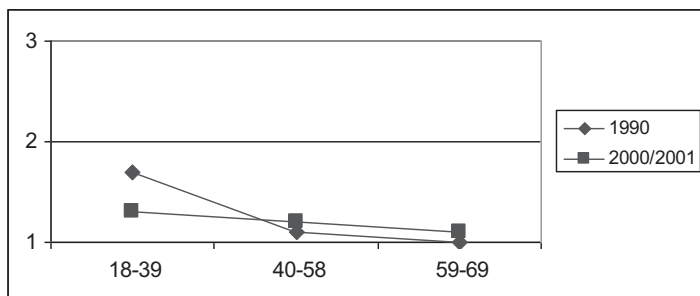
(3) Az unoka szituációban *lényegében* befejeződött a román–magyar nyelvcsere. Így már semmiféle szignifikáns változás nem volt kimutatható.

Az idősek nyelvhasználata szimbolizálja az elmúlt idők egykori nyelvválasztási szokásait. Az idősekkel beszélgetve az adatközlők életkori csoportjával szignifikánsan ($p < 0,01$) nő a román nyelv használata. A tíz évnek önmagában nincs szignifikáns hatása a szituáció nyelvválasztására, így generációs változásnak tekinthető ennek a szituációnak a változása is. Viszont az életkornak és a tíz évnek van interakciós hatása. S ez abból fakad, hogy a T1 idején 18–39 éves adatközlők tíz évet öregedve többet használnák az idősekkel a román nyelvet, mint fiatalabb korukban. A középkorúakra és az idősekre ez nem jellemző (lásd a 4.4.9. ábrát). *Ezekből az adatokból kiindulva azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy a fiataloknál egy (tíz éves) életkorlétra-változás tapasztalható: tíz év elteltével az idősek román nyelvválasztásához jobban igazodnak, vagyis a beszédpartnerhez jobban igazodva az irányukban kifejtett kommunikációs akkomodáció (lásd 1. fejezet) megnőtt, finomult.*

4.4.9. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven beszél az idősekkel?*

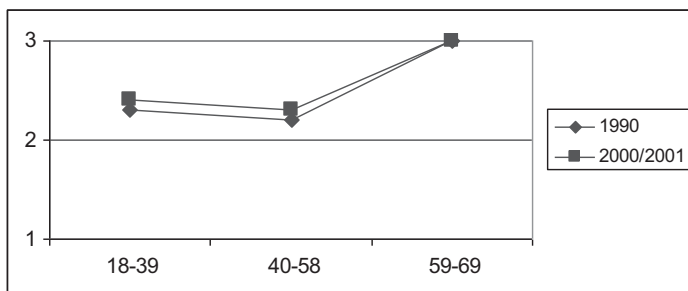
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

Az oktatás nyelvhasználati szintéhez kapcsolható két vizsgált szituáció változása generációs változás. Mind az iskolai tanórák, mind pedig az óráközi szünetek nyelvválasztására az a jellemző, hogy az életkornak erősen szignifikáns ($p < 0,01$) hatása van a nyelvválasztásra, míg a tíz évnek sem önmagában, sem interakcióban nincs hatása (lásd a 4.4.10. és a 4.4.11. ábrákat). Ez a hatás fordítottja az eddigi ábráknak, hiszen az idősök értéke 3, ami az egynyelvű magyar tanórákat jelenti. Vagyis, ahogyan már fent említettem, éppen azok az adatközlők nem részesültek román nyelvű oktatásban, akik a legtöbbet használják még ma is a közösségben a román nyelvet. A T1 idején 59–69 évesek iskoláskorukban – az érvényben lévő magyarországi nemzetiségi politika következtében – az iskola falai között nem tanulhattak meg anyanyelvükön még írni és olvasni sem. A 4.4.10. ábrán összefoglalt adatok szerint, ebből a szempontból, az őket követő generációk helyzete sem nevezhető sokkal kedvezőbbnek. A 4.4.10. és 4.4.11. ábra adatait összevetve jól látható, hogy a tanórák nyelve és a tanulók nyelvhasználata egymással egy generációban sincs összhangban.

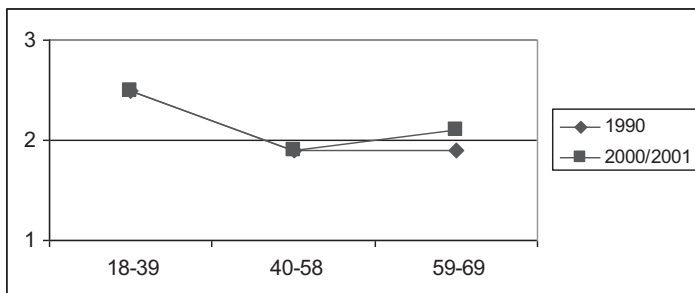
4.4.10. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven tanult az iskolában?*
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

4.4.11. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Amikor iskolába járt, iskolatársaival milyen nyelven beszélt az óráközi szünetekben?*
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

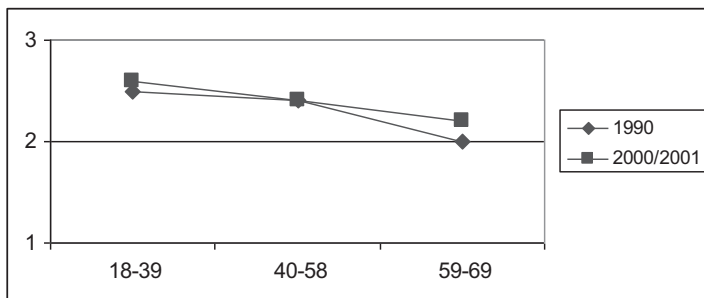

A munkahely nyelvválasztásában történt változás is generációs változás, mert szignifikáns hatása ($p < 0,05$) van az életkornak a nyelvválasztásra: az életkorral nő a román nyelvválasztás. És a tíz évnek sem önmagában, sem interakcióban nincs szignifikáns hatása a szituáció nyelvválasztására. A 4.4.12. ábra azt mutatja, hogy a hat csoportátlag közül egyik sem alacsonyabb 2-nél. Vagyis erre a szituációra a magyar nyelv, s nem a román nyelv használata a jellemzőbb.

Az informális helyzetekhez (háztáji, közösségen belüli) kötődő munka közben történő nyelvválasztásra vonatkozó kérdésre (Milyen nyelven beszél, ha szomszédjának, rokonának segít a kukoricabetakarításkor?) a megkérdezett 60 személy közül T1 idején 22-en válaszoltak, T2 idején pedig 28-an.

4.4.12. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven beszél román kollégáival a munkahelyén?*
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

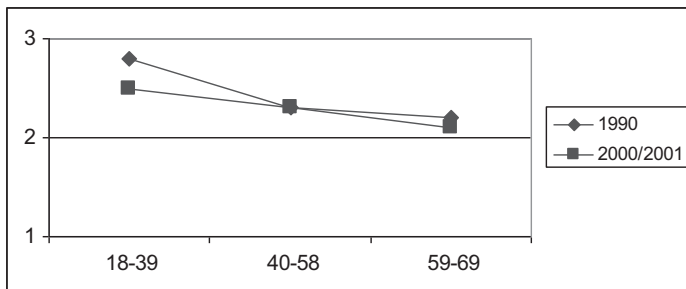

Kétegyházán T1 idején román anyanyelvű orvos nem volt. Így csak a váróteremben a „betegtársakkal” történő szituáció nyelvválasztására kérdeztem rá. Az adatok szerint ebben a szituációban is generációs változás van. Az életkor szignifikáns ($p < 0,01$) hatása kimutatható volt, de a tíz évnek nem volt hatása sem önmagában, sem interakcióban (lásd a 4.4.13. ábrát).

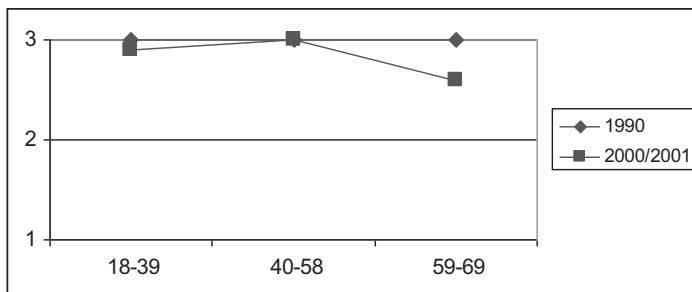
A gyulai kórházban az orvosokkal használt nyelv T1 idején kizárólag a magyar volt. Tíz évvel később, elsősorban az időseknél már szignifikánsan ($p < 0,01$) megnőtt a kétnyelvű nyelvhasználat. Ennek oka, hogy a gyulai kórházban gyarapodott a magyarországi román anyanyelvű orvosok száma (lásd a 4.4.14. ábrát).

4.4.13. ábra

Három életkori csoport és tíz év:

*Milyen nyelven beszél betegtársaival az orvosi váróteremben?***Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul****4.4.14. ábra**

Három életkori csoport és tíz év:

*Milyen nyelven beszél az orvosokkal, ha a (gyulai) kórházba kerül?***Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul**

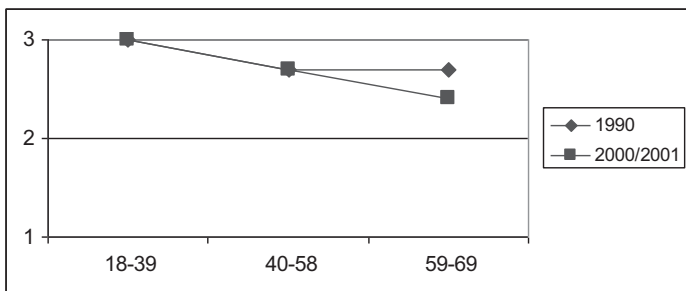
A polgármesteri hivatalhoz kapcsolt két nyelvválasztási szituáció nyelvválasztása közül az ügyintézővel történő nyelvválasztás változása generációs változás. Az életkornak volt szignifikáns ($p < 0,01$) hatása a nyelvválasztásra, de – annak ellenére, hogy az idősek életkori csoportjában történt változás szerint nőtt a román nyelv használata, a tíz évnek sem önmagában, sem interakcióban nem volt szignifikáns hatása (lásd a 4.4.15. ábrát). A polgármesteri hivatalban megkötött házasságok nyelve a magyar volt T1 idején és tíz évvel később szignifikáns változás a nyelvválasztásban statisztikailag nem volt kimutatható.

4.4.15. ábra

Három életkori csoport és tíz év:

Milyen nyelven intézi adóügyeit a tanácssházán/polgármesteri hivatalban?

Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

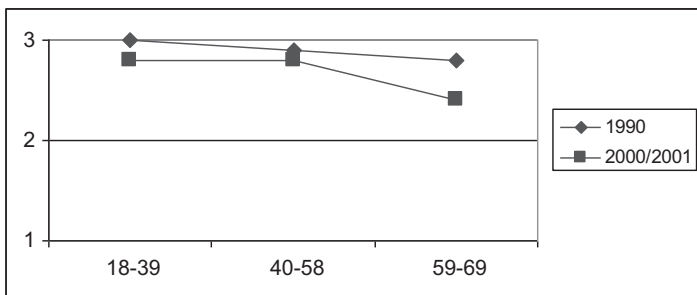
A vásárlás nyelvválasztási szintéren vizsgált négy szituációban bekövetkezett változások megegyeznek egymással. Nevezetesen, a négy szituációban a nyelvválasztásra szignifikáns hatása volt mind az életkornak, mind a tíz évnek (lásd a 4.4.16–17–18–19. ábrákat). A tíz év a négy szituációban nem a román–magyar nyelvcseré folyamatának megfelelő változást hozta, hiszen nem a magyar, hanem a román nyelv használata nőtt meg. A piaci árusokkal történő beszélgetéseknél nőtt meg a legjelentősebben a román nyelvhasználat. A T2-es adatok közül az idősekre vonatkozó csoportátlag átlépte a 2-es értékhatárt is, ami a román nyelv gyakoribb használata felé billenti a „mérleget”. Ennek okát abban a közösségi változásban kell keresni, hogy T2 idején megnőtt a piacon a romániai román egy nyelvű kereskedők száma.

4.4.16. ábra

Három életkori csoport és tíz év:

Milyen nyelven vásárol az ABC-ben, ha román az eladó?

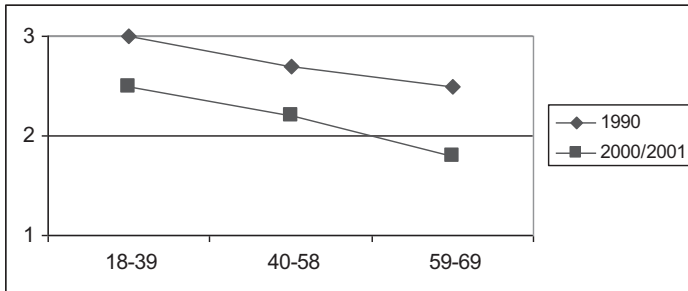
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

4.4.17. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven vásárol a piacon, ha román a kereskedő?*

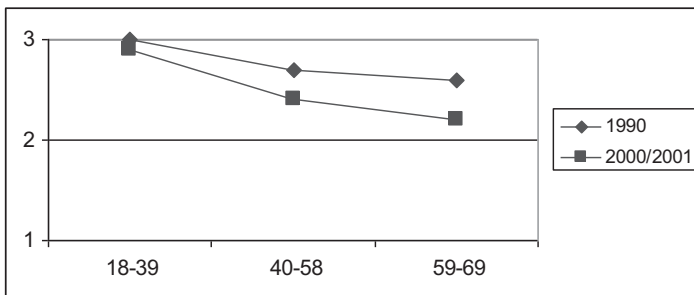
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

4.4.18. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven számolja meg a pénzt?*

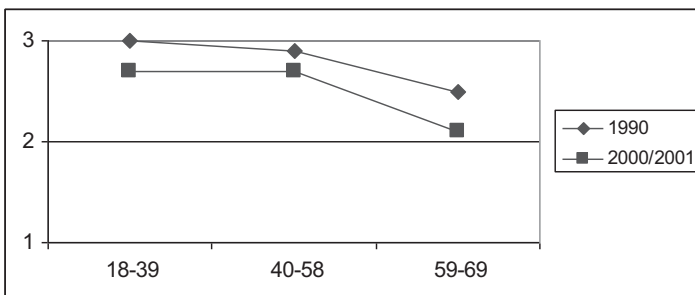
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

4.4.19. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven beszél a román postással?*

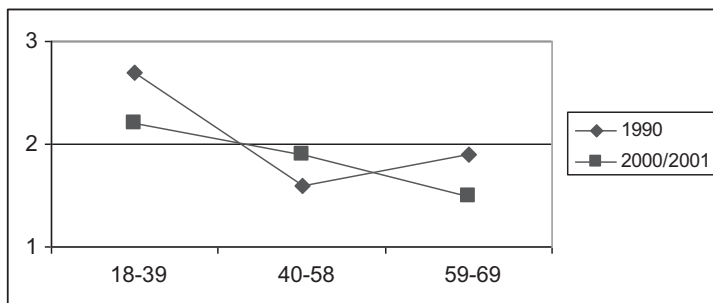
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

Az írás és az olvasás nyelvválasztására három kérdés vonatkozik. Ezek közül a hivatalos levél nyelvezete már T1 idején is kizárólag a magyar volt, s ez nem változott tíz évvel később sem. A temetői sírfeliratok nyelvezete: a hatvan adatközlőből T1 idején a kérdésre 19-en válaszoltak, tíz évvel később 29-en. Az alacsony elemszám miatt sem az életkornak, sem a tíz évnek nem volt szignifikáns hatása a nyelvválasztásra. A román olvasásra vonatkozó kérdésre azonban már szignifikáns eredményeket kaptam. Az életkornak szignifikáns ($p < 0,01$) hatása volt a válaszokra. Emellett a tíz év és az életkor interakciójának is volt egy tendencia szintű ($p < 0,10$) hatása. Ellentétesen változott a román nyelvű olvasás a három életkori csoportban: míg a fiatalok és az idősek esetében a tíz év egy olyan változást hozott, hogy megnőtt a román olvasás értéke, addig a középkorúaknál éppen ellenkezőleg: csökkent. Ebből fakadóan az adatok szerint T1 idején a középkorúak, T2 idején az idősek olvastak a közösségben legtöbbet románul, annak ellenére, hogy az idősek nem az iskolában, hanem az ortodox hittanórán tanultak meg románul (Bibliát) olvasni.

4.4.20. ábra

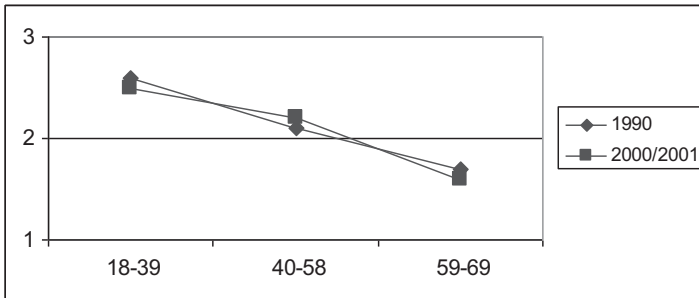
Három életkori csoport és tíz év: *Szokott-e románul olvasni?*
Értékek: 1 = Gyakran; 2 = Ritkán; 3 = Soha

A káromkodás nyelvválasztásában történt változás is generációs változás. A 4.4.21. ábra talán az eddigi ábrák közül a legjobban illusztrálja, milyen is egy generációs változás. Az életkorral szignifikánsan ($p < 0,01$ szinten) nő a román nyelvhasználat, de a tíz év nem hozott jelentős változást a nyelvválasztásban.

4.4.21. ábra

Három életkori csoport és tíz év: *Milyen nyelven káromkodik?*
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

Diszkusszió

Összefoglalva a 26 szituáció nyelvválasztására az adatközlők életkorának és a tíz évnek a hatását, a következők állapíthatók meg. A nyelvcseré generációs (látszólagos idő) változás, de a tíz év (valóságos idő) hatása is kimutatható volt.

- (1) A 26 nyelvválasztási szituációból 19 nyelvválasztási szituációban az adatközlők életkorának szignifikáns hatása volt a nyelvválasztásra.
- (2) A 26 nyelvválasztási szituációból 8 nyelvválasztási szituációban volt a tíz évnek hatása a nyelvválasztásra. A 8 nyelvválasztási szituációból 7 esetben a román–magyar nyelvcserével ellentétes változást hozott a tíz év, tehát nem csökkent, hanem szignifikánsan nőtt tíz év alatt a román nyelv választása, és csak 1 szituációban, az egyházi temetések nyelvválasztásában történt meg a román–magyar nyelvcseré folyamatának megfelelő változás: szignifikánsan csökkent a román nyelv választása. Ebben az esetben a családhoz tartozó magyar rokonok jelenlétét, mint külső, közönségen kívülről „érkező” befolyásoló faktorként kell értékelni.
- (3) A 26 nyelvválasztási szituációból 4 szituációnál fordult elő, hogy az adatközlők életkorának és a tíz évnek interakciós hatása volt, vagyis hogy az életkori hatás mintázata eltérő volt T1-ben és T2-ben.
- (4) A 26 nyelvválasztási szituációból 5 szituációban semmilyen szignifikáns változás nem volt kimutatható. Ennek 3 nyelvválasztási szituációban (unoka, hivatalos levél, polgári esküvő) az volt az oka, hogy a román–magyar nyelvcseré ezekben a nyelvválasztási szituációkban *lényegében* befejeződött.

A román–magyar nyelvcseré folyamatának a labovi változásmodell szerinti kvantitatív elemzése igazolta, hogy a nyelvcseré leginkább generációs változás, de a valóságos idő hatása is regisztrálható. A 4.3. és a jelen 4.4. alfejezetben végzett elemzések azt a hipotézist körvonalazzák, hogy:

- *a generációk közötti változásokat elsősorban a társadalmi változások idézik elő, ez mutatja a nyelvcseré folyamatában a fokozatosságot;*
- *a nyelvválasztási szituációk változásait elsősorban a közösségi változások idézik elő, ami a nyelvcseré folyamatában az oszcilláló változásokkal mutatható ki (lásd 4.4.22. ábra).*

A nyelvcseré folyamatában a fokozatosság és az oszcilláló változás intenzitását ezért a társadalmi és a közösségi változások intenzitása szabályozza.

4.4.22. ábra

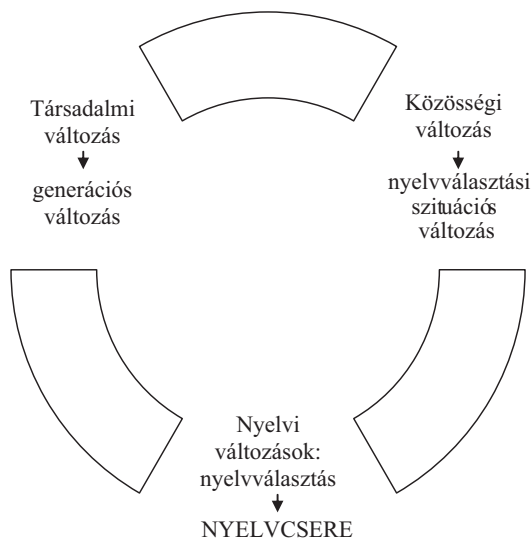
Összefüggések a társadalmi és a közösségi változások valamint a nyelvi változások fejlődésének típusai között

A könyv a magyarországi közösségek kétnyelvűségét három dimenzió viszonylatában mutatja be, ezek a beszélőcsoportok (az életkor és a nem szerint kialakítva), a nyelvhasználati színterek (nyelvválasztási szituációk) és a valóságos idő (tíz év). A 4.3. és 4.4. alfejezet elemzéseiből kiderült, hogy mely nyelvválasztási szituációk szimbolizálják a kétegyházi nyelvcseré folyamatának dimenzióján a „végpontokat”: az *idősek* és a *hivatalos levél*. Ez a két végpont egyben a három vizsgálati dimenzió találkozására is rávilágít: a tíz év változása kimutatta, hogy a nyelvcseré folyamatának dimenzióján a nyelvválasztási szituációk és a beszélők életkora (generációk) együtt, egymással szimbiózisban van jelen. Ezek a társadalmi, a közösségi és nyelvi változások (időbeli) vetületeiként valósulnak meg (lásd 4.4.23. ábra).

4.4.23. ábra

A nyelvcseré folyamatát – nyelvi, társadalmi és közösségi változások összefüggései

4.5. Az életkori csoportok nyelvválasztásának stabilitása

Ebben az alfejezetben azt vizsgálom meg, hogy tíz év alatt a vizsgált három életkori csoport közül mely csoport(ok) nyelvválasztása változott a legkevesebbet és mely életkori csoport(ok)ra jellemző leginkább a változás. Ezt a következőképpen fogom megvizsgálni. 21 nyelvválasztási szituációban¹⁶⁵ összevetem, hogy a három életkori csoportban a nyelvválasztásra vonatkozó átlagok mennyire térnek el egymástól a két időpontban kapott adatokat tekintve. Feltételezésem az, hogy akkor stabil egy életkori csoport nyelvválasztása, ha minél több szituációra jellemző, hogy a T1 és a T2 idején gyűjtött adatok csoportátlagai megegyeznek egymással. S ebből következően akkor instabil, változékony egy életkori csoport nyelvválasztása, ha minél több szituációban térnek el egymástól a két időpontban gyűjtött adatok. Az eddigi eredmények összefüggésében azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy a tíz év alatt vegbement változások leginkább a fiatalokat jellemzik.

¹⁶⁵ Azt az öt szituációt itt nem vizsgálom már meg, ahol nem volt sem az életkornak, sem a tíz évnek önálló vagy interakciós hatása a nyelvválasztásra (lásd 4.4. alfejezet).

Az életkori csoportokra érvényes nyelvválasztás stabilitásának kvantitatív elemzése előtt ismertetem a nyelvhasználati interjúkban elhangzottak alapján, hogy miként írták le maguk az adatközlők, azokat a stratégiákat, amelyeket mindennapjaik során a román és a magyar nyelv választásakor követnek (vö. Borbély 2005: 333–334). Az adatközlők egy része szerint mindenekelőtt saját közösségük tradicionális nyelvválasztási szokásait alkalmazzák, másik részük szerint a partner (partnerek) nyelvválasztásához igazodnak. Továbbá az adott szituációhoz való alkalmazkodást (pl. a románt nem értők, beszélők jelenléte) nevezték meg olyan tényezőnek, amely az interakció (magyar) nyelvét meghatározza. A T1 és T2 idején gyűjtött kvalitatív adatok alapján a kétegyházi román–magyar kétnyelvűek két (A és B) típusa határozható meg az adatközlők által vázolt nyelvválasztási stratégiájuk szerint. A kétnyelvű beszélők A típusába, azok tartoznak, akik maguk döntenek el az interakció nyelvét, ami általában a román. Teszik ezt akkor is, ha partnerük a magyart választaná. Ezek a kétnyelvű beszélők határozott, erős román identitással rendelkeznek, számukra az a természetes, ha egy románnal kizárólag románul beszélnek. Ha bizonyos partnereik megjegyzik, hogy nem értik román beszédüket, erre hevesen is reagálhatnak: *a nagymamád, az édesanyád román, te miért beszélsz magyarul?! (1949-ben született nő)*. A kétnyelvű beszélők B típusába azok tartoznak, akik szerint az interakcióban használt román nyelvet nem maguk döntenek el, csupán partnerük nyelvválasztásához igazodnak: *én sohasem kezdeményezem a románt, ha románul szólnak hozzám, románul válaszolok (1959-ben született férfi)*. Maguk a román nyelvet sohasem választják, de ha partnerük ezt választja, akkor ehhez igazodnak, pl. az idősek esetében tiszteletből, más esetben közösségi szolidaritástól vezérelve, illetve a romániai egynyelvűekkel, kommunikációs célból. Közülük sokan név szerint is fel tudják sorolni azokat a beszédpartnereiket, akikkel románul beszélnek. Egy informális szituációban, egy kétegyházi, 1961-es születésű nő, – aki elállt a román nyelvű interjútól – elmondta, hogy csak egyetlen egy emberrel beszél románul. Nem érti, hogy miért, de vele mindig. Bár az említett esetben a románul beszélő partner középkorú, az adatközlők szerint a románul beszélő partnereik idősek, akik a románt a régi nyelvválasztási hagyományokhoz ragaszkodva beszélnek. Ez utóbbi személyek természetesen az A típusba tartoznak (vö. 4.5.1. táblázat). A B típusba sorolt adatközlők nyelvválasztását interjún kívüli helyzetben megfigyelve, arra a következtetésre jutottam, hogy románul beszélő partnerükhöz nem minden esetben románul szóltak, előfordult, hogy magyarul válaszoltak, esetleg keverve a két nyelvet. Megfigyeléseim szerint esetükben, ebben a szituációban is, inkább a magyar nyelv választása dominált.

4.5.1. táblázat

Egyéni nyelvválasztási stratégiák nyelvcserehelyzetben az adatközlők leírása szerint

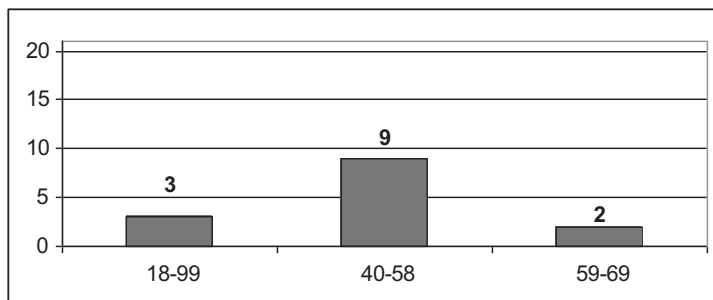
Adatközlők		
Partnerek	A típus	B típus
A típus	román	<i>román</i>
B típus	román	magyar

A kvantitatív elemzésből kiderül, hogy a megvizsgált 21 szituációból a *fiatalok* életkori csoportjában 3 olyan szituáció volt, ahol a csoportátlagok mind T1 idején, mind tíz évvel később teljesen megegyeztek: hívők, óráközi szünet, polgármesteri hivatali ügyintézés. A *középkorúak* életkori csoportjában a 21-ből 9 szituációban egyeztek meg a két időpont változóira kiszámított átlagok: prédikáció, temetés, házastárs, gyermek, munkatárs, óráközi szünet, betegek, kórházi orvosok, polgármesteri hivatali ügyintézés. Az *idősek* életkori csoportjában 2 szituáció nyelvválasztása nem változott a vizsgált tíz évben: ima, iskolai tanóra¹⁶⁶. Az adatokból összességében az a következtetés vonható le, hogy a legstabilabb a középkorúak (T1 idején 40–58 évesek) román–magyar nyelvválasztása. A fiatalok és az idősek nyelvválasztására egyaránt – a középkorúakhoz viszonyított – jelentősebb változatosság a jellemző. A 4.5.1. ábra azt mutatja be, hogy a három életkori csoportban a 21 nyelvválasztási szituáció közül hányban nem idézett elő a tíz év változást. (Az y-tengely a nyelvválasztási szituációk számát mutatja, az x-tengely pedig az életkori csoportokat; együttesen tehát a két tengely életkori csoportonként azoknak a nyelvválasztási szituációknak a számát mutatja, ahol a nyelvválasztás tíz év alatt nem változott.)

¹⁶⁶ Ahogyan ezt már az előzőekben is említettem az oktatás–iskola nyelvhasználati színtér nem a terepmunka idejéhez, hanem a gyermekkori emlékekhez kötődik. Lényeges tehát hogy az idő távlatából hogyan változik a nyelvválasztásról alkotott emlék. Mindhárom életkori csoportban az volt tapasztalható, hogy tíz év nem változtatta meg az iskolai nyelvválasztással kapcsolatos emlékeket: a fiatalok és a középkorúak az óráközi szünetek nyelvválasztására, az idősek a tanóra nyelvére egy évtizeddel később is pontosan ugyanúgy emlékeztek vissza.

4.5.1. ábra

A nyelvválasztás tíz éves stabilitása a szituációk (N = 21) és az életkori csoportok szerint

Összegezve tehát a kutatásba bevont három életkori csoport (fiatalok, középkorúak, idősek) nyelvválasztásának tízéves változását megállapítható, hogy a középkorúak nyelvválasztása a legstabilabb (a 21 nyelvválasztási szituációból 9 esetben). A megfogalmazott hipotézist a kvantitatív adatok csak részben igazolták, hiszen a tíz év nem csak a fiatalokra, hanem az idősekre is hatással volt. A jelentős eltérés okaira (pl. nyelvi szokásokhoz való ragaszkodás, illetve nyelvi ellenállás a középkorúaknál; nyelvi akkomodáció az időseknél; kommunikációs akkomodáció a fiataloknál [az idősek irányába] és a nyelvcsere hatása) az interjúk további kvalitatív–longitudinális elemzése deríthet fényt.

A szituációk nyelvválasztását (az életkor és a tíz év hatása szerint összegezve) a 4.4.1–4.4.19. és a 4.4.21. ábrákon úgy értékelhető, hogy az 1-es érték a románra, a 2-es érték a románra és a magyarra, a 3-as érték a magyarra vonatkozik. A 4.4.20. ábrán az 1-es arra vonatkozott, hogy gyakran szokott románul olvasni, a 2-es, hogy ritkán szokott románul olvasni, a 3-as, hogy nem szokott románul olvasni. Az ábrákban a választóvonal a 2-es érték volt. Ezzel a vonallal próbáltam megragadni azt, hogy a nyelvválasztási szituációkra a három életkori csoportban a tízéves változás inkább a román nyelv (a választóvonalon vagy az alatti értékek [=R]) vagy inkább a magyar nyelv (a választóvonal feletti értékek [=M]) jellemző. Az eredmények négy mintázatot rajzoltak ki.

RR = T1 és T2 idején a 2-es értékvonalon vagy az alatt;

RM = T1 idején a 2-es értékvonalon vagy az alatt, T2 idején a 2-es értékvonala felett;

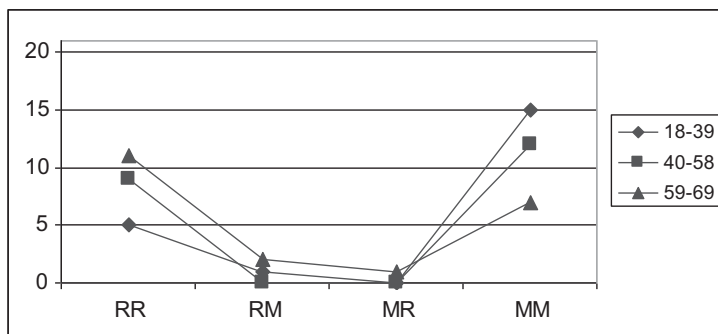
MR = T1 idején a 2-es értékvonala felett, T2 idején a 2-es értékvonala vagy az alatt;

MM = T1 idején és T2 idején a 2-es értékvonala felett.

Röviden tehát az egyes nyelvválasztási szituációk, a tíz év, a három életkori csoport, valamint a román és a magyar nyelv kapcsolatában RR a román nyelv dominanciáját jelzi, RM és MR a kétnyelvűséget, MM pedig a magyar nyelv dominanciáját. Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy az életkori csoportokban a kétnyelvűség milyen mértékben érvényesül a vizsgált 21 szituációban és a román–magyar nyelvcsere tíz éves folyamatában.

4.5.2. ábra

A román és a magyar nyelv választásának mintázata:
21 szituációban, három életkori csoportban, két adatgyűjtés szerint

A 4.5.2. ábrán összefoglalt eredmények szerint a fiatalok (T1 idején 18–39 évesek) csoportjában a 21-ből 5 szituációban mindkét adatgyűjtéskor a román nyelv, 1 esetben mindkét nyelv és 15 szituációban a magyar nyelv használata dominált (vagyis: RR = 5; RM = 1; MR = 0; MM = 15). A középkorúak (T1 idején 40–58 évesek) csoportjában a 21-ből 9 szituációban a román nyelv használata és 12 szituációban a magyar nyelv használata dominál. Ebben az életkori csoportban nem volt egyetlen szituáció sem, amelyre a kétnyelvűség lett volna a jellemző (vagyis RR = 9; RM = 0; MR = 0; MM = 12). Az idősek (T1 idején 59–69 évesek) csoportjában a 21-ből 11 szituációra a román nyelv használata dominált, 3 szituációra a kétnyelvűség volt a jellemző és 7 szituációra a magyar nyelv dominanciája érvényesült (vagyis RR = 11; RM = 2; MR = 1; MM = 7). A 4.5.2. ábra jól illusztrálja, hogy a román nyelvű szituációk (RR) száma az életkorral fordított irányban változik: az időseknél a legtöbb (11), a fiataloknál a legkevesebb számuk (5). Ugyancsak jól illusztrálja a 4.5.2. ábra azt is, hogy a magyar dominanciájú szituációk (MM) a fiataloknál fordulnak elő legnagyobb (15), az időseknél pedig a legkisebb számban (7). S az ábrából továbbá az is jól kiolvasható, hogy a nyelvek alternált, illetve kevert

használatának (RM és MR) stabilizálódása egyik életkori csoportra sem jellemző – legalábbis az adatközlők válaszaik szerint (vö. a 4.5.2. ábrán az RM és MR adatok 0-hoz közeli értékeit).

Összefoglalva az életkori csoportok tíz éves nyelvválasztási mozgását–stabilitását, az adatok azt igazolják, hogy a nyelvválasztási szituációkhoz jellemzően vagy a román, vagy a magyar nyelv kötődik. A román–magyar kétnyelvűséget tehát nem a nyelvválasztási szituációkon és a nyelvhasználati szintereken *belüli* mozgásszabályok működtetik, hanem a nyelvválasztási szituációk és a nyelvhasználati szinterek *közötti* mozgásszabályok. A 4.5.2. ábra a vizsgált közösségben a tíz éves időszakra jellemző román–magyar kétnyelvűségi mintázatot életkoronként mutatja be. A három generáció tízéves változása a román nyelv (RR: 11–9–5) és a magyar nyelv (MM: 15–12–7) szerint nem szimmetrikus, ami a nyelvcseré folyamatában a „félidő” utáni állapotra utal.

4.6. A nyelvcseré folyamat-modell mintázata valóságos időben

A román–magyar nyelvcseré látszólagosidő-vizsgálatából eddig – többek között – kiderült, hogy a nyelvhasználati szinterek a nyelvválasztás lehetséges válasz kategóriái (román; román és magyar; magyar) szerint jelentősen eltérnek egymástól (Borbély 2001a: 132–152). Ennek több oka lehet. Például az, hogy a szinterek összetevői eltérnek, formalitásfokuk más és más: közösségen belüli, közösségen kívüli személyek vannak jelen. Ebből következően közösségi szinten egyes szintereken jobban megőrizték a román nyelvhasználatot, tehát ezeken a szintereken a magyar nyelv használata csak később jelentkezett. Egy másik következménye ennek az, hogy egyes szintereken gyorsabban zajlik a román–magyar nyelvcseré, mint más szintereken. Hipotézisem szerint a nyelvcseré folyamatának megrajzolható mintázata van, amit a közösség saját nyelve és a lecserélő nyelv használatának időbeli változásával lehet ábrázolni.

A nyelvcseré folyamatában a valóságos időben haladva, a közösség nyelvének használata csökken (–), a kétnyelvűség visszaszorul (–) és a lecserélő nyelv használata nő (+) (lásd 4.6.1. táblázat). A román–magyar nyelvcseré folyamatának is megrajzolható mintázata van. Eszerint a valóságos idő folyamán a román nyelv használata csökken (–), a román és magyar (kétnyelvű) nyelvhasználat szintén csökken (–) és növekszik a magyar nyelv használata (+) (lásd 4.6.2. táblázat).

4.6.1. táblázat

A nyelvcseré folyamatának mintázata	
Lecserélt nyelv használata csökken	–
Kétnyelvűség visszaszorul	–
Lecserélő nyelv használata növekszik	+

4.6.2. táblázat

A román–magyar nyelvcseré folyamatának mintázata	
Román nyelvhasználat csökken	–
Román–magyar nyelvhasználat csökken	–
Magyar nyelvhasználat növekszik	+

A román–magyar nyelvcseré mintázatának megfelelően tanulmányozom a vizsgált 25 szituáció nyelvválasztásának változását a valóságos időben. A vizsgált nyelvválasztási szituációk közül 5 szituációra jellemző (lásd a 4.6.3. táblázat 1. pontját), hogy a tíz év változása azt hozta, amit a román–magyar nyelvcseré mintázatának tekintek, vagyis a román nyelv választása csökkent (–), a kétnyelvűség csökkent (–), és a magyar nyelv használata nőtt (+). Ezekben a nyelvválasztási szituációkban tehát mindhárom válaszkategória változása a nyelvcseré folyamatának „elvárt” szabálya szerint alakult (–/–/+).

4.6.3. táblázat

A román–magyar nyelvcsere folyamatának mintázata:
tízéves változás, 25 nyelvválasztási szituációban

A nyelvcsere folyamata és a válaszkategóriák változása (-/+)	Szituációk és a nyelvek dominanciája		
	Román (39–83,3% ¹⁶⁷)	Román/Magyar (56–62,3%)	Magyar (42–100%)
1. Mindhárom válaszkategóriában megegyezik	ima (-/+) sírfelirat (-/+)		unoka (-/+) polgári esküvő (-/+) tanóra (-/+)
2. Két válaszkategóriában egyezik meg	hívők (+/-) prédikáció (+/-)	temetés (-/+) órai szünet (+/-)	munkatárs (-/+)
3. Egy válaszkategóriában egyezik meg	testvér (+/-)	egyházi esküvő (+/-), betegek (+/-)	gyermek (-/+) káromkodik (+/-)
4. Egy válaszkategóriában sem egyezik meg	idősek (+/0) háztáji munkában segítő (+/-)		bolti eladó (+/+) házastárs (+/+) polgármesteri hivatal (+/+) piaci árús (+/+) postás (+/+) számolás (+/+) orvosok (0/+) hivatalos levél (0/0)

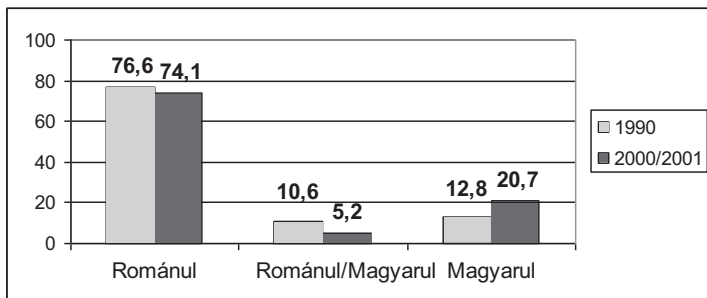
A három szempontból két válaszkategória esetében (pl. +/-) a nyelvcsere mintázatának megfelelően alakult a változás a vizsgált szituációkból szintén 5 szituációban. Ez azt jelenti, hogy a három válaszkategória közül a tíz év alatt lezajló nyelvhasználatbeli változás az egyik válaszkategória esetében nem a román–magyar nyelvcserefolyamat mintázatának megfelelő irányban történt (lásd a 4.6.3. táblázat 2. pontját). Szintén 5 nyelvválasztási szituációban a három szempontból csak egy válaszkategória változott a román–magyar nyelvcsere folyamatának megfelelően (pl. +/-) (lásd a 4.6.3. táblázat 3. pontját). Végül a

¹⁶⁷ A nyelvek szerint kialakított három oszlop (román; román/magyar; magyar) azt mutatja, hogy a nyelvválasztási szituációban mely nyelv dominál, a százalékos értékek ezt pontosítják egy százalékindervallumon belül.

legtöbb nyelvválasztási szituációban, 10-ben egyetlen egy válaszkategória sem változott a román–magyar nyelvcseré folyamatának mintázata szerint (+/+/–) (lásd a 4.6.3. táblázat 4. pontját). Ez a mintázat a román–magyar nyelvcseré mintázatának ellentéte. Hiszen a román nyelvválasztás a tíz év alatt nem csökkent, hanem még nőtt is (+), a kétnyelvű nyelvhasználat nem csökkent, hanem szintén nőtt (+), valamint a magyar nyelvválasztás nem nőtt, hanem csökkent (–). A 4.6.3. táblázat 1. és 4. pontjának mintázatai között felsorolt mintázatok átmeneti változatoknak tekinthetők a nyelvcseré folyamatában (lásd a 4.6.3. táblázat 2. és 3. pontját). Hogyan értelmezhető a nyelvcseréfolyamat mintázata és a vizsgált nyelvválasztási szituációk esetén viszonya? Vagyis mivel magyarázható, hogy csak a vizsgált szituációk egyötödére érvényesült a megfogalmazott nyelvcseréfolyamat-hipotézis? Ha a három válaszkategóriában a román–magyar nyelvcseré folyamatának megfelelő nyelvválasztási szituációkat vizsgáljuk meg (lásd a 4.6.3. táblázat 1. pontját), akkor az tapasztalható, hogy kettő esetében (ima, sírfelirat) a T1-es válaszok közül a román nyelvhasználat értéke több mint 75%-os¹⁶⁸ volt (lásd például a 4.6.1. ábrát).

4.6.1. ábra

Mindhárom válaszkategória szerint érvényesül a nyelvcseréfolyamat mintázata¹⁶⁹:
Milyen nyelven imádkozik?

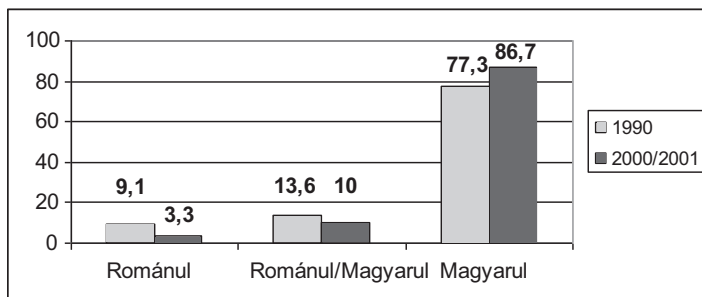

¹⁶⁸ Ennél magasabb értéket csak az idősekkel történő román nyelvválasztáskor (T1: 83,3%) kaptam.

¹⁶⁹ Lásd a 4.6.3. táblázat 1. pontjának *román* oszlopát.

4.6.2. ábra

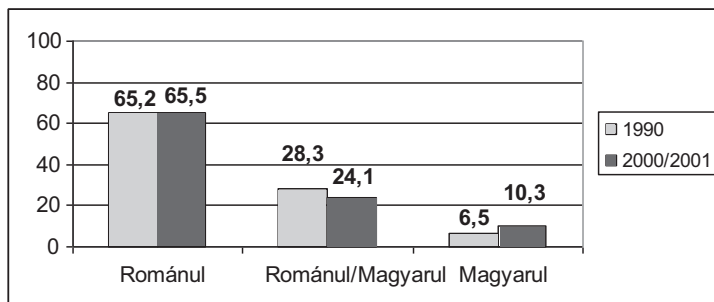
Mindhárom válaszkategória szerint érvényesül a nyelvcsere folyamat mintázata¹⁷⁰:
Unokáival milyen nyelven beszél?

Ebből az a következtetés vonható le, hogy azokra a szituációkra érvényes leginkább a román–magyar nyelvcsere folyamatának megfelelő mintázat (–/–/+), amelyekre vagy a magas román (ima) vagy a magas magyar (unoka) nyelvválasztás a jellemző. A két szituáció mintázata szinte tökéletes tükörképe egymásnak (lásd 4.6.1. és 4.6.2. ábra).

4.6.3. ábra

Két válaszkategória szerint érvényesül a nyelvcsere folyamat mintázata¹⁷¹:
Milyen nyelven beszél hívőtársaival az egyházi szertartás előtt vagy után?

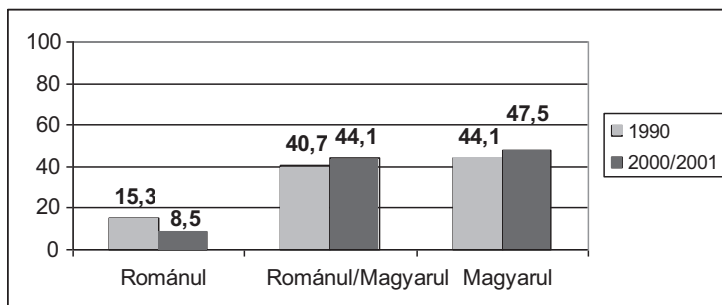

¹⁷⁰ Lásd a 4.6.3. táblázat 1. pontjának *magyar* oszlopát.

¹⁷¹ Lásd a 4.6.3. táblázat 2. pontjának *román* oszlopát.

4.6.4. ábra

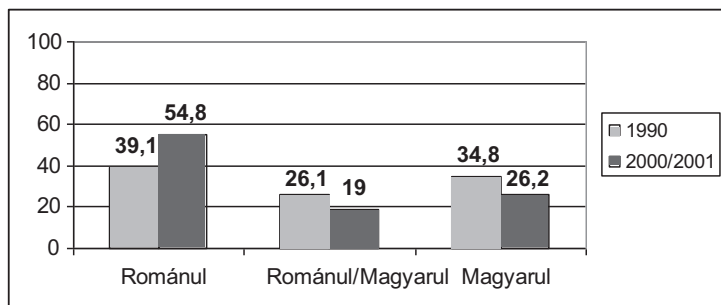
Két válaszkategória szerinti érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata¹⁷²:
Milyen nyelven beszél román kollégáival a munkahelyén?

Megközelítőleg tükörképei egymásnak továbbá a következő szituációk nyelv-választására vonatkozó adatok és változások: hívótársak (4.6.3. ábra) és munkatársak (4.6.4. ábra). A hívókkal történő interakciók nyelve leginkább a román, viszont a munkatársakkal ezt a nyelvet használják a legkevésbé. Az adatok azt igazolják, hogy a két nyelvhasználati színtérhez más-más nyelv köthető. A nyelvcsere mintázata mindkét esetben a háromból két-két válaszkategória esetében érvényesült, de míg a hívókkal a kétnyelvűség (–) csökkent és a magyar használata nőtt (+), addig a munkatársakkal a román csökkent (–) és a magyar nőtt (+).

4.6.5. ábra

Egy válaszkategória szerinti érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata¹⁷³:
Testvéreivel milyen nyelven beszél?

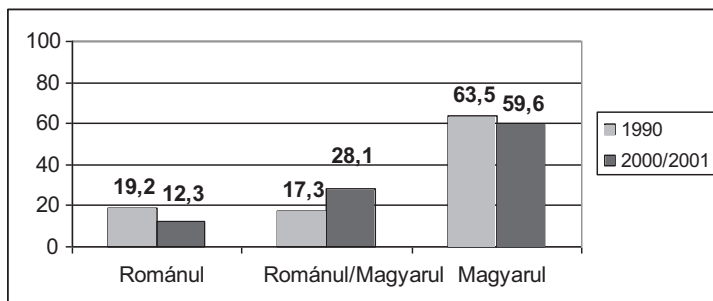

¹⁷² Lásd a 4.6.3. táblázat 2. pontjának *magyar* oszlopát.

¹⁷³ Lásd a 4.6.3. táblázat 3. pontjának *román* oszlopát.

4.6.6. ábra

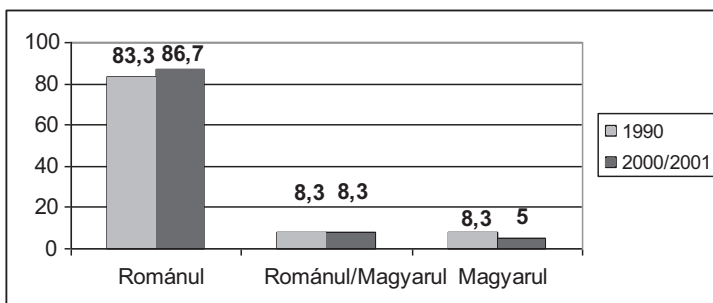
Egy válaszkategória szerinti érvényesül a nyelvcsere folyamat mintázata¹⁷⁴:
Gyermekeivel milyen nyelven beszél?

Egy válaszkategória szerint érvényesül a nyelvcsere folyamat mintázata a testvérral (4.6.5. ábra) és a gyermekkel (4.6.6. ábra). A tízéves változás a testvérek közötti interakcióban a kétnyelvűség (–), a szülő–gyermek interakcióban a román nyelv (–) csökkenését idézte elő. Végül a 4.6.7. és a 4.6.8. ábra adatai kapcsolódnak össze ekképpen: ezekben a szituációkban egy válaszkategória szerint sem érvényesült a nyelvcsere mintázata.

4.6.7. ábra

Egy válaszkategória szerint sem érvényesül a nyelvcsere folyamat mintázata¹⁷⁵:
Milyen nyelven beszél az idősekkel?

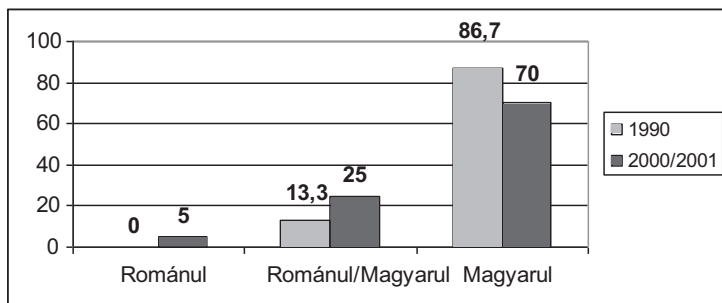

¹⁷⁴ Lásd a 4.6.3. táblázat 3. pontjának *magyar* oszlopát.

¹⁷⁵ Lásd a 4.6.3. táblázat 4. pontjának *román* oszlopát.

4.6.8. ábra

Egy válaszkategória szerint sem érvényesül a nyelvcserefolyamat mintázata¹⁷⁶:
Milyen nyelven vásárol az ABC-ben, ha román az eladó?

A 4.6. alfejezetben ismertetett elemzés nyomán az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a nyelvcseré mintázata (–/–/+) elsősorban azokra a szituációkra jellemző, amelyeknél vagy a lecserélt vagy a lecserélő nyelv használata dominál. Viszont az olyan szituációban, ahol egyik nyelv dominanciája sem hangsúlyos, illetve a nyelvcseré még nem fejtette ki hatását (idősek), valamint szinte befejeződött (eladók) a nyelvcseré – a nyelvi dominancia ellenére – a nyelvcseré mintázata nem érvényesül. Vagyis a tízéves változás a szituációkat tanulmányozva nem lineáris, hiszen a nyelvcseré mintázatának szituációnkénti tettenérése csak bizonyos feltételek esetében érvényesült.

4.7. Kétnyelvű nők és férfiak nyelvi attitűdjei

A kétnyelvű beszélők nyelvi attitűdjeiről és az attitűdök változásának irányáról, illetve a változások dinamikájáról keveset tudunk. Ebben az alfejezetben a kétnyelvű kétegyházi közösség beszélőinek nyelvi attitűdjeit, pontosabban azok változatosságát és az egy évtizedes változásukat mutatom be. A feldolgozásra kerülő 360 nyelvi adatot nyelvhasználati interjúban feltett direkt kérdésekkel gyűjtöttem. Azt fogom ismertetni, hogy a nyelvi attitűd nem konzisztens és nem statikus, hanem olykor belső ellentmondásokról terhes kategória. A nyelvi attitűdök összetettségét a következő változók hatásának mérésével vizsgálom: a beszélők életkora, neme, valamint tíz kalendáriumi év hatása. A vizsgált kétnyelvű közs-

¹⁷⁶ Lásd a 4.6.3. táblázat 4. pontjának magyar oszlopát.

ségben zajló nyelvcsere alkalmas háttérrel szolgáltat annak demonstrálására, hogy mit jelent, ha a „férfiak és a nők saját nyelvi gyakorlataikról alkotott elképzeléseit és eszményeit a nyelv, a társadalmi nemek és a hatalom kulturális konstrukciói formálják” (Gal 2001: 186).

„Attitűdnek nevezik az egyénnek azt a lelki és szellemi készségét, hogy bizonyos tárgyakra, személyekre, helyzetekre meghatározott módon reagáljon. [...] Az attitűdök háttérében nyilvánvalóan értékek állnak” (Andorka 2003: 495). „A nyelvhasználat természetes velejárója a folyamatos beszélői reflektálás, érték-tulajdonítás” (Heltainé Nagy 2009: 87). Fishman a kétnyelvű közösség életét befolyásoló tényezők struktúrájában a következőképpen helyezi el az attitűdöket. A kétnyelvű közösségek demográfiai, földrajzi, gazdasági és kulturális körülményeire figyelemmel kell lennünk, hiszen ezek azok a tényezők, amelyek a közösségek társadalmi interakcióinak határait megszabják. Ezeken az objektív faktorokon kívül tagadhatatlanul befolyásolóan hatnak a szubjektív tényezők is, például azok az általános attitűdök, amelyek a többnyelvűség mellett vagy ellen érvelnek (Fishman 2004: 406–436). A kétnyelvű beszélők viszonya az általuk beszélt nyelvekhez hatással lehet a nyelvmegőrzésre, illetve a nyelvcsereire. Ez a hatás a nyelvcserét tekintve a következőképpen fogalmazható meg. A nyelvcsere gyakori kiváltó oka lehet, hogy a beszélők saját nyelvükhöz fűződő érzelmi, intellektuális és funkcionális kötődése meggyengül (Adegbija 2001: 287; Borbély 2007c: 57). Ugyanakkor a nyelvi attitűd, ugyanúgy, mint a nyelvválasztás vagy a nyelvtudás, a nyelvcsere szimptomája is lehet, vagyis a nyelvi attitűdök változása jelezheti a nyelvcsere folyamatában zajló változásokat (Borbély 2010b).

Négy magyarországi nemzetiségi közösség (németek, románok, szerbek és szlovákok) nyelvcserejének összehasonlító kérdőíves vizsgálata (lásd 2.3. alfejezet) szerint a nemzetiségi nyelv két változatához (nyelvjárás és sztenderd) fűződő pozitív attitűdök (pl. *szebb, hasznosabb*) összefüggést mutatnak a nemzetiségi nyelv használatának gyakoriságával (Borbély 2010b). A pomázi szerb közösségben a kérdőív kérdéseire kapott válaszokból kiderült, hogy az adatközlők pozitív attitűdöket mutattak mind a (szerb) nyelvjárás, mind a (szerb) sztenderd változat irányában, és ők azok – a többi három vizsgált nemzetiségi közösséggel összevetve –, akik beszélgetéseik során a leggyakrabban választják a nemzetiségi nyelvet, a szerbet. A kétegyházi románok és a tótkomlói szlovákok pozitív attitűdöt leginkább a nemzetiségi nyelv sztenderd változata irányában mutattak ki, és ezzel együtt a kérdőív kérdéseire kapott válaszokból kiderült, hogy e két közösségben kevésbé beszélnek a nemzetiségi nyelvet, mint a szerb

közösségben. Beszélgetéseik során a legkevesebbeszer választják a nemzetiségi nyelvet a tarjáni németek, akiknek pozitív attitűdjei az egyes kérdésekre kapott válaszokban a német nyelvjárásra, más esetekben pedig a német sztenderdre irányultak. A 2003–2004-ben végzett MaBiLing terepmunka adatai tehát azt mutatják, hogy az a magyarországi nemzetiségi közösség beszéli gyakrabban a nemzetiségi nyelvet, amelyik a nemzetiségi nyelv nyelvjárási változata és a nemzetiségi nyelv sztenderd változata irányában egyaránt pozitív attitűdöket nyilvánít ki. Ezek a nyelvi attitűdökre vonatkozó eredmények lehetőséget nyújtottak arra, hogy a nyelvcseré folyamatok és a nyelvi attitűdök közötti szabályszerűséget is megkeressük (lásd Borbély 2010b; és 2.3.2. táblázat). Az erre vonatkozó következtetéseket a 4.7.1. táblázat összegzi. Eszerint abban a közösségben őrzik meg a legjobban a nemzetiség nyelvét, ahol a nemzetiségi nyelvváltozatokhoz kapcsolódó kötődés stabil, illetve az a közösség jár elől a nyelvcseré folyamatában, amelyikben a nemzetiségi nyelvváltozatokhoz kapcsolódó kötődés instabil.

4.7.1. táblázat

Nyelvi attitűdök és a nyelvcseré folyamatának fázisai négy magyarországi nemzetiségi közösségben (N = 281) (Borbély 2010b; és 2.3.2. táblázat)

<i>Nemzetiségi közösségek</i>	SZERBEK	ROMÁNOK SZLOVÁKOK	NÉMETEK
<i>Nemzetiségi nyelvváltozatokhoz fűződő pozitív attitűdök</i>	MINDKETTŐHÖZ (NYELVJÁRÁS ÉS SZTENDERD)	SZTENDERDHEZ	HOL A NYELV- JÁRÁSHOZ HOL A SZTENDERDHEZ
<i>NYELVI KÖTÖDÉS MINŐSÉGE</i>	STABIL	PRESZTÍZS- ORIENTÁLT	INSTABIL
<i>A nyelvcseré folyama- tának szakaszai (a nemzetiségi nyelv választása szerint)</i>	KEZDETI	KÖZBÜLSŐ	ELŐREHALADOTT

E feldolgozás kereteit meghaladja annak elemzése, hogy miért alakult ki a szerbeknél pozitív attitűd a nyelvjárás és a sztenderd irányában is, és miért nem alakult ki ugyanilyen pozitív attitűd a németeknél, a románoknál és a szlovákoknál. Fontosnak tartom itt mégis kiemelni, hogy a tévhitek kialakulását a család, a közösség és az iskola jelentősen befolyásolja. Sándor Anna szlovákiai magyar terepmunkájának eredményeit ismertetve a nyelvjárási attitűdök kialakulásával kapcsolatban így fogalmaz: „[h]a (...) az iskolában a nyelv és a nyelvhasználat jelenségeit nem a nyelvtudomány tudományos eredményeire támasz-

kodva magyarázzák, az iskola a nyelvi tévhitek terjesztőjévé válik. A nyelvjárásokkal kapcsolatos (...) tévhit terjesztésével iskoláink sok esetben így válhatnak a nyelvjárásokat lenéző, negatív attitűdök gerjesztőjévé” (Sándor A. 2009: 231). Ez a megállapítás Magyarországra, többségi és nemzetiségi iskolákra egyaránt érvényes.

Meyerhoff (2006/2008: 2001–237) két szempontot emel ki a nyelv és a társadalmi nem¹⁷⁷ szerteágazó téma összefüggéseit tanulmányozó szociolingvisztikai kutatásokat összegezve. Az első csoportba tartoznak azok a vizsgálatok, amelyekben a kutatók nagy számú mintával a nyelv és a társadalmi nem összefüggéseit abból a célból vizsgálják, hogy átfogó általánosításokat fogalmazzanak meg a variabilitás és a változás szempontjából. Többek között három alapelvet ismertet arról a feltevésről, hogy egy nyelvi változóra vonatkozóan *a nők több sztenderd változatot használnak, mint a férfiak* (pl. Labov 2001). A másik csoportba tartoznak azok a kutatások, amelyekben a társadalmi nemet (egyéb, nyelven kívüli faktorok mellett) olyan kényszernek értékelik, amely a nyelvi variabilitást és változást működteti. Meyerhoff megemlíti például, hogy a *gyakorlóközösségről* (ang. *community of practice*¹⁷⁸) szóló tanulmányok további lehetőséget nyújtanak a nyelv és a társadalmi nem vizsgálatára (pl. Hall–Bucholtz szerk. 1995; Eckert–McConnell–Ginet 2003); illetve, hogy a diskurzusban *az ideológiák*, valamint a társadalmi nem és a szexualitás miként fonódik össze (Cameron 1997). Meyerhoff szerint a jövőbeli kutatásokban a fenti két – egymással vetélkedő – szemlélet összekapcsolásával lehetőség nyílna a téma módszertani és elméleti újragondolására (2006/2008: 236). A *két kultúra* modellben a társadalmi nemek közötti különbségek annak tudhatók be, hogy a nők és a férfiak egymástól elkülönülő világban nőnek fel, és ezért eltérő viselkedést, stratégiákat és értékeket fogadnak be és alkalmaznak (Coates 1986;

¹⁷⁷ A biológiai nemtől (ang. *sex*) elkülönített társadalmi nem (ang. *gender*) – a szociolingvisztikában egyre gyakrabban használt terminus – arra a társadalmi identitásra utal, amely a társadalmi cselekvésekben nyilvánul meg és épül fel. Ez nem zárja ki azt, hogy az adatok értelmezésekor ne játszana szerepet együtt a biológia és a kulturális nem (Meyerhoff 2006/2008: 201–202). A társadalmi nemek közötti különbségeknek, ahogyan pszichológiai, társadalmi, anyagi konzekvenciáik vannak, ugyanúgy nyelveik is. Ezek – enyhén fogalmazva – nemegyszer diszkriminatívak (vö. McCormick 2001: 345). A témával kapcsolatban lásd bővebben Huszár Ágnes (2009) *gendernyelvészet*ről szóló könyvét.

¹⁷⁸ Egyéb magyar fordítások: *gyakorlatközösség* (pl. Eitler 2008) és *praxisközösség* (pl. Langman 2002, ahol a *gyakorlóközösség* mellett szerepel).

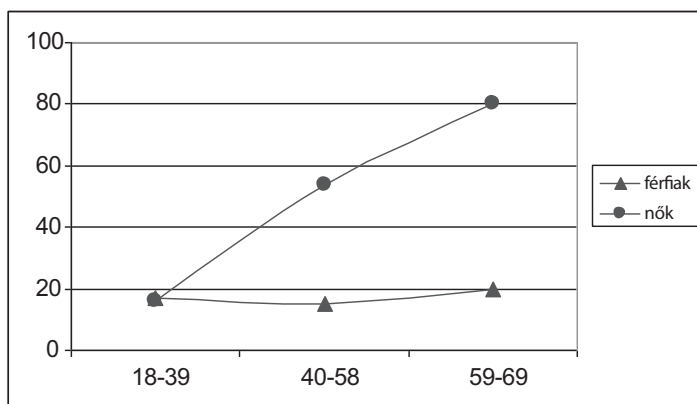
Maltz–Borker 1982). A tradicionális falusi környezetben élő nők jobban őrzik beszédükben az archaikus formákat, mint a férfiak (Kiss 2003: 181). A társadalmilag, földrajzilag mobil nők gyakrabban és következetesebben alkalmazkodnak az össztársadalmi érvényességű sztenderd normákhoz, mint a férfiak (Labov 1966, 1972; Trudgill 1972). A későbbi kutatások összességében nem igazolták egységesen és egyértelműen ez utóbbi általánosítást, illetve kevésbé általánosítható tendenciákra világítottak rá, köztük Labov (1990; lásd Reményi 2001: 153) is. Ismert továbbá a nemi különbségek nem-semleges magyarázata. Kontra Miklós MNSZV kutatásában többek között Chambersnek a nemi különbségek nem-semleges magyarázatát teszteli azokkal az empirikus adatokkal, amelyeket 100 magyarországi településen gyűjtöttek kérdőíves módszerrel (Kontra 2003e: 191–195). A chambersi magyarázat szerint „[a]zokban a társadalmakban, amelyekben a nemi szerepek élesen elkülönülnek oly módon, hogy az egyik nemhez tartozók társadalmi kapcsolatai és földrajzi mozgástere nagyobb(ak), a kevésbé korlátozott nem beszédében nagyobb arányban fordulnak elő a velük érintkező társadalmi csoportok változatai” (Chambers 1995: 125–126, idézi Kontra 2003e: 191). Az MNSZV adatok feldolgozásakor kiderült, hogy „[a]z ingázók közti nemi különbségek hiánya támogatja Chambersnek a nemhez kötődő nyelvi különbségekről megfogalmazott nem-semleges magyarázatát. Mivel azonban a chambersi magyarázatnak ellentmondanak azok az esetek, amelyekben jelentős különbség van ingázó férfiak és nők között, konklúzióink csak az lehet, hogy az MNSZV csak részben igazolja Chambers általánosítását” (Kontra 2003e: 195).

A nők és a férfiak közötti nyelvi különbségek összetettségét a kétegyházi románok közösségében T1 idején gyűjtött szociolingvisztikai interjúk adatai is igazolják. A különbségek az életkor és a nem interakciós hatásában határozottan tetten érhetők. Az idős nőkre az archaikus nyelvhasználati formákhoz való ragaszkodás jobban érvényesül, mint a fiatal nőkre és az idős férfiakra. Ennek magyarázata, hogy ezen idős nők többségére a tradicionális életmód (volt) a jellemző. Viszont a fiatal nők szignifikánsan jobban alkalmazkodnak a modern társadalmi viszonyok adta nyelvi körülményekhez, mint az idősebb nők és a férfiak. Ennek illusztrálására azt a példát mutatom be, amikor T1 idején a szociolingvisztikai interjúkban minden román–magyar kétnyelvű adatközlőtől megkérdeztem, hogy otthon a házastársával milyen nyelven beszél. A mintában az adatközlők 77%-a román házastársával élt együtt, ennek ellenére ebben a szituációban a román nyelvválasztás aránya 33% volt. Tehát a román nyelvválasztás nem kizárólag attól függ, hogy az adatközlő házastársának mi az anya-

nyelve, hanem más tényező(k)től is. A 4.7.1. ábra az életkor és a nem szerint összegzi a román nyelvet választó adatközlők megoszlását (Borbély 2001a: 142–151). Ezek az adatok azt támasztják alá, hogy a három életkori csoportban a férfiak és a nők nyelvi viselkedése a hatból négy csoport esetében – feltehetőleg a megváltozott egyéni kulturális háttérük és társadalmi szerepük függvényében – teljesen eltérő. Ezzel együtt a fiatalok két nemi csoportjában a chambersi nem-semleges magyarázat egyértelműen megvalósul.

4.7.1. ábra

Három életkori csoport, két nemi csoport, T1, N = 60,
otthon: adatközlő-házastárs román nyelvválasztása százalékban

Az alábbi vizsgálatban a nyelvhasználati interjúból kigyűjtött 3 nyelvi attitűdváltozóra vonatkozó¹⁷⁹ T1-es és T2-es adatokat elemzem. A vizsgált esztétikai, pragmatikus, kompetenciális nyelvi attitűdváltozókkal kapcsolatban két hipotézist fogalmazok meg.

- Az életkor és a nem interakciója szerint az idős nők pozitívabb attitűdöket hordoznak a román nyelv iránt, mint a fiatal nők vagy a férfiak (lásd 4.7.1. ábra).
- A tíz év hatását tekintve pedig a magyar nyelvhez fűződő pozitív attitűdök növekedése lesz tapasztalható (a nyelvcsere folyamata miatt).

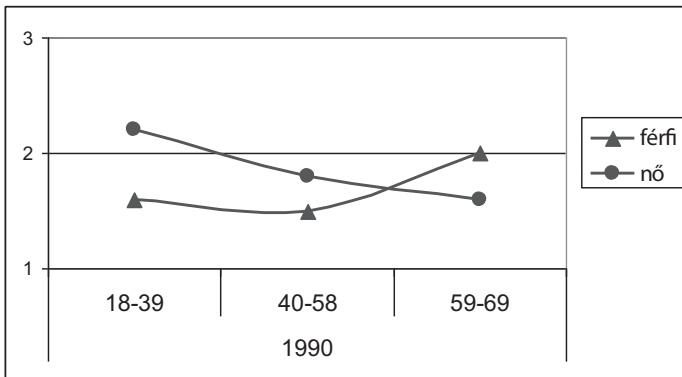
¹⁷⁹ A szociolingvisztikai interjúban feltett kérdések a következők voltak: 13a, 13b, 13c (vö. függelék).

A válaszok kétszemponos független mintás varianciaanalízisének (Vargha 2007: 389–408) eredményeit az alábbiakban foglalom össze.

A *kettő közül melyik a szebb nyelv: a román vagy a magyar?* kérdésre kapott T1-es válaszok az életkor és a nem szerint tendencia ($p < 0,1$) szintű különbségeket mutatnak (lásd 4.7.2. ábra). A többi csoporttal összevetve a román nyelv irányában az idős nők, a magyar nyelv irányában pedig a fiatal nők attitűdjei a legpozitívabbak. Ez alátámasztja az első hipotézist. Tíz évvel később az életkor- és a nemnek ez a tendencia szintű hatása a válaszokra már nem volt érvényes (lásd 4.7.3. ábra). Az adatközlők válaszai tehát a tíz év alatt közeledtek egymáshoz mind a két nemi csoportban és mind a három életkori csoportban. A válaszok a második hipotézist tehát nem támasztották alá.

4.7.2. ábra¹⁸⁰

Három életkori csoport, két nemi csoport, T1, N = 60,
A kettő közül melyik a szebb nyelv: a román vagy a magyar?
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

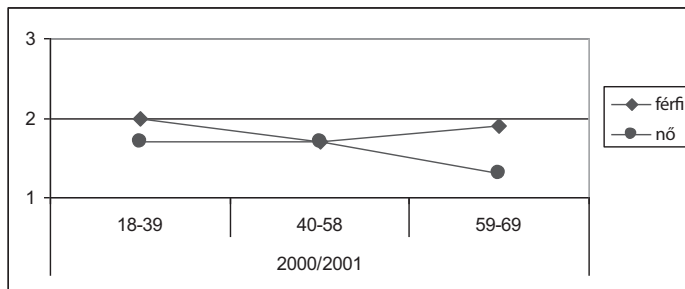
¹⁸⁰ A 4.7.2–4.7.7. ábrákat a következőképpen kell értelmezni. Az y-tengely értékeit (1 = Román; 2 = Mindkettő; 3 = Magyar) tekintve, ha az értékek az 1-eshez közelítenek, akkor a csoport átlagosan a *román* nyelvre utaló választ adott, ha az értékek a 2-eshez közelítenek, akkor a válaszok *mindkét* nyelvre utalnak, ha az átlag a 3-ashoz közelít, akkor a válaszok leginkább a *magyar* nyelvre utalnak.

4.7.3. ábra

Három életkori csoport, két nemi csoport, T2, N = 60,

A kettő közül melyik a szebb nyelv: a román vagy a magyar?

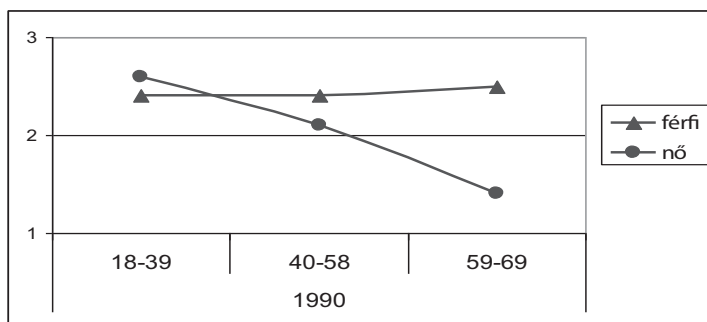
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni: románul vagy magyarul? kérdésre adott válaszok statisztikai eredményei szerint T1 idején a válaszokra az életkornak ($p < 0,01$) és a nemnek ($p < 0,01$) is erősen szignifikáns hatása volt (lásd 4.7.4. ábra). Az életkor és a nem interakciós hatása az első hipotézis szerint alakult. A tíz évvel később kapott válaszokra is szignifikáns hatással volt az életkor ($p < 0,01$) és a nem ($p < 0,01$). Az életkor és a nem interakciójának egy tendencia szintű ($p < 0,1$) hatása volt (lásd 4.7.5. ábra). A válaszkategóriákat tekintve a tíz év azt a változást hozta, hogy míg T1 idején csak az idős nők csoportátlagos helyezkedett el a 2-es érték alatt (1,4), addig T2 idején az idős nők (1,3) mellett a középkorú nők (1,4) és az idős férfiak (1,6) átlaga is a 2-es érték alatt helyezkedik el. A válaszok a tíz év hatásával is összefüggnek (lásd második hipotézis). Az idős nőkre nem jellemző még a változás, megőrizték nyelvi attitűdjüket (T1: 1,4; T2: 1,3). Az idős férfiak tíz év elteltével jobban szeretnek románul beszélni, mint magyarul (T1: 2,5; T2: 1,6). Ez jellemző a középkorú nőkre is (T1: 2,1; T2: 1,4). Vagyis a második hipotézissel éppen ellentétesen történt a változás: a román (és nem a magyar) nyelvre utaló válaszok növekedtek, amit *a nyelvcsere folyamattal ellentétes életkorlétra változásként lehet értelmezni*.

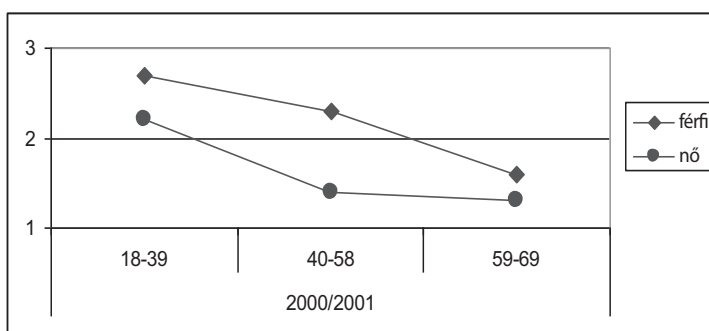
4.7.4. ábra

Három életkori csoport, két nemi csoport, T1, N = 60,
A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni: románul vagy magyarul?
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

4.7.5. ábra

Három életkori csoport, két nemi csoport, T2, N = 60,
A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni: románul vagy magyarul?
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

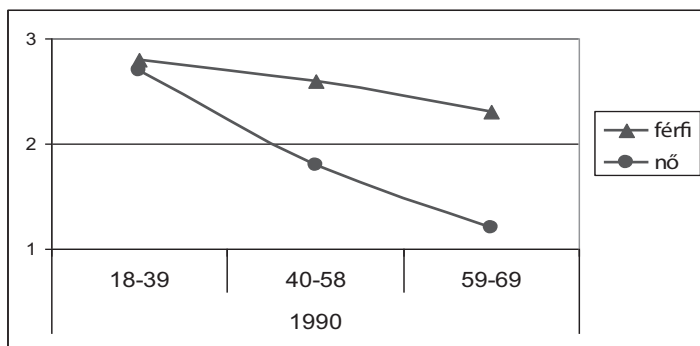

A kettő közül melyik nyelven könnyebb önnek beszélnie: románul vagy magyarul? kérdés válaszai jelentős mértékben jelzik a román–magyar nyelvcsere folyamatát és kapcsolatát a közösség vizsgált csoportjaival. A T1-es válaszokra az életkornak ($p < 0,01$) és a nemnek ($p < 0,01$) szignifikáns volt a hatása, valamint szignifikáns ($p < 0,01$) hatása volt még az életkor és a nem interakciójának is. A férfiak három életkori csoportjának csoportátlagai alig tértek el egymástól. A nőknél – az első hipotézissel összhangban – az életkor növekedésével nőtt a románra vonatkozó válaszok száma. A fiataloknál nem volt jelentős különbség a férfiak (2,8) és a nők (2,7) átlagai között, ezzel szemben a középkorú férfiak (2,6) és nők (1,8), valamint még inkább az idős férfiak (2,3) és nők (1,2) átlagai

közötti különbségek jelentősen nőttek. Tíz év elteltével a válaszokra a nemnek enyhébb ($p < 0,05$) a szignifikáns hatása, de változatlanul erősen szignifikáns ($p < 0,01$) maradt az életkornak a hatása, továbbá nincs már az életkornak és a nemnek tendenciaszintű interakciós hatása sem. A tízéves változást a válaszkategóriák szerint nézve a következők állapíthatók meg (lásd 4.7.6. és 4.7.7. ábra). A fiataloknál – sem a férfiaknál (T1: 2,8; T2: 2,6), sem a nőknél (T1: 2,7; T2: 2,6) – nem jelentős a változás tíz év elteltével. Az életkor és a nem szerinti csoportok közül a középkorú férfiak (T1: 2,6; T2: 2,1) csoportátlagja változott a legjobban. Esetükben a tízéves változás a román válaszok felé történő elmozdulást hozta, s közelebb került a középkorú nők (T1: 1,8; T2: 1,5) csoportátlagához. Az idős férfiaknál ez a változás tovább folytatódott (T1: 2,3; T2: 2,0). Az idős nők általában a tíz év semmilyen változást nem idézett elő (T1: 1,2; T2: 1,2). Ebben az esetben is, mint az előző (13b) kérdésnél az idős nők átlagértéke volt a legközelebb a románhoz, őket a középkorú nők követik, akik után az idős férfiak jönnek. Tehát – az adatközlők önértékelése szerint – az idős nők beszélnek legkönnyebben románul, majd a középkorú nők, s csak őket követik az idős férfiak. Ennek a kérdésnek a válaszai is igazolták az első hipotézist. A második hipotézist a 13c kérdésre kapott válaszok sem támasztották alá.

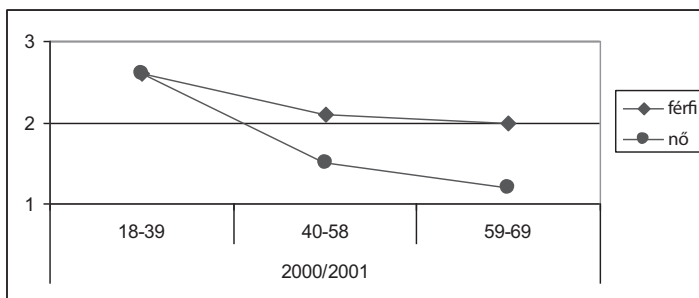
4.7.6. ábra

Három életkori csoport, két nemi csoport, T1, N = 60,
A kettő közül melyik nyelven könnyebb önnek beszélnie: románul vagy magyarul?
 Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

4.7.7. ábra

Három életkori csoport, két nemi csoport, T2, N = 60,
A kettő közül melyik nyelven könnyebb önnek beszélnie: románul vagy magyarul?
Értékek: 1 = Románul; 2 = Románul és magyarul; 3 = Magyarul

Ugyanennek a LongBiLing kutatásnak a keretében a szinterekhez kapcsolt nyelvhasználat diakrón (tíz éves) változását az előző alfejezetekben elemeztem (lásd 4.2–4.6. alfejezetek). A kutatásban a nyelvválasztási szituációkhoz köthető nyelvválasztás tízéves változását Nahkola és Saanilahti (2004: 78) tízéves változásvizsgálatának módszerét követve végeztem. Ennek megfelelően a változást még akkor is leírtam, ha az csak nagyon alacsony értékekkel volt mérhető. Ezt azért tartom fontosnak megjegyezni, mert nincsenek pontos ismereteink a nyelvi változások üteméről, sebességéről. Ebből következően arról sem, hogy például az általam vizsgált tíz évnek mérhető-e a hatása a nyelvi változásokra, vagy sem. Megvizsgáltam tehát, hogy a nyelvhasználatban – a két időpontban gyűjtött adatok szerint és a százalékos arányt tekintve – mi a megoszlása az egynyelvű román beszédmód, a kétnyelvű román–magyar beszédmód és az egynyelvű magyar beszédmód mintázatának.

Összegezve a három attitűdkérdésre vonatkozó tízéves változást, a következők derültek ki. A válaszok a férfiak életkori csoportjaiban a *magyar nyelv irányába* növekedtek 3 esetben és a román nyelv irányába növekedtek 6 esetben. A nőknél, az T1-es és T2-es adatok közötti különbségeket vizsgálva, mások az arányok. A román nyelv felé történt növekedés 8 esetben és nem volt változás 1 esetben. Így tehát csak (fiatal, illetve középkorú) férfiakra jellemző, hogy két (13a és 13b; vö. függelék) kérdésnél tíz év elteltével a magyar nyelvre vonatkozó válaszok száma növekedett (lásd a 4.7.2. táblázat szürke celláit).

4.7.2. táblázat

A tízéves változás iránya és nagysága (T1, N = 60; T2, N = 60), százalékos különbségek

Jelmagyarázat: M = a magyar nyelv felé történő növekedés;

R = a román nyelv felé történő növekedés; O = nincs változás

	13a Melyik a szebb nyelv?			13b Melyik nyelven szeret beszélni?			13c Melyik nyelven könnyebb beszélnie?		
Életkor	18-39	40-58	59-69	18-39	40-58	59-69	18-39	40-58	59-69
Férfiak	M (0,4)	M (0,2)	R (0,1)	M (0,3)	R (0,1)	R (0,9)	R (0,2)	R (0,5)	R (0,3)
Nők	R (0,5)	R (0,1)	R (0,3)	R (0,4)	R (0,7)	R (0,1)	R (0,1)	R (0,3)	O (0,0)

A román–magyar nyelvcserefolyamat mintázatának (vö. 4.6.2. táblázat) megfelelően, ha a tízéves változás azt mutatja, hogy nő a magyar nyelvre vonatkozó attitűdválaszok száma, akkor a közösségben a nyelvcseré folytatódik, ha viszont csökken, akkor a román–magyar nyelvcseré visszafordult. Ez a mintázat abban az esetben érvényes, ha a nyelvcseré és a beszélők nyelvi attitűdjei között kimutatható a kapcsolat (lásd 4.7.3. táblázat). Természetesen a nyelvcseré folyamatának mintázata a vizsgált longitudinális mintára épült, vagyis a kétnyelvű kétegyháziak populációjára csak részben vonatkozik. Fontos itt ismét megjegyezni, hogy a kutatás mintája pozitív irányban torzít, mert a vizsgálatokba csak azokat a személyeket vontam be, akik beszélik a románt és vállalták, hogy az interjúról hangfelvétel készüljön.

4.7.3. táblázat

A valóságos időben történő beszélői nyelvi attitűdök változása
versus a nyelvcseré folyamatának mintázata

A NYELVCSERÉ		
VISSZAFORDULT	NINCS VÁLTOZÁS	FOLYTATÓDOTT
nőtt az L_x -re vonatkozó válaszok száma és/vagy nőtt az L_x+L_y -ra vonatkozó válaszok száma	–	nőtt az L_y -ra vonatkozó válaszok száma

Az eddig feldolgozott két nyelvi változóra (nyelvválasztásra és nyelvi attitűdre) vonatkozó eredmények szerint a tízéves változás komplex módon függ össze a nyelvcseré folyamatának mintázatával (lásd 4.7.4. táblázat). Ennek egyik oka az lehet, hogy a nyelvcseré elsősorban generációs változás, éppen ezért a beszélőn belüli változás kevésbé mutatható ki; a második oka az lehet, hogy tíz év rövid

idő ahhoz, hogy a beszélőn belüli változást folyamatában megragadjuk; a harmadik oka az lehet, hogy a nyelvcseré folyamatában a kétnyelvű beszélők *szo-lidaritása* ebben a szituációban a közösségi nyelv felé nő, amit a terepmunka körülménye is befolyásolhatott.

4.7.4. táblázat

Tíz év hatása a szituációk nyelvválasztására és a beszélői nyelvi attitűdökre
versus a nyelvcseré folyamatának mintázata

	A NYELVCSERE			
	VISSZAFORDULT	NINCS VÁLTOZÁS	FOLYTATÓ- DOTT	BEFEJEZŐDÖTT
Nyelvválasztási szituációk (N = 25)	15	–	9	1
Beszélői nyelvi attitűdök (N = 18)	14	1	3	–

Diszkusszió

A nyelvi attitűdkérdésekkel kapcsolatos eredményeket összefoglalva az állapítható meg, hogy a román nyelvet szebbnek tartja a minta egésze, és ez nem változott tíz év után sem. A nyelvekkel kapcsolatos esztétikai attitűdök a román–magyar nyelvcseré ellenére ebben a közösségben stabilak maradtak. A két nyelv használatát érintő pragmatikus és kompetenciális attitűdök esetén már nem csak az életkornak és a nemnek, de a tíz évnek is hatása volt. A középkorú román–magyar kétnyelvűek jobban és könnyebben beszélnek saját nyelvüket tíz év elteltével, ha életkörülményük (pl. nyugdíjba vonulásuk, munkanélküliségük) megváltozása következtében több időt tölthetnek saját közösségük tagjaival. Az életkor és a nem hatását vizsgálva megállapítható, hogy az adatközlők véleménye szerint a legjobban az idős nők kötődnek a román nyelvhez, őket a középkorú nők követik, s csak ezután következnek az idős férfiak. A fiataloknál az adatközlők neme már nem hat arra, hogy melyik nyelvhez kötődnek jobban, vagy melyik nyelvet beszélnek könnyebben, mivel a fiatal férfiak és a fiatal nők hasonlóképpen vélekednek erről. A fiatal nők már T1 idején is a középkorú és az idős nőknél jobban kötődtek a magyar nyelvhez és ebben a tíz év sem hozott változást. Ez a férfiak három életkori csoportjában ilyen különbséggel nem járt.

A statisztikai feldolgozás eredményei szerint a tanulmány első hipotézisét – miszerint az idős nők pozitívabb attitűdöket képviselnek a román nyelv iránt,

mint a fiatal nők vagy a férfiak –, mindhárom kérdés válaszai alátámasztották. A második hipotézist miszerint tíz év után a magyar nyelvhez fűződő pozitív attitűdök növekedése lesz tapasztalható, a három kérdés válaszai nem támasztották alá. Sőt, a tíz év hatása a megfogalmazott hipotézissel ellentétesen alakult, vagyis az idő előrehaladtával a pozitív attitűdök a román (és nem a magyar) nyelv irányában növekedtek. Viszont Nahkola és Saanilahti módszerét követve a (fiatal, illetve középkorú) férfiakra két kérdésnél (13a és 13b) már jellemző volt az, hogy tíz évvel később a válaszokban a magyar nyelvre vonatkozó pozitív attitűdök növekedtek (lásd a második hipotézist). Bár ezek nem szignifikáns különbségek, mégis jelzik, hogy ezen a szinten a nyelvcseré folyamatát *csak a férfiak* válaszai tükrözik.

A vizsgált kétnyelvű közösségben a nyelvi attitűdök változása a román–magyar nyelvcserével olykor nem teljesen harmonikus irányt mutat, vagyis inkább aszimmetrikus (lásd 4.7.2. és 4.7.3. ábra), amely az adatközlők egyfajta kognitív alapú kompenzációja lehet a valóságos időben történő egyre ritkább román nyelvválasztásnak, és szimbolikus kifejeződése a közösség kihaló nyelve irányában történő kötődésnek. Fontos eredmény a férfiak és a nők nyelvi különbözőségének megítélésében a dinamika, ami az életkor és a nem kapcsolatával deríthető ki. A különböző életkori csoportba tartozó férfiak és nők egyéni kulturális háttere és társadalmi szerepe változik, ennek a változásnak kiváló mutatója a román nyelv választása (lásd 4.7.1. ábra) és a román nyelvtudással összefüggő attitűdök (lásd 4.7.6. és 4.7.7. ábra). A fiatal életkori csoport adatai ezeknél a kérdéseknél együtt járnak, függetlenül az adatközlők nemétől, így a román–magyar nyelvcseré folyamatát jól alátámasztják. *Vagyis a nyelvcserében előre haladva a nemek közötti nyelvi viselkedésbeli különbségek halványulnak (lásd Chambers nem-semleges magyarázatát).*

Összegzés: a fenntartható kétnyelvűség modell – a nyelvi arany Metszész

A jelen, *Kétnyelvűség: Variabilitás és változás magyarországi közösségekben* című könyv a kétnyelvűség vizsgálatáról szól, vagyis két egymással együtt élő nyelv használatának a közösségi térképét rajzolja fel, és az ezeket működtető szabályokat keresi. Mivel a kétnyelvű közösségek tagjai születésük pillanatától tanulják, hogy milyen szabályok szerint kell az általuk beszélt nyelveket használni, továbbá igazodnak a szabályok időbeli (társadalmi, politikai stb.) változásaihoz, ezért a kétnyelvűség közösségi szintű leírása kétnyelvűekkel készült vizsgálatokra épül. A vizsgált kétnyelvűek – számuk megközelíti az ezret – hat magyarországi kétnyelvű (ős)honos közösség tagjai és két projekt adatközlői voltak. A LongBiLing kutatás egy 1990-ben elindított, két évtizede zajló egyéni kutatás, és a magyarországi románok kétnyelvűségét szociolingvisztikai módszerekkel vizsgálja. A 2001-ben kezdődött MaBiLing csoportos kutatás hat magyarországi (ős)honos kétnyelvű közösség összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálata.

A könyv célja, hogy a kétnyelvűségről általános, feltáró ismereteket mutasson be, hogy kiderüljön – egyebek mellett –, hogy a kétnyelvűség, pontosabban annak hozzáadó típusa, a kétnyelvűeknek természetes és hasznos. Sőt, a kétnyelvűség mindenkinek hasznos.

A könyv a közösségek kétnyelvűségét érintő elméleti tételeket járja körül a magyarországi közösségekben gyűjtött kvalitatív, kvantitatív és longitudinális adatokkal. A deduktív elemzések a szakirodalom kétnyelvűségi és szociolingvisztikai tételeiből indultak ki, és az empirikus adatelemzések eredményei az elméleti tételeket vagy alátámasztották vagy újabb tételek hipotéziseinek megfogalmazását eredményezték (vö. Coşeriu, 1. fejezet).

Általános és speciális – miközben a könyv a vizsgált közösségek empirikus adatain keresztül a kétnyelvűség speciális vonásait keresi, más közösségekre is általánosítható következtetések megfogalmazására törekszik. A fejezetekbe zárt eredmények távolról sem vonatkoztathatók közvetlen módon a világ bármely kétnyelvű közösségére, de a hazai viszonyok segíthetnek abban, hogy más két-

nyelvű közösségek nyelvi és társadalmi elrendeződéseire – akár közvetett módon – fény derüljön. Összefoglalásként felidézek néhányat azokból a fontosabb elméleti tételekből, amelyekre a könyv összpontosított.

A kétnyelvűség minden közösségben másként realizálódik, ezt jelzi, hogy a kétnyelvűségnek – és nem csupán a közösséginek – számos típusa ismert (lásd pl. Göncz 1985; Bartha 1999a). Ennek a tételnek az empirikus igazolása a könyvben úgy történt, hogy hat magyarországi kétnyelvű közösségből gyűjtött adatokra alapozva tanulmányoztam a nyelvek funkcionális disztribúcióját. A tétel beigazolódott, kiderült, hogy egyes kétnyelvű közösségek több, mások kevesebb hasonlóságot mutatnak. A feltárt adatok szerint a hat vizsgált közösség egymással való összehasonlításából kiderült, hogy a saját nyelv dominanciája („kizárólagos” használata) a romákra és a szerbekre a legjellemzőbb. A magyar nyelv dominanciája („kizárólagos” használata) a leggyakoribb a németek és a beások közösségében. A szlovákok és a románok közösségében a közösségi nyelvek funkcionális megoszlása arányaiban az említett két-két közösség között helyezkedik el.

A nyelvek megoszlási arányának mérésével a kétnyelvűség stabil vagy átmeneti jellegére, azaz a nyelvmegőrzésre, illetőleg a nyelvcsereire vonatkozó következtetések vonhatók le (lásd pl. Gal 1979). Az elméleti tételt két összehasonlító vizsgálat (MaBiLing és LongBiLing) eredményei is megerősítették. A nyelvcsere szerint elrendezett hat magyarországi közösség sorrendje a folyamat fejlettsége szerint: 1. németek, 2. beások, 3–4. szlovákok, románok, 5. szerbek, 6. romák. A nemzetiségi nyelv megőrzése tekintetében a sorrend a nyelvcsereire vonatkozó sorrend fordítottja: 1. romák, 2. szerbek, 3–4. románok, szlovákok, 5. beások, 6. németek.

Az egynyelvű beszélők általában helytelennek tartják, ha a kétnyelvűek interakciójuk során két nyelvet váltogatva használnak. Ennek hatására általában a kétnyelvűek véleménye is hasonlóan negatív (vö. pl. Gafaranga 2007). A magyarországi kétnyelvű közösségekre, az adatközlők véleménye szerint, nem jellemző, hogy a nyelveket alternálva, azaz keverve, váltogatva használják. A nyelvválasztási szituációk nyelve főképpen vagy az L_x vagy az L_y . A résztvevő megfigyelésből nyert adatokból viszont az szűrhető le, hogy a kódváltás és a kódkeverés sajátja a vizsgált kétnyelvűek beszédének, és ezek előfordulását a beszélők nyelvtudása, attitűdjei stb. és a szituáció befolyásolja.

Az otthon-család az a nyelvhasználati szintér, ahova – nyelvcserehelyzetben – a saját nyelv használata legutoljára szorul vissza (Hamers–Blanc 1989: 176). A tételt az adatok részben, illetve speciálisan támasztották alá. Azokban a közös-

ségekben (pl. beások, németek), ahol az egyház magyar nyelvű és a nyelvcseré folyamat a befejező szakaszához közelít, a nemzetiségi nyelv használata határozottan visszaszorult a családi nyelvhasználati szintérre, sőt már ezen a nyelvhasználati szintéren is egyre számottevőbb a magyar nyelv térnyerése. Azokban a kétnyelvű közösségekben, ahol az egyház a közösség első nyelvén működik, az otthon–család mellett az egyház is egy olyan nyelvhasználati szintérnek minősül, ahol a közösség első nyelve szintén megmarad (pl. románok, szerbek).

A nyelvválasztás és a nyelvtudás összefügg: „használd, különben elfelejtetd” (Nettle–Romaine 2000: 53). Az adatok szerint ez a két nyelvi jelenség a német, a román, a szerb és a szlovák nemzetiségi közösségben hasonló összefüggést mutatott. A vizsgált közösségekben a magyar nyelvet jobban tudják, mint a nemzetiségi nyelv területi nyelvváltozatát. A közösségekben a legalacsonyabb szinten a nemzetiségi nyelv sztenderd változatát ismerik¹⁸¹. Az eredmények lehetőséget nyújtanak a következő hipotézis megfogalmazására: a kétnyelvű közösségekben együtt jár a közösségben beszélt nyelvek választása és a nyelvek tudásának értékelése.

A kétnyelvű közösségek tagjai (is) alulértékelik nyelvjárási beszédüket (lásd pl. Trudgill 1995). A saját nyelv megőrzését a saját nyelvhez kötődő pozitív nyelvi attitűdök segítik. A tételt ahhoz a nyelvi helyzethez igazodva vizsgáltam, hogy a kétnyelvű közösségek saját nyelvének két változata van: egy területi és egyben kontaktusváltozat, valamint a formális helyzetekben használt – területi- és kontaktushatásoktól szintén nem mentes – sztenderd változat. Négy kétnyelvű közösségben vizsgálva a saját nyelven belüli változatokhoz fűződő pozitív attitűdöket és a saját nyelv választásának összefüggéseit, az eredmények ismeretében a következő általános hipotézist fogalmaztam meg. A saját nyelv megőrzését az segíti elő a leginkább, ha a nyelvjárás használatát a sztenderd használata kiegészíti, és ha a közösség tagjaiban a saját nyelven belüli változatokról, a nyelvjárásról éppúgy, mint a sztenderdről, egyformán pozitív nyelvi attitűdök alakulnak ki és stabilizálódnak.

A kétnyelvű közösség zártsága és a közösség belső kohéziója a saját nyelv megőrzését támogatja és a többségi nyelv elsajátításának közösségi szintű kezdetét késlelteti (vö. pl. Grosjean 1982: 107–108). Magyarországon a vizsgált hat közösség közül csupán egy közösségben, a románknál volt kimutatható, hogy a romani megőrzéséhez erősen hozzájárult a közösségi kohézió és a közösség zártsága. A

¹⁸¹ Az eredmény a magyarországi nemzetiségi iskolák nem kifejezetten hatékony működésére utal (vö. pl. Kontra 2009).

belső közösségi kohézióval rendelkező kétnyelvű közösség a külső (pl. modernizáló, globalizáló) gazdasági hatásokkal szemben saját nyelvét jobban megtudja őrizni. Méhkerék esete is alátámasztja ezt. A XXI. század elejéig meg tudta őrizni több tekintetben tradicionális közösségét, és miközben megőrizte a tradicionális élet értékeit, felhasználta a modern élet nyújtotta előnyöket is. A családi, rokoni, szomszédsági kötődések, a népi hagyományok és mindezek felett a román nyelv megőrzése olyan értékek, amelyek a tradicionális életmódból át lettek mentve a modern életmódba. A közösségben gyűjtött, több évtizedre vonatkozó adatok ismeretében a következő hipotézis fogalmazható meg. A közösség több mint 300 éves történelmi múltja, közösségi vitalitása és az eddig elért eredmények alapján feltételezhető, hogy a közösség megoldási módokat fog találni a globalizációs és egyéb társadalmi kihívások azon következményei ellen, amelyek veszélyeztetik a román kultúra, a nyelv, illetve a román–magyar kétnyelvűség fenntartását.

A kétnyelvű közösségek települései között eltérések mutatkoznak a beszélők kétnyelvűségében (Borbély 2002a). Ez különösen a tömbben, illetve a szórványban lévő települések összehasonlításával mutatható ki. A településen belül a közösség homogén összetétele a többségi nyelv elsajátítását, valamint a kétnyelvűség közösségi szintű kialakulását késlelteti. A magyarországi románok két települése, Méhkerék és Kétegyháza kétnyelvűsége is ezt igazolja. A két településen a kétnyelvűség kialakulásában legalább egy generációnyi eltérés van. Magyarországon, a románok honos közösségében, vagyis közösségi szinten, minden valószínűség szerint Méhkeréken fog a román nyelv a legtovább fennmaradni, tehát a román–magyar kétnyelvűség is itt válhat leginkább fenntarthatóvá.

A nyelveknek is van piaci értéke (vö. Bourdieu 1991), amit alapvetően a közösségek társadalmi-gazdasági státusza determinál. Az elméleti tétel a következő formában igazolódott be a Méhkeréken tapasztalt társadalmi-közösségi változások során. A közösség társadalmi-gazdasági ereje a nemzetiségi csoport és a többségi csoport (magyarországi magyarok) közötti erőviszonyok különbözőségeit, illetve a területi, kontaktusváltozat kontra köznyelvi, sztenderd változat (romániai románok) nyújtotta presztízskülönbségeket is képes enyhíteni vagy akár megszüntetni. Ez a vizsgálati eredmény alátámasztja azt a tételt, mely szerint a nyelvi variabilitást és változást befolyásoló tényezők hatásfoka eltérő (Myers-Scotton 2006: 68).

A nyelvcseré generációs változás (Gal 1979). A kétegyházi longitudinális kutatás eredményei ezt a tételt a következőképpen támasztották alá. A 26

nyelvválasztási szituációból 19-ben az életkornak szignifikáns hatása volt a nyelvválasztásra, 8 nyelvválasztási szituációban pedig a tíz évnek volt hatása a nyelvválasztásra. A 8 nyelvválasztási szituációból 7 esetben a román–magyar nyelvcserevel ellentétes változást hozott a tíz év, tehát nem csökkent, hanem szignifikánsan nőtt a tíz év alatt a román nyelv választása, és csak 1 szituációban történt meg a román–magyar nyelvcsere folyamatának megfelelő változás: szignifikánsan csökkent a román nyelv választása. A 26 nyelvválasztási szituációból 4 szituációnál fordult elő, hogy az életkornak és a tíz évnek interakciós hatása volt, vagyis a nyelvválasztás változása, a különböző életkori csoportokban, eltérően alakult. A 26 nyelvválasztási szituációból 5 szituációban semmilyen szignifikáns változás statisztikailag nem volt kimutatható. Ennek 3 nyelvválasztási szituáció esetén az volt az oka, hogy a román–magyar nyelvcsere lényegében vagy teljesen befejeződött.

A kétnyelvű nők és férfiak nyelvi viselkedése (esetenként az életkorral interakcióban) rámutat a közösség nemekre vonatkozó társadalmi és közösségi normáira, és „a legnagyobb elszigeteltségben élők a legszilárdabb nyelvjárási beszélők” (Chambers 2009: 138). A longitudinális román–magyar attitűd adatokkal például a következőképpen támasztható alá a – nem csak a kétnyelvűekre érvényes – tétel. Tíz év változása a kilenc attitűdváltozó szerint: a férfiak pozitív attitűdjei a többségi nyelv irányában 3 esetben növekedtek, a saját (román) nyelv irányában pedig 6 esetben. A nők tíz éves attitűdváltozásaiban mások az arányok: a román nyelv felé 8 esetben történt növekedés és 1 esetben nem volt változás. Csak a fiatal, illetve középkorú férfiakra volt jellemző, hogy tíz év elteltével a magyar nyelvre vonatkozó válaszok száma növekedett. Az életkor és a nem interakciós hatását vizsgálva megállapítható volt, hogy az adatközlők véleménye szerint a legjobban az idős nők kötődnek a román nyelvhez. Őket a középkorú nők követik, s csak ezután következnek az idős férfiak. A fiataloknál az adatközlők neme már nem hat arra, hogy melyik nyelvhez kötődnek jobban, vagy melyik nyelvet beszélnek könnyebben. A fiatal nők már T1 idején is a középkorú és az idős nőknél jobban kötődtek a magyar nyelvhez és ebben változást a tíz év sem hozott. Ez a férfiak három életkori csoportjában ilyen különbséggel nem járt. Vagyis a nyelvcsereben előre haladva a nemek közötti nyelvi viselkedésbeli különbségek halványulnak (lásd Chambers nem-semleges magyarázatát).

Hamers és Blanc szerint a többnyelvű közösségek tagjai akkor tudják megőrizni nyelvüket, ha a nyelvek használata, szerepe, funkciói elkülönülnek, valamint, *ha a közösségek különböző csoportjai között ezek tekintetében viszonylag stabil kapcsolat van* (Hamers–Blanc 2000/2003: 296). A fentiek szerint a vizsgált

közösségekben mindezek sem a nyelvek használata, szerepe és funkciói, sem pedig a közösségi tagok csoportjai közötti viszonyok szerint nem teljesülnek.

Az eddig ismertetett elméleti tételeken túl a könyv a nyelvcsereéről néhány új tételt is megfogalmazott.

Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a nyelvválasztási szituációk olyan változók, amelyek a nyelvcsere folyamatában a fejlődési fokozatokat megmutatják. Speciálisan a kétegyházi románokkal kapcsolatban két időpontban gyűjtött diakrón adatok szerint 25 nyelvválasztási szituáció közül a közösség első nyelvéhez 7 nyelvválasztási szituáció köthető, a két nyelvhez 4 nyelvválasztási szituáció, a közösség második nyelvéhez pedig 14 nyelvválasztási szituáció. Ezek ismeretében összességében megállapítható, hogy a nyelvek funkcionális megoszlásában a magyar nyelv dominánsabb, ennek következtében feltételezhető, hogy a kétegyházi közösségben a román–magyar nyelvcsere a folyamat félidején túl van.

A nyelvcserefolyamat hamersi–blanci modellje (Hamers–Blanc 1989: 176; vö. Borbély 1996: 27) azt mondja ki, hogy a nyelvcsere folyamatában előre haladva a saját (lecserélt) nyelv használata (–) és a kétnyelvűség (–) csökken és a többségi (lecserélő) nyelv használata (+) nő. A nyelvcserefolyamat-modell és a nyelvválasztási szituációk kapcsolatából kiderült, hogy csak a vizsgált nyelvválasztási szituációk egy ötödére érvényesült a felállított nyelvcserefolyamat-modell. Ez az elemzés egy új szempont megfogalmazásához vezetett. Ebből következően az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a nyelvcsere mintázata (–/–/+) elsősorban azokra a szituációkra jellemző, amelyeknél vagy a lecserélt, vagy a lecserélő nyelv használata dominál. Továbbá a *hamersi–blanci* modell kapcsán megfogalmazott hipotézist – miszerint a nyelvcsere folyamatában lehetséges-e egy olyan „pont/szakasz”, amikor a közösség egészére a kiegyensúlyozott kétnyelvűség a jellemző ($L_x = L_y$)¹⁸² (Borbély 2001a: 34–35) – a longitudinális adatokkal nem lehetett tesztelni, mivel a vizsgált kétegyházi közösség a nyelvcsere folyamatában a „felező” szakaszon túl van.

Többynyelvű közösségekben a nyelvek dominanciája a fishmani doménekkel írható le (Fishman 1965/2000). Az általam alkalmazott nyelvhasználati szinterek¹⁸³ (pl. otthon, oktatás, egyház, közösség, többség a településen, munkahely,

¹⁸² Hamers és Blanc 1989-es könyve újabb kiadásában is megjelenik a nyelvcserefolyamatnak ez a fázisa, de immár a 3. generációval összefüggésben: $L_{x3} = L_y$ (2000/2003: 297).

¹⁸³ A könyvben a nyelvi *dominancia konfigurációjának elemzése* inspirálódik Fishman elemzéséből, de nem teljesen azonos vele. Ez a dominanciaelemzés/doménelemzés

hivatal, vásárlás, közösségen kívül a városban) és az ezek alá tartozó nyelvválasztási szituációk (pl. az egyház színtérhez kapcsolt szituációk: adatközlő–pap, adatközlő–hívőtársak, adatközlő–ima) nem csak a két nyelv funkcionális megoszlása szerint, hanem a nyelvcserehelyzetben megvalósult változások szerint is elrendezhetőek. A nyelvcsere a valóságos időben elemezve kiderült, hogy lehetnek olyan nyelvválasztási szituációk, ahol a nyelvcsere folyamatának a mozgása¹⁸⁴:

- visszafordult;
- folytatódott;
- ambivalens;
- befejeződött (nincs változás).

A nyelvcsere folyamatát longitudinális adatokkal vizsgálva kiderült, hogy a társadalmi és a közösségi hatások a nyelvcsere folyamatában eltérő: *fokozatos és oszcilláló változásmozgást* eredményeztek. Beigazolódott, hogy a beszélők generációs változásai (Labov 1994: 83–84) és a nyelvválasztási szituációk változásai a nyelvcsere folyamatának más-más mutatói. A generációk közötti kétnyelvűségi változások – amelyekért jelentős mértékben a társadalmi változások a felelősek –, a nyelvcsere folyamatában a fokozatosságért felelnek. A nyelvválasztási szituációk kétnyelvűségi változásai – amelyekért jelentős mértékben a közösségi változások a felelősek – a nyelvcsere folyamatában az oszcilláló változásokkal voltak kimutathatók. *A nyelvcsere folyamatában a fokozatosság és az oszcilláló változás intenzitását a társadalmi és a közösségi változások intenzitásának különbségei szabályozzák.*

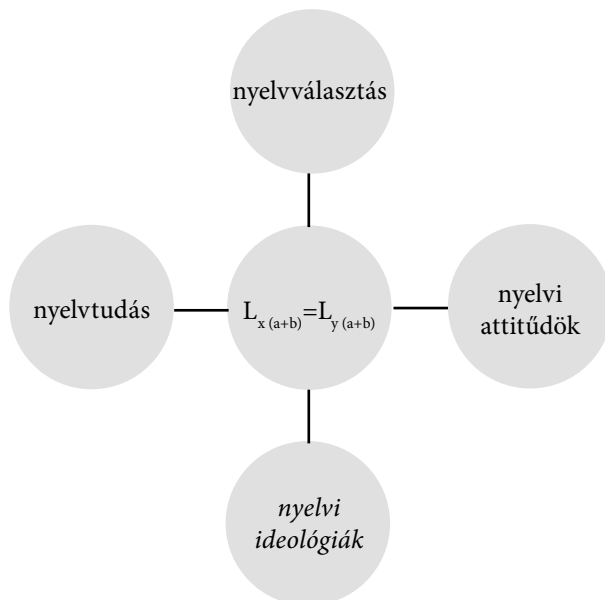
A könyv a magyarországi közösségek kétnyelvűségét ezen belül a nyelvek funkcionális használatát, nyelvtudását és a hozzájuk kapcsolt attitűdöket három vizsgálati dimenzió mentén mutatta be: (1) a közösségek és/vagy beszélőcso-

a társadalmi és kulturális elrendeződések, a beszélők és a helyszínek kapcsolatait úgy fejezi ki, hogy a magyarországi intézményi rendszert veszi alapul és azokat a cselekvési szférákat, amelyek a nemzetiségi közösség(ek) kulturális aktivitásaihoz kapcsolódnak (vö. Fishman 1965/2000: 94). Elemzésem abban tér el továbbá Fishman domén-elemzésétől, hogy nem összpontosít a társalgások témájára, illetve a nyelvek dominanciáját százalékos megoszlás szerint méri. Az elemzés egységei pedig a nyelvhasználati szinterek és az ezek alá tartozó nyelvválasztási szituációk.

¹⁸⁴ A vizsgált nyelvválasztási szituációk közül olyan egy sem volt, ahol a valóságos idő valamilyen változást ne idézett volna elő. Kivéve persze azt, ahol a nyelvcsere befejeződött.

portok (az életkor és a nem szerint kialakítva), (2) a nyelvhasználati szinterek (nyelvválasztási szituációk) és (3) a valóságos idő (tíz év). A nyelvcsere folyamatában a beszélők (generációk), a nyelvválasztási szituációk, illetve a nyelvválasztás együttesen, egymással szimbiózisban vannak jelen, ezek a társadalmi, a közösségi, valamint a nyelvi változások együttes időbeli vetületei.

5.1. ábra
Fenntartható kétnyelvűség modell

A hat kétnyelvű közösségben végzett empirikus kutatások eredményeinek összegzéseként körvonalazódik a kétnyelvű közösségre vonatkozó fenntartható kétnyelvűség modell (FKM, lásd 5.1. ábra). Az FKM olyan kétnyelvűségi jelenségekre összpontosít, mint nyelvválasztás (nyelvhasználat), nyelvtudás és nyelvi attitűdök, de lehetnek olyan nyelvi tényezők is, amelyek vizsgálatát a könyv csak érintette, mint pl. a közösségben ismert nyelvi ideológiák stb. A kétnyelvűségben érintett nyelveknek – e nyelvi jelenségekkel összefüggésben – szükséges egy kiegyenlített, mellérendelt, nem hierarchikus viszonyrendszert kialakítani, stabilizálni és fenntartani ahhoz, hogy a fenntartható kétnyelvűség mint állapot létrejöjjön és megmaradjon. Az FKM ábrán a kétnyelvűségben érintett nyelvekre a *hamersi-blanci* modell elemeit használok fel (L_x és L_y). Ezek a könyvben a

következő nyelvpárokra vonatkoznak: beás–magyar, német–magyar, romani–magyar, román–magyar, szerb–magyar és szlovák–magyar. A könyv kitér az L_x -en belüli változatok vizsgálatára is (ahol ez releváns), vagyis a tarjáni német, kétegyházi román, pomázi szerb, tótkomlói szlovák területi nyelvváltozatokra és a sztenderd változatokra. Ezért az x nyelven belül jelöltem ezeket a nyelvváltozatokat is: $a+b [L_{x(a+b)}]$. Bár a könyv nem terjed ki a magyar nyelvváltozatok tanulmányozására, az 5.1. ábra ezek használatát csupán ezért nem zárja ki. Az FKM pillérei kizárólag a nyelvi viselkedésbeli feltételek. Egy további szintje a modellnek, ha ezek kiegészülnek azokkal a jogi, társadalmi, földrajzi és a közösségi feltételekkel, amelyek mindezt kialakítják és fenntartják¹⁸⁵. Az FKM-ben a következő nyelvi megszorítások érvényesek.

- A nyelvek használata (beleértve a nyelven belüli változatokat) a nyelvvelasztási szituációk és a beszélők generációi szerint is fenntartható.
- A nyelvek tudása (beleértve a nyelven belüli változatokat) a használathoz igazodik, így fenntartható.
- Mindkét nyelvhez (beleértve a nyelven belüli változatokat) pozitív attitűdök kapcsolódnak.
- A nyelvi ideológiák mindkét nyelvet (beleértve a nyelven belüli változatokat) és a kétnyelvűséget is támogatják.

A könyv zárógondolatának keretét két kutatótól kölcsönzött metaforával fogalmazom meg. A feldolgozott kvantitatív, kvalitatív és longitudinális kétnyelvűségi adatokkal további lehetőség nyílt ahhoz az „*intellektuális kirakós játékhoz*” (lásd Mason 2002: 14; idézi Moyer 2008: 24), amelynek folyamán a kutatók abban motiváltak, hogy az újabbnál újabb kérdésekre megadják a választ, ebben az esetben a közösségi kétnyelvűség variabilitásáról és változásáról. Az elemzett magyarországi kétnyelvűségi adatok lehetőséget nyújtottak arra, hogy deduktív módszerrel „kirajzolódjon” a „kép” arról a nyelvi arany Metszésről, amely – jelenlegi tudásunk szerint – két (de akár több) nyelv klaszszikus arányosságát, természetes egyensúlyát ábrázolja.

¹⁸⁵ Erre vonatkozóan Európában leginkább a gyakorlatban megvalósult luxemburgi (triglosszia) modell nyújt lehetőséget (lásd Schiffman 1993: 136–138).

Rezumat: modelul bilingvismului susținut – „sectio aurea” lingvistică

Această carte, *Bilingvism: variabilitate și schimbare în comunitățile bilingve din Ungaria* cercetează bilingvismul în cadrul unor comunități, adică folosirea a două limbi în comunicarea de zi cu zi, și încearcă să stabilească acele reguli care arată folosirea lor sistematică. Descrierea bilingvismului în cadrul comunităților se bazează pe cercetări sociolingvistice efectuate în comunități bilingve, dat fiind faptul că membrii acestora învață regulile bilingvismului de la naștere și se acomodează la modificările permanente ale acestora (sub influența schimbărilor sociale, politice etc). Datele analizate au fost culese cu ajutorul chestionarelor orale sau al interviurilor semistructurate (înregistrate pe casete) de la circa 1000 de subiecți bilingvi, selectați din șase comunități din Ungaria. Cercetarea s-a efectuat în cadrul a două proiecte. Primul, inițiat în 1990, a fost un proiect individual, realizat de autoare în comunitatea istorică a românilor din Ungaria (LongBiLing¹⁸⁶), iar al doilea, inițiat în 2001, unul colectiv, efectuat

¹⁸⁶ În cercetarea efectuată în Chitighaz (ung. Kétegyháza), *Variabilitate și schimbare lingvistică – cercetare longitudinală despre limba românilor din Ungaria* (1990–2000–2010), pentru studierea multilaterală a limbii românilor bilingvi din Ungaria, am combinat trei modele de cercetare. În acest fel, am realizat o cercetare *sociolingvistică cantitativ-calitativ-longitudinală*. Analiza a fost determinată de cercetarea sociolingvistică de teren efectuată în 1990. În 2000, am repetat ancheta în aceeași localitate, care a fost reluată, după un deceniu, în anul 2010. Cercetarea și-a propus să dezvăluie evoluția – în contextul social caracteristic al epocii (tradițional, modern, de globalizare) – a fenomenelor de bilingvism, specifice pentru comunitatea lingvistică, cu privire la alegerea limbilor, atitudinea față de limbi, limbă și identitate, schimbare de cod (engl. *codeswitching*), varietăți de limbă (grai, standard) etc., punând accentul pe aspectele de variabilitate și de schimbare (vezi de ex. Borbély 2012).

în 6 comunități bilingve din Ungaria: băiași¹⁸⁷, germani, români, rromi, sârbi și slovaci (HuBiLing¹⁸⁸).

Obiectivul cărții constă în prezentarea unor cunoștințe și informații despre bilingvism pentru a afirma și a susține ideea că bilingvismul aditiv poate fi considerat natural și folositor. În consecință, bilingvismul reprezintă un beneficiu comunicativ pentru toți, și nu numai pentru vorbitorii bilingvi.

Cartea urmărește consecințele bilingvismului, până la data cercetării, iar prin realizarea celor două proiecte, confirmă valabilitatea acestor consecințe și/sau formulează ipoteze noi de cercetare în domeniul bilingvismului.

General și particular – cercetările descrise în carte constituie rezultate specifice comunităților bilingve, relevând caracteristicile distinctive ale acestora, prin care se ajunge la particularități generale ale bilingvismului, valabile și pentru alte comunități. Deși aceste rezultate nu trebuie considerate reguli valabile pentru comunitățile bilingve de pretutindeni, totuși ele ne ajută să înțelegem mai ușor regulile, tipice ori atipice, ale bilingvismului, din alte comunități. În cele ce urmează voi schița câteva dintre problemele bilingvismului prezentate în carte.

Bilingvismul se realizează în fiecare comunitate în mod diferit, ca urmare, în literatura de specialitate, au fost stabilite diferite tipuri de bilingvism (v. de exemplu Göncz 1985; Bartha 1999a). Această constatare a fost susținută de rezultatele cercetărilor comparative, realizate în 6 comunități bilingve din Ungaria. Variabila cercetării a fost alegerea limbilor de naționalitate (limbilor minoritare, limbilor etnicilor) și a limbii maghiare (a limbii majoritare) în comunicare. Cercetările comparative arată că unele dintre aceste 6 comunități bilingve, având în vedere distribuția limbilor în comunicare, au trăsături asemănătoare, iar altele diferă mai mult una de alta. Rezultatele analizelor referitoare la variabila cercetării au demonstrat faptul că unele dintre cele 6 comunități bilingve au trăsături asemănătoare și altele diferite. Folosirea limbilor de naționalitate se întâlnește cel mai frecvent în comunitatea rromilor și a sârbilor. În schimb, folosirea limbii maghiare apare cel mai frecvent în comunitatea băiașilor și a

¹⁸⁷ Grupul băiașilor, conform legislației în vigoare din Ungaria, este recunoscut ca naționalitate separată, iar limba vorbită de ei este “băiașa”.

¹⁸⁸ Cercetarea s-a efectuat cu sprijinul proiectului *Dimensiunea alterității lingvistice: Perspective de menținere a limbilor minoritare în Ungaria* (NKFP 5/126/2001) în perioada 2001–2004, și a fost condus de cercetătoarele: Bartha Csilla, director de consorțiu și Ana Borbély, director științific (vezi metodele de cercetare, de exemplu, în Bartha 2003, 2006; Borbély 2006, 2007b).

germanilor. Având în vedere variabilitatea folosirii limbilor în comunicarea cotidiană, în comparație cu celelalte 4 comunități bilingve, românii și slovaci ocupă un loc central.

Evoluția limbilor este rezultatul atitudinii vorbitorilor față de păstrarea intactă a idiomurilor pe care le folosesc sau față de introducerea unor elemente din alte limbi sau din alte variante ale aceleiași limbi. Sociolingviștii vorbesc, în acest sens, de menținerea limbii (engl. language maintenance) sau de schimbarea limbii (engl. language shift) (v. Ionescu-Ruxăndoiu–Chițoran 1975: 187). Dacă cercetăm, în comunicarea persoanelor bilingve, frecvența limbilor, putem deduce că în comunitatea respectivă limba de naționalitate va fi păstrată ori va fi schimbată de limba a doua (majoritară), adică bilingvismul va fi stabil ori instabil; substitutiv ori aditiv (v. Gal 1979; Göncz 1985). Analizând răspunsurile subiecților referitoare la folosirea alternativă a codurilor lingvistice se observă că în niciuna dintre comunități limbile de naționalitate și limba maghiară nu se folosesc la fel, echilibrat. În medie, în cele 22 de situații de comunicare cercetate: sârbii folosesc 50% sârba, rromii 43% rromani, românii 28% româna, slovaci 28% slovacă, băiașii 18% băiașa, iar dintre germani doar 14% folosesc germana. Subiecții au ales (în medie) răspunsul „în egală măsură româna/germana etc., cât și maghiara” în felul următor: băiași (28%), rromi (26%), slovaci (26%), români (26%), sârbi (21%), germani (13%). Pe de o parte, limba maghiară este utilizată mai frecvent în comunitatea germanilor (55%) și a băiașilor (41%) și, mai rar, în comunitatea sârbilor (16%) și a rromilor (22%). Pe de altă parte, răspunsurile slovacilor (33%) și ale românilor (28%) se situează, și de această dată, la mijloc față de cele 4 comunități. Analizele statistice relevă „clasamentul” de menținere a limbii de naționalitate în aceste 6 comunități bilingve: 1. rromi, 2. sârbi, 3–4. români și slovaci, 5. băiași, 6. germani. De aici rezultă că schimbarea limbii de naționalitate în limba majoritară este pe primul loc în comunitatea germană, iar pe ultimul loc în comunitatea rromă. Trebuie să subliniez că menținerea limbilor de naționalitate nu prezintă o garanție pentru viitor, deoarece, cum s-a arătat, bilingvismul în comunitățile cercetate este instabil și substitutiv.

Vorbitorii monolingvi, în general, consideră o greșeală schimbarea de cod (engl. codeswitching), strategia comunicativă caracteristică a bilingvilor. Influențați de această atitudine și bilingvii au, în general, o părere similară, cu toate că acest fenomen este considerat drept normă pentru cele mai multe comunități bilingve (v. de exemplu Gafaranga 2007). În comunitățile bilingve din Ungaria această atitudine negativă față de schimbarea de cod se reflectă, de exemplu, prin faptul că, după părerea subiecților, în comunicările lor zilnice, nu practică bilingvismul.

Observațiile de teren însă ne arată că schimbarea de cod apare frecvent în toate comunitățile cercetate.

Dintre domeniile de utilizare a limbilor, domeniul acasă–familia este considerat unul important în comunitățile bilingve. De aici rezultă faptul că procesul de schimbare a limbii minoritare, în favoarea celei majoritare, este încheiat, dacă în acest domeniu de comunicare pătrunde limba majoritară (Hamers–Blanc 1989: 176). Conform situației din Ungaria, acest fapt este caracteristic fără să fie singurul. Datele culese ne arată că, acolo unde biserica funcționează în limba majoritară, într-adevăr, domeniul acasă–familie va fi ultimul în care va fi folosită limba maternă (de exemplu, la băiași și la germani). În schimb, în comunitățile în care biserica funcționează în limba minorităților, limba maternă a acestora se va folosi, deopotrivă, în cele două domenii: acasă–familia, respectiv biserica (de exemplu, la români, la sârbi). Așa cum afirmă Viorica Goicu: „pentru românii ortodocși din afara granițelor țării noastre, Biserica a fost și a rămas cea mai importantă instituție care a supraviețuit și cu care românii și-au putut identifica trecutul, prezentul și speranțele pentru viitor” (2001: 76), la fel este accentuată influența pozitivă a bisericii asupra comunității românești în monografia Graiuri românești din Ungaria: „[î]n general, în spațiul românesc de dincolo de Carpați, rolul Bisericii a fost fundamental, nu numai ca factor de coeziune a etniei românești, ci și ca factor de cultură, de modelare spirituală și comportamentală a enoriașilor” (Marin–Mărgărit 2005: CLXVI).

Utilizarea limbii este în corelație cu gradul de stăpânire a limbii, adică dacă „nu vorbești, uiți” (Nettle–Romaine 2000: 53). Datele obținute susțin această corelație. În comunitățile cercetate, subiecții ne-au spus că vorbesc mai mult și cunosc mai bine limba maghiară în comparație cu limba lor maternă.

Vorbitorii (indiferent dacă sunt monolingvi sau bilingvi) au „o părere negativă față de variantele dialectale” (v. Trudgill 1995). Dacă încercăm să căutăm legătura între atitudinea vorbitorilor bilingvi față de varietățile grai și limba standard, putem formula ipoteza următoare: în comunitatea bilingvă în care se folosește graiul față de care vorbitorii manifestă o atitudine negativă ori neutră, se poate presupune că aceasta nu va ajuta la menținerea graiului. Rezultatele comparative în legătură cu atitudinea subiecților față de varietățile propriului lor idiom (grai în comparație cu varietatea standard) ne arată că românii diferă de germani, sârbi și slovaci: (1) românii le place mai puțin graiul lor (v. *atitudinea emoțională*); (2) germanii și sârbii au o părere mai bună decât românii despre frumusețea graiului propriu (v. *atitudinea estetică*); (3) repondenții români, într-un număr mai mare decât sârbii și slovaci, au fost de părere că varietatea standard

e mai de folos decât graiul, iar germanii diferă și mai mult de cele trei grupuri (v. *atitudinea pragmatică*); (4) între români și celelalte trei comunități în legătură cu răspunsurile referitoare la faptul că varietatea standard e mai greu de utilizat decât graiul există diferențe (v. *atitudinea față de competență*).

Comunitatea care realizează o separare exterioară (o segregare) de comunitatea majoritară și are o coeziune interioară temeinică este capabilă să-și mențină limba (de naționalitate), și/sau va însuși mai târziu (după schimbarea acestor circumstanțe) limba majorității (v. de exemplu Grosjean 1982: 107–108). Cerceările de teren ne-au convins că în Ungaria găsim doar o singură comunitate de acest gen: rromii, iar în comunitatea românească istorică localitatea Micherechi este un exemplu pentru această categorie. De-a lungul secolelor, comunitatea din Micherechi a fost monolingvă, cu alte cuvinte, aici se vorbea numai românește, dar, în decursul ultimelor decenii, a devenit bilingvă. Factorii care au contribuit la menținerea limbii române în Micherechi sunt: proporția de 100% de odinioară a locuitorilor români; societatea închisă în care oamenii lucrau pământul, creșteau animale, mergeau la biserica românească, se căsătoreau numai cu români din sat (endogamie); poziția geografică laterală. Un factor relativ nou: cultivarea zarzavaturilor în sere a adus satului bogăție și, ca urmare, prestigiu. Prin grădinărit, localitatea și-a găsit o stabilitate socială, iar tinerii din sat, lucrând cu părinții în sere, nu mai sunt nevoiți să plece în masă la orașe, cum se întâmplă în alte localități. Trăind împreună în sat, generația mai tânără nu a fost marcată de limba orașului, ci de limba părinților, adică de limba română. În felul acesta, comunitatea românească s-a consolidat. Chiar și pătura intelectuală, cu loc de muncă într-un alt sat sau oraș învecinat, lucrează, suplimentar, în sere împreună cu părinții sau separat. Ca atare, „limba pentru câștigarea pâinii” a rămas limba română.

Localitățile care aparțin unei comunități bilingve prezintă diferențe în ceea ce privește bilingvismul localnicilor (Borbély 2002a). Localnicii din zonele lingvistice continue vor menține limba de naționalitate mai bine decât cei din zonele lingvistice insulare. Omogenitatea etnică a localității, va ajuta, în același mod, menținerea limbii de naționalitate. În comunitatea românească din Micherechi omogenitatea etnică ajută la menținerea limbii române cu cel puțin încă o generație în plus față de comunitățile similare din celelalte localități românești din Ungaria.

Limbile au prețurile lor simbolice pe piața limbilor (v. Bourdieu 1991) și sunt determinate de statutul socio-economic al comunităților. Creșterea prestigiului poate fi observată și din atitudinea „străinilor” față de micherecheni. Comuni-

tatea este apreciată și de către românii veniți din România, care lucrează în sere. Ei nu-i corectează pe micherecheni dacă aceștia vorbesc graiul local, ci, dimpotrivă, se adaptează la idiomul locului, folosind elemente din grai. Fenomenul reprezintă un exemplu sociolingvistic pozitiv pentru a dovedi că statutul social al unui grup influențează prestigiul graiului.

Schimbarea limbii este o schimbare lingvistică de generații (Gal 1979). În urma cercetărilor din 1990, 2000 și 2010, în măsura în care materialul a fost prelucrat, se poate conchide că, în comunitatea românească din Chitighaz, limba română este vorbită tot mai puțin, dar încă de o mare parte a românilor de aici. În acest sens, procesul de schimbare a limbii române în limba maghiară – luând în considerare categoriile lui Labov în ceea ce privește schimbarea lingvistică (engl. *language change*) (1994: 83) – este o schimbare lingvistică de generații, dar nu lipsită de variabilități detectate la vorbitorii generațiilor respective.

Diferențele de sex (uneori în interacțiune cu vârsta) arată diferențele normelor unei societăți (comunități) din acest punct de vedere și au urmări lingvistice: „femeile care trăiesc izolat în societate vor păstra mai bine graiul local” (Chambers 2009: 138). Rezultatele cercetării longitudinale din comunitatea românească din Chitighaz susțin această observație sociolingvistică. Datele din 1990 referitoare la atitudinea față de limbă a vorbitorilor în comparație cu cele din 2000 arată că, dintre 9 variabile de atitudine lingvistică: în grupul bărbaților (după zece ani) în 6 cazuri a crescut numărul răspunsurilor pozitive față de limba română, și în 3 cazuri față de limba maghiară. În grupul femeilor însă după zece ani, proporțiile schimbărilor sunt diferite, dintre 9 variabile de cercetare, în 8 cazuri a crescut numărul răspunsurilor pozitive față de limba română și într-un singur caz nu s-a schimbat nimic în timp. Interacțiunea sexului și a vârstei au avut efect, mai cu seamă, în grupul femeilor. Pe baza răspunsurilor se poate conchide că femeile mai în vârstă se leagă mai tare de limba română. Ele sunt urmate de femeile de vârstă medie și după ele de bărbații vârstnici. La tineri, sexul subiecților nu are consecințe în ceea ce privește atitudinea lingvistică. Femeile tinere încă din 1990 s-au atașat mai tare de limba maghiară (în comparație și cu cele de vârstă medie și cu cele mai în vârstă), iar atitudinea lor nu s-a schimbat nici după zece ani. În grupul bărbaților astfel de diferențe de vârstă nu s-au remarcat. Parcurgând drumul procesului de schimbare a limbii române în limba maghiară, diferențele dintre bărbați și femei descesc în timp.

După Hamers și Blanc membrii comunităților multilingve vor putea menține propria lor limbă dacă numai folosirea, rolul, funcțiile limbilor vor fi separate

una de alta și dacă această separare se stabilește în toate grupurile comunităților (Hamers–Blanc 2000/2003: 296). Rezultatele cercetărilor prezentate mai sus ne conving de faptul că, în comunitățile bilingve din Ungaria, nu se realizează separarea de folosire, de rol și de funcție a limbilor.

Alături de analiza considerațiilor referitoare la bilingvism, cartea este completată de o sistematizare a informațiilor semnificative, extrase din rezultatele cercetărilor despre procesul de schimbare a limbii (engl. *language shift*) române în limba maghiară.

Analizele longitudinale din comunitatea românească din Chitighaz ne conving că situațiile de alegere a limbilor (situațiile de vorbire/de comunicare) sunt variabile, potrivite pentru a demonstra gradele/fazele procesului de schimbare a limbii. Dintre cele 25 de situații de comunicare, legate de domeniile utilizării limbii (familie, comunitate, biserică, școală, serviciu etc.), numai în 7 situații domină folosirea limbii române, în 4 situații ambele limbi se folosesc în proporții identice și în 14 situații este preponderentă limba maghiară. În concluzie, se poate afirma că, în comunitatea românească din Chitighaz, procesul de schimbare a limbii se află deja în faza a doua de dezvoltare, adică, deși comunitatea este încă bilingvă, limba maghiară domină comunicarea cotidiană de aici.

După modelul de schimbare a limbii, realizat de cercetătorii Hamers și Blanc, dezvoltarea procesului se realizează în felul următor: descrește gradul de folosire a limbii care va fi schimbată, adică a limbii de naționalitate (–) și a discursului bilingv (–), dar, în același timp, crește gradul de folosire a limbii care provoacă schimbarea, adică a limbii majoritare (+) (Hamers–Blanc 1989: 176). Folosindu-ne de acest model am analizat datele longitudinale referitoare la următoarea variabilă: situații de alegere a limbilor. Aplicarea modelului de schimbare a limbii, privind situațiile de alegere a limbilor din Chitighaz, nu a adus rezultatele dorite. Alegerea limbilor, după zece ani, s-a realizat, conform modelului, numai în fiecare a cincea situație. Însă rezultatele ne conving că procesul se realizează conform modelului (–/–/+), mai cu seamă, în situații în care, în mare măsură, domină folosirea uneia dintre limbi.

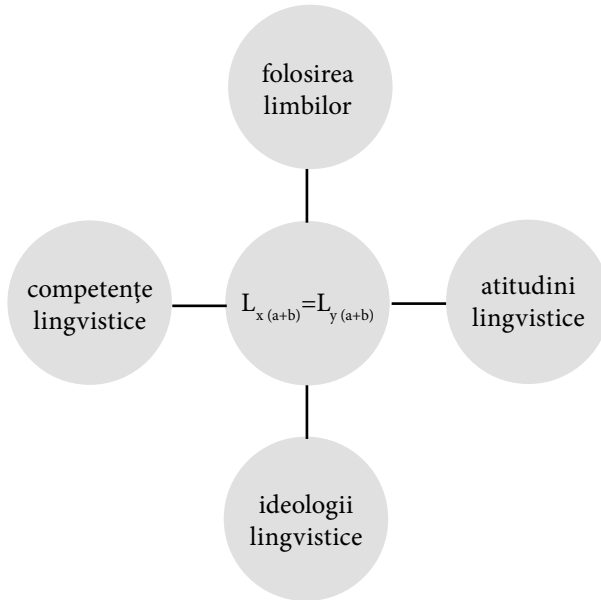
Un alt aspect al modelului în procesul de schimbare a limbii ar putea fi existența sau inexistența unei faze în care limbile folosite în comunitatea bilingvă sunt utilizate în mod egal, echilibrat ($L_x = L_y$) (Borbély 2001a: 34–35). Ipoteza legată de mecanismul intern al procesului nu s-a putut susține. Datele, care ne-au stat la dispoziție, nu ne-au putut releva acest aspect, deoarece în comunitatea din Chitighaz procesul a depășit faza în care fenomenul ar fi putut să fie cercetat.

Analiza longitudinală a procesului de schimbare a limbii a fost efectuată pe baza situațiilor de alegere a limbilor, care se leagă de domeniile de folosire a acestora (v. Fishman 1965/2000). Domeniile cercetate de către noi în Chitighaz (de ex. acasă–familie, școală, biserică, comunitate, contactele cu grupul majoritar, locul de muncă, administrație, cumpărături, la oraș) au cuprins anumite situații de comunicare legate de aceste domenii (de pildă, pentru biserică am întrebuințat următoarele situații de alegere a limbii: subiect–preot, subiect–creștini, subiect–rugăciune). Domeniile la Fishman au avut menirea să arate dominația limbilor dintr-o comunitate bilingvă sau multilingvă. În cercetarea noastră alături de aceasta, situațiile de comunicare, legate de anumite domenii, le-am aplicat pentru a arăta fazele de dezvoltare în procesul de schimbare a limbii. Datele longitudinale de un deceniu arată că se pot distinge situații în care procesul de schimbare a limbii: (a) progresează, (b) regresează, (c) este ambivalent ori (d) s-a terminat (nu se mai schimbă).

Mișcarea de dezvoltare de la o fază la alta a procesului de schimbare a limbii este influențată de modificarea circumstanțelor sociale din comunitate. Calitatea, intensitatea acestor modificări vor determina calitatea și intensitatea mișcărilor de dezvoltare a procesului. Datele longitudinale au arătat că aceste mișcări pot avea caracter *gradual* sau *oscilatoriu*.

Cercetările despre comunitățile bilingve din Ungaria, legate de folosirea limbilor, competențele lingvistice, atitudinea lingvistică, cuprinse în această carte, s-au concentrat asupra (1) comunităților și/sau grupurilor sociale, (2) domeniilor și situațiilor de comunicare și (3) a timpului real (de un deceniu). Ca urmare, se poate conchide că în decursul procesului de schimbare a limbii subiecții (generațiile), situațiile de comunicare și alegerea limbilor realizează o simbioză, care reflectă schimbările sociale și lingvistice ale momentului.

Figura 6.1.
Modelul bilingvismului susținut

În concluzie, pe baza rezultatelor prezentate în carte s-a conturat modelul bilingvismului susținut (MBS, v. figura 6.1). MBS cuprinde fenomenele de bilingvism cunoscute și cercetate în carte: folosirea (alegerea) limbilor, competențele lingvistice și atitudinea lingvistică. Modelul este deschis și pentru alte fenomene de bilingvism care au fost mai puțin analizate în carte, ca de exemplu, ideologiile lingvistice. Limbile care se folosesc într-o comunitate bilingvă trebuie să aibă un statut echilibrat, coordonat. Prin acest statut se poate înrădăcina folosirea ambelor limbi în comunitate, și, ca urmare, se poate realiza bilingvismul susținut. În MBS am aplicat elementele (siglele) din modelul de schimbare a limbii al cercetătorilor Hamers și Blanc (L_x és L_y). Aceste sigle se referă la următoarele conexiuni/perechi de limbi: băiașa–maghiara, germana–maghiara, romani–maghiara, româna–maghiara, sârba–maghiara și slovacă–maghiara. MBS se referă și la variabilitatea acestor limbi, cu toate că în carte am urmărit doar modificarea varietăților legate de limbile de naționalitate: $a+b$ [$L_{x(a+b)}$]. MBS atinge doar latura fenomenelor (lingvistice) de bilingvism, dar, în principiu, nu exclude și latura care ar cuprinde circumstanțele legate de societate, geografie, comunitate, drepturi etc. MBS presupune următoarele reguli de bilingvism

susținut, care cuprinde nu numai cele două limbi, ci și varietățile lor (grai, limbă standard):

- Folosirea ambelor limbi în comunicare, atât în ceea ce privește situațiile, cât și în ceea ce privește grupurile sociale (de ex. între generații) este susținută.
- Competențele lingvistice ale vorbitorilor, referitoare la ambele limbi, se corelează cu folosirea lor în diferite situații de comunicare, și astfel, vor fi, în principiu, susținute.
- Atitudinea lingvistică a vorbitorilor va fi pozitivă față de ambele limbi.
- Ideologiile lingvistice vor promova folosirea ambelor limbi și vor ajuta susținerea bilingvismului.

În încheiere, profitând de cele scrise de Th. Capidan (1942/2000): „...faptele actuale sunt în stare să ne lămurească mai bine asupra trecutului decât studiul trecutului asupra prezentului” (*Discursul de recepție la Academia Romană*, mai 1936) – nu vom comenta nimic despre viitorul comunităților bilingve din Ungaria. Datele acumulate în carte ne-au ajutat să ne formăm o imagine (viziune) despre *sectio aurea* a bilingvismului, care arată un echilibru natural și clasic, realizat între două limbi vorbite de către toți membrii unei comunități bilingve.

Summary: modeling sustainable bilingualism – the linguistic golden ratio

This book (*Bilingualism: variability and change in Hungarian communities*) is about bilingualism, especially about the patterns of the use of two languages in Hungary's six national minorities. The members of these communities are individuals who, from their birth, learn the rules of the use of their two 'native' languages, and accommodate permanently in their lives to the changes of these rules that are the results of community, social, political, etc. changes. Obviously, for my book on bilingualism, these special persons were the best subjects to collect data about bilingual communities. The research results presented in this book have been derived from two projects. LongBiling is an individual project studying *bilingualism longitudinally*, in real time from 1990 in the Romanian community in two settlements: Kétegyháza (Romanian Chitighaz) and Méhkerék (Romanian Micherechi). HuBiLing is a collective project, started in 2001, and it is a comparative sociolinguistic study of six *bilingual* communities in Hungary (see e.g. Bartha–Borbély 2006). The total number of bilingual subjects from these two projects is close to one thousand. They were all members (selected by age, sex, education) of the following Hungary's national minorities: German, Romanian, Serbian, Slovak, and two Gipsy communities: Boyash and Roma; where the first language was German, Romanian, Serbian, Slovak, Boyash, and Romani, respectively, and the second language Hungarian. The studied linguistic behaviors of these six bilingual communities were: language choice, language proficiency, and language attitudes.

The main aim of this book is to present explorative and confirmative analyses concerning how functional and natural is it for speakers to be bilingual, and to live in a bilingual community. An additional aim is to show some evidence that a bilingual community can only survive if their bilingual status is sustainable. The book tries to demonstrate that bilingualism is a benefit for bilinguals, and it is – or could be – a benefit for monolinguals as well.

The book summarizes some research findings of other authors, which provide substantial conclusions about bilingualism. Similar sociolinguistic themes are addressed and analyzed here by using quantitative, qualitative, and longitudinal data collected in Hungary's bilingual communities. The deductive results of these analyses often confirm previous general theoretical conclusions but also allow creating new hypotheses.

Special and general. The book has dealt with some special characteristics of six bilingual communities; furthermore, it explores general consequences valuable for other bilingual communities. The new results appearing in the book cannot be directly applied to other bilingual communities in the world. However, Hungarian bilingual community constructs may shed light on linguistic and social facts that are related to other bilingual communities as well. In the following I will recall some experimental findings the book is based on, and the final conclusion resulting from the constraints of a sustainable bilingualism model.

Bilingualism as a linguistic variation – in every community bilingualism is different, that is reflected by the many types of bilingual communities, and this does not refer only to bilingualism at the community level (see e.g. Göncz 1985; Bartha 1999a). This finding was experimentally tested by means of empirical data from Hungary's six national minorities, through the functional distribution of the communities' languages. The analyses concentrated on what are the bilingual subjects' usual languages of communication in different language use situations¹⁸⁹ linked to the domains¹⁹⁰ of the communities (see Fishman's domain analysis, 1965). The subjects in questionnaire interviews were asked about their preferred language use in different language choice situations. One could choose from the following responses: (i) only the first language of their minority community; (ii) only Hungarian; (iii) both languages. The results of the HuBiLing

¹⁸⁹ These are language choice variables concerning one partner's role-relation in one specific locale.

¹⁹⁰ In the book the *dominance configuration* is used in a broader sense than by Fishman. In these analyses domains are *socio-cultural constructs abstracted from relationships between communicators and locales of communication, in accordance with the institutions of the Hungarian society and the spheres of activity of minority communities' culture* (see Fishman 1965/2000: 94). My focus disregards the *topics of communications* from Fishman's *domain* concept, and uses the distributions of languages in percentages regarding to some language choice situations that are belonging to each domain.

project yielded entirely new details about the functional distribution of languages in the studied Hungary's six national minorities. One such result was that it is possible to order these minority communities regarding the usual language of their communication. The first language was used most frequently in the Serbian and Roma communities. Hungarian was used most frequently in the Boyash and German communities. The Romanian and Slovak communities are situated in this respect 'between' these two groups (the Serbian and Roma, and the Boyash and German communities).

The measures of the functional distribution of community languages provide evidence about the sustainability of the bilingualism in the community. In other words, about first language maintenance additional to the second language of the communities, or about the shift from first language to the second language of the communities (see e.g. Gal 1979). Both (comparative) projects' results confirmed that the six communities, and also in one community the settlements themselves, can be ordered on the continuum of the language shift process. The continuum includes two points: one is the beginning of the process, while the other is the end of the process. These points include stages of the language shift from the less advanced to the well advanced stages.

The alternation of two languages is considered by monolinguals and bilinguals to be incorrect language use (see e.g. Gafaranga 2007). In Hungary, bilinguals from six national minorities reported that they usually do not alternate languages in communicating with bilinguals from their community in different language choice situations. They reported that they use mainly their first language or Hungarian. In spite of the speakers' descriptions of their language choices, participant observation data showed that when they spoke their first language they borrowed from Hungarian or switched to Hungarian, and vice versa.

In communities endangered by language shift, "[w]hen the family domain is invaded language shift is almost complete" (see e.g. Hamers-Blanc 1989: 176). This finding by HuBiLing data has been proved in part. In bilingual communities where the church is Hungarian (that is the priests are Hungarian, and services are in Hungarian), and the language shift is in an advanced stage, the first language is used mainly at home. But it must be mentioned that in these communities Hungarian is not ruled out from the home. This is characteristic, for example, of the Boyash and German bilingual communities. In communities where the language of the church is the first language, and the community is in the advanced stage of language shift, the ultimate domain of the first language is not only the home, but also the church. This is characteristic, for example, of

the Serbian and Romanian bilingual communities, where the Serbian Orthodox services are held in Serbian and the Romanian Orthodox services in Romanian.

The maintenance of communities' first languages is supported by the segregation, the closeness, and the internal cohesion of the communities (see e.g. Grosjean 1982: 107–108). These social and community contexts also have an influence at community level on the development and extension of bilingualism. The book shows evidences that – from the six studied communities – in Hungary there is only one which can be characterized by the closeness of the community. This is the Roma group, and this factor can be promoting the maintenance of the Romani language.

The protection of first language maintenance is detected in homogenous settlements, or as it is noted, “[p]eople living in small, isolated, and homogeneous communities are often monolingual” (Myers-Scotton 2006: 69). The settings of Romanian communities in Hungary demonstrate this well. In a homogeneous setting the maintenance of the first language is promoted for one or more generations as compared to other settings of the Romanian community where Romanians live in lower numerical proportion. The research results predict that Méhkerék is the settlement where the Romanian language will be spoken for a longer time than in any other historical Romanian community in Hungary endangered by the process of shift to Hungarian. This is evidently not the only factor advancing Romanian language maintenance.

Language choice is in correlation with language proficiency; “use it or lose it” (see e.g. Nettle–Romaine 2000: 53). Bilingual subjects answered that their Hungarian was more fluent than the regional variety of their communities' first languages. The results show that in the subjects' linguistic repertoire the standard varieties of the communities' first languages are the less fluent languages spoken by them¹⁹¹. This applies to German, Romanian, Serbian and Slovak bilingual communities. The subjects' estimation of the proportion of languages used in communication is in correlation with their estimation of their language proficiency concerning their linguistic repertoire. This is also a novel conclusion of the book in the context of Hungarian bilingual communities.

Another way of examining bilinguals' language behavior is to study their

¹⁹¹ In addition, this result points to the ineffectiveness of minority school system in Hungary (see e.g. Kontra 2009). “Studies of language shift have shown time and time again that schools are a major agent of cultural and linguistic assimilation because formal education is often the first point of contact children have with the world outside their own community” (Nettle–Romaine 2000: 186).

attitudes towards languages and towards their varieties. In this respect it is well-known that *the prestige of regional language varieties is lower (undervalued) than that of the standard variety of the same languages* (see e.g. Trudgill 1995). It applies to both kinds of speakers, monolinguals and bilinguals alike. The positive attitudes to regional varieties of bilingual communities' first languages will enable first language maintenance. Comparing the attitude patterns of four Hungarian minority communities (German, Romanian, Serbian, and Slovak) with the choice of minority languages in language choice situations, the following relationship was discovered between attitudes and the choice of minority languages. In the Serbian community – where the language attitudes to both varieties of the first language are the most positive – the minority language (Serbian) is chosen more frequently than in the other three communities. In the Slovak and Romanian communities – where attitudes are most positive to the standard variety – the minority languages are chosen less frequently than in the Serbian community. In the German community – where attitudes are less positive to both varieties – the first language (German) is chosen less frequently than in the other three communities. Cross-community differences of linguistic attitudes and minority language choice are taken into account, even in the case of the “seemingly identical” sociolinguistic settings in Hungary (e.g. political, social, minority language policy background). The three patterns of linguistic attitudes presented provide proof that the process of language shift is a non-linear change. Even in the same country cross-community differences may be realized. Specifically, in a minority community where the members relate positively to both varieties of first language the process of language shift is in a less advanced phase than in a community where the members have positive attitudes to the standard variety. The most advanced phase of language shift is shown in a community where the members have the highest positive attitude either to the dialect or the standard, but not to both varieties together. In Hungary's national minorities the maintenance of minority languages can be successful only if the members will have positive attitudes and relations not only to the dialect or the standard variety alternatively, but to both varieties simultaneously (as is the case in the Serbian community). These results demonstrate that in the course of language shift communities at an advanced stage of shift have less positive attitudes toward their minority languages than individuals from communities where language shift is in a less advanced stage. In Hungary minority speakers' attitudes towards minority language varieties

(dialect vs. standard) are the symptoms of language shift as, for instance, the choice of minority languages are in the life of minority communities.

Language is a form of symbolic capital (Bourdieu 1991). The economic power of the community is related to the value of the communities' first languages. This topic has been studied longitudinally in Méhkerék, where the economic development of the Romanian settlement resulted in a positive change of majority communities' speakers (from Hungary and also from Romania) towards both the minority community and the regional dialect of Romanian.

The economic power of the Romanian minority community in Méhkerék diminishes the strength of the differences between the minority and majority communities, and the prestige differences between the contact variety and the standard variety. *Therefore, another hypothesis of the book is that in Hungary the economic power is a hierarchically more important factor than the majority–minority status differences of communities. This is an example of what Myers-Scotton refers to as important in that “how factors are prioritized” (2006: 68).*

Language shift is a generational change (see Gal 1979). The consequences of the longitudinal panel study in Kétegyháza (data collections: Time 1 in 1990, Time 2 in 2000) are as follows. Out of the 26 language choice situations studied, in 19 cases the age of the subjects had significant influence on the language choice; in 8 language choice situations the real time difference had a similar effect on the language choice. In 7 of these 8 situations the 10-year-difference increased the choice of Romanian, contrary to what was expected in the Romanian–Hungarian language shift process. The choice of Romanian in 10 years decreased only in one language choice situation, in accordance with the Romanian–Hungarian language shift process. The results also show that out of the 26 language choice situations studied, in 4 cases the interactions between subjects' age and the real time difference of 10 years had an influence on the change of the Romanian–Hungarian language choice. In 5 language choice situations there were no significant changes in the choice of the community's languages. Out of these 5 language choice situations in 3 cases the Romanian–Hungarian language shift was basically finished (no variation).

The linguistic behavior of (bilingual) males and females (occasionally in interaction with age) reflects the gender patterns of the society and the community they live in; “the most isolated speakers tend to be the most consistent dialects speakers” (see e.g. Chambers 2009: 138). The longitudinal study on Romanian–Hungarian language shift reflects the differences between males and females regarding their attitudes towards Romanian and Hungarian. Out of the 9

language attitude variables, after 10 years, the males' positive attitude toward Romanian increased in 6 cases, and toward Hungarian it increased in 3 cases. Out of the 9 language attitude variables, the females' positive attitudes toward Romanian increased in 8 cases, and only in one case was there no change after 10 years. Only in the young and middle-aged males' groups were changes detected after 10 years, namely a growth of positive attitudes towards Hungarian, according to the process of Romanian–Hungarian language shift. Based on the subjects' answers one can rank the subjects' positive attitude towards Romanian. The old females have the most positive attitudes toward Romanian. They are followed by middle-age females, and after them follow the old males. In the young groups females and males were in “synchrony”, there were no differences between their positive attitudes to Romanian. In the group of young females – still at Time 1 – more positive attitudes to Hungarian were detected as compared to older female groups. During 10 years this has not changed. Contrary to the females, the males' attitude behavior to languages in the three age groups was not different. In the process of language shift the differences between males and females at the beginning are different due to the dissimilar social and community gender factors; passing in real time the gender differences decrease, and are close to “synchrony” in some generations (in this case in the year 2000 in the third generation).

Another hypothesis of the book is that the domains' language changes¹⁹² provide a gradable value reflecting the phase in the process of the communities' language shift. In the longitudinal study of the process of Romanian–Hungarian language shift the results show that, out of 25 language choice situations, 7 can be connected to the Romanian language, 4 language choice situations can be connected to both languages, and 14 can be connected to Hungarian. The connection to Romanian in a specific language choice situation means that more than 50% of the subjects said they used only Romanian for communication. *The gradable analysis of language shift* in this community showed that the Romanian community in Kétegyháza passed the “50% point” in the process of Romanian–Hungarian language shift.

The gradable analysis of language shift is based on the model of the process of language shift by Hamers and Blanc (1989: 176). The gradable model of language shift states three patterns in the process of language shift (the advance

¹⁹² I borrowed the expression “domain's language changes” from Myers-Scotton (2006: 80).

in time): the choice of the first language (L_x) decreases (-); the choice of both languages (L_{x+y}) also decreases; and the choice of the second language (L_y) increases (+). The pattern of the model is: $-/-/+$. Studying this model in terms of the Romanian–Hungarian language shift process by longitudinal data (1990–2000) concerning the change in the choice of languages, out of 25 language choice situations only in 5 cases did the $(-/-/+)$ pattern emerge. The analysis of the model laid down the hypothesis was formulated that the $(-/-/+)$ pattern of language shift is realized only in those language choice situations where the first or the second language is dominant.

In the model of Hamers and Blanc (1989: 176) there was not revealed a phase when the two languages in connection with language shift were used equally ($L_x = L_y$)¹⁹³ in the community (see Borbély 2001a: 34–35). My question was: whether there is a phase in the process of language shift when the whole community speaks the communities' languages with an equal proportion? The question remains unanswered because the collected data was inadequate to test it. The Romanian bilingual community has so far passed this hypothetical “50% phase”.

In bilingual communities the distribution of the functions of languages can be arranged by domains (e.g. Fishman 1965/2000: 97). In the process of language shift domains (language choice situations) can be arranged also by the changes in the distribution of the functions of languages. In this longitudinal research language choice situations have been identified in which language shift¹⁹⁴:

- was reversed;
- was continued;
- was ambivalent;
- was finished (no change).

Longitudinal results established a further hypothesis of the book. The process of language shift can be characterized by generations gradually; these “generational changes” (see Labov 1994: 83–84) are based mainly on social changes. In addition, there are community changes, which have consequences on the level

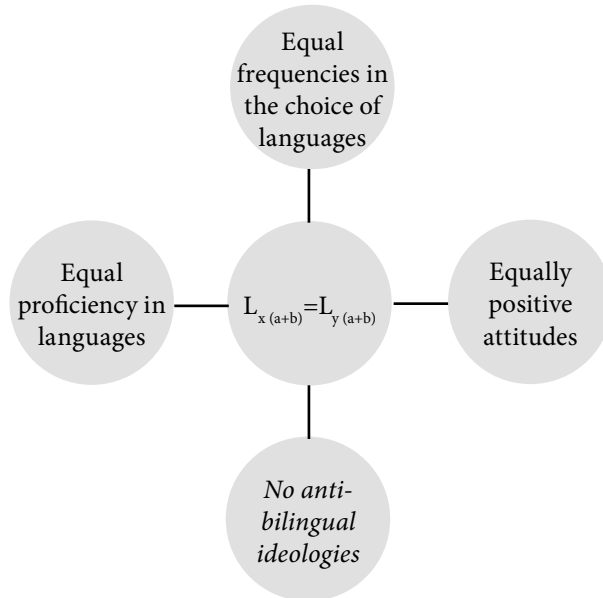
¹⁹³ It is important to mention that in the revised edition of the book (Hamers–Blanc 2000/2003: 296–301) the authors developed their model with the focus on generational differences and they also used this phase ($L_{x3} = L_y$), differently from what I did ($L_x = L_y$) in one of my books (Borbély 2001a). My analyses were based on their first model.

¹⁹⁴ In each domain (language choice situation) after ten years it was experienced some change in the process of language shift.

of language choice situations; as a result this can create in the process of language shift a back and forth “oscillation” of changes. The intensity of the generational (gradual) changes are dependent on the intensity of social changes as well as the intensity of the situational (oscillatory) changes are dependent on the intensity of community changes.

Figure 7.1.

The Sustainable Bilingualism Model (SBM) – based on longitudinal and comparative analyses carried out in Hungary’s six national minorities

In conclusion, the book focuses on three main dimensions relating to the bilingual communities’ language choice, fluency and attitudes: 1) the communities and/or groups of *bilingual speakers* (by age and gender); 2) the language choice *situations*; and 3) the *real time* (ten years). Since the bilingual speakers (generations, communities) in language choice situations, and the functions of languages in the context of social, and community *act all together*; this is the projection of linguistic changes in real time. The results of the comparative study in six bilingual communities, and the longitudinal study in Romanian bilingual settlements provide a way for modeling sustainable bilingualism (see figure 7.1) as a possibility of the maintenance in time of first and second languages in bilingual communities. The Sustainable Bilingualism Model (SBM)

is built on the profoundly studied linguistic behaviors such as language choice, proficiency and attitudes, but is also open for additional devices (for example language ideologies, etc. are not studied in the book). In this model languages of bilingual communities must be of equal status in language choice, proficiency, and attitudes. In the SBM L_x and L_y – borrowed from the language shift model of Hamers and Blanc – applied to the following language pairs: Boyash–Hungarian, German–Hungarian, Romani–Hungarian, Romanian–Hungarian, Serbian–Hungarian, and Slovak–Hungarian. The book has concerned also the varieties of L_x (where relevant) in the German community in Tarján, the Romanian community in Kétegyháza, the Serbian community in Pomáz, the Slovak community in Tótkomlós; and its regional languages and also the variety from Germany, Romania, Serbia, and Slovakia. In the SBM within L_x the varieties are signed: $a+b [L_{x(a+b)}]$. The SBM applies only to the linguistic aspects, the social and community aspects are not parts of the model¹⁹⁵. The linguistic constraint of the SBM are as follows:

- The frequency of the use of languages (including their varieties) is sustainable among generations and in different language choice situations.
- The proficiency of languages (including their varieties) is in correlation with the sustainable frequent use of languages (including their varieties).
- The attitudes are positive to both languages (including their varieties).
- Ideologies protect the use, fluency and attitudes towards both languages (including their varieties) and bilingualism.

Edwards stresses that group identity can survive language shift (1985: 163). Hamers and Blanc point out that “[t]he ethnic identity of the group may survive if its language is not one of its core values” (2000/2003: 297). Keeping the minority group identity without groups’ first languages; or keeping the minority group identity with bilingualism in Hungary’s national minorities are themes that may possibly be analyzed in a future book. Which one could be analyzed? Time will answer this question.

In the final paragraph of the book I use a metaphor borrowed from other researchers (Mason 1996/2002: 14; cited in Moyer 2008: 24). The analyzed quantitative, qualitative and longitudinal bilingual data has opened up more

¹⁹⁵ The legal, social, geographical and community constraints of a “successful resistance to shift in multiglossic” situation in Europe are described in the Luxemburg model (see Schiffman 1993: 136–138).

opportunities for me and for other researchers to discover the “*intellectual puzzle*” that will motivate us to seek answers to new questions, in this case about variability and change in bilingual communities in Hungary. The analyzed bilingual data allowed us by deductive method to “make” a “picture” about the linguistic golden ratio – the systems of harmony and proportion of two languages.

Bibliográfia

- „A nyelvi másság dimenziói archívum” – MaBiLing adat- és hangtár – Statisztikai Adatok 2003. Budapest, MTA NYTI TKK.
- Adegbija, Efurosibina E. 2001. Saving Threatened Languages in Africa: A Case Study of Oko. In: Fishman, Joshua A. (szerk.) *Can threatened languages be saved?* Clevedon–Buffalo–Toronto–Sydney, Multilingual Matters LTD. 284–308.
- Adler, Max K. 1977. *Collective and Individual Bilingualism*. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Agheyisi, Rebecca–Fishman, Joshua 1970. Language attitudes: A brief survey of methodological approaches. *Anthropological Linguistics* 12, 5: 137–157.
- Allardt, Erik 1996. 40. Dominant Autochthonous Groups. In: Goebel, Hans–Nelde, Peter H–Starý, Zdeněk–Wölck, Wolfgang (szerk.) *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/Linguistique de contact*. 1. Halbband/Volume 1/Tome 1. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 342–351.
- Andersen, Henning 1988. Center and periphery: adoption, diffusion and spread. In: Fisiak, Jacek (szerk.) *Historical Dialectology. Regional and Social*. Berlin–New York–Amsterdam, The Mouton de Gruyter. 39–84.
- Andorka Rudolf 2003. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Arany A. László 1939–1940/1998. A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai. *Linguistica Slovaca* I.–II. 39–52./In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.) *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 7–21.
- Ardelean, Iosif-Ioan 1893/1986. *Monografia comunei Chitichaz*. Arad/Békéscsaba.
- Auer, Peter 1984. *Bilingual conversation*. Amsterdam, John Benjamins.
- Baetens Beardsmore, H. 1986. *Bilingualism: Basic Principles*. Clevedon, Multilingual Matters.
- Bailey, Guy–Wikle, Tom–Tillery, Jan 1991. The apparent time construct. *Language Variation and Change* 3: 241–264.
- Bain, Bruce 1975. Toward an integration of Piaget and Vygotsky: Bilingual considerations. *Linguistics* 160: 5–20.
- Baker, Colin 1992. *Attitudes and language*. Clevedon–Philadelphia, Multilingual Matters.

- Baker, Colin 2001. *Foundations of bilingual education and bilingualism*. Clevedon, Multilingual Matters.
- Bakó Boglárka 2002. Együttélési viszonyok és az etnikai identitás. In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 87–109.
- Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bakró-Nagy Marianne–Endrédy István–Fejes László–Novák Attila–Oszkó Beáta–Prószéky Gábor–Szeverényi Sándor–Várnai Zsuzsa–Wagner-Nagy Beáta 2010. Online morfológiai elemzők és szóalak-generátorok kisebb uráli nyelvekhez. In: Tanács Attila–Vincze Veronika (szerk.) *MSZNY 2010: Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szeged, 2010.12.02–2010.12.03*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. Informatikai Tanszékcsoport. 345–349.
- Barcy Magdolna–Rudas János–Szamos Erzsébet 2000. Nyelv, kultúra, vallás: identitásörzés és asszimiláció magyarországi kisebbségeknél. *Jel–Kép. Kommunikáció, Közvélemény, Média*. 3: 47–62.
- Bartha Csilla 1993. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítése*. Kandidátusi értekezés. Budapest, MTA.
- Bartha Csilla 1999a. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 1999b. A purista nyelvvideológiák szerepe a nyelvcsere folyamatában. In: Kugler Nóra–Lengyel Klára (szerk.) *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 44–54.
- Bartha Csilla 2000. A kétnyelvűség fogalma: tudománytörténeti vázlat. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. 25–35.
- Bartha Csilla 2002. Nyelvhasználat, nyelvmegtartás, nyelvcsere amerikai magyar közösségekben. In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 111–136.
- Bartha Csilla 2003. A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.) *Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 304–311.
- Bartha Csilla 2004. A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzé-

- sének lehetőségei című kutatás zárójelentése. Budapest, „A nyelvi másság dimenziói archívum” – MaBiLing adat- és hangtár – MTA NYTI TTK. Kézirat.
- Bartha Csilla 2006. Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti/etnikai identitás fogalmának értelmezései a szociolingvisztikában és egy országos kutatás tükrében. *Érték és Valóság*. (Egység a különbözőségben – az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek, Budapest, 2005. október 11.) A Fridrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének időszakos kiadványa. Hetedik füzet/2006. Fridrich Ebert Stiftung. 57–84.
- Bartha Csilla 2007a. Bevezetés. In: Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–15.
- Bartha Csilla 2007b. Nyelvváltozat- és/vagy nyelvcsere? – Hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése. In: Zelliger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 95–111.
- Bartha Csilla 2009. Út a többnyelvűség felé? – Nyelvideológiák, attitűdök és nyelvcsere: a kétnyelvűséggel kapcsolatos elképzelések szerepe a kisebbségi nyelvek megőrzésében. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 141–155.
- Bartha, Csilla–Borbély, Anna 2006. Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary. *Language Policy* 5, 3: 337–365.
- Bartha Csilla–Hattyár Helga 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: Kontra Miklós–Hattyár Helga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány. 73–124.
- Bartha Csilla–Hattyár Helga–Szabó Mária Helga 2006. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: Kiefer Ferenc (főszerk.) *A magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 852–906.
- Bartha Csilla–Péntek János 2011. Bevezetés. In: Bartha Csilla–Nádor Orsolya–Péntek János (szerk.) *Nyelv és oktatás kisebbségben – Kárpát-medencei körkép*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 7–17.
- Bartha Csilla (szerk.) 2007 *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Bene Annamária 2012. *A vajdasági magyarok nyelvhasználati szokásairól. Szocio- és pszicholingvisztikai tanulmányok*. Becse, Lux Color Printing.
- Benő Attila 2003. Közigazgatás és nyelvhasználat. In: Kozma István–Papp Richárd (szerk.) *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 169–175.
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Kolozsvár, Bolyai Társaság.
- Benő Attila–Péntek János (szerk.) 2011. *Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Dunaszerdahely, Gramma Nyelvi Iroda–Kolozsvár, Szabó T. Attila Nyelvi Iroda. Készült az Érdi Rózsa Nyomdában.
- Beregszászi Anikó–Csernicskó István é. n. A kétnyelvűség típusai a kárpátaljai magyar közösségben. In: Csernicskó István (szerk.) *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Ungvár, „PoliPrint” Kft. 34–42.
- Berényi, Maria 2000. *Cultura românească la Budapesta*. Giula [Gyula], Publicație a Societății culturale a românilor din Budapesta.
- Berényi, Maria 2011. *Poveștile caselor români în Buda și în Pesta – Tales of houses Romanians in Buda and Pest – Mesélő házak románok Budán és Pesten*. Budapest, Kiadja a Budapesti Románok Kulturális Társasága és a Magyarországi Románok Kutatóintézete.
- Berényi, Maria (szerk.) 1993. *Chitighaz. Pagini istorico-culturale*. Budapesta [Budapest], Publicația Comunității Cercetătorilor și Creatorilor Români din Ungaria.
- Berényi, Maria (szerk.) 2000. *Micherechi. Pagini istorico-culturale*. Giula [Gyula], Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria.
- Berényi Mária–Borbély Anna (szerk.) 2003. *Jelentés Méhkerék kulturális és nyelvi állapotának komplex vizsgálatáról*. Szakértői tanulmány a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára. Gyula, Magyarországi Románok Kutatóintézete–Institutul de Cercetări al Românilor din Ungaria. Kézirat.
- Bereznak, Catherine–Campbell, Lyle 1996. 79. *Defense strategies for endangered languages*. In: Goebel, Hans–Nelde, Peter H–Starý, Zdeněk–Wölck, Wolfgang (szerk.) *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/Linguistique de contact*. 1. Halband/Volume 1/Tome 1. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 659–666.
- Berry, J. W. 1980. Acculturation as varieties of adaptation. In: Padilla, A. (szerk.) *Acculturation: Theory and Models*. Washington, AAAS.
- Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. 2004. 20. Bilingualism in the Global Media

- and Advertising. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 513–546.
- Bhatt, Rakesh M. 1997. Code-switching, constraints, and optimal grammars. *Lingua* 102: 223–251.
- Bhatt, Rakesh M. 2001. Code-switching: Structural Models. In: Mesthrie, Rajend (szerk.) *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo, Elsevier. 456–461.
- Bhatt, Rakesh M.–Bolonyai, Agnes 2011. Code-switching and the optimal grammar of bilingual language use. *Bilingualism: Language and Cognition* 14: 522–546. doi:10.1017/S1366728910000295
- Bialystok Ellen–Craig, Fergus I. M.–Klein, Raymond–Viswanathan, Mythili 2004. Bilingualism, Aging, and Cognitive Control: Evidence from the Simon Task. *Psychology and Aging*, 19: 290–303.
- Bindorffer Györgyi 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Bindorffer Györgyi 2003. „Ami elveszett és ami megmaradt” Asszimiláció és tradícióápolás összehasonlító elemzése két magyarországi német faluban. In: Kozma István–Papp Richárd (szerk.) *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 341–358.
- Blom, Jan-Petter – Gumperz, John J. 1972. Social meaning in linguistic structures: codeswitching in Norway. In: Gumperz, J. J.–Hymes, D. (szerk.) *Directions in Sociolinguistics*. New York, Holt, Rinehart and Winston. 407–434.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York, Holt Rinehart and Winston/ published in 1935 London, by George Allen and Unwin.
- Bodó Csanád 2004. A felsőöri magyar–német kétnyelvű beszélő közösség nyelvcserejének történeti vizsgálata. In: Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 136–163.
- Bodó Csanád 2012. *A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához*. Nyelvtudományi Értekezések 162. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Borbély, Ana 1990. *Cercetări asupra graiurilor românești din Ungaria*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Borbély Anna 1995a. Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelv-közösségben. In: Kassai Ilona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*.

- A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 287–297.
- Borbély Anna 1995b. A magyarországi románok nyelvhasználata a változások tükrében. *Regio. Kisebbségi Szemle* 6, 3: 34–43.
- Borbély Anna 1996. *A magyarországi románok nyelvcséréjének szociolingvisztikai vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. Budapest, MTA NYTI.
- Borbély Anna 2000a. A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok Méhkeréken. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. 45–53.
- Borbély, Ana 2000b. Limba română din Micherechi. In: Berényi, Maria (szerk.) *Micherechi. Pagini istorico-culturale*. Giula [Gyula], Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria. 124–201.
- Borbély Anna 2000c. A nyelvmegőrzést és a nyelvcserét befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok. *Valóság XLIII*, 6: 36–47.
- Borbély Anna 2001a. *Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán.
- http://www.nytud.hu/oszt/tobbnelvuseg/borbely/nyelvcsere_2001.pdf (2013.02.15.)
- Borbély Anna 2001b. Egy tíz év után megismételt szociolingvisztikai kutatás módszerei és a terepmunka tapasztalatai. In: Papp György (szerk.) *11. Élőnyelvi Konferencia. Tanulmányok (különszám)*. Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve. Újvidék, Újvidéki Egyetem Magyar Tanszék. 175–183.
- Borbély Anna 2001c. A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma. Konferenciakötet. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok* 6. Pécs, Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Romológia Tanszéke. 75–84.
- Borbély Anna 2002a. A nyelvcsere, illetőleg a nyelvmegőrzés és a települések összefüggése a magyarországi románoknál. *Kisebbségkutatás* 2: 334–343.
- Borbély Anna 2002b. A nyelvjárási és a sztenderd változatok előfordulása a kétegyházi román iskola felső tagozatos diákjainak szókincsében. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman Miklós (szerk.) *IV. Dialektológiai Szimpozium, Szombathely, 2001. augusztus* 23–25. Szombathely, Készült A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén. 78–85.
- Borbély, Anna 2002c. Factors influencing language maintenance and language shift in the Romanian community of Hungary. In: *Sociolinguistica* 16, Inter-

- national Yearbook of European Sociolinguistics, Language policy and small languages*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 94–109.
- Borbély Anna 2003. Egyház és nyelvmegőrzés. In: Kozma István–Papp Richard (szerk.) *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Változások a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás-szerkezetében című konferencia előadásaiból*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 176–204.
- Borbély Anna 2004. A nyelvi másság dimenziói: a magyarországi románok nyelvének megőrzésének lehetőségei. Zárótanulmány. Budapest, „A nyelvi másság dimenziói archívum” – MaBiLing adat- és hangtár – MTA NYTI TKK. Kézirat.
- Borbély, Anna 2005. Changes in Bilingual Language Choice Influenced by Real and Apparent Time: Panel study in the process of language shift in a Romanian minority community living in Hungary. In: Cohen, James–McAlister, Kara T.–Rolstad, Kellie–MacSwan, Jeff (szerk.) *ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*. Somerville, MA, Cascadia Press. 328–340.
- Borbély Anna 2006. Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben. In: *Érték és Valóság. (Egység a különbözőségben – az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek, Budapest, 2005. október 11.)* A Fridrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének időszakos kiadványa. Hetedik füzet/2006. Fridrich Ebert Stiftung. 85–101.
- Borbély Anna 2007a. Román–magyar kétnyelvű család, iskola és egyház: A magyarországi románok méhkeréki közösségében 2003-ban végzett kérdőíves adatgyűjtés néhány eredményéről. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő könyv Péntek János tiszteletére*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. 1. kötet: 185–197.
- Borbély Anna 2007b. Nyelvi attitűdök a magyarországi román és szerb közösségben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 89–94.
- Borbély Anna 2007c. Összehasonlító nyelvcsere-kutatások a Magyarország területén élő kisebbségi közösségekben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 15–24.
- Borbély Anna 2007d. Színterek és nyelvválasztás: vizsgálatok a valóságos idő hatásáról. In: Bárczi Zsófia–Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.) *Nyelv – iro-*

- dalom – társadalom. A 2005. december 8–9-én A Felvidék szerepe a magyar tudományosságban címmel a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke által szervezett konferencia előadásai. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem. 37–51.
- Borbély, Ana 2010a. O nouă dimensiune a limbii și culturii românești din Ungaria: tendințe în alegerea numelor de botez în secolele XVIII–XX. *Izvorul* 31: 46–74.
- Borbély, Anna 2010b. Languages and language varieties: comparative research on the linguistic attitudes in four bilingual minority communities in Hungary. In: Csernicskó István–Fedinec Csilla–Tarnóczy Mariann–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.) *Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 120–128.
- Borbély Anna 2011a. Variabilitás és változás: a nyelvcsere kutatása longitudinális módszerrel. In: Márku Anita–Karmacs Zoltán (szerk.) *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–Hodinka Antal Intézete. 314–323.
- Borbély Anna 2011b. Nyelv és nemzeti kisebbségi identitás: kvantitatív-kvalitatív-longitudinális szociolingvisztikai kutatások a román–magyar nyelvcséről (1990–2010). *MTA Nyelvtudományi Intézet, 2011. október 4. Éves intézeti előadás*.
- Borbély Anna 2011c. A látszólagos idő és a valóságos idő hatása a kétnyelvű nők és férfiak nyelvi attitűdjeire. In: Kozmács István–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.) *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra, Arany A. László Társulás–Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Közép-európai Tanulmányok Kara–Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií. 39–54.
- Borbély, Ana 2012. Evoluare de identitate de naționalitate românească în perioada 1990–2010 în Chitighaz. In: Berényi, Maria (szerk.) *Simpozion. Comunicările celui de al XXI-lea Simpozion al Cercetărilor Români din Ungaria (Budapesta, 26–27 noiembrie 2011)*. Giula [Gyula], Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria. 163–182.
- Borbély Anna–Vargha András 2010. *Az I variabilitása öt foglalkozási csoportban – Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban*. *Magyar Nyelv* 106: 479–495.

- Bourdieu, Pierre 1991. *Language and Symbolic Power*. Harvard, Harvard University Press.
- Brudner, Lilyan A.–White, Douglas R. 1979. Language attitudes: behavior and intervening variables. In: Mackey, William Francis–Ornstein, Jacob (szerk.) *Sociolinguistic Studies in Language Contact: Methods and Cases*. The Hague, Mouton. 51–68.
- Butler, Yuko G.–Hakuta, Kenji 2004. 5. Bilingualism and Second Language Aquisition. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 114–144.
- Calotă, Ion 1995. *Rudarii din Oltenia. Studiu de dialectologie și geografie lingvistică românească*. Craiova, Editura Sibila.
- Cameron, Deborah 1997. Performing Gender Identity: Young Men's talk and the Construction of Heterosexual Masculinity. In: Johnson, Sally–Meinhof, Ulrike Hana (szerk.) *Language and Masculinity*. Oxford, Blackwell. 47–67.
- Campbell, Lyle–Muntzel, Martha C. 1989. The structural consequences of language death. In: Dorian, Nancy C. (szerk.) *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Studies in the social and cultural foundations of language (No. 7). Cambridge, Cambridge University Press. 181–196.
- Capidan, Th. 1942/2000. *Macedoromânii*. București, Fundația regală pentru literatură și artă 1942./București, Litera Internațional, Ediție stereotipă reprodusă 2000.
- Capidan, Th. 1943. *Limbă și cultură*. București, Fundația regală pentru literatură și artă.
- Canagarajah, A. S. 2011. Codemeshing in academic writing: Identifying teachable strategies of translanguaging. *The Modern Language Journal*, 95: 401–417.
- Cedergren, Henrietta J.–Sankoff, David 1974. Variable Rules: Performance as a Statistical Reflection of Competence. *Language* 50: 333–355.
- Chambers, J. K. 1995. *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variaton and Its Social Significance*. Oxford, Blackwell.
- Chambers, J. K. 2009. *Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and Its Social Significance*. Revised Edition. Wiley-Blackwell. Printed in Singapore by Utopia Press Pte Ltd.
- Ciobanu, Anatol 2007. Probleme lingvo-sociale în Republica Moldova. In: Irimia, Dumitru–Minuț, Ana-Maria–Milică, Ioan (szerk.) 2007. *Limba română azi*. Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”. 21–28.
- Cioca, Ștefan 1996. *Istoria Bisericii Baptiste din Chitighaz*. Gyula.

- Clyne, Michael 1982. *Multilingual Australia*. Melbourne, River Seine Publications.
- Coates, Jennifer 1986. *Women, Men and Language*. Harlow–Essex, Longman.
- Coșeriu, Eugen 1997. *Sincronie, diacronie și istorie. Problema schimbării lingvistice. Versiune în limba română de Nicolae Saramandu*. Editura Enciclopedică, București.
- Coteanu, Ion 1957. *Cum dispare o limbă. București*. Societatea de științe istorice și Filologice din RPR.
- Crowley, William K. 1978. Old Order Amish settlement: Diffusion and growth. *Annals of the Association of American Geographers* 68: 249–264.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Crystal, David 2000. *Language Death*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Czibere Mária 2000. A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 55–64.
- Császári Éva 2011. *Bükkszentkereszt – egy magyarországi szlovák község – lakosainak kétnyelvűsége és a benne rögzült világ nyelvi képe*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola. PhD disszertáció.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István–Márku Anita 2002. Egymás szemében – Kárpátaljai magyar középiskolások véleménye az ukránságról és önmagukról. *Kisebbségkutatás* 2: 389–393.
- Csernicskó István–Göncz Lajos 2009. *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban: Útmutató kárpátaljai magyar szülőknek és pedagógusoknak*. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának felkérésére és támogatásával készült. Kiadta a Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala.
- Csiszár Rita 2008/2009. Nyelvválasztási szabályok Alsóőrben és Bécsben. In: Szoták Szilvia (szerk.) *Őrvidéki magyarokról őrvidéki magyaroknak*. Kőszeg–Alsóőr, Városkapu Kiadó–Magyar Média és Információs Központ–Imre Samu Nyelvi Intézet. 49–57.
- Csobai, Elena 2011. Monografia comunei Micherechi scrisă de Teodor Pățașiu. *Izvorul* 32: 48–58.

- Csobai Lászlóné 1994. A magyarországi román nemzeti kisebbség történetének áttekintése a statisztika tükrében. In: Kavacsics István (szerk.) *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 319–325.
- Darquennes, Jaroen–Vandenbussche, Wim 2011. Language and religion as a sociolinguistic field of study: some introductory notes. *Sociolinguistica* 25: 1–11.
- De Houwer, Annick 1990. *The acquisition of two languages from birth: A case study*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Demeter Zayzon Mária 2003. A magyarországi kisebbségek nyelvi jogai. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 220–231.
- Dochin, Elena 2007. Limba română în contextul situației lingvistice pe teritoriul transnistrean. In: Irimia, Dumitru–Minuț, Ana-Maria–Milică, Ioan (szerk.) 2007. *Limba română azi*. Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”. 37–38.
- Domonkosi Ágnes 2009. Egynyelvű beszélők vélekedései és hiedelmei a két-nyelvűségről. In: Kolláth Anna (szerk.) *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*. Zora 68. Bielsko-Biala–Budapest–Kansas–Maribor–Prahá, Filozofskafakulteta, Mednarodna založ Oddelka zaslovskejezikin književnosti. 194–203.
- Dorian, Nancy 1980. *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Dressler, Wolfgang – Ruth Wodak-Leodolter 1977. Introduction. *Linguistics* 191: 5–11.
- Duray Zsuzsa 2008. *Kétnyelvűség és nyelvi attitűd finnországi számi beszélőközösségekben*. PhD. Dolgozat. Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Uráli Nyelvészet és Nyelvek Doktori Program.
- Eckert, Penelope 1997. Age as a sociolinguistic variable. In: Coulmas, Florian (szerk.) *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford, Blackwel. 151–167.
- Eckert, Penelope–McConnell-Ginet, Sally 2003. *Language and Gender*. Cambridge, Cambridge University Press.
- edupress 2012. Nyílt levél a nyelvvizsga-amnesztia ellen. XI. évf, 1.szám. <http://www.edupress.hu/hirek/index.php/karrier/tukor/admin/tudasproba/www.mfa.kfki.hu/admin/www.mfa.kfki.hu/index.php?pid=egycikk&HirID=26298> (2012. 02. 01.)

- Edwards, John 1985. *Language, Society and Identity*. Oxford, UK, Blackwell Publishing.
- Edwards, John V. 2004. Foundations of Bilingualism. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 7–31.
- Eitler Tamás 2008. Alkalmazkodás mint identitásjelölés munkahelyi gyakorlatközösségek nyelvhasználatában. In: Zelliger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 186–197.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Erb, Maria 2003. Die sprachliche Situation der Ungarndeutschen um die Jahrtausendwende. In: Glatz, Ferenc (szerk.) *Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas*. Budapest, Europa Institut. 255–261.
- Erb Maria 2004. Nyelvmegtartás és nyelvcsera a tarjáni német közösségben. Budapest, „A nyelvi másság dimenziói archívum” – MaBiLing adat- és hangtár – MTA NYTI TKK. Kézirat.
- Erb Maria 2007. Nyelvi attitűdök a tarjáni német közösségben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 61–69.
- Erb Maria–Knipf Erzsébet 1999. Új lehetőségek – új kommunikációs stratégiák: A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai. *Kisebbségkutatás* 2: 176–187.
- Erdmann Gyula (szerk.) 2000/2007. *Kétegyháza*. Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht./NKÖEOK Szerkesztőség.
- Ervin, Susan M. – Osgood, Charles E. 1954. Second language learning and bilingualism. *Journal of Abnormal and Social Psychology, Supplement* 49: 139–146.
- Fehér László 1997. *A pilisi szlovákok identitásrétegei*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE Kulturális Antropológia Tanszékcsoport.
- Fejes László 2012. Holt nyelvek emléknapja. *Nyelv és Tudomány*. 2012. szeptember 20. <http://www.nyest.hu/renhirek/holt-nyelvek-emleknapja> (2012. 10. 26.)
- Fenyvesi, Anna 1995. *Language contact and language death in an immigrant language: The case of Hungarian*. Pittsburgh, Department of Linguistics, University of Pittsburgh.
- Ferguson, Charles A. 1959. Diglossia. *Word* 15: 325–340.

- Fishman, Joshua A. 1964. Language maintenance and language shift as a field of inquiry. *Linguistics* 9: 32–70.
- Fishman, Joshua A. 1965/2000. Who speaks what language to whom and when? *Linguistique* 2: 67–88./In: Li, Wei (szerk.) *The Bilingualism Reader*. London–New York, Routledge. 89–106.
- Fishman, Joshua A. 1966. *Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups*. The Hague, Mouton.
- Fishman, Joshua A. 1968. Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. *Linguistics* 39: 21–49.
- Fishman, Joshua A. 1970. *Sociolinguistics: A brief introduction*. Rowley, Mass., Newbury House Publishers.
- Fishman, Joshua A. 1971. The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In: Fishman, Joshua A. (szerk.) *Advances in the sociology of language*. The Hague, Mouton. 217–404.
- Fishman, Joshua A. 1972. *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Sciences Approach to Language in Society*. Rowley, Mass., Newbury House Publishers.
- Fishman, Joshua A. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon, Multilingual Matters.
- Fishman, Joshua A. 2004. 16. Language Maintenance, Language Shift, and Reversing Language Shift. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 406–436.
- Fishman, J.–Cooper, R.–Ma, R. 1971. *Bilingualism in the barrio*. Bloomington, Indiana University Press.
- Fodor Katalin–Huszár Ágnes 1998. Magyar nyelvjárások presztízsének rangsora. *Magyar Nyelv* 94: 196–210.
- Forgács Tamás 2000. Csehül van, tótágast áll, cigánykodik... – Nyelvi formában megjelenő nemzeti előítéletek a magyarban. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. 65–70.
- Forray R. Katalin 2007. Nyelvpolitika – a cigány nyelvek oktatásának helyzete. In: Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–168.

- Fowler, Joy 1986. *The social stratification of (r) in New York City department stores, 24 years after Labov*. New York University. Kézirat.
- Francis, W. N. 1958. *The Structure of American English*. New York, Ronald Press Co.
- Fraser, Sir Angus 1996. *A cigányok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Frăţean, Ştefan 1993. Date statistice: românii în Ungaria. In: Borza, Lucia–Borbély, Ana–Berényi, Maria (szerk.) *Almanah – Almanach 1993*. Budapest, Publicaţie a Societăţii Culturale a Românilor din Budapesta–A Budapesti Románok Kulturális Társaságának kiadványa.
- Frăţilă, Vasile 2011. Contribuţia cărţurilor istroromâni la cunoaşterea şi la studierea dialectului istroromân. In: Marin, Maria–Daniela Răuţu (szerk.) *Studii de dialectologie, istoria limbii şi onomastică. Omagiu domnului Teofil Teaha*. Bucureşti, Editura Academiei Române. 285–306.
- Frey, J. W. 1945. Amish triple talk. *American Speech* 20: 85–98.
- Gafaranga, Joseph 2000. Language separateness: A normative framework in studies of language alternation. *Estudios de Sociolingüística* 1: 65–84.
- Gafaranga, Joseph 2007. *Talk in Two Languages*. London, Palgrave Macmillan.
- Gál Noémi 2010. *Nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek*. Kolozsvár, Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 6.
- Gal, Susan 1978. Peasant men can't get wives: Language Change and Sex Roles in a Bilingual Community. *Language in Society* 7: 1–16.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- Gal, Susan 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: Kontra Miklós (szerk.) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, Magyar-ságkutató Intézet. 123–157.
- Gal, Susan 2001. Beszéd és hallgatás között. A nyelv és társadalmi nem kutatásának kérdései. Ford. Reményi Andrea Ágnes. *Replika* 45–46: 163–189.
- Gáldi László 1947. *A Dunatáj nyelvi alkata – a Dunatáj irodalmi fejlődése*. Documenta Danubiana. Értekezések a dunai és a nemzetközi jogi kérdések köréből. 4. Budapest, Gergely R. R.-T. Kiadása.
- García, Ofelia 2013. Students and Teachers Translanguaging: Más allá de la heteroglosia. Plenary Presentation. *ISB9–International Symposium on Bilingualism*. Singapore, June 10–13, 2013.
- Gardner-Chloros, Penelope 1995. Codeswitching in community, regional and national repertoires: The myth of the discreteness of linguistic systems. In:

- Milroy, Lesley-Muysken, Pieter (szerk.) *One speaker, two languages: Cross-disciplinary perspectives on code-switching*. Cambridge, Cambridge UP. 68–89.
- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gereben Ferenc–Tomka Miklós 2000. *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálatok Erdélyben*. Budapest, Kerkai Könyvek.
- Giles, H. 1984. The Dynamics of Speech Accomodation. *International Journal of Sociology of Language* 46: 1–155.
- Giles, Howard–Coupland, Justine–Coupland, Nikolas (szerk.) 1991. *Contexts of Accommodation: Developments in Applied Sociolinguistics*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- Gogolin, I. 2001. The Linguistic Marketplace. In: Mesthrie, Rajend (szerk.) *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo, Elsevier. 612–613.
- Goicu, Viorica 1999. Nume de familie ale românilor din Ungaria. In: Berényi Maria (szerk.) *Simpozion, Comunicările celui de al VIII-lea Simpozion al cercetătorilor români din Ungaria, (Giula, 7–8 noiembrie 1998)*. Giula [Gyula], Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria. 112–125.
- Goicu, Viorica 2001. *Onomastică românească*. Timișoara, Editura Augusta.
- Gorter, Durk 1987. Surveys of the Frisian language situation: some considerations of research methods on language maintenance and language shift. *International Journal of the Sociology of Language* 68: 41–56.
- Göncz Lajos 1985. *A kényelvűség pszichológiája. A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék, Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpszichológia vonatkozások*. MTT Könyvtár 8. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság–Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press.
- Grosjean, François 1994. Individual Bilingualism. In: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford, Pergamon Press. 1656–1660.
- Grosjean, François 1995. A psycholinguistic approach to code-switching: The recognition of guest words by bilinguals. In: Milroy, Lesley – Muysken, Pieter (szerk.) *One speaker, two languages: Cross-disciplinary perspectives on code-switching*. Cambridge, Cambridge UP. 259–275.

- Grosjean, François 2004. 2. Studying Bilinguals: Methodological and Conceptual Issues. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 32–63.
- Grosjean, François 2010. *Bilingual: life and reality*. Cambridge, Massachusetts–London, England, Harvard University Press.
- Gumperz, John J. 1970. Verbal strategies in multilingual communication. In: Alatis, J. (szerk.) *Bilingualism and language contact*. Washington, DC–Georgetown University Press.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Guy, Gregory R. 1993. The Quantitative Analysis of Linguistic Variation. In: Preston, Dennis R. (szerk.) *American Dialect Research*. Philadelphia–Amsterdam, John Benjamins. 223–249.
- Gyivicsán Anna 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Gyivicsán Anna 2003. *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói*. I–II. Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.
- Haan Lúdvít 1845. *Pamětnosti B. Čabanské*. Budín [Buda].
- Hall, Kira–Bucholtz, Mary (szerk.) 1995. *Gender Articulated: Language and the Socially Constructed Self*. New York, Routledge.
- Halliday, Michael A. K. 1968. The Users and Uses of Language. In: Fishman, Joshua (szerk.) *Reading in the Sociology of Language*. The Hague–Paris, Mouton. 139–169.
- Hamers, Josiane F.–Michel H. A. Blanc 1989. *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hamers, Josiane F.–Michel H. A. Blanc 2000/2003. *Bilinguality and Bilingualism*. Second edition/reprinted. Cambridge, Cambridge University Press.
- Harmon, David 1995. The Status of the World's Languages as Reported in The Ethnologue. *Southwest Journal of Linguistics* 14:1–2: 1–28.
- Hattayár Helga 2006. A jelnyelvhasználat jogi szabályozásának néhány kérdése és a mindennapi gyakorlat Magyarországon. In: Benő Attila–Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár, Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. 144–152.
- Hattayár Helga 2009a. A sztereotípiák, előítéletek és attitűdök hatása a siketek nyelvelsajátítására. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattayár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. *Élőnyelvi Kon-*

- ferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 191–199.*
- Hattyár Helga 2009b. A siketközösségek kialakulása és néhány főbb jellegzetessége. In: Laki Ildikó (szerk.) *Fogyatékoság és a mai magyar társadalom. Konferenciakötet*. Budapest, Belvedere Meridionale–MTA Szociológiai Kutatóintézet. 69–83.
- Hattyár Helga 2010. Az izolációtól a nyelvi kisebbségig. In: Csernicskó István–Fedinec Csilla–Tárnóczy Mariann–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.) *Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 217–222.
- Hattyár Helga 2011. A jelnyelvek kialakulása. In: Kozmács István–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.) *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra, Arany A. László Polgári Társulás. 75–80.
- Hattyár Helga–Kontra Miklós–Vargha Fruzsina Sára 2009. Van-e Budapesten zárt ë? *Magyar Nyelv* 105: 453–468.
- Haugen, Einar 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26: 210–231.
- Haugen, Einar. 1959. Planning for a standard language in modern Norway. *Anthropological Linguistics* 1(3): 8–21.
- Haugen, Einar. 1983. The implementation of corpus planning. In: Cobarrubias, Juan–Joshua Fishman (szerk.) *Progress in Language Planning. International Perspectives*. Berlin–New York–Amsterdam, Mouton. 269–289.
- Haugen, Einar 1972. *The ecology of language*. Stanford, CA, Stanford University Press.
- Heath, Jeffrey 1989. *From Code-switching to borrowing: Foreign and Diglossic mixing in Moroccan Arabic*. London, Kegan Paul International.
- Hegedűs Attila 2010. Kétnyelvűség és nyelvjárás Mikszáthnál. In: Alabán Ferenc (szerk.) *Az interkulturális kommunikáció Mikszáth Kálmán műveiben*. Budapest, Hungarovox Kiadó. 111–116.
- Heltai János Imre 2011. A moldvai magyar nyelvi tervezés legitimitásának kérdései. In: Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita (szerk.) *Nyelvi mitoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest–Beregszász, Tinta Könyvkiadó–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete. 119–125.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2009. Értéktulajdonítások a nyelvi vélekedésekben. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvvideo-*

- lógiaik, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 87–100.
- Herzog, M.–Labov, W.–Weinreich, U. 1968. Empirical foundations for a theory of language change. In: Lehmann, W.–Malkiel, Y. (szerk.) *Directions for historical linguistics*. Austin, University of Texas Press. 97–195.
- Hill, Jane–Hill, Kenneth 1977. Language Death and Relexification in Tlaxcalan Nahuatl. *Linguistics* 191: 55–69.
- Hockett, C. F. 1950. Which approach in linguistics is scientific? *Studies in Linguistics* 8: 53–57.
- Hoffman, Charlotte 1991. *An introduction to bilingualism*. London–New York, Longman.
- Hostetler, John A. 1993. *Amish Society*. (4th ed.) Baltimore, Maryland, The Johns Hopkins University Press.
- Hua, Zhu–David, Annabelle 2008. Study design: Cross-sectional, Longitudinal, Case, and Group. In: Li, Wei–Moyer, Melissa G. (szerk.) *The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism*. Oxford, Blackwell. 88–107.
- Hubay Miklós 2003. Elnémulás, Tragédia 2 részben közjátékkal. *Kortárs* 47, 3: 1–38.
- Huffines, Marion Lois 1980. Pennsylvania German: Maintenance and Shift. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 43–57.
- Huffines, Marion Lois 1989. Case Usage among the Pennsylvanian German Sectarians and Nonsectarians. In: Dorian, Nancy C. (szerk.) *Investigating Obsolence*. Cambridge, Cambridge University Press. 211–226.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Huxley, Aldous 1982. *Szép új világ*. Budapest, Kozmosz Könyvek.
- Hymes, D. 1972. Introduction. *Language in Society* nr. 1.
- Ichim, Ofelia 2011. A Research Project about the Romanian Immigrants in Turin (Italy). *Philologica Jassyensia* VII/1, 13: 159–163.
- Imre Samu 1963. Hol beszélnek szépen magyarul? *Magyar Nyelvőr* 87: 279–283.
- Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana – Chițoran, Dumitru (szerk.) *Sociolingvistica, Orientări actuale*. București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Irimia, Dumitru–Minuț, Ana-Maria–Milică, Ioan (szerk.) 2007. *Limba română azi*. Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Irvine, Judith T.–Gal, Susan 2000. Language ideology and linguistic differen-

- tiation. In: Kroskrity, P. V. (szerk.) *Regimes of language: Ideologies, politics, and identities*. Santa Fe, NM, School of America Research Press. 35–84.
- Janurik Boglárka 2009. Nyelvtani kódváltástípusok az erza–orosz kétnyelvűek beszédében. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 309–318.
- Jarovinszkij, Alekszandr 1991. *A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdései*. Kandidátusi értekezés. Pécs, MTA.
- Jarovinszkij, Alekszandr 1995. A mentális szótár felépítése kétnyelvű gyermekeknél. In: Kassai Ilona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai*. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 83–97.
- Jarovinszkij, Alekszandr–Fabricius Ildikó 1978. Kommunikatív folyamatok stratégiája kétnyelvű gyermekeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1: 72–80.
- Johnson-Weiner, Karen M. 1998. Community identity and language change in North American Anabaptist communities. *Journal of Sociolinguistics* 2, 3: 375–394.
- Jones, Mari C.–Singh, Ishtla 2005. *Exploring Language Change*. London–New York, Routledge.
- Joó István 2010. A kisebbségi önkormányzatiság visszasságai. *Archívum – mno* http://mno.hu/migr_1834/a_kisebbségi_onkormanyzatisag_visszassagai-224310 (2010. 12. 15.)
- Juhász József–Szőke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kaufman, Terrence 1979. Review of W. R. Rishi's *Multilingual Romani Dictionary*. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 131–144.
- Kaufman, Terrence 1994. The Native Languages of South America. In: Moseley, Christopher–Asher, R. E. (szerk.) *Atlas of the World's Languages*. London, Routledge. 46–76.
- Kelemen László–Szoták Szilvia–Göncz Lajos 2009. *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban: Tájékoztató füzet burgenlandi magyar szülőknek és pedagógusoknak*. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának felkérésére és támogatásával készült. Kiadta a Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala. Megjelenését támogatja a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület és a Magyar Média és Információs Központ is.

- Kemény István 1974. A magyarországi cigány lakosság. *Valóság* 1: 63–72.
- Kemény István–Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről: Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. <http://beszelo.c3.hu/03/10/07/kemeny.htm> (2012. 10. 24.)
- Kenesei, István 2009. Minority Languages in Hungary. In: Stickel, Gerhard (szerk.) *National, Regional and Minority Languages in Europe*. Duisburg Papers on Research in Language and Culture, Volume 81. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, Peter Lang. 63–72.
- Kéri Barnabás 2011. Végveszélyben a magyar uborkatermelők. Biogazdaságból származhat a fertőzött uborka. <http://www.rtlklub.hu/hirek/belfold/cikk/369139> (2011. 05. 30.)
- Kessler, Carolyn–Quinn, Mary Ellen 1980. Positive effects of bilingualism on science problem-solving abilities. In: Alatis, J. E. (szerk.) *Current issues in bilingual education: Proceedings of the Georgetown Roundtable on Languages and Linguistics*. Washington, DC, Georgetown University Press. 295–308.
- Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kincade, M. Dale 1991. The decline of native language in Canada. In: Robins, R. H.–Uhlenbeck, E. M. (szerk.) *Endangered languages*. Oxford–New York, Berg Pub. Ltd. 157–176.
- Kiss Jenő 1996. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92: 138–151.
- Kiss Jenő 2000. Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexe. *Magyar Nyelvőr* 124: 465–468.
- Kiss Jenő 2001. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség (Elhangzott akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadásként a Magyar Tudományos Akadémián Budapesten 2001. november 12-én.) <http://mta.hu/fileadmin/nytud/szekfoglalo/Kissjeno.rtf> (2012. 10. 15.)
- Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kiss Tamás Zoltán 2000. „Vankúsik moj!” – Narratív stratégiák és szlovák–magyar kétnyelvűség Závada Pál Jadviga párnája című regényében. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. 121–128.
- Kloss, Heinz 1966. German American Language Maintenance Efforts. In: Fish-

- man, Joshua A. (szerk.) *Language Loyalty in the United States*. The Hague, Mouton. 206–252.
- Kloss, Heinz 1969a. *Research Possibilities on Group Bilingualism: A Report*. Quebec, International Center for Research on Bilingualism.
- Kloss, Heinz 1969b. *Grundfragen der Ethnopolitik in 20. Jahrhundert*. Vienna, Braumüller–Stuttgart, Bad Godesberg.
- Kolláth Anna 2003. A szlovéniai kisebbségek nyelvi jogai a törvények és rendeletek tükrében. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 190–203.
- Kolláth Anna–Varga István Štefan–Göncz Lajos 2009. *Magyar1 vagy magyar2? Tannyelvválasztás a Muravidéken*. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának felkérésére és támogatásával készült. Kiadta a Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala. Megjelenését támogatja a Muravidéki Pedagógusok Egyesülete.
- Kontra H., Edit–Bartha, Csilla 2010. Foreign language education in Hungary: Concerns and controversies. *Sociolinguistica* 24: 61–84.
- Kontráné Hegybíró Edit 2010. *Nyelvtanulás két kézzel. A jelnyelv szerepe a siketek idegennyelv-tanulásában*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Kontra Miklós 1987. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatócsoport. 1987. július 5. Sokszorosított anyag.
- Kontra Miklós 1990a. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica series A, Studia et Dissertationes, 5.
- Kontra Miklós 1990b. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 5: 512–520.
- Kontra, Miklós 1997. 21. Hungary. In: Goebel, Hans–Nelde, Peter H–Starý, Zdeněk–Wölck, Wolfgang (szerk.) *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/Linguistique de contact*. 2. Halbband/Volume 2/Tome 2. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 1708–1723.
- Kontra Miklós 1999a. „Kétnyelvű oktatás” = tücsök és bogár. In: Bokor József (szerk.) *Az anyanyelv a kétnyelvűségben*. A Maribori Magyar Intézet Kiadványai. Maribor–Lendva, Ljubljana Nyomda. 31–34.
- Kontra Miklós 1999b. Sorozatszerkesztői előszó. In: Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék, Osiris Kiadó– Fórum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely. 15–17.

- Kontra Miklós 2003a. 23. Nyelv és jog. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 551–566.
- Kontra Miklós 2003b. Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül. *Magyar Tudomány* 4: 504–512.
- Kontra Miklós 2003c. 7. A szép magyar beszéd és a csúnya. In: Kontra Miklós (szerk.) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó. 240–255.
- Kontra Miklós 2003d. 3. A vizsgálat keretei. In: Kontra Miklós (szerk.) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó. 41–84.
- Kontra Miklós 2003e. 5. A független változók hatásainak összegzése. In: Kontra Miklós (szerk.) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó. 169–228.
- Kontra Miklós 2007. Cigányaink, nyelveik és jogaik. In: Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 147–151.
- Kontra Miklós 2009. A nyelvi genocídium fogalma és mai magyarországi megvalósulásai/megvalósításai. *Kritika, május*: 22–25.
http://www.kritikaonline.hu/kritika_09majus_kontra.html (2012. 10. 24.)
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kontra, Miklós 2011. Language Contact Issues in Central Europe. In: Koutny, Ilony–Nowak, Piotra (szerk.) *Język, Komunikacja, Informacja – Language, Communication, Information* 6: 45–61.
- Kontra Miklós (szerk.) 1991. *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. A Magyarorsággal kapcsolatos könyvtára XI. Budapest, Magyarorsággal kapcsolatos Intézet.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kontra, Miklós–Robert Phillipson–Tove Skutnabb–Kangas–Várady Tibor (szerk.) 1999. *Language: A right and a resource. Approaching linguistic human rights*. Budapest, Central European University Press.
- Kontra Miklós–Borbély Anna (szerk.) 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Kutatócsoportja. <http://www.nytud.hu/buszi/index.html> (2012. 10. 24.)
- Kovács, Magdolna 2001. *Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian*. Åbo, Åbo Akademi Förlag.
- Kovalcsik Katalin 1993. A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna

- Gábor–Bódi Zsuzsanna (szerk.) *Cigány néprajzi tanulmányok. 1. Salgótarján, Mikszáth Kiadó. 231–244.*
- Kovalcsik Katalin 1994. *Florilyé dă primăvară I. Tavaszi virágok, Beás cigány iskolai énekeskönyv.* Pécs, Gandhi Középiskola–Fii cu noi.
- Kovalcsik Katalin 2007. Szimbolikus kultúrareprezentációk egy olténiai rudár közösségben. In: Bartha Csilla (szerk.) 2007 *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 194–219
- Kovalcsik Katalin–Orsós Anna 1994. *Fátá ku păru dă ar. Az aranyhajú lány. Beás cigány iskolai népmesegyűjtemény.* Pécs, Gandhi Középiskola.
- Kozma Mihály 1985. Román nemzetiség magyar környezetben. Inter-etnikai vizsgálatok a Békés megyei Méhkeréken. In: Gyivicsán Anna–Kozma Mihály–Győri-Nagy Sándor–Szász János András *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői.* Budapest, Állami Gorkij Könyvtár Művelődéskutató Intézet. 59–111.
- Központi Statisztikai Hivatal 2002. *Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés, A nemzeti és etnikai kisebbségek adatai.* Budapest, KSH.
- Központi Statisztikai Hivatal 2003. *A nyelvtudás Magyarországon.* EU-számúnió. <http://portal.ksh.hu/> (2010. 11. 28.)
- Központi Statisztikai Hivatal 2010. Idegennyelv-tanulás. *Statisztikai Tükör*, IV. évfolyam, 62., 2010. május 26. ksh.hu
- Kövágó László 1981. *Nemzetiségek a mai Magyarországon.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Krauss, Michael 1992. The world's languages in crisis. *Language* 68, 1: 1–42.
- Kulick, Don 1992. *Language shift and Cultural Reproduction.* Studies in the Social and Cultural Foundations of Language, 14. New York, Cambridge University Press.
- Labov, William 1966. *The Social Stratification of English in New York City.* Washington, DC, Center for Applied Linguistics.
- Labov, William 1969. Contraction, Deletion, and Inherent Variability of the English Copula. *Language* 45: 715–762.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 1975. *What is a language fact?* Lisse, Netherlands, Peter de Ridder Press.
- Labov, William 1981. Building on empirical foundations. In: Lehmann, W.–Malkiel Y. (szerk.) *Perspectives on Historical Linguistics.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 17–92.

- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* 4: 22–48.
- Labov, William 1990. The intersection of sex and social class in the course of linguistic change. *Language Variation and Change* 2: 205–254.
- Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change*. Volume 1: *Internal Factors*. Oxford, UK–Cambridge, USA, Blackwell.
- Labov, William 2001. *Principles of Linguistic Change*. Volume 2: *Social Factors*. Oxford, UK–Cambridge, USA, Blackwell.
- Labov, William 2010. *Principles of Linguistic Change*. Volume 3: *Cognitive and Cultural Factors*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Chichester, UK, Wiley-Blackwell.
- Ladányi Mária–Gerstner Károly–P. Lakatos Ilona (szerk.) 2010. „...csak testetlen szavaim ragyognak...” G. Varga Györgyi válogatott nyelvészeti írásai. Barrus Könyvkiadó Kft.
- Laihonon, Petteri, 2005. *Multilingualism and Language Ideologies in the Rumanian Banat*. Licentiate Thesis. Jyväskylä, University of Jyväskylä, Hungarian Studies.
- Lambert, Wallace E. 1955. Measurement of the linguistic dominance of bilinguals. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 50: 197–200.
- Lambert, Wallace E. 1967. A Social Psychology of Bilingualism. *Journal of Social Issues* 23: 91–108.
- Lambert, Wallace E. 1974. Culture and language as factors in learning and education. In: Aboud, F.–Mead, R. D. (szerk.) *Cultural factors in learning*. Bellingham, Washington State College.
- Lambert, W. E.–Hodgson, R.C.–Gardner, R.C.–Fillenbaum, S. 1960. Evaluational reactions to spoken language. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60: 44–51.
- Lane, Pia 2010. Stories of language loss. A longitudinal study of language shift. SS18, 1–4 September 2010, Southampton, UK, Thursday, 02/09/2010. Conference Paper.
- Langman, Juliet 2002. Language and Identity in a Hungarian Minority Dance Group. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 57–70.
- Lanstyák István 1991. A szlovák nyelv árnyékában (a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In: Kontra Miklós (szerk.) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, Magyarorsággutató Intézet. 11–72.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. A magyar nyelv a Kárpát-

- medencében a XX. század végén. III. Kontra Miklós (sorozatszerk.) Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István 2003. Végbement vagy elmaradt nyelvcserék nyelvi emlékei a magyar–szlovák nyelvhatáron. In: Kozma István–Papp Richárd (szerk.) *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 132–149.
- Lanstyák István 2005. A kódváltásról – nyelvtani szempontból. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2: 121–130.
- Lanstyák István 2006. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1: 27–44.
- Lanstyák István 2010. A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia. In: Csernicskó István–Fedinec Csilla–Tarnóczy Mariann–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *Utazás a magyar nyelv körül: Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 58–67.
- Lanstyák István 2011. Az elitizmus mint nyelvhelyességi ideológia. In: Kozmács István–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.) *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra, Arany A. László Társulás–Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Közép-európai Tanulmányok Kara–Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií. 145–155.
- Lanstyák István–Simon Szabolcs 2002. A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen. *Kisebbségkutatás* 2: 344–358.
- Lanza, Elizabeth 1997. *Language Mixing in Infant Bilingualism: A Sociolinguistic Perspective*. Oxford, Clarendon Press.
- Lanza, Elizabeth 2004. *Language Mixing in Infant Bilingualism: A Sociolinguistic Perspective*. 2nd edition. Oxford, Oxford University Press.
- Lawson, Sarah–Sachdev, Itesh 2000. Codeswitching in Tunisia: Attitudinal and behavioural dimensions. *Journal of Pragmatics* 32: 1343–1361.
- Leopold, Werner F. 1939–49. *Speech development of a bilingual child*. 4. vols. Evanston, Ill.
- Lieberson, Stanley 1980. Procedures for Improving Sociolinguistic Surveys of Language Maintenance and Language Shift. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 11–27.
- Lippi-Green, Rosina 1997. *English with an Accent: Language, Ideology, and Discrimination in the United States*. London–New York, Routledge.

- Li, Wei 1994. *Three Generations, Two Languages, One Family. Language Choice and Language Shift in a Chinese Community in Britain*. Clevedon, Multilingual Matters LTD.
- Li, Wen Lang 1982. The language shift of Chinese-Americans. *International Journal of the Sociology of Language* 38: 109–124.
- Mackey, William Francis 1970. Interference, integration and the synchronic fallacy. In: Alatis, J. (szerk.) *Bilingualism and language contact*. Washington, DC, Georgetown University Press.
- Mackey, William Francis 1987. Bilingualism and Multilingualism. In: Ammon, Ulrich-Dittmar, Norbert-Mattheier, Klaus J. (szerk.) 1987. *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Berlin-New York, Walter de Gruyter. 699–713.
- MacMaster, Richard K. 1985. *Land, Piety, Peoplehood: The establishment of Mennonite communities in America 1683–1790*. Scottdale, Pennsylvania, Herald Press.
- Macnamara, John 1966. *Bilingualism and primary education*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Macnamara, John 1967. The bilingual's linguistic performance. *Journal of Social Issues* 23: 58–77.
- Maitz, Péter 2005. *Sozialpsychologie des Sprachverhaltens: Der deutsch-ungarische Sprachkonflikt in der Habsburgermonarchie*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Maitz, Péter 2011. On explaining language shift: Sociology or social psychology of language? *Multilingua* 30: 147–175.
- Mak, W. 1935. Zweisprachigkeit und Mischmundart in Oberschlesien. *Schle-sisches Jahrbuch für deutsche Kulturarbeit* 7: 41–52.
- Maltz, Daniel N.–Borker, Ruth A. 1982. A Cultural Approach to Male-Female Miscommunication. In: Coates, Jennifer (szerk.) *Language and Gender: A Reader*. Blackwell, Oxford, 417–434.
- Manherz Károly 1972. A nyugatmagyarországi német nyelvjárások társadalmi rétegződése. In: Telegdi Zsigmond–Szépe György (szerk.) *Nyelv és társadalom. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 149–157.
- Manherz, Karl 1977. *Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn*. Budapest, Akadémia Kiadó.

- Manherz Károly (szerk.) 1998. *A magyarországi németek*. Változó világ 23. Budapest, Útmutató Kiadó.
- Marc, Vasile é. n. *De la Micherechi pînă la Micherechi*. Gyula, Editura „NOI”.
- Marin, Maria 2000. Elemente arhaice sau învechite în morfosintaxa graiurilor românești din Ungaria. *Fonetică și dialectologie XIX*: 197–209.
- Marin, Maria 2007. Creativitatea populară reflectată în graiurile românești din Ungaria. In: Berényi, Maria (szerk.) *Simpozion. Comunicările celui de al XVI-lea Simpozion al Cercetătorilor Români din Ungaria*. (Giula, 25–26 noiembrie 2006). Giula [Gyula], Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria. 110–119.
- Marin, Maria–Mărgărit, Iulia 2005. *Graiuri românești din Ungaria. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*. București, Editura. Academiei Române.
- Martin, Emilia 2000. Tradițiile românilor din Micherechi. In: Berényi, Maria (szerk.) 2000. *Micherechi. Pagini istorico-culturale*. Giula [Gyula] Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria. 202–277.
- Martin-Jones, Marilyn–Romaine, Suzanne 1986. Semilingualism: A half-baked theory of communicative competence. *Applied Linguistics* 1: 26–38.
- Márku Anita 2008. *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében*. Ungvár, PoliPrint.
- Mărgărit, Iulia 2012. Unitatea limbii române (noi argumente). *XV-lea Simpozion Internațional de Dialectologie (Cluj, 13–14 septembrie 2012)* előadás.
- Mărgărit, Iulia–Neagoe Victorela 2000. Cercetări asupra graiurilor românești vorbite în nord-estul Bulgariei (regiunea Loveci). In: Marin, Maria–Mărgărit, Iulia–Neagoe, Victorela–Pavel Vasile (szerk.) *Cercetări asupra graiurilor românești de peste hotare*. București, Tipărit la S.P. „BUCUREȘTII NOI”.
- Mason, Jennifer 2002. *Qualitative Researching* (2nd edition) London, Sage Publications.
- Máté Anikó–Kosić Julianna–Göncz Lajos 2009. *Horvátországi magyarok tanulmányválasztása: Útmutató a szülőknek és a pedagógusoknak*. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának felkérésére és támogatásával készült. Kiadta a Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala.
- Mátyus Kinga 2011. *-ba, -ban* elméletben és gyakorlatban. A (bVn) változó variabilitása a BUSZI-2 öt foglalkozási csoportjában. In: Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita (szerk.) *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Budapest–Beregszász, Tinta

- Könyvkiadó–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete. 303–311.
- McCormick, K. M. 2001. Gender and Language. In: Mesthrie, Rajend (szerk.) *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo, Elsevier. 336–345.
- McLaughlin, Barry 1984. *Second language acquisition in childhood. Preschool children*. Hillsdale, NJ., Lawrence Erlbaum Associates.
- Menn, L. 1989. Some People Who Don't Talk Right: Universal and Particular in Child Language, Aphasia and Language Obsolescence. In: Dorian, Nancy C. (szerk.) *Investigating Obsolescence*. Cambridge, Cambridge University Press. 335–346.
- Menyhárt József 2002. Nyelvünk és törvénye. Dunaszerdahely és Nyékvárkony hivatalos ügyintézésének nyelve az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény életbe lépése óta (Budapest, 2001. május 30.). *Kisebbségkutatás 2*: 359–368.
- Menyhárt, Krisztina 2003. Die sprachliche Situation der bulgarischen Gemeinschaft in Ungarn. In: Glatz, Ferenc (szerk.): *Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas*. Budapest, Europa Institut. 263–272.
- Menyhárt Krisztina 2007. A magyarországi bolgár közösség nyelvi helyzete. *Kisebbségkutatás 1*: 127–136.
- Mesterházy Szilvia 2003. A moldvai csángók nyelvi jogai, különös tekintettel az oktatási jogok érvényesülésére. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 148–160.
- Mesthrie, Rajend 2001. Language Maintenance, Shift, and Death. In: Mesthrie, Rajend (szerk.) *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo, Elsevier. 493–498.
- Mészáros Árpád 1994. Nemzetiség, anyanyelv és vallás a magyarországi népszámlálások tükrében. In: Kavacsics István (szerk.) *Magyarország nemzeti-seégeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 190–262.
- Meyerhoff, Miriam 2006/2008. *Introducing Sociolinguistics*. London–New York, Routledge.
- Mikeš, Melanie 1967. Aquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant. *Enfance 20*: 289–298.
- Moyer, Melissa G. 2008. Research as practice: Linking Theory, Method, and Data. In: Li, Wei–Moyer, Melissa G. (szerk.) *The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism*. Oxford, Blackwell. 18–31.

- Mufwene, Salikoko S. 2001. *The Ecology of Language Evolution*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- Mufwene, Salikoko 2004. 18 Multilingualism in Linguistic History: Creolization and Indigenization. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 460–488.
- Murvai Olga 2008. Statutul limbilor mici în Uniunea Europeană – sau va avea Europa Unită o limbă unitară? In: Horváth István–Tódor Erika Mária (szerk.) *O evaluare a politicilor de producere a bilingvismului*. Cluj–Napoca, Editura Limes–Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale. 94–102.
- Muysken, Pieter 1995. Code-switching and grammatical theory. In: Milroy, L.–Muysken, P. (szerk.) *One speaker, two languages: cross-disciplinary perspectives*. Cambridge, UK, Cambridge University Press. 177–198.
- Muysken, Pieter 2000. *Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Muysken, Pieter 2004. 6. Two Linguistic Systems in Contact: Grammar, Phonology and Lexicon. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 147–168.
- Myers-Scotton, Carol 1993. *Duelling Languages: Grammatical Structure in Codeswitching*. Oxford, Clarendon Press.
- Myers-Scotton, Carol 2006. *Multiple Voices: An introduction to Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Carlton, Australia, Blackwell Publishing.
- Myers-Scotton, Carol–Jake, J. L. 2000. Explaining Aspects of Codeswitching and Their Implications. In: Nikol, J. (szerk.) *One Mind, Two Languages: Bilingual Language Processing*. Oxford, UK, Blackwell Publishing.
- Nádor Orsolya 2011. Nyelvpolitika és oktatás – történeti háttérvázlat. In: Bartha Csilla–Nádor Orsolya–Péntek János (szerk.) *Nyelv és oktatás kisebbségben – Kárpát-medencei körkép*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 21–55.
- Nahkola, Kari–Saanilahti, Marja 2004. Mapping language change in real time: A panel study on Finnish. *Language Variation and Change* 16: 75–92.
- Navracsics Judit 1999. *A kétnyelvű gyermek*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Navracsics Judit 2010. A kétnyelvű beszédprodukció jellegzetességei. *Iskolakultúra* 10: 3–16.
- Németh Attila 2009. A kódváltásra vonatkozó nyelvi attitűdök a magyarországi németeknél a városládi közösség példáján. In: Borbély Anna–Vančoné Krem-

- mer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 181–190.
- Népszámlálás 2001. 2002. 4. *Nemzetiségi kötődés – A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Nettle, Daniel–Romaine, Suzanne 2000. *Vanishing Voices. The Extinction of the World's Languages.* Oxford, Oxford University Press.
- Nevaci, Manuela 2011. *Curs de aromână. Descrierea dialectului, texte, glosar.* București, Editura Universitară.
- Nordberg, Bengt–Sundgren, Eva 1998. *On observing real-time language change: a Swedish case study.* FUMS Rapport nt 190, Solid nr 10, Enheten för sociolingvistik. Uppsala, Uppsala Universitet, Peps Ekonomikum.
- Olariu, Florin-Teodor 2010. Románii din Torino – comportament și atitudini (socio)lingvistice în mediu aloglot. *Philologica Jassyensia* VI/2, 12: 219–229.
- Orsós Anna 1994. *Beás nyelvkönyv kezdőknek – Pă lyimbá bájásilor.* Jegyzet – Szkrijitură. Kaposvár–Kápos, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Orsós Anna 1997. *Beás–magyar kéziszótár. Vorbé dă bájás.* Kaposvár–Kápos, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Köz-művelődési Tanszéke.
- Orsós Anna 1999. *Magyar–beás kéziszótár. Vorbé dă ungur.* Kaposvár–Kápos, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Orsós Anna–Kálmán László 2009. *Beás nyelvtan.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet–Tinta Könyvkiadó.
- Pálmainé Orsós Anna 2002. A beás nyelv szociolingvisztikai helyzete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Friss kutatások a romológia körében.* Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 10. kötet. Pécs, PTE BTK Romológia Tanszék. 15–25.
- Pálmainé Orsós Anna 2004. A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. Budapest, „A nyelvi másság dimenziói archívum” – MaBi-Ling adat- és hangtár – MTA NYTI TKK. Kézirat.
- Pálmainé Orsós Anna 2007a. A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. In: Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 266–292.
- Pálmainé Orsós Anna 2007b. Nyelvi attitűdök a magyarországi beás közösségben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai.* Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 79–88.
- Pap, L. 1979. Language attitudes and minority status. In: Mackey, W. F.–Ornstein,

- J. (szerk.) *Sociolinguistic studies in Language contact. Methods and Cases*. The Hague–Paris–New York, Mouton Publishers. 197–207.
- Papp Richard 2002. Történelmi egyházak a Vajdaságban: szakrális-etnikus stratégiák? In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 163–193.
- Pățașiu, Teodor 2011. Monografia comunei Micherechiu. *Izvorul 32*: 4–47.
- Paulston, Cristina Bratt 1994. *Linguistic minorities in multilingual settings. Implications for language policies*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Paunonen, H. 1996. *Language change in apparent time and in real time. Prosessive constructions in Helsinki colloquial Finnish*. In: Samspel och variation. Språkliga studier tillägnade Bengt Nordberg på 60-årsdagen. Uppsala, Uppsala Universitate. 375–386.
- Peal, Elizabeth–Lambert, Wallace E. 1962. The relation of bilingualism to intelligence. *Psychological Monographs* 76: 1–23.
- Péntek János 2000. Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése nyelvi kontaktusban. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya. 165–172.
- Péntek János 2004. *Anyanyelv és oktatás*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia Könyvkiadó.
- Péntek János–Benő Attila 2003. Nyelvi jogok Romániában. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 123–147.
- Petitto, Laura-Ann–Dunbar, Kevin 2004. New findings from Educational Neuroscience on Bilingual Brains, Scientific Brains, and the Educated Mind. Conference on Building Usable Knowledge in Mind, Brain & Education, Harvard Graduate School of Education, October 6–8, 2004. 1–20 p. <http://adelanteschool.org/Petitto.pdf> (2011. 11. 28.)
- Petrusán György 1994. A hazai románok számának, összetételének és települési viszonyainak változásáról. In: Kavacsics István (szerk.) *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 315–318.
- Pietikäinen, Sari 2011. Single norms and diverse realities: Multilingual dynamics in Sámiland. Plenary Presentation. *ISB8–International Symposium on Bilingualism*. Oslo, Norway, June 15–18, 2011.
- Pintér Tibor 2009. Észrevételek a cigány diglossziáról. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztere-*

- otípiák. 15. *Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 393–401.
- Pfaff, Carol W. 1979. Constraints on language mixing: intrasentential code-switching and borrowing in Spanish/English. *Language* 55: 291–318.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2002. *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából.* Nyíregyháza, Bessenyei Kiadó.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 2009. A mai magyar nyelvváltozatok megítélése több időmetszetben. In: Karmacsi Zoltán–Márku Anita (szerk.) *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés.* Ungvár, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–Hodinka Intézet, PoloPrint. 74–81.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit (szerk.) 2004. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXII. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Poplack, Shana 1979/1980/2000. Sometimes I'll start a sentence in Spanish *y termino en español.* *Linguistics* 18: 581–618./In: Li, Wei (szerk.) *The Bilingualism Reader.* London–New York, Routledge. 221–256.
- Poplack, Shana-Sankoff, David 1984. Borrowing: the synchrony of integration. *Linguistics* 22: 99–135.
- Posgay Ildikó 2007. A purizmus értelmezése. In: Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.) *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Duna-szerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 213–218.
- Pozsony Ferenc 2000. Együttélési modellek erdélyi falvakban. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében.* Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. 173–180.
- Presinszky Károly 2009. Nyelvi attitűdök vizsgálata nyitrai magyar egyetemisták körében. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 241–248.
- Preston, Dennis R. 2010. Fenntartható dialektizmus. In: Csernicskó István–Fedinec Csilla–Tarnóczy Mariann–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *Utazás a magyar nyelv körül: Írások Kontra Miklós tiszteletére.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 68–72.
- Prince, A.–Smolensky, P. 1993. *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar.* University of Colorado–Rutgers University. Manuscript.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar Értelmező Kéziszótár.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Quinn, Mary Ellen–Kessler, Carolyn 1987. Language minority children's lin-

- guistic and cognitive creativity. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 8: 173–186.
- Réger Zita 1974. A lovári–magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *Nyelvtudományi Közlemények* 1–2: 229–255.
- Réger Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság* 8: 77–89.
- Réger Zita 1979. Biligual Gypsy children in Hungary: Explorations in the 'natura' aquisition of a second language. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 59–82.
- Réger Zita 1988. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. IV.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 155–178.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Reményi Andrea Ágnes 2001. Nyelv és társadalmi nem. *Replika* 45–46: 153–161.
- Ritchie, William C.–Bhatia, Tej K. 2004. 13. Social and Psychological Factors in Language Mixing. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 336–352.
- Robinson, C. D. W. 1993. Where minorities are in the majority: language dynamics amidst high linguistic diversity. In: de Bot K. (szerk.) *Case Studies in Minority Languages*. AILA Review 10. 52–70.
- Romaine, Suzanne 1984. *The Language of Children and Adolescents: The Aquisition of Communicative Competence*. Oxford, Basil Blackwell.
- Romaine, Suzanne 1995. *Bilingualism*. Second edition. Oxford, Blackwell.
- Romsics Ignác (főszerk.) 2007. *Magyarország története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ronjat, Jules 1913. *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*. Paris, Champion.
- Rosenblum, T.–Pinker, Steven 1983. Word magic revisited: Monolingual and bilingual children's understanding of the word-object relationship. *Child Development* 54: 773–480.
- Rubin, Joan 1968. Bilingual usage in Paraguay. In: Fishman, Joshua A. (szerk.) *Reading in the Sociology of Language*. The Hague, Mouton. 512–530.
- Sachdev, Itesh–Bourish, Richard Y. 2001. Multilingual communication. In: Robinson, W. P.–Giles, H. (szerk.) *The New Handbook of Language and Social Psychology*. Chichester, UK, Wiley. 407–428.

- Sachdev, Itesh–Giles, Howard 2004. 14. Bilingual Accomodation. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 353–378.
- Saghal, Anju 1991. Patterns of language use in a bilingual setting in India. In: Cheshire, Jenny (szerk.) *English around the World. Sociolinguistic Perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press. 299–307.
- Salánki Zsuzsa 1998. Udmurtföldi benyomások. In: Csepregi Márta (szerk.) *Finnugor kalauz*. Budapest, Panoráma. 107–113.
- Salánki Zsuzsa 2009. Nyelvi attitűdök egy oroszországi finnugor beszélőközösségben. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 293–300.
- Sándor Anna 1995. Megfigyelések Kolon mai nyelvhasználatáról. In: Kassai Ilona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 211–216.
- Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Sándor Anna 2001. A nyelvi attitűd kisebbségben. *Magyar Nyelv* 97: 87–95.
- Sándor Anna 2009. A nyelvjárási attitűd vizsgálata a nyitrai magyar szakos egyetemisták körében. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 231–239.
- Sándor Klára 1996. A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. *Korunk* 11: 60–75.
- Sándor Klára 1998. A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. In: Jankovics József–Monok István–Nyerges Judit (szerk.) *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14*. Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt. II. 1130–1150.
- Sándor Klára 2003a. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 381–409.
- Sándor Klára 2003b. Magyar nyelvésztés? Megjegyzések a csángó beiskolázási kísérletről. In: Osvát Anna–Szarka László (szerk.) *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat. Újratanítható-e a kisebbségek anyanyelve a magyarországi*

- nemzetiségi iskolákban?* Budapest, Gondolat Kiadói Kör–MTA Kisebbségkutató Intézet. 153–182.
- Sándor Klára–Juliet Langman–Pléh Csaba 1998. Egy magyarországi „ügynök-vizsgálat” tanulságai. *Valóság* 8: 29–40.
- Saramandu, Nicolae 1996. *Lingvistică integrală. Interviu cu Eugen Coșeriu realizat de Nicolae Saramandu*. București, Editura Fundației Culturale Române.
- Saramandu, Nicolae 1997. Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: băiașii din nordul Croației. *Fonetică și dialectologie XVI*: 97–130.
- Saramandu, Nicolae 2003. *Studii aromâne și meglenoromâne*. Constanța, Editura Ex Ponto.
- Saramandu, Nicolae 2005. *Structura aromânei actuale. Graiurile din Dobrogea. Texte dialectale*. București, Editura Academiei Române.
- Sârbu, Richard 1998. The istro-romanian dialect today. In: Sârbu, Richard–Frățilă, Vasile (szerk.) *Dialectul istroromân. Texte și glosar*. Timișoara, Editura Amarcord. 35–42.
- Sârbu, Richard–Frățilă Vasile 1998. Cuvânt înainte. In: Sârbu, Richard–Frățilă Vasile (szerk.) *Dialectul istroromân. Texte și glosar*. Timișoara, Editura Amarcord. 7–10.
- Schiffman, Harold F. 1993. The balance of power in multiglossic languages: implications for language shift. *International Journal of the Sociology of Language* 103: 115–148.
- Schmidt-Rohr, G. 1932/1963. *Muttersprache*. Jena, Eugen Diederisch.
- Scovel, Thomas 1998. *Psycholinguistics*. Oxford, Oxford University Press.
- Shuttleworth, Martyn 2009. *Longitudinal study*. <http://www.experiment-resources.com/> (2012. 10. 24.)
- Siguan, M. 1996. *L'Europe des langues*. Sprimont, Belgium, Belgium.
- Sipőcz Katalin 2011. Veszélyeztetett manysi metaforák. In: Kozmács István–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.) *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra, Arany A. László Társulás–Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Közép-európai Tanulmányok Kara–Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií. 201–206.
- Sipos Mária 2008. Serkáli osztják szövegek és szójegyzék In: Fejes László (szerk.) *Serkáli osztják chrestomathia*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 135–244.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1984. *Bilingualism or not – The education of minorities*. Clevedon, Multilingual Matters 7.

- Sku[n]tnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány, Kisebbségi Adattár VIII.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2002. *Why Should Linguistic Diversity be Maintained and Supported in Europe? Some Arguments. Guide for the Development of Language Education Policies in Europe from Linguistic Diversity to Plurilingual Education. Reference Study*. Language Policy Division Directorate of School, Out of School and Higher Education DGIV Council of Europe. Strasbourg, <http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Skutnabb-KangasEN.pdf> (2012.07.15.)
- Sorescu Marinković, Annemarie 2008. The Bayash in Croatia: Romanian Vernaculars in Baranja and Medjimurje. In: Sikimić, Biljana–Ašić, Tijana (szerk.) *The Romance Balkans*. Belgrade, Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkans Studies–Institut des Etudes Balkaniques. 173–225.
- Spolsky, Bernard 2003. 5. Religion as a Site of Language Contact. *Annual Review of Applied Linguistics* 23: 81–86.
- Spolsky, Bernard 2006. Introduction. Part II. In: Omoniyi, Tope–Fishman, Joshua A. (szerk.) *Explorations in the sociology of language and religion*. Amsterdam, John Benjamins. 4–9.
- Stubbs, Michael W. (szerk.) 1985. *The Other Languages of England. Linguistic Minorities project*. London–Boston–Melbourne–Hanley, Routledge & Kegan Paul.
- Swadesh, Morris 1948. Sociologic Notes on Obsolescent Languages. *International Journal of American Linguistics* 14: 226–235.
- Szabó Orsolya 2002. Képek egy pilisi szlovák faluról. In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 75–86.
- Szabó Tamás Péter 2011. Ideológiák a nyelvi hibajavítás háttérében? Metanyelvi elemzések. In: Hires-László Kornélia–Karmacsi Zoltán–Márku Anita (szerk.) *Nyelvi mitoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest–Beregszász, Tinta Könyvkiadó–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete. 174–183.
- Szabó Mihály Gizella 2009. A nyelv szimbolikus funkciója a szlovák államnyelvtörvényben. *Magyar Tudomány* 11: 1329–1334.
- Szalai Andrea 2007. Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és nyelvi sokfélesége. In: Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 20–51.

- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs, Iskolakultúra.
- Szépfolusi István 1992. (2. bővített kiadás) *Lássátok, halljátok egymást! – Mai magyarok Ausztriában*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Szépfolusi István–Vörös Ottó–Beregszászi Anikó–Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Budapest–Alsóőr–Lendva, Gondolat Kiadó–Imre Samu Nyelvi Intézet–Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
- Tabouret-Keller, Andrée 1968. Sociological factors of language maintenance and shift: a methodological approach based on European and African examples. In: Fishman, Joshua A.–Ferguson, Charles A.–Das Gupta, Jyotirindra (szerk.) *Language problems of Developing Nations*. New York, John Wiley and Sons, Inc. 107–118.
- Tabouret-Keller, Andrée 2004. 25 Bilingualism in Europe. In: Bhatia, Tej K.–Ritchie, William C. (szerk.) *The Handbook of Bilingualism*. Malden, MA, USA–Oxford, UK–Victoria, Australia, Blackwell Publishing. 662–688.
- Tandefelt, Marika 1988. Mellan två språk. En fallstudie om språkbevarande och språkbyte i Finland. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Multiethnica Upsaliensis* 3. Centrum för multietnisk forskning. Uppsala universitet.
- Thomason, S. 1982. *Historical Linguistics*. Unpublished manuscript.
- Thomason, Sarah G. 2001a. *Language Contact: An Introduction*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Thomason, S. G. 2001b. Contact Languages. In: Mesthrie, Rajend (szerk.) *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo, Elsevier. 461–464.
- T. J. 2012. Familia Ruzsa, tradiție și performanță în legumicultură. *Cronica XI*, 12: 3.
- Todd, L. 1984. *Modern Englishes: Pidgins and creoles*. Oxford, Blackwell.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideológikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelv-ideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 75–85.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998. *Nyelvi tervezés*. Budapest, Universitas.
- Tóth Sándor–Tuska Tünde–Uhrin Erzsébet–Zsilák Mária 2004. Nyelvcsere és nyelvmegőrzés a magyarországi szlovákok tótkomlói közösségében. Buda-

- pest, „A nyelvi másság dimenziói archívum” – MaBiLing adat- és hangtár – MTA NYTI TKK. Kézirat.
- Trudgill, Peter 1972. Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich. *Language in Society* 1: 179–195.
- Trudgill, Peter 1974. *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- Trudgill, Peter 1988. Norwich revisited: Recent linguistic changes in an English urban dialect. *English World-Wide* 9: 33–49.
- Trudgill, Peter 1995. Dialect and Dialects in the New Europe. *The European English Messenger* 4, 1: 44–46.
- Trudgill, Peter 2000. *Sociolinguistics. An introduction to language and society*. Fourth edition. London, Penguin English.
- Tsitsipis, Lukas D. 1998. *A linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift*. Oxford, Clarendon Press.
- Turell, M. Teresa 2003. Apparent and real time in studies of linguistic change and variation. *Noves SL. Revista de Sociolingüística*. <http://cultura.gencat.net/llengcat/noves>. Autumn 2003. 1–10. (2008. 09. 08.)
- Tuska Tünde 2009. A tótkomlósi szlovákok sztereotípiái. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 167–174.
- Uhrin Erzsébet/Uhrinová, Alžbeta 2004. A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználatá/Používanie materinského jazyka v kruhu slovenskej inteligencie v Békésskej Čabe. Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.
- Uhrin Erzsébet 2007. A magyarországi szlovákok nyelvi attitűdjei. In: Zelliger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 70–78.
- Vančóné Kremmer Ildikó 1998. Észrevételek a gyermekkori kódválasztás és kódváltás változásairól. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.) *Tanulmányok a magyar-szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Kiadó. 116–134.
- Váradi, Tamás 1998. *From cards to computer files: Processing the data of the Budapest Sociolinguistic Interview*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 3., January 1998. Budapest, Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences.
- Váradi, Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 339–59.

- Vargha András 2000. A Kárpát-medencei nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatai: módszertani csapdák és ínyencségek. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, Készült az MTA Nyelv-tudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. 231–237.
- Vargha András 2007. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest, Pólya Kiadó.
- Vargha András–Czigler Balázs 1999. *A MINISTAT Statisztikai Programcsomag 3.2 verzió*. Budapest, Pólya Kiadó.
- Várnai Zsuzsa–Wagner-Nagy Beáta 2010. Kontaktusjelenségek a Tajmir-félszigeten. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba, 2009.11.17–2009.11.18. PPKE BTK. 169–185.
- Végh József 1990. Az őrségi nyelvjárás mai képe (A nyelvi változásokról). In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.) *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest, MTA NyTI. 113–120.
- Veres László 2003. *A Bükk hegység hutatelepülései*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó – Századvég.
- Wee, Lionel 2013. Styling the Multilingual Organisation. Plenary Presentation. *ISB9–International Symposium on Bilingualism*. Singapore, June 10–13, 2013.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York, Publications of Linguistic Circle of New York – Number 1.
- Weninger, Csilla–Williams, J. Patrick 2005. Cultural Representations of Minorities in Hungarian Textbooks. *Pedagogy, Culture and Society* 13, 2: 159–180.
- Wolfram, Walt 1969. *A Sociolinguistic Description of Detroit Negro Speech*. Washinton, DC, Center for Applied Linguistics.
- Wolfram, Walt 2002. Language Death and Dying. In: Chambers, J. K.–Trudgill, P.–Schilling-Estes, N. (szerk.) *The Handbook of Language Variation and Change*. Malden, MA–Oxford–Garitón, Australia, Wiley-Blackwell. 764–768.
- Wolfram, Walt 2004. The Sociolinguistic Construction of Remnant Dialects. In: Fought, Carmen (szerk.) *Sociolinguistic Variation. Critical Reflections*. Oxford–New York, Oxford University Press. 84–106.
- Wurm, Stephen A. 1998. Methods of language maintenance and revival, with selected cases of language endangerment in the world. In: Matsumura, Kazuto (szerk.) *Studies in endangered languages. Papers from the International Symposium on Endangered Languages. Tokyo, 18–20 November 1995*. Tokyo, Hituzi Syobo. 191–211.
- Závada Pál 1997. *Jadviga párnája – napló –*. Budapest, Magvető.

- Zelliger Erzsébet 2001a. Nyelvi változatok presztízsértéke az emigráns nyelvhasználatban: normakonfliktusok. In: Papp György (szerk.) *11. Élőnyelvi Konferencia. Tanulmányok (különszám)*. Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve. Újvidék, Újvidéki Egyetem Magyar Tanszék. 231–234.
- Zelliger Erzsébet 2001b. Nyelvi és nyelvhasználati kérdések a felső-ausztriai magyar diaszpórában. *Magyar Nyelv* 97, 2: 171–183.
- Zsilák Mária 1993. A délföldi szlovák nyelvjárások funkcionális rétegződése. *Hungarológia* 3. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ. 180–186.
- Zsilák Mária 2010. Procesul de dispariție a dialectelor din insulele lingvistice slovace din Ungaria. In: Jakab Albert Zsolt–Peti Lehel (szerk.) *Minorități în zonele de contact internetic: Cehii și slovacii în România și Ungaria*. Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale–Kriterion. 93–106.
- Zsilinszky Mihály 1872. *Szarvas város történetének és jelen viszonyainak leírása*. Pest.
1990. évi népszámlálás. *A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960–1990)*. 1991. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
1990. évi népszámlálás. *Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990*. 1993. Központi Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- http://www.docuart.hu/docuart/hu/adatbazis/adat_film/181 (2012. 10. 24.)
- <http://www.e-democracy.md/legislation/constitution/i/> (2012. 10. 26.)
- <http://www.ethnologue.com> (2013. 07. 15.)
- http://www.ec.europa.eu/languages/languages-of-europe/eu-languages_hu.htm (2012. 10. 24.)
- http://www.ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc/lang/com554_hu.pdf (2012. 07. 15.)
- <http://www.info-prim.md/?a=10&ay=20413&nD=2009/01/05> (2012. 10. 26.)
- <http://www.lanchart.hum.ku.dk/> (2012. 10. 24.)
- <http://www.mehkerek.hu> (2011. 09. 11.)
- <http://www.nytud.hu/buszi/bsi.htm> (2012. 10. 24.)
- <http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/> (2012. 10. 24.)
- <http://www.umnya.elte.hu> (2012. 10. 24.)
- [http://www.unterm.un.org/dgaacs/unterm.nsf/vNTEntries/\\$First](http://www.unterm.un.org/dgaacs/unterm.nsf/vNTEntries/$First) (2012. 10. 24.)
- <http://www.ropstat.com> (2012. 10. 24.)

Függelék

A MaBiLing kérdőív feldolgozott 28 kérdése¹⁹⁶

k32 Milyen nyelven beszél (beszélt) édesanyjával?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul

k33 Milyen nyelven beszél (beszélt) édesapjával?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul

k34 Milyen nyelven beszél (beszélt) anyai nagyszüleivel?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nem ismertem

k35 Milyen nyelven beszél (beszélt) apai nagyszüleivel?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nem ismertem

¹⁹⁶ A kérdések a román közösségre vonatkoznak.

k36 Milyen nyelven beszél (beszélt) testvérével/testvéreivel?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nincs testvérem

k37 Milyen nyelven beszél (beszélt) házastársával?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nincs házastársam

k38 Milyen nyelven beszél gyermekeivel?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nincs gyermekem

k39 Milyen nyelven beszél unokáival?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nincs unokám

k40 Milyen nyelven beszél román tanáraival, ha találkozik velük mostanában?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul

- (5) Mindig magyarul
- (6) Nincs ilyen tanárom

k41 Milyen nyelven beszél saját papjával?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nem járok templomba

k42 Milyen nyelven beszél a templomban hívőtársaival, gyülekezeti társaival szertartás előtt vagy után?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nem járok templomba

k43 Milyen nyelven beszél szomszédaival?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nincs román szomszédom

k44 Milyen nyelven beszél román barátaival, ismerőseivel?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Nincs ilyen barátom, ismerősöm

k45 Román barátaival, ismerőseivel beszélgetve milyen nyelvet használ, amikor magyar is jelen van a társaságban?

- (1) Mindig románt
- (2) Általában románt
- (3) Románt és magyart
- (4) Általában magyart
- (5) Mindig magyart

k46 Milyen nyelven beszél a községházán dolgozó románokkal?

- (1) Mindig románul
- (2) Általában románul
- (3) Románul és magyarul
- (4) Általában magyarul
- (5) Mindig magyarul
- (6) Ott nincsenek románok

k47 Milyen nyelvet használ munkahelyén román kollégáival?

- (1) Mindig románt
- (2) Általában románt
- (3) Románt és magyart
- (4) Általában magyart
- (5) Mindig magyart
- (6) Nincsenek román kollégáim

k48 Milyen nyelvet használ a boltban a román eladókkal?

- (1) Mindig románt
- (2) Általában románt
- (3) Románt és magyart
- (4) Általában magyart
- (5) Mindig magyart
- (6) Nincsenek román eladók

k50 Milyen nyelven beszél a falujában élő románokkal, akikkel a városban összefut?

- (1) Mindig románt
- (2) Általában románt
- (3) Románt és magyart

- (4) Általában magyart
- (5) Mindig magyart
- (6) Nem beszélek senkivel

k52 Milyen nyelven álmodik?

- (1) Mindig román
- (2) Általában román
- (3) Román és magyar
- (4) Általában magyar
- (5) Mindig magyar
- (6) Nem álmodom

k53 Milyen nyelven imádkozik magában?

- (1) Mindig román
- (2) Általában román
- (3) Román és magyar
- (4) Általában magyar
- (5) Mindig magyar
- (6) Nem imádkozom

k54 Milyen nyelvet használ, amikor számolja a pénzt?

- (1) Mindig román
- (2) Általában román
- (3) Román és magyar
- (4) Általában magyar
- (5) Mindig magyar

k55 Milyen nyelven káromkodik?

- (1) Mindig román
- (2) Általában román
- (3) Román és magyar
- (4) Általában magyar
- (5) Mindig magyar
- (6) Nem káromkodom

k58 Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a kétegyházi románt?

- 5: Mindent kiválóan
- 4: Könnyen
- 3: Többé-kevésbé
- 2: Nehezen
- 1: Egyáltalán nem

k59 Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a román irodalmi nyelvet?

- 5: Mindent kiválóan
- 4: Könnyen
- 3: Többé-kevésbé
- 2: Nehezen
- 1: Egyáltalán nem

k60. Érzése szerint milyen szinten beszéli Ön a magyar nyelvet?

- 5: Mindent kiválóan
- 4: Könnyen
- 3: Többé-kevésbé
- 2: Nehezen
- 1: Egyáltalán nem

k65. Ön szerint melyik a szebb nyelv, a Kétegyházán beszélt román vagy a romániai?

- (1) Kétegyházi (2) Mindkettő (2) Romániai

k66. Ön szerint melyik a hasznosabb nyelv, a Kétegyházán beszélt román vagy a romániai?

- (1) Kétegyházi (2) Mindkettő (2) Romániai

k67. Ön szerint melyik a nehezebb nyelv, a Kétegyházán beszélt román vagy a romániai?

- (1) Kétegyházi (2) Mindkettő (2) Romániai

k68. Ön melyiket szereti jobban, a Kétegyházán beszélt románt vagy a romániai?

- (1) Kétegyházit (2) Mindkettőt (2) Romániait

A LongBiLing kérdőív feldolgozott kérdései

1a Házastársával milyen nyelven beszél?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

1b Testvéreivel milyen nyelven beszél?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

1c Gyermekeivel milyen nyelven beszél?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

1d Unokáival milyen nyelven beszél?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

1e Milyen nyelven beszél az idősekkel?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

2a Milyen nyelven beszél román kollégáival a munkahelyén?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

2d Milyen nyelven beszél, ha szomszédjának, rokonának segít a kukoricabetakarításakor?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

3a Milyen nyelven beszél hívőtársaival az egyházi szertartás előtt vagy után?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

3b Milyen nyelven beszél a pap, ha prédikál?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

3c Milyen nyelven beszél a pap az esküvőn?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

3d Milyen nyelven beszél a pap a temetésen?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

3e Milyen nyelven imádkozik?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

3f Milyen nyelven káromkodik?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

4b Amikor iskolába járt, iskolatársaival milyen nyelven beszélt az óráközi szünetekben?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

4c Milyen nyelven tanult az iskolában?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

5a Milyen nyelven intézi adóügyeit a tanácsházán/polgármesteri hivatalban?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

5b Milyen nyelven kötik a házasságot a tanácsházán/polgármesteri hivatalban?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

6b Milyen nyelven beszél betegtársaival az orvosi váróteremben?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

6c Milyen nyelven beszél az orvosokkal, ha a (gyulai) kórházba kerül?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

7a Milyen nyelven vásárol az ABC-ben, ha román az eladó?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

7b Milyen nyelven vásárol a piacon, ha román a kereskedő?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

7c Milyen nyelven számolja meg a pénzt?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

7d Milyen nyelven beszél a román postással?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

8b Szokott-e románul olvasni?

(1) Igen (2) Nem

9a Amennyiben hivatalos levelet ír (pl. a tanácshoz/a polgármesteri hivatalhoz), milyen nyelven írja?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

9b Kinek szokott románul levelet írni?

9c Szüleinek temetői sírkövén milyen nyelvű a felirat?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

13a A kettő közül melyik a szebb nyelv: a román vagy a magyar?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

13b A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni: románul vagy magyarul?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

13c A kettő közül melyik nyelven könnyebb önnek beszélnie: románul vagy magyarul?

(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar

Tárgymutató

adat

- ~bázis 64, 78, 84, 87, 89, 112
- becsült ~(ok) 25, 49
- diakrón ~(ok) 177, 244
- kérdőíves ~ok 87, 90
- kétnyelvűségi ~(ok) 123, 247
- kvalitatív ~(ok) 132, 150, 159, 214, 239, 247
- kvantitatív ~(ok) 150, 216, 239, 247
- longitudinális ~(ok) 132, 239, 243, 244, 245, 247
- mikrocenzus ~ok 27
- népszámlálási ~ok 41, 125, 157, 158
- nyelvválasztásra vonatkozó ~ok 90, 175
- statisztikai ~ok 27
- százalékos ~ok 94
- szinkrón ~(ok) 171, 172, 175, 179, 180, 181, 184, 186, 188

adatgyűjtés

- ~i technika 78
- megismételt ~ 152, 155

adatközlő(k)

- ~ kiválasztása 89, 167
- román ~ 107, 109, 168
- szlovák ~ 107, 109, 117

afázia 34

Akadémiai Kézikönyvek 21

akcentus 30, 31, 55, 69

akkomodáció (alkalmazkodás) 69, 204, 216

államnyelv 36, 41, 74, 180

alternálás 65

Alzheimer-kór 34

amerikai

- ~ indián nyelvek 52
- ~ magyarok 189

ámisok 44, 46, 58

angol 24, 29, 30, 31, 35, 49, 63, 68, 71, 78, 99, 152, 156

anyanyelv

- ~járás 163
- ~megtartó 54
- ~-oktatás 55
- ~i beszélő 25, 48
- ~i szintű 24

magyar ~ű 27, 71, 72, 75

román ~ű 41, 125, 158, 159, 181, 206

arab 115

aromán (macedoromán) 26, 49

asszimiláció 41, 45, 54

attitűd

- ~kérdés 116, 235, 237
- ~változás 243
- ~változó 117–120, 230, 243
- ~vizsgálatok 115
- emocionális ~ 116–119
- esztétikai ~ 116–119, 230, 237
- kompetenciális ~ 116–118, 230, 237
- pragmatikus ~ 116–118, 230, 237

Ausztrália 52, 53, 60, 99

ausztráliai magyarok 60, 63

Ausztria 46, 76, 77, 164

autizmus 34

azonosság tudat (lásd *identitástudat*)

azonosulás 25, 32, 107, 164, 165

Battonya 127, 140

beás

~ közösség 80, 90, 99

~ nyelv 85

~magyar nyelvcseré 99

bécsi diaszpóra 101

Bedő 127, 140

beemelés 65

beépülés 65, 161

Belgium 35

bennszülött 49

beszéd

informális ~helyzet 59, 68, 107

formális ~helyzet 59, 108

beszédmód

egynyelvű ~ 55, 56, 168

kétnyelvű ~ 55, 56, 169, 180

beszédpartner 57, 59, 60, 67, 102, 204, 214

beszélés 24, 28

beszélői vélekedések 115

beszélőközösség 32, 34, 38, 50, 74, 77

bevándorló 24, 40, 54

bilingvizmus 75, 78

bolgár 35, 43, 50, 85, 97

bolti eladó 92, 100, 101, 134, 185, 191–196, 220

Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) 114

burgenlandi magyarok 72, 76

CALP (Cognitive Academic Language Proficiency) 78

CAT (Communication Accommodation Theory) 69

cenzus (lásd *népszámlálás*)

cigány 38, 50, 64, 74, 85, 86, 93, 101, 114, 115, 165

család 57–60, 76, 92, 96, 105, 123, 126, 130, 136, 140, 141, 142, 144, 174, 176, 177, 190, 227, 240, 241

családi nyelvhasználat 101, 102, 106, 143, 163, 176, 241

családnév/családnevek

~ magyarázata 181

román ~ 182

szlovák ~ 181

deduktív módszer 247

dekreolizáció 47, 53

diakronia 147, 148, 166

diaktológia 85, 127, 153

dialektus

~halál 49, 50, 156, 161

~ok osztályozása 86

(romániai román) szub~(ok) 127

diglossia

kiterjesztett (széleskörű) ~ 38

klasszikus (szűk) ~ 38

DILING (Dimensions of Linguistic Otherness) 22

dípi 30

diskurzusjegy 67

diszkrimináció 105

domén(ek) (lásd még *nyelvhasználati színtér/szféra*)

~elemzés 58, 244, 245

fishmani ~ 58, 244, 245

~komponensek 91

-
- prototipikus ~ 58, 91
 dominancia konfiguráció 57, 244
 domináns nyelv 41, 71
 Down-szindróma 34
- egybevágó lexikalizáció 65
 egyetemisták 117
 egyház
 - baptista ~ 44, 46, 170
 - görögkeleti ~ 45
 - katolikus ~ 45, 46
 - ortodox ~ 46, 54, 97, 105, 163
- egykultúrájú (egyén) 32
 egynyelvűség 35, 39, 54, 81, 124, 148, 154
 egynyelvűségi szemlélet 17
 együttélési modell 74
 ekvivalencia-feltétel/megszorítás 61
 Elek 127, 140
 elemzés
 - kvalitatív ~ 94, 123
 - kvantitatív ~ 123, 212–215
- életkori csoportok 76, 143, 147, 167, 199, 204, 213–218, 243
 életkorlétra 198, 204, 232
 előítélet 68, 84, 113, 115
 Élőnyelvi Konferencia 21, 72, 116
 Élőnyelvi Osztály 73, 84
 elsőnyelv-elsajátítás 150
 ELTE Germanisztikai Intézet 84
 ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék 84
 emberi jogok 50
 empirikus
 - ~ adat(ok) 88, 155, 229, 239
 - ~ kutatás(ok) 72, 79, 81, 246
 - ~ módszer(ek) 72
 - ~ vizsgálat(ok) 72, 78, 148
- ENSZ 26
 Erdély 45, 46, 71, 74, 76, 77, 85
 értelmiségiek 77, 98, 107, 136
 esettanulmány 29, 115, 150
 esküvő 169, 172, 173, 180, 181, 190, 191, 193–196, 201, 202, 211, 220
 észt 35, 50
 Ethnologue 25, 26
 etnikai
 - ~ azonosságtudat/identitás(tudat)/öntudat 42, 65, 166
 - ~ homogenitás 125
 - ~ különbségek 132
- etnobiznisz 163
 Európai Unió (EU) 22, 35, 36, 84
- falu 48, 60, 74, 124–126, 131, 132, 161, 162, 181
 felirat(ok) 78, 134, 135, 186–188, 190, 194, 195, 210, 220, 221
 felnőtt(ek) 25, 33, 51, 134–139, 141, 143, 157, 159–161, 167
 Felsőőr 59, 76, 153
 Felvidék(i) 74, 76, 77
 fenntartható kétnyelvűség modell (FKM) 106, 239, 246
 férfiak
 - fiatal ~ 138, 142, 143, 237
 - idős ~ 229, 232–234, 237, 243
- fesztivál(ok) 131, 132, 161
 Finnország 35, 84
 foglalkozás (foglalkozási csoport) 60
 fordítás 35, 36, 49, 133, 134, 145, 168, 228
 fordító 28
 főiskolások 129
 frakcionális szemlélet 17

- Franciaország 35
 fríz 35, 152
 funkcionális-szituatív munkamegosztás/funkcionális megosztás 23, 81, 95, 97, 139, 143, 157, 161, 192, 240, 244, 245
 gazdasági
 ~ faktor 155
 ~ hatások 242
 ~ változás 155, 162, 166
 globalizáció 21, 78, 123–126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 242
 görög 35, 44–46, 50, 85, 99
 grammatika 61, 62, 65, 69
 gyakorlóközösség 228
 gyermek(ek)
 bevándorló ~ 24
 egynyelvű ~ 33
 kétegyházi ~ 149
 kétnyelvű ~ 29, 30, 33
 méhkeréki ~ 130, 143
 ~ minta(ája) 139–141, 143, 157, 159
 többségi ~ 55
 gyermekkor 17, 25, 29, 31, 51, 56, 77, 112, 126, 132, 150, 158, 171, 215
 Gyula(i) 127, 131, 135, 140, 181, 183, 206, 207
 haldokló nyelvek 48, 50, 51, 117
 hatalmi viszonyok 74
 határon túli magyar 73, 76, 117
 határtalanítás 74
 házastárs 60, 92, 98, 100, 101, 130, 168, 175, 176, 191–196, 202, 204, 215, 220, 229, 230
 hivatal
 Központi Statisztikai ~ 72
 Nemzeti és Etnikai Kisebbségi ~ 135
 polgármesteri ~ 92, 100, 101, 134, 135, 180, 181, 187, 191, 193–196, 207, 208, 215, 220
 hivatalos levél 186–188, 191, 193–196, 210–212, 220
 hívó(k) 43, 44, 91, 92, 96, 97, 131, 170–173, 190, 193–196, 200, 202, 215, 220, 222, 223, 245
 holland 35, 99
 ~iai fríz 152
 honfoglalás 34, 49, 73, 181
 horvát 24, 26, 29, 45, 46, 48, 50, 85, 127
 idegen
 ~ nyelv 24, 27, 28, 31, 54, 71, 72
 ~ szavak 68
 identitás
 csoport~ 67
 ~jegy 101
 ~tudat (azonosságtudat) 32, 48, 65, 75, 143, 164, 166, 170
 kisebbségi ~ 43
 román ~ 158, 163, 164, 170, 214
 társadalmi ~ 228
 ideológia
 egynyelvűségi ~ 87
 kétnyelvűséget támogató ~ 91
 nyelvi ~ 69, 87, 133, 193, 246, 247
 nyelvhelyességi ~ 128
 sztenderdizmus ~ 128, 134

idő

látszólagos ~ 146–148, 154, 155, 157,
162, 197, 211
valóságos (kalendárium) ~ 145–149,
152, 153, 155, 156, 161, 167, 168,
193, 197, 199, 211, 212, 218–221,
223, 236, 238, 245, 246

ima 91, 142, 171–173, 190, 194–196, 199, 202,
215, 220–222, 245

imádkozás 171, 190

információ 55, 61, 78, 88

integráció 17, 65, 66, 123, 132

interakciós hatás 201, 204, 211, 213, 229, 232,
234, 243

interferencia 56, 57, 65, 69

interjú 30, 79, 92, 114, 116, 159, 161, 164, 167,
168, 229

intézményes pluralizmus 35

írás 24, 28, 186, 188, 190, 191, 210

iskolai

~ nyelvhasználat 161

~ végzettség 89, 101, 148

iskolázottság 59, 60, 89, 127, 135, 159, 167, 168

isztroromán(ok) 26, 48, 49

izoláltság/izoláció 37, 42, 51, 74, 76

jelnyelv 28, 71, 84

magyar ~ védelméről szóló törvény 84

Kárpátalja 46, 71, 75–77

káromkodás 67, 188–192, 194, 210

kelta 48

kérdés(ek)

nyílt (indirekt) ~ 88, 187

zárt (direkt) ~ 88, 116, 161, 187, 225

kérdőív

felnőttek ~e 136

gyermek ~e 136

~ kérdései 88, 90, 136, 226

~es adatgyűjtés/felmérés/vizsgálat
135, 153, 159, 187, 226

~es interjú 107

~es módszer 116, 229

készség

olvasási ~ 30, 31

kétdialektusú (személy) 23

Kétegyháza 19, 87, 109, 127, 130, 140, 146,
155, 157, 158, 163, 164, 166, 167, 169,
171, 177, 206, 242, 249, 259, 264, 265,
268

kétegyházi románok 108, 109, 112, 155, 158,
163, 164, 169, 180, 182, 226, 229, 244

kétkultúrájú (egyen) 32, 143

kétnyelvű

alárendelt ~ek 29

balansz ~ 28, 30, 33

domináns ~ 28, 40, 74, 75

egyenlőtlen ~ 28

egyik kultúrájú ~ek 32, 49

kétkultúrájú ~ek 32, 143

~ adatközlők 90, 229

~ beszéd 22, 55, 56, 61, 69, 169, 180

~ beszélők 17, 23, 28, 55, 73, 76, 115,
214, 225, 226, 237

~ család 150

~ egyén 32, 47, 57, 67

magyarországi ~ közösség 58, 59, 93,
94, 97, 102, 106, 111, 146, 240

~ személyek 28, 36

~vé válás 28, 29, 56

~ oktatás 53, 54, 78

kiegyenlített ~ 28, 154, 192

- koordinált ~ 29
- magyar–oroszl ~ek 29, 75
- magyar–ukrán ~ek 75
- kétnyelvűség
 - átmeneti (instabil) ~ 37, 38, 103, 148, 240
 - dekulturációs ~ 78
 - dinamikus ~ 70, 92
 - domináns (egyenlőtlen) ~ 28, 74
 - egyéni (individuális) ~ 22, 28
 - egyidejű (szimultán) ~ 29, 31
 - egymást követő (szukcesszív) ~ 29, 31
 - ekvilingvális ~ 24
 - elrendelt ~ 75
 - endogám ~ 32
 - exogám ~ 32
 - felcserélő (szubtraktív) ~ 31, 32, 75, 78
 - felnőttkori (kései) ~ 29, 31
 - fiatalkori ~ 29
 - gyermekkori (korai) ~ 29, 30, 31, 150
 - hozzáadó (additív) ~ 31, 32, 70, 75, 77, 86, 91, 239
 - intézményi ~ 75
 - iskolai/tanult ~ 31
 - közösségi ~ 34, 53, 78, 92, 102, 247
 - kulturális ~ 31
 - magyardomináns ~ 74
 - mellérendelt ~ 29, 246
 - mesterséges, másodlagos ~ 31
 - német–magyar ~ 247
 - összetett ~ 29
 - relatív ~ 54
 - román–magyar ~ 64, 123, 124, 136, 143, 144, 155, 156, 218, 242
 - romani–magyar ~ 64
 - stabil ~ 34, 37, 92
 - szerb–magyar ~ 247
 - szerzett ~ 32
 - szlovák–magyar ~ 64, 247
 - társadalmi ~ 22, 34
 - természetes (elsődleges) ~ 31, 75
 - területi ~ 34
- kiejtés 152, 182
- kihalt nyelv(ek) 51
- kisebbségpolitika 36
- kisebbségi
 - ~ közösség(ek) 28, 36, 45, 46, 52, 54, 71, 73, 84, 86, 113, 155
 - ~ nyelv 28, 32, 35, 36, 39, 43–45, 54, 55, 60, 66, 84, 86–88, 96, 97, 101, 120, 152, 155, 180, 186
 - ~ önkormányzat 97, 162
 - ~ törvény 26, 162, 166
- kódkeverés 56, 67, 68, 169, 240
- kódváltás
 - diskurzusfüggő ~ 66
 - ~grammatika 62
 - metaforikus ~ 66
 - partnerfüggő ~ 66
- kognitív
 - ~ fejlődés 32
 - ~ folyamatok 32
- kohorszkutatás 149–151
- koiné 76
- kontaktológia 22
- kontaktus
 - ~hatás 73, 241
 - ~helyzet 47, 52, 68, 113
 - ~jelenség 71
 - ~nyelvészet(i) 22
 - ~változat 59, 73, 142, 241, 242
- konténer szemlélet 17, 70
- kontinuum
 - nyelvcseré-~ 39

-
- nyelvi mód ~ 56
 - kommunikáció
 - interetnikus ~ 41
 - kommunikációs
 - ~ alkalmazkodás (lásd *akkomodáció*)
 - ~ kudarcok 133
 - ~ nehézségek 133, 148
 - kommunikatív kompetencia 70
 - korcsoport 89, 199
 - korpusz
 - ~tervezés 40
 - kölcsönző/szavak 66, 128, 129
 - kölcsönzés
 - alkalmi ~ 66
 - meghonosodott ~ 66
 - stabil ~ 66
 - környezeti nyelv(ek) 27, 72
 - Körösszegapáti 127, 140
 - Körösszakál 140
 - körösvidéki román szubdialektus 127
 - köszönés 61, 134, 164
 - közegészségügy 181–184, 190, 191
 - középiskolás(ok) 117
 - köznyelv 66, 114, 129, 133, 134, 142, 242
 - közösségi
 - ~ hatások 245
 - ~ kohézió 106, 241, 242
 - ~ változás 149, 162, 166, 197, 198, 208, 212, 213, 242, 245
 - ~ vitalitás 99, 144, 242
 - közügyek 180, 181, 191
 - kreol 53
 - kreolizáció 47, 53
 - kutatás
 - idősor ~ 150
 - megismételt ~ 149, 150, 152, 160
 - kven 152
 - labovi változásmódel 212
 - lakóhely 39, 59, 71
 - leletmentés 88
 - lengyel 36, 50, 81, 85, 115
 - lexikon 52, 62, 69
 - LongBiLing (Longitudinális Bilingvis)
 - ~ adatgyűjtés/terepmunka 157, 159, 161
 - ~ kérdőív 317
 - ~ kutatás (és adatbázis) 78, 91, 112, 146, 153, 155, 156, 160, 166, 235, 239
 - longitudinális
 - ~ kutatás (típusai) 145, 148–153, 242
 - ~ módszer 78, 146, 149–153
 - Luxemburg 35, 38, 247, 268
 - MaBiLing (Magyarországi Bilingvis)
 - ~ adatgyűjtés/terepmunka 89, 90, 102, 227
 - ~ adatok 99, 103, 104, 110
 - ~ kérdőív 88, 90, 116, 311
 - ~ kutatás (és adatbázis) 78, 82, 84, 89, 104, 116, 135, 145
 - Magyar Értelmező Kéziszótár 23, 192
 - Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV) 153, 229
 - magyar nemzetiség(ű) 26, 75
 - magyar nyelvű 21, 47, 87, 106, 135, 157, 170–172, 186, 241
 - Magyarcsanád 127, 140
 - magyarországi
 - ~ beás(ok) 47, 50, 64, 85, 86
 - ~ német(ek) 45, 46, 97, 98, 112
 - ~ román 85, 106, 241
 - ~ romani 50, 85, 86, 93, 95, 97
 - ~ román(ok) 19, 39, 60, 106, 110, 123–

- 127, 130, 132, 135, 140, 155, 158,
161–166, 181, 182, 206, 239, 242
~ szerb(ek) 46, 47, 85–88, 94, 96, 100,
120, 121, 226, 227, 240, 241
~ szlovák(ok) 45, 84, 96, 97, 101, 104,
106, 107, 113, 120, 132, 156, 226,
227, 240
Magyarországi Románok Kutatóintézete
124, 135
Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete 84
magyar(ok) jelenléte 101, 102
Mánfa 87
második nyelv/másodnyelv
~ elsajátítás 29, 69, 74, 75
matched guise technique (ügynökmódszer/
szerepeket összemérő technika) 115
média 136, 155
Méhkerék 124–127, 131, 136, 140, 143, 144,
242, 259, 262, 264
megértés 24, 28
meglenoromán 26
mennoniták 44, 46
mentális
~ reprezentáció 34
metanyelvi vizsgálatok 30
Mezőtúr 85, 87
mezőtúri romák 85
Miatyánk 44, 171
minta
~ kiválasztása 157
~ megtervezése 160
mítosz 38, 69
modern
~ élet(mód) 143, 242
Moldovai Köztársaság 40, 41, 127, 148
moldvai
~ csángó(k) 45, 60, 76, 189
~ magyar 40
munka
~ hely 27, 59, 92, 130–133, 162, 179, 206,
223, 244
~ nyelv 35, 36
~ memória 33, 34, 77
Muravidék(i) 75–77
Nagy-Britannia 35, 149
Nagyvárad 124, 127
negyedik emelet módszer 152
nem
biológiai ~ 228
társadalmi ~ 226, 228
nemi szerepek 229
német
~ közösség 42, 93
~ –magyar nyelvcseré 99, 104
~ nyelv 98
~ nyelvjárás 98, 227
nem-semleges magyarázat 229, 230, 238, 243
nemzetállam 36, 70
nemzetiségi nyelv 87, 93, 96, 102, 104–107,
110, 112, 118, 121, 154, 226, 227, 240,
241
népszámlálás 26, 27, 86, 125, 158
neurolingvisztika 22, 34
norma 28, 44, 68, 73, 77, 126, 142, 229, 243
norvég 150, 152
nők
fiatal ~ 142, 143, 229, 230, 231, 237,
238, 243
idős ~ 229–232, 234, 237, 243
kétnyelvű ~ 225, 243
középkorú ~ 232, 234, 237, 243

nyelv

- alap~/bázis~/befogadó~/mátrix ~ 56, 61–66, 76
- beágyazott ~/ vendég~ 61, 64, 65
- hivatalos ~(ek) 35, 36, 41, 48, 50, 75
- irodalmi ~ 108, 109, 113, 115, 116
- ~élenkítés 47, 53
- ~felélesztés 47, 53
- ~földrajzi longitudinális kutatások 153
- ~halál (típusok) 52, 53
- ~járás 23, 57, 59, 85, 86, 98, 113, 116–121, 128, 129, 136, 166, 226, 227, 241
- ~ fenntartás/megőrzés/megtartás 40–46, 53, 54, 58, 84, 86, 91, 109, 136
- ~ piaci értéke 87, 242
- ~politika 35, 36, 38, 55
- ~sziget 45, 113
- ~tanulás 36, 132, 141
- ~tervezés 26, 40, 53
- ~törvény 36, 186
- ~tudás 24, 25, 35, 78, 82, 106–109, 111, 113, 141, 145, 161, 164–166, 171, 226, 238–241, 245, 246
- ~választás 56, 57, 78, 81, 91, 143, 155, 161, 166, 169, 173, 175–181, 184, 188, 189, 196–202, 206, 207, 213–216, 218, 221, 222, 226, 229, 235, 241, 243, 246
- ~változathalál 156
- ~vesztés 30, 34, 47, 48, 52, 158
- ~vizsga 165, 166
- szak~ 40, 180
- tan~ 53, 54, 140

nyelvcsere

- ~ egydimenziós modellje 39, 154
- ~ faktor 42

~(folyamat)-modell 218, 219, 221, 223, 244

~folyamat mozgása 245

~helyzet 162, 164, 215, 240, 245

~ mintázata 219–225, 244

~modell (NYCSM) 104, 106, 192

nyelvhasználat

kétnyelvű ~ 172, 175–178, 181, 184, 206, 218, 221

magyar ~ 99, 143, 175, 180, 181, 219

román ~ 125, 141, 163, 175, 194, 208, 210, 219, 221

nyelvhasználati

~ szabályok 68

~ szintér (lásd még *domén/szféra*) 30, 58, 59, 91, 92, 96–98, 102, 125, 136, 141, 142, 145, 155, 168, 169, 189, 191, 192, 197, 212, 218, 244–246

~ szituáció 202

nyelvi

~ arany metszés 239, 247

~ attitűd 65, 78, 81, 82, 112–121, 166, 188, 225–227, 229–233, 235–238, 241, 246

~ asszimiláció 41

~ autonómia 35

~ dominancia 57, 58, 225, 244

~ előítélet(ek) 68

~ föderalizmus 35

~ hierarchia 134

~ integráció 17

~ jogok 50, 55, 74

~ kompetencia 28, 48, 61, 76, 107

~ konzervativizmus 128

~ kultúra 38, 135

~ repertoár 31, 47, 57, 70, 77

~ revitalizáció 53

- ~ standardizmus 128
- ~ szeparáció 17
- ~ tájkép 22
- ~ tények 78
- ~ tervezés 40
- ~ változás 40, 48, 113, 128, 146, 147, 148, 152–155, 169, 197, 198, 212, 213, 235, 246
- ~ változatosság (variabilitás) 17, 50, 124, 147, 153, 199, 228, 242
- ~ változó 146, 159, 197, 228, 236
- nyelvtani szerkezet 25, 86
- nyelvtanulás 36, 132, 141
- nyelvtudást mérő skála 107, 161
- Nyelvtudományi Intézet
MTA ~ 19, 73, 84, 88
- nyelvválasztás
 - ~i szituáció 91, 92, 94, 95, 99–103, 143, 168, 173, 174, 177–180, 188–193, 198, 207, 215, 243, 244
 - ~t befolyásoló tényezők 60
- nyelvváltozat (változat) 25, 49, 50, 59, 66, 73, 85, 86, 88, 107, 108, 110, 111, 115–121, 127, 133, 134, 145, 156, 161, 163, 227, 241, 247
- köznyelvi ~ 142
- sztenderd ~ 17, 44, 110, 111, 118, 119, 128, 129, 134, 142, 226–228, 241, 242, 247
- területi~ 17, 50, 107–112, 117, 128, 134, 142, 241, 242, 247
- oktatás
 - egynyelvű ~ 54
 - kétnyelvű ~ 53, 54, 78
 - ~i programok 54
- olvasás
 - ~i feladat 31
- optimalitás elmélet 62
- orosz 29, 40, 41, 71, 75, 83, 86, 148, 182
- Országos Román Önkormányzat 140
- orvosok 131, 181–183, 191–196, 206, 207, 215, 220
- otthon–család 140, 174, 176, 190, 240, 241
- önbecslés 77, 111
- örmény 50, 85
- (ős)honos
 - ~ közösség(ek) 82, 239, 242
 - ~ nemzetiség(ek) 39, 49, 81, 82, 88, 111, 115
- panelkutatás 149, 151, 159, 160, 197
- párválasztás 132
- peremnyelvjárások 47
- piac 87, 161, 184, 185, 191–196, 208, 209, 220, 242
- piaci árus 185, 191–196, 208, 220
- pidzsinizálódás 47
- polgármesteri hivatal 92, 100, 101, 134, 135, 180, 181, 187, 191–196, 207, 208, 215, 220
- Pomáz 87, 116, 117, 226, 247, 268
- pomázi szerbek 87, 116, 226, 247
- populáció 32, 33, 89, 149, 157, 158, 167, 196, 236
- Portugália 35
- posta 60, 125, 134, 161, 185, 189, 191–196, 209, 220
- postás 185, 191–196, 209, 220
- presztízis

- nyelv ~e 55
 ~különbség(ek) 142, 242
 purizmus 128
- reakcióidő 33, 34
 regionális és kisebbségi nyelv 35, 36
 Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája 36
 résztvevő megfigyelés 29, 170, 240
 roma
 ~ közösség(ek) 85, 93, 96, 104, 105, 111
 romani
 ~ nyelv 93, 95, 97, 105
 ~ nyelvváltozatok 86
 román
 ~ közösség 39, 120, 124, 127, 155, 157, 165, 169, 180
 ~ nemzetiség 125, 140, 158, 159, 162
 ~ nyelv 40, 41, 60, 112, 123, 125, 127, 130–134, 137–141, 143, 144, 157, 163–166, 169, 171–174, 177, 179–182, 193, 203–208, 211, 216–219, 224, 230, 231, 235–238, 242, 243
 torinói ~ bevándorlók 54
 Románia(i) 127
 Román Akadémia 127
 román–magyar
 ~ kétnyelvűség 123, 144, 242
 ~ nyelvcseré 124, 134, 137, 141, 143, 146, 153, 155, 166, 168, 190, 192, 195, 196, 201–204, 208, 211, 212, 217–222, 233, 236–238, 243, 244
 ruszin 50, 85
 rutén 26
- Sarkad 124, 132
 siket(ek) 27, 28, 84
 Simon
 ~-próba 33, 77
 ~-hatás 33
 sírfelirat(ok) 135, 188, 190, 194, 195, 210, 220, 221
 sokféleség (diverzitás)
 biológiai ~ 37
 nyelvi ~ 36, 37
 Spanyolország 35
 statisztika 90
 statisztikai
 ~ eredmény(ek) 107, 137, 232
 ~ feldolgozás 19, 90, 136, 237
 státusz
 ~tervezés 26, 40
 társadalmi-gazdasági ~ 42, 60, 132, 242
 stílus
 fesztelen ~ 57, 152
 gondos ~ 129, 152
 stílusváltozat(ok) 136
 sváb 45, 114, 115, 124, 125, 165
 Svájc 35, 37, 152
 svéd 36, 152
- szabadmorféma feltétel/megszorítás 61
 származás 25, 47, 126, 157, 158, 163, 164, 169
 számol(ás) 54, 63, 90, 92, 100, 101, 160, 171, 185, 188, 191–196, 209, 220
 Székelyföld 74
 szerb
 ~ közösség 95, 96, 99, 226
 ~ nemzetiség 45
 ~ nyelv 45, 48, 75, 96, 226

- Szerbia(i) 45, 116, 117
szerepeket összemérő technika (lásd *matched guise technique*/ügynökmódszer)
szerepviszonyok 58, 91, 92
szexualitás 228
szignifikáns eredmény/különbség 107, 108, 109, 110, 137, 142, 143, 210, 238
szinkronia 147, 166
szituacionista elmélet 57
Szlovákia(i) 63, 74, 75, 108, 116, 117, 143, 186, 227
szlovák
~ közösség 113–117
~ nemzetiség 241
~ nyelv 44, 47, 74, 75, 86, 100, 106–109, 113–116, 156, 186
szféra (lásd még *domén/nyelvhasználati színtér*) 57, 58, 171, 188, 245
szóbeli ügyintézés 186
szociolingvisztika 17, 19, 21, 22, 30, 46, 51, 55, 62, 66, 69, 72, 73, 78, 81, 84, 98, 113, 114, 123, 129, 132, 135, 147, 152, 153, 159, 161, 228–230, 239
szociolingvisztikai interjú (lásd *interjú*)
szókingcs 30, 48, 60, 86, 149, 150
szolidaritás 35, 60, 67, 68, 214, 237
szórvány 54, 74, 242
szocioökonomiai státusz 123
szövegalkotás
irányított ~ 56
sztenderd (lásd *nyelvváltozat*)
sztereotípiák 115, 163
szülő(k) 29, 30, 54, 55, 75, 81, 92, 98, 130, 131, 134, 138, 150, 157, 162, 164, 171, 186, 187, 224
szülő-gyermekek 138, 224
szülői modell 30
tankönyv 49, 55, 105
tantárgy 53, 54, 140
Tarján 87, 98, 116, 117, 182, 227, 247, 268
tarjáni németek 98, 227
társadalmi
~ hatások 113
~ szerep 114
~ változás(ok) 27, 84, 134, 143, 153, 212, 213, 245
települések
szórványban lévő ~ 242
tömbben lévő ~ 242
település-névtábla 134
temetés 161, 169–173, 190–196, 201, 202, 211, 215, 220
templom 44, 58–60, 92, 137, 141, 142, 161, 163, 169–172, 182, 189, 200
terepmunka 19, 54, 87–90, 98, 102, 134, 147, 157–163, 171, 175, 177, 193, 203, 204, 215, 227, 237
terepmunkás(-kutató) 88–90, 152, 193
Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat 22, 74
területi nyelvváltozat (lásd *nyelvváltozat*)
testvér 92, 98, 139, 141, 143, 168, 174–176, 190, 193–196, 203, 204, 220, 223, 224
tévhit 22–24, 227, 228
tolmács 28, 35, 36
Tótkomlós 88, 268
tótkomlói szlovákok 108, 109, 226
többszenyűség
kötött/fixált ~ 70
kötetlen/flexibilis ~ 70
Többszenyűségi Kutatóközpont (MTA NYTI TTK) 19, 22, 84
többség 37, 46, 54, 59, 66, 74, 82–84, 88, 92, 114, 117, 164, 244
többségi nyelv 28, 32, 38, 39, 52, 54, 59, 75,

- 77, 82, 91, 97–99, 102, 111, 113, 153,
154, 190, 241–243
- törvény
~ a nemzeti és etnikai kisebbségek
jogairól 85
~ a nemzetiségek jogairól 85
- tradicionális
~ életmód 123, 143, 229, 242
~ közösség 142, 242
- transzglosszia 70
- transzlingvális
~ beszélő 70
~ diskurzus 70
~ pedagógia 70
- transzlingvizmus 70
- Transznisztria 41
- trendkutatás 149, 151, 153, 159
- triglosszia 38, 247
- Tukey–Kramer-féle próba 116
- udmurt(ok) 83
- udvariassági szabályok 101
- ukrán 41, 50, 71, 75, 77, 85
- unoka 92, 100, 101, 164, 168, 175, 176, 191–
196, 203, 204, 211, 220, 222
- uráli nyelvek 48, 50
- ügynökmódszer (lásd *matched guise tech-
nique*/szerepeket összemérő technika)
- Vajdaság 46, 54, 71–77, 85
- vallás 28, 44–47, 58, 59, 83, 91, 134, 141, 163,
169–171, 200
- változás
beszélőn belüli (egyéni) ~ 143, 236, 237
életkori ~ 146, 197, 198
fokozatos ~ 146
generációs ~ 139, 146, 156, 197, 198,
199, 202, 204–207, 210, 212, 213,
236, 242, 245
időbeli ~ 145, 148, 218
közösségi ~ 149, 162, 166, 197, 198, 208,
212, 213, 242, 245
lineáris ~ 146, 192, 196
politikai ~ 42
változásmozgás
fokozatos ~ 245
oszcilláló ~ 245
változásvizsgálat módszere 235
változat (lásd *nyelvváltozat*)
variabilitás 17, 50, 78, 81, 82, 106, 115, 124,
128, 138, 145, 147, 152, 153, 156, 157,
159, 161, 162, 166, 168, 189, 198, 199,
228, 239, 242, 247
variacionista 17
varianciaanalízis 90, 109, 231
város(i) 42, 48, 59, 60, 63, 66, 82, 92, 96, 97,
132, 150, 152, 162, 174, 245
vásárlás 59, 92, 101, 102, 161, 166, 184, 185,
186, 189, 191, 208, 245
vegyes házasság 74, 75, 130, 134, 169
vendégmunkások 134
veszélyeztetett nyelvek 50, 51
vitalitás
etnikai ~ 99
nyelvi ~ 99
Welch-próba 90, 109
zárttság
közösségi ~ 94, 119

Borítógrafika
Árgyelán Andrea

Borító
Ujváry Jenő

Nyomdai előkészítés
Kállai Zsanett

Nyomdai munkák
Generál Nyomda

Felelős vezető
Hunya Ágnes